

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

MÜASİR ALMAN VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN İNKAR-TƏSDİQ VARIATİVLİYİ

İxtisas: 5708.01 – German dilləri
5706.01 – Azərbaycan dili

Elm sahəsi: Filologiya

Elmlər doktoru
elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

İddiaçı: *filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*
_____ **Ulduz Böyükkişi qızı Aslanova**

Bakı – 2024

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	4
I FƏSİL. ALMAN VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNİN FRAZEOLoji SİSTEMİNİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ...	15
1.1. Frazeoloji tədqiqatların xronologiyası.....	15
1.2. Privativ frazeoleksemlərin leksik-praqmatik təhlili.....	26
1.3. Privativ frazeologizmlərin xarakterik xüsusiyyətləri.....	32
1.4. Privativ frazeologizmlərin idiomluq dərəcəsini müəyyənləşdirən amillər.....	40
1.5. Frazeoloji birləşmələrin morfo-sintaktik və leksik-semantik təsnifi prinsipləri.....	49
II FƏSİL. PRİVATİV FRAZEOLoGİZMLƏRİN FUNKSİONAL- SEMANTİK VARIATİVLİYİ	60
2.1. Frazeologiləşmə prosesində privativlik və onun semantik variativliyi	60
2.2. Privativ frazeoloji birləşmələrin semantik təsnifi.....	67
2.3. Privativ frazeologizmlərin manipulyativ-strateji funksiyası.....	82
2.4. Privativ frazeologizmlərin üslubi xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi.....	100
2.5. Funksional üslublarda privativ frazeologizmlərin tətbiqinə dair	107
III FƏSİL. İNKAR TƏRKİBLİ FRAZEOLoGİZMLƏRİN STRUKTUR-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	118
3.1. Neqativ frazeologizmlər və onların struktur təsnifi.....	118
3.2. Neqativ frazeologizmlərin funksional-semantik təsnifi.....	131
3.3. Verbal frazeologizmlərin affirmativ-neqativ transformasiyası.....	139
3.4. İnkar elementin privativ xarakteri və onun polisemantik- kommunikativ variasiyası.....	148

IV FƏSİL. FRAZEOLÖGİYA SAHƏSİNDƏ FUNKSIONAL-SEMANTİK MAKROQRUPLARIN İNTERLİNQVAL MÜQAYİSƏSİ.....	154
4.1. Privativ sabit müqayisələrin inkar-təsdiq transpozisiyası.....	154
4.2. Privativ frazeoloji cütlərin kontrastiv təsvir modeli.....	166
4.3. İdiom və qanadlı sözlərin privativ xarakteri.....	181
4.4. Neqativ idiomların semantik xüsusiyyətləri.....	187
4.5. Privativ paremlərin inkar-təsdiq transformasiyası.....	193
V FƏSİL. KONTEKSTUAL PRİVATİVLƏRİN KOMMUNİKATİV-PRAQMATİK FUNKSİYASI	204
5.1. Sabit tərkibli privativ predikativ konstruksiyaların neqo-pozitiv variasiyası	204
5.2. Dialoji və frazeoloji kontekstlərin inkar-təsdiq variasiyası.....	216
5.3. Privativlik sahəsində “ölmək” mikroqrupunun obrazlı ifadə vasitələri.....	225
5.4. Frazeoloji kinayənin neqo-pozitiv variasiyanın yaranmasında rolu.....	243
5.5. Frazeoloji metafor və evfemizmlərin privativ xüsusiyyətləri və onların inkar-təsdiq variativliyi.....	254
NƏTİCƏ.....	267
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	273
ƏLAVƏLƏR.....	312

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Bu dissertasiya alman və Azərbaycan dillərinin frazeoloji sistemində xüsusi yer tutan neqativ və privativ xarakterli frazeologizmlərin təhlilinə həsr olunan ilk tədqiqat işidir. Neqativ və privativ frazeologizmlərin müqayisəli-tipoloji aspektdə tədqiqindən bəhs edən bu araşdırmada mürəkkəb dil vahidləri olan frazeoloji birləşmələr yalnız sırf linqvistik baxımdan deyil, həmçinin geniş filoloji və ümumi-nəzəri baxımdan araşdırılır. Burada nəzərdən keçirilən dillərin materialları əsasında hər iki dildə privativ frazeologizmlər həm struktur-semantik, həm də kommunikativ-praqmatik aspektdə tədqiq olunur. Müqayisə olunan dillərin frazeoloji sisteminin mühüm tərkib hissəsini təşkil edən eksplisit və implisit inkar daşıyıcılı neqativ idiomların, privativ frazeoloji cütlərin, privativ paremlər və sabit müqayisələrin inkar-təsdiq variasiyasının yaranmasındakı rolu şərh olunur.

Mövzunun aktuallığını şərtləndirən başlıca amillərdən biri də Azərbaycan dilinin ölkədə fəaliyyət göstərən bütün müəssisələrdə və xarici ölkə şirkətlərində dövlət dili kimi istifadə olunmasıdır. Buna görə də Azərbaycan ədəbi dilində sərbəst və mükəmməl mühakimə yürütmək üçün onun mühüm incəliklərini, dilin müdrikliyinin və milli təbiətinin daşıyıcıları olan frazeologizmlərini də mənimsəmək tələb olunur. Digər tərəfdən ölkəmizdə alman dilinin ali və orta məktəblərdə tədris olunan əsas xarici dillərdən biri olduğunu nəzərə alsaq, alman və Azərbaycan dillərinin frazeoloji sistemində öz semantik xüsusiyyəti ilə ziddiyyətli təzahür yaradan neqativ və privativ frazeologizmlərin tədqiqinə həsr olunan bu dissertasiyanın nəinki aktuallığı, həm də zəruriliyi və önəmliliyi bir daha təsdiqlənir. Bunlarla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, 90-cı illərdə dilçiliyin müstəqil sahəsi kimi formalaşan frazeologiya dil araşdırıcılarının diqqətini cəlb edən tədqiqat sahəsidir. Bu sahədə bir sıra tədqiqat işlərinin olmasına baxmayaraq hələ də mübahisəli və araşdırılması vacib olan çoxsaylı məsələlər, öz həllini gözləyən problemlər kifayət qədərdir. Məhz buna görə də frazeologiya sahəsi ilə bağlı tədqiqatlara meylin artması müşahidə olunur.

Məlumdur ki, hər bir dili sistemli şəkildə tədqiq etmək üçün müasir dilçilikdə

müraciət olunan inkişaf istiqamətlərini nəzərə almaq lazımdır. Heç şübhəsiz ki, müasir dilçilikdə aktual problemlərdən biri funksional-semantik dil kateqoriyalarının müqayisəli-tipoloji aspektdə araşdırılmasıdır. Buna görə də Azərbaycan dilinin ayrı-ayrı səviyyələrinin qohum və ya qohum olmayan digər dillərlə müqayisəli tədqiqi həm aktual, həm də vacibdir.

Tədqiqatlardan göründüyü kimi, XX əsrin 70-ci illərindən etibarən müxtəlif dil sistemlərinin müqayisəli təhlili araşdırmaların nüvəsini təşkil edir. Burada mətn dilçiliyinə, sözün geniş mənasında mətn kommunikasiyasına, pragmatik və sosial dilçiliyə, psixolinqvistikaya marağın artdığı müşahidə olunur.

Alman alimi Qerhard Nikel 1989-cu ildə keçirilən “Dillərin kontrastiv aspektdə tədqiqi” adlı simpoziumdakı çıxışında kontrastiv tədqiqatların dillərin mükəmməl təhlilində əvəzsiz rolu olduğunu vurğulamışdır. Dilçiliyin tarixinə nəzər saldıqda dillərin müqayisəsi ideyasının zaman etibarını ilə çox əvvəllərə gedib çıxdığı müşahidə olunur. Almaniyada hələ XVIII və XIX əsrlərdə “Müqayisəli filologiya” (“Komparativistik”) elmi özünün yüksək inkişaf səviyyəsinə gəlib çatmışdır. Tarix yönümlü bu fənnin başlıca məqsədi tipologiya istiqamətində müxtəlif dillər arasında filoloji müqayisəyə əsaslanan səbəblərin rekonstruksiyasına yönəlmişdi. Təhlillərin əsasını həmin dövrdə fonologiya və morfologiya təşkil edir, sintaksisə cüzi diqqət yetirilirdi. Bu müqayisələr diaxron aspektdə eksplisit qrammatik modellərə, strukturalizm müddəalarına və sistemli təhlillərə əsaslanaraq aparılırdı. Buna baxmayaraq, dil tarixi sahəsində çox dəyərli tədqiqatlar meydana gəlmişdir. Müqayisə ənənəsi çərçivəsində V.Humboldt və Y.Qrim tipoloji müqayisə vasitəsi ilə dillərin dəyərləndirilməsinə cəhd edir və dillər arasındakı fərqlərin “xalqın xarakteri” kimi qiymətləndirilməsini vacib hesab edirdilər.

Fəlsəfi dilçilik məktəbinin banisi hesab olunan V.Humboldt dili xalq ruhunun ifadəsi kimi başa düşürdü. Onun fikrincə, hər bir xalq təbiət və cəmiyyətlə dil vasitəsi ilə əlaqədə olur və onu dilin prizmasından görür. Zənnimcə, bu ruh hər bir dilin frazeoloji birləşmələrində özünü daha aydın büruzə verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, uzun tarixi inkişaf yolu keçən müqayisəli dilçilik müasir dövrdə nəinki dilləri, həmçinin sosial-dilçilik və dialektlərin tədqiqi ilə

məşğul olur. Ona görə də xalq psixologiyasının tərənnümçüsü hesab edilən frazeoloji birləşmələr və xüsusilə onların içərisində öz struktur və semantikasına görə fərqlənən neqativ və privativ xarakterli frazeologizmlərin müqayisəli təhlilinə həsr olunan bu tədqiqat işi öz aktuallığı ilə seçilir.

Keçən əsrin 50-ci illərinin əvvəllərindən bir elm kimi bərqərar olan frazeologiya müasir linqvistikanın bir sıra çətin və ziddiyyətli məsələlərini araşdırmaqla məşğul olur. Çağdaş dilçilikdə elə bir dil hadisəsi yoxdur ki, onun mövcudluğu ilə əlaqədar bu qədər ziddiyyətli fikir və mülahizələr olmuş olsun. Məhz bu mülahizələrdən belə qənaətə gəlmək olur ki, frazeologiya sahəsində, daha dəqiq desək, ayrı-ayrı dillərin frazeoloji səviyyəsində müqayisəli-tipoloji aspektdə tədqiq olunması vacib olan çoxlu aktual mövzular vardır və onlar öz tədqiqatçılarını gözləyir. Belə aktual mövzulardan biri də məhz neqativ və privativ frazeologizmlərin struktur-semantik və kommunikativ-praqmatik aspektdə tədqiq olunmasıdır ki, bu da bu dissertasiya işində alman və Azərbaycan dillərindən seçilmiş dil faktları əsasında kontrastiv təhlil olunur.

Tədqiqat işinin nəzəri əsaslarını linqvistik sahə nəzəriyyəsi təşkil edir. Ona görə də bu tədqiqat frazeologiyayı müstəqil linqvistik elm kimi qəbul edən V.V.Vinoqradov, N.M.Şanski, A.V.Kunin, B.N.Teliya, İ.İ.Çernişeva, V.Flaysər, U.Fiks, B.Votyak, Y.Şternkopf, D.O.Dobrovolski, M.T.Tağıyev, H.A.Bayramov və başqalarının fikir və mülahizələrinə istinad edir. Bu fikir və mülahizələrin bünövrəsini isə Ferdinand de Sössür və Şarl Ballinin müddəaları təşkil edir.

Problemin öyrənilmə səviyyəsinə nəzər salsaq, yəni mövcud tədqiqat işlərinin təhlilinə əsasən qeyd etmək olar ki, alman və Azərbaycan dilçilik ədəbiyyatında frazeoloji birləşmələrin inkarlığı haqqında heç bir tədqiqat işi yoxdur. İnkarlığı linqvistik kateqoriya kimi geniş şəkildə mükəmməl tədqiq edən alman dilçisi V.Hayneman “Phraseologismen mit neg-Konstituenten und NEG-Phraseologismen in der deutschen Sprache der Gegenwart” adlı yeddi səhifəlik məqalə yazmış və burada frazeoloji birləşmələrin inkarlığına dair tezis xarakterli bir neçə mülahizə irəli sürmüşdür. Bu məqalədə müəllif alman dilçiliyində frazeoloji birləşmələrin inkarlığının tədqiqinə dair araşdırmanın olmadığını vurğulamışdır. Burada müəllif implisit inkara

malik leksik vahidləri təhlil edərkən belə xüsusiyyətli frazeoloji birləşmələrin də olduğunu qeyd edərək yazmışdır: “...*Frazeoloji birləşmələrin inkarı yalnız sintaktik inkar elementin frazeoloji vahidin tərkibində bir signal kimi görünməsi ilə yekunlaşmış, eyni zamanda inkar məna bir başa frazeologizmin semantikasında yerləşə bilər. İndiyə qədər açıq qalan bu problem geniş bir tədqiqatın nəticələrinin əsasını təşkil edə bilər*” (... daß nicht das Auftreten eines syntaktischen Negationselements als Signal der negierenden Gesamtbedeutung einer phraseologischen Einheit angesehen werden kann, sondern daß sich dieser negierende Grundcharakter eines Phraseologismus auf ein obligatorisches Sem in der direkten semischen Information eines Phraseologismus gründet. Wir legen der Untersuchung dieses Problems – das bisher noch nicht aufgegriffen wurde – die Ergebnisse einer umfangreichen Studie zugrunde) [300, s.473].

S.Ə.Abdullayev müasir alman və Azərbaycan dillərində inkarlıq kateqoriyasını hər tərəfli tədqiq etmiş və fundamental bir əsər yazmışdır. Həmin əsərdə müəllif feillərin privativ xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən yazır: “*Müxtəlif privativ semaların reallaşdırıcıları kimi təzahür tapan frazeoloji vahidlərin geniş leksik-semantik, kommunikativ-praqmatik və funksional-üslubi xarakteristikasını verməyə imkanımız yoxdur. Bu ayrıca araşdırma mövzudur*” [2, s.225].

İnkarlıq kateqoriyasının mükəmməl tədqiqatçıları olan tanınmış dilçilər V.Hayneman və S.Ə.Abdullayevin fikirlərinə istinad edərək bu tədqiqat işi alman və Azərbaycan dillərində indiyə qədər tədqiq olunmamış frazeoloji birləşmələrin inkarlığı məsələsinin müqayisəli təhlilinə yönəlmişdir.

Tədqiqatın əsasını müasir alman və Azərbaycan dillərində frazeoloji birləşmələrin inkar-təsdiq variativliyinin araşdırılması üçün bir sıra mühüm məsələlərin şərh və həlli təşkil edir. Tədqiqat işində alman və Azərbaycan dillərində nəşr olunmuş bədii əsərlərdən, qəzet və jurnallardan seçilmiş 1546 neqativ və privativ frazeologizmlər həm struktur-semantik, həm də kommunikativ-praqmatik aspektdə təhlil olunmuş və onların inkar-təsdiq variativlik potensialı izah olunmuşdur.

Bundan başqa Almaniyanın dörd müxtəlif universitetində – Boxum, Leypsiq, Manhaym və Frayburq Universitetlərində – müxtəlif illərdə tələbələr arasında

aparılmış empirik tədqiqat zamanı əldə olunmuş fikir və mülahizələr təhlil olunaraq araşdırmada istifadə olunmuşdur. Müqayisənin aparılması üçün hər iki dilin müxtəlif funksional üslublarına aid 20 min səhifəlik material araşdırmaya cəlb olunaraq Hind-Avropa və türk dilləri ailəsinə məxsus nəzərdən keçirilən dillərin özünəxas xüsusiyyətləri aşkarlanmışdır.

Tədqiqat işinin mühüm fərziyyələri bunlardır:

a) alman dilində neqativ frazeologizmlərin tərkibində mütləq qaydada inkar komponent reallaşır;

b) zəruri inkar tərkibli neqativ frazeologizmlər heç də həmişə inkar mənə ifadə etmir;

c) Azərbaycan dilində mütləq inkar tərkibli frazeoloji birləşmələr alman dilindəki neqativ frazeologizmlərlə quruluşuna görə uyğun deyildir;

d) müqayisə olunan dillərdə privativ frazeologizmləri semantik nöqtədən nəzərdən qruplaşdırmaq mümkündür;

e) privativ frazeoloji birləşmələr xüsusi semantik mikrosahələrə malikdir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Dissertasiyanın tədqiqat obyektini müxtəlif sistemli alman və Azərbaycan dillərində frazeoloji birləşmələrin təhlili təşkil edir. Tədqiqat işinin predmeti isə müqayisə olunan dillərdə neqativ və privativ frazeoloji birləşmələrin müxtəlif struktur tipləri, daha dəqiq desək, inkarın implisit daşıyıcıları olan privativ sabit müqayisələr, privativ xüsusiyyətə malik olan frazeoloji cütlər və paremlərin həm struktur, həm də semantik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməkdir. Eyni zamanda tədqiqatın predmeti inkar mənəni eksplisit və implisit formada ifadə edən privativ frazeologizmlərin ünsiyyət şəraitindən asılı olaraq hansı formada fəaliyyət göstərməsi, geniş mənada bu dil vahidlərinin kommunikativ-üslubi dəyişmələri, onların yaratdığı məzmun və forma variativliyinin təhlilini də əhatə edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyanın əsas məqsədi alman və Azərbaycan dillərinin privativ frazeoloji sisteminin ayrı-ayrı mikrosahələrinin yaratdığı inkar-təsdiq variativliyi aşkara çıxarmaq, sintaktik və mətn səviyyəsində inkar-təsdiq variativliyin ifadə vasitələrinin xüsusi çəkisini müəyyənləşdirmək,

privativ frazeologizmlərin müxtəlif mikrosahələrinin yaratdığı semantik-üslubi və funksional-praqmatik əlaqələri, həmçinin funksional sinonimlik vəziyyətlərini üzə çıxarmaqdır.

Dissertasiya işində “Privativ frazeologizmlər nədir?”, “Hansı frazeoloji birləşmələr neqativ frazeologizmlər adlanır?”, “Frazeoloji birləşmələrin inkar-təsdiq variativliyi dedikdə nə başa düşülür?” və s. bu kimi mühüm suallara müxtəlif sistemli alman və Azərbaycan dillərindən seçilmiş dil nümunələrinin elmi təhlilinə əsasən cavab verməkdir. Tədqiqatda həmçinin müqayisəyə cəlb olunan dillərin frazeologiyası sahəsində başlıca əlamətlərinə görə digər frazeoloji birləşmələrdən fərqlənən neqativ və privativ frazeologizmləri seçmək və onları bütöv bir sistem kimi araşdırmaq, neqativ və privativ frazeologizmlərin müqayisəli şərhinə istinad edərək alman və Azərbaycan dillərində onların ümumi və fərqli xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək də başlıca məqsəddir. Bu məqsəllərə nail olmaq üçün tədqiqat işi öz qarşısına aşağıdakı vəzifələri qoyur:

- alman və Azərbaycan dillərində olan ixtisas ədəbiyyatında frazeologiya sahəsinə aid olan tədqiqat işlərini təhlil etmək və onlara münasibət bildirmək, bu sahədə həllini gözləyən aktual problemləri üzə çıxarmaq;

- müqayisə olunan müxtəlif sistemli alman və Azərbaycan dillərində rəngarəng strukturlu frazeologizmləri struktur-semantik cəhətdən tədqiq etmək, onların içərisindən neqativ və privativ frazeologizmləri seçmək;

- təhlilin aparılması üçün seçilmiş dil materialını sistemləşdirmək;

- sistemləşdirilmiş neqativ və privativ frazeologizmləri həm struktur, həm də semantik nöqteyi-nəzərdən təhlil etmək;

- affirmativ frazeologizmlərin inkar elementlərlə işlənmə imkanlarını müəyyənləşdirmək;

- neqativ frazeologizmləri strukturundakı inkar konstituentlərin funksiyası baxımından qruplaşdırmaq;

- privativ semanın kontekstual-situativ indikatorlarını, eləcə də eksplisit və implisit privativlərin funksional nisbətlerini müəyyənləşdirmək;

- inkar-təsdiq variativliyin yaranmasına səbəb olan privativ frazeologizmləri

funksional-semantik və kommunikativ-praqmatik mövqedən təhlil etmək;

– frazeoloji privativlik sahəsinin markerlərinin mühüm xüsusiyyətlərini və onların inkar mənanın reallaşmasındakı rolunu şərh etmək;

– privativ frazeologizmlərin mətdaxili xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq;

– frazeoloji kontekstlərdə privativ mənanın reallaşdırıcılarını tədqiq etmək;

– kontekstual privativlərin məntiqi-semantik xüsusiyyətlərini təhlil etmək.

Tədqiqat metodları. Sovet dilçilik ədəbiyyatını araşdırarkən frazeologizmlərin tədqiqi ilə əlaqədar bir sıra metodlara müraciət olunduğu nəzərə çarpır: V.V.Vinoqradovun frazeologiya və sözlərin identifikasiyası metodu, N.Amosovanın kontekstoloji metodu, V.Arxaşelskinin variasiya metodu, V.Jukovskinin applikativ metodu, İ.Çernişevanın kombinasiyalı metodu, M.Tağıyevin əhatə metodu. Göründüyü kimi, mürəkkəb dil vahidləri olan frazeologizmlərin tədqiqi üçün rəngarəng metodlar tətbiq olunmuşdur.

Bu tədqiqat işində isə araşdırmanın məqsədinə müvafiq olaraq təhlilə cəlb edilmiş alman və Azərbaycan dillərinin universal və spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla müqayisəli-tipoloji (kontrastiv) metoddan istifadə olunmuşdur. Privativ semantikaya malik kontekstual və sintaktik frazeologizmlərin, neqativ və privativ frazeoloji vahidlərin müxtəlif növlərinin semantik strukturunun təhlilində isə transformasiya metoduna da müraciət olunmuşdur.

Tədqiqat zamanı frazeoloji birləşmələrin neqo-pozitiv variativliyini alman dilinin materialında təhlil edərkən təsviri metoda üstünlük verilmişdir. Çünki bu metod müəyyən dövrlə, daha doğrusu, dilin araşdırmaya cəlb olunduğu dövrlə əlaqədardır. Digər tərəfdən təsviri metod tədqiqatçı üçün ana dili olmayan hər hansı bir dilin müstəqil yaradıcılıqla öyrənilməsində istifadə olunan dilçilik metodlarından geniş tətbiq olunanıdır. Neqativ və privativ frazeologizmlərin kommunikativ-üslubi xüsusiyyətlərinin təhlilində üçlü yanaşma metoduna istinad olunmuşdur.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. İnkə elementlərin frazeologizmlərlə işlənməsi frazeoloji birləşmələrin idiomluq və sabitlik dərəcəsiindən asılıdır;

2. İnkə-təsdiq variativliyin yaranmasında ayrı-ayrı frazeoloji mikro sahələr və

kontekstual privativlər mühüm rol oynayır;

3. Privativ frazeologizmlərdə inkar semantika pozitiv strukturda reallaşır;
4. Neqativ frazeologizmlərin müəyyən qrupu dilin semantik sistemində təsdiqin modifikasiyası kimi formalaşır;
5. Neqativ frazeologizmlərin strukturunda inkar elementlərin olması zəruridir;
6. Privativ frazeologizmlərin semantik aspektdə təsnifatının müəyyənləşdirilməsi vacibdir;
7. Privativ frazeologizmlər semantik mikrosahələrə malikdir;
8. Müqayisə olunan dillərdə inkarlığın formal ifadə vasitələri əsasında sintaktik idiomlaşma faktorları mövcuddur;
9. Privativ frazeologizmlər kommunikasiya aktında kontekstual mövqeyə malik olur;
10. Frazeoloji privativlər üslubi və inkar-təsdiq variativliyin yaranmasında xüsusi rol oynayır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, bu dissertasiyada frazeologiya sahəsində indiyə qədər yazılmış tədqiqatlardan fərqli olaraq hər iki dilin frazeoloji sisteminə daxil olan neqativ və privativ frazeologizmlər xüsusi qrup kimi kontrastiv modelə müvafiq həm struktur-semantik, həm də funksional-semantik və kommunikativ-praqmatik aspektdə ilk dəfə tədqiq olunur. Bununla da müqayisə olunan alman və Azərbaycan dillərinin frazeologiyası sahəsində tədqiq olunmamış bir problem öz həllini tapır və bu sahəyə yeni bir ruh əlavə olunur. Dissertasiyadakı elmi yenilikləri belə qruplaşdırmaq olar:

– eksplisit və implisit inkar daşıyıcılı idiomlar, privativ xüsusiyyətə malik olan frazeoloji cütlər, paremlər və komparativ frazeologizmlərin praqmatik aspektdə inkar-təsdiq variativliyin yaranmasındakı rolunun dil faktları əsasında təhlili;

– neqativ və privativ frazeologizmlərin hər iki dilin materialı əsasında həm struktur, həm də semantik nöqteyi-nəzərdən qruplara bölünməsi;

– privativ xarakterli frazeologizmlərin təsnif olunaraq dilçilikdə frazeologiya sahəsində mövcud olan təsnifatlardan fərqlənən yeni bir təsnifatın təqdim olunması;

– neqativ və privativ frazeologizmlərin semantik aspektdə ayrı-ayrı

mikrosahələr üzrə qruplaşdırılması;

– neqativ və privativ frazeoloji birləşmələrin müqayisə olunan dillərdə oxşar və fərqlərinin müəyyənləşdirilməsi.

Neqativ və privativ frazeoloji birləşmələr müqayisəli-tipoloji baxımdan müxtəlif sistemli alman və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında indiyə qədər tədqiq olunmadığına görə problemin təhlili bu sahədə atılan ilk addımdır. İlk dəfə olaraq bu dissertasiya işində privativlik komponentləri və kontekstual privativlər funksional-semantik və kommunikativ-praqmatik mövqedən təhlil olunur və onların inkar-təsdiq variativliyinin yaranmasındakı rolu aydınlaşdırılaraq öz elmi həllini tapır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Müxtəlif sistemli alman və Azərbaycan dillərində privativ frazeologizmlərin inkar semantikanın implisit ifadəsinə xidmət etməsi, neqativ və privativ frazeologizmlərin məntiqi-semantik xüsusiyyətləri, inkar-təsdiq variativliyinin dialoji və frazeoloji kontekstlərdə reallaşma imkanları və qeyri-inkar strukturlarda inkar semanın implisit daşıyıcıları olan privativ frazeoloji birləşmələrin semantik mikro sahələri kimi mühüm nəzəri problemlərin təhlilindən bəhs edən bu dissertasiya işi müxtəlif funksional-semantik sahələrin ümumdilçilik və müqayisəli-tipoloji planda öyrənilməsi, mətn dilçiliyinin, mətnin semantika və praqmatikasının tədqiqi sahəsində elmi tədqiqat işlərinin aparılması üçün nəzəri mənbə kimi istifadə oluna bilər. Dissertasiyadan dilçiliyin təzadlı və mübahisəli sahəsi olan frazeologiyanın hələ açıq qalan bir sıra problemlərinin tədqiqində faydalanmaq olar. Qeyd etmək olar ki, tədqiqat kommunikativ dilçiliyin, həmçinin mətn və praqmatik dilçiliyin inkişafı üçün də yeni perspektivlər açır. Ona görə də müxtəlif quruluşlu dillərin materialı əsasında konkret sahələrin tipoloji planda öyrənilməsi və bu istiqamətdə kompleks tədqiqatların aparılması məqsədi ilə də bu tədqiqatdan bəhrələnmək olar.

Araşdırmanın qeyd olunan nəzəri əhəmiyyəti ilə yanaşı praktiki dəyəri də heç də az deyildir. Əsərdən ümumi və müqayisəli üslubiyyat, leksikologiya, mətnin şərh, tərcümə nəzəriyyəsi və praktik tərcümə fənlərinin tədrisində, pedaqoji universitetlərin müvafiq fakültələri üçün dərslik və tədris vəsaitlərinin hazırlanmasında istifadə oluna bilər. Alman dilli dövlətlərlə siyasi və diplomatik görüşlər və danışıqlar zamanı

tərcümə işində də tədqiqatın yararlı olduğunu vurğulamaq olar.

Tədqiqat işinin aparılması üçün Almaniyanın Laypsiq, Boxum, Manhaym və Frayburq Universitetlərinin tanınmış alimlərinin rəylərinə əsasən 1998, 2001, 2005, 2009 və 2014-cü illərdə AAMX-nin (DAAD) qrant ayırması araşdırmanın həm aktuallığını, həm də nəzəri və praktik baxımdan əhəmiyyətli olduğunu bir daha təsdiq edir.

Daha doğrusu, alman frazeoloqları R.Hessky [293] və A.Heki-Buhoferin [202] qeyd etdikləri kimi, frazeologiya sahəsində olan açıq problemlərin tədqiqində əcnəbi germanistlərin araşdırmalarının mühüm töhfə olacağını nəzərə alsaq, bu dissertasiyanın, xüsusilə, Azərbaycan germanistikasında daha böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini bir daha vurğulamaq lazımdır.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiyanın əsas müddələri onun yerinə yetirildiyi ADU-nun Alman dilinin leksikologiyası və üslubiyyəti kafedrasında, Almaniyanın Frayburq Universitetinin Germanistika şöbəsində və Almaniyanın Manhaym Universitetinin “Dillərin Tədqiqi İnstitutun” da müzakirə olunmuşdur. Tədqiqatın ayrı-ayrı paraqrafları üzrə Almaniyanın Frayburq və Maynts Universitetlərində, Türkiyənin Hacettepe və Mərmərə Universitetlərində, Moldovanın Kişinyov Dövlət Universitetində, Tbilisidə Gürcüstan Texniki Universitetində, Polşanın Vratslav Dövlət Universitetində, Abay adına Qazaxıstan Dövlət Pedaqoji Universitetində, Nizami Gəncəvi adına Daşkənd Pedaqoji Universitetində, Çeçenistan Dövlət Pedaqoji Universitetində, Kazan Dövlət Federal Universitetində və Bakıda keçirilən beynəlxalq konfranslarda, eləcə də xarici dillərin aktual problemlərinə və tədrisinə həsr olunmuş Respublika Konfranslarında məruzələr edilmişdir. Dissertasiyanın əsas məzmunu həm xaricdə, həm də respublikada nəşr olunan müxtəlif məcmuə və jurnallarda Azərbaycan, türk, alman, rus və ingilis dillərində çap olunmuş 50 məqalə və tezislərdə, həmçinin tədqiqata həsr olunmuş iki monoqrafiyada öz əksini tapmışdır. Tədqiqat işində təhlil olunmuş 1546 ədəd neqativ və privativ frazeoloji birləşmələr ayrıca lüğət şəklində dərs vəsaiti kimi çap olunmuşdur. “Almanca-Azərbaycanca neqativ və privativ frazeologizmlər” lüğəti Almaniyanın Frayburq Universitetinin Online kitabxanasına yerləşdirilmiş və dünya miqyasında internet istifadəçilərinin sərəncamına verilmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. “Müasir alman və Azərbaycan dillərində frazeoloji birləşmələrin inkar-təsdiq variativliyi” adlanan bu tədqiqat işi Azərbaycan Dillər Universitetinin (ADU) 3 iyul 2004-cü il tarixli Elmi Şurasında təsdiq olunmuş və ADU, Almaniyanın Leypsiq və Frayburq Universitetlərində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, 5 fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyatın və illüstrativ mənbələrin siyahısı, həmçinin dissertasiyada təhlil olunmuş privativ və neqativ frazeologizmlərin bir qismi lüğət formasında verilmişdir. Dissertasiyanın Giriş hissəsi 11 səhifə, 20 370 işarə, I fəsil 45 səhifə, 82 864 işarə, II fəsil 58 səhifə, 105 278 işarə, III fəsil 36 səhifə, 61 446 işarə, IV fəsil 50 səhifə, 88 980 işarə, V fəsil 63 səhifə, 113 421 işarə, Nəticə hissəsi 6 səhifə, 10 736 işarədir. Dissertasiyanın ümumi həcmi istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı istisna olmaqla 483 095 işarədir.

I FƏSİL

ALMAN VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNİN FRAZEOLOJİ SİSTEMİNİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

1.1. Frazeoloji tədqiqatların xronologiyası

Dilçiliyin frazeologiya sahəsi XX əsrin 90-cı illərindən etibarən sürətli inkişaf yolu keçərək müstəqil bir elm sahəsinə çevrilmişdir. Frazeologiyanın tədqiqat obyektini hər bir dilin xəzinəsi hesab olunan sabit söz birləşmələridir. Məlum olduğu kimi, sabit söz birləşmələri “daşlaşmış” ifadələr adlandırılır, onlar dilin lüğət tərkibində çox mühüm yer tutur və struktur baxımdan olduqca müxtəlifdir. Danışıq üslubunda geniş şəkildə yayılmış olan bu ifadələr bədii ədəbiyyatda, mətbuat – publisistika üslubunda, ümumiyyətlə, bütün dil sistemində işlənərək ona milli kolorit və spesifik mahiyyət verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrini – məişətini, mədəniyyətini, zehniyyət və təsəvvürünü inikas etdirən frazeologizmlər dəfələrlə həm diaxron, həm də sinxron planda tədqiqat obyektini olmuşdur. Dilçilikdə mürəkkəb struktur-semantik xüsusiyyətləri ilə digər dil vahidlərindən fərqlənən frazeoloji birləşmələr haqqında ziddiyyətli fikirlərin yaranması, bu sahədə çoxlu elmi-tədqiqat işlərinin yazılmasına səbəb olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, dissertasiya, monoqrafiya, məcmuə, məqalə və tezislərin, həmçinin elmi konfrans və simpoziumların həsr olunduğu frazeologiya bu gün də dilçilik sahəsi kimi tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olan bir problemdir. Frazeoloji birləşmələrə həsr olunmuş tədqiqat işlərinin təhlili göstərir ki, sabit söz birləşmələri müxtəlif terminlərlə adlandırılmışdır. Görkəmli alman frazeoloqu V.Flaysşerin təbirincə desək: *“Məhz bu xaotik terminoloji rəngarənglik frazeologiyanın gənc linqvistik elm sahəsi olduğuna və burada bir sıra problemlərin mövcudluğuna bir işarədir”* [262, s.2].

Tədqiqatlardan göründüyü kimi, dilçilik tarixində frazeologiyanın tədqiqat tarixi Ferdinand de Sössür və Ş.Ballidən başlayır. Frazeologiya sahəsində rus dilçiliyində V.V.Vinoqradov, N.M.Şanski, O.S.Axmanova, E.D.Polivanov və s.;

Azərbaycan dilçiliyində H.B.Bayramov, S.Ə.Cəfərov, S.N.Murtuzayev, A.M.Qurbanov, N.Q.Rəhimzadə və başqaları əhəmiyyətli araşdırmalar aparmışlar. Alman dilçiliyində də bu sahədə frazeoloji birləşmələrin bir dil vahidi kimi xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirən mükəmməl tədqiqat işləri diqqəti cəlb edir. Alman dilçiliyində görkəmli frazeoloqlar hesab olunan V.Teliya [443, s.259], M.Sabitova [407, s.113] və U.Fiks [259, s.22] araşdırmalarında göstərirlər ki, V.V.Vinoqradov öz tədqiqatları ilə sovet dilçiliyində frazeologiyanın müstəqil bir elm kimi əsasını qoymuşdur.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, frazeologiyanın ayrıca fənn kimi dilçilik elmində ifadəsi E.D.Polivanov tərəfindən irəli sürülmüşdür. Əgər Ş.Balli frazeoloji birləşmələrin xüsusi üslubi vasitə olması fikrini irəli sürmüşdürsə, E.D.Polivanov frazeologiya sahəsində yeni addım ataraq onu dilçiliyin xüsusi sahəsi kimi təqdim etmişdir. E.D.Polivanov V.L.Arxangelskaya və V.V.Vinoqradovun frazeologiya haqqındakı konsepsiyasından danışarkən frazeologiyanın müstəqil elm sahəsi kimi qəbul edilməməsini tənqid edirdi. O, həm də frazeoloji birlik ilə frazeoloji qovuşma arasındakı fərqi göstərmədiyini qeyd edirdi [161, s.36].

H.Burqer frazeologiyaya belə tərif verir: *“Frazeologiya frazeologizmlərin qanunauyğun inkişafını, mənşəyini və yaranmasını, forma və məzmun zənginliyini, işlədilmə imkanını, semantik və qrammatik strukturunu, söz və sərbəst birləşmələrlə əlaqəsini və s. tədqiq edən bir elm sahəsidir”* [213, s.93].

Neqativ və privativ frazeologizmlərin tədqiqinə yol tapmaq üçün dilçilik ədəbiyyatında mövcud olan frazeoloji tədqiqatların təhlilinə istinad etməyi münasib hesab etdik.

K.D.Pilts vurğulayır ki, frazeologiyanın inkişafına O.Yespersenin və hər şeydən əvvəl Ş.Ballinin 1905-ci ildə “Precis de Stylistique” (“Üslubiyyətə giriş”) və 1951-ci ildə nəşr olunmuş “Traite de stylistique française” (“Fransız dilinin üslubiyyəti”) əsərləri əhəmiyyətli təsir etmişdir. Ş.Ballinin qeyri-adi, yüksək uğurları orta və qərbi Avropada bilavasitə ardıcıl və təsirsiz qalmamış və sovet dövründə frazeologiya sahəsindəki tədqiqatlarda əsaslı şəkildə araşdırılmışdır. Adı çəkilən əsərlər sovet və alman dilçiləri üçün mühüm istinad (wegweisend = yolgöstərən)

mənbəyi olmasına baxmayaraq fransız dilçiliyində heç bir əks-səda verməmiş və fransız dilinin frazeologiya sahəsindəki tədqiqatları sanki Ş.Balli ilə yekunlaşmışdır [383, s.166].

F.Flaysər Ş.Ballinin tədqiqatını belə qiymətləndirir: “*Ş.Balli frazeologizmin mövcudluğunu onun semantik xüsusiyyətlərində görür, bununla da idiomlu və idiomsuz sabit söz qruplarını bir-birindən fərqləndirərək ziddiyyətə düçar olur. Beləliklə, o, elə bir sual ortaya atır ki, hələ bu gün də həmin problem müzakirə olunmaqdadır*” [262 s.21].

Rus dilçilik ədəbiyyatında frazeologiya sahəsindəki tədqiqatların şərhini göstərir ki, sovet alimləri frazeologiyanın əsasən nəzəri problemlərini tədqiq etməyə səy göstərmişlər. Burada V.V.Vinoqradovun frazeologiya sahəsindəki tədqiqat işlərinin əhəmiyyətli olduğunu qeyd etmək olar. Ş.Balli və A.Şaxmatovun söz birləşmələrinin problemindən bəhs edən tədqiqatlarını V.V.Vinoqradov araşdıraraq inkişaf etdirmiş və “Основание понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины” adlı əsərində frazeoloji vahidlərdən danışarkən “sabit frazalar” adı altında atalar sözlərini, zərb məsəlləri və s. də nəzərdə tutmuşdur. Müəllif rus dilinin materialı əsasında sabit söz birləşmələrinin semantik təsnifatını yaratmışdır. Onun təsnifatı bu gün də öz əhəmiyyətini itirməmiş, müxtəlif dillərdə aparılan tədqiqat işlərində əsaslı mənbə olaraq istinad olunan təsnifatlardan biri kimi diqqəti cəlb edir. Qeyd edək ki, frazeoloji birləşmələrin təsnifat prinsiplərindən I fəslin 5-ci paragrafında ətraflı bəhs olunacaqdır.

V.V.Vinoqradov bu məşhur əsərində qeyd etmişdir ki, dilçilik fənləri sırasında frazeologiyanın mövqeyi və bu sahənin tədqiqat obyektini hələ dəqiqləşməmiş, qeyri-müəyyən olaraq qalmışdır [134, s.48].

A.M.Babkin frazeologizmin əlamətləri kimi onun leksik komponentlərinin sabit tərkibə malik olmasından və müstəqil adlandırma funksiyasında mənasının itirilməsindən bəhs edir. Beləliklə, müəllif frazeologizmlərin sabitlik əlamətinin mütləq xarakter daşdığını nəzərdə tutur [129, s.21].

V.L.Arxaşelski dilin müasir inkişaf mərhələsində frazeoloji vahidi söz birləşmələrinin tam və qəti qərarlaşmış forması adlandırır. Müəllif frazeoloji

vahidləri nitqdə hazır şəkildə istifadə oluna bilən və ən azı iki sözün birləşməsindən ibarət olan dil vahidi hesab edir.

Frazeologizmlərin sabitlik meyarı V.L.Arxaşelski tərəfindən “variasiya metodu” kimi səciyyələndirilir və bu zaman müəllif dörd dil səviyyəsini bir-biri ilə əlaqəli şəkildə müşahidə edir: leksik, semantik, sintaktik və morfoloji səviyyələr. O, yazır: *“Frazeologizmlər “müstəqil strukturlar” kimi adı çəkilən dörd səviyyənin sabit elementlərindən yaranmışdır. Beləliklə, dil vahidlərinin iyerarxiyasını tamamlayan xüsusi “frazeoloji səviyyə” meydana gəlmişdir”* [125, s.23].

A.İ.Smirnitski frazeoloji vahidlərin struktur tiplərini, onların komponentləri arasındakı münasibətləri və frazeoloji vahidlərin müxtəlif funksiyalarda işlənmə xüsusiyyətlərini tədqiq etmişdir [168, s.207].

A.V.Kunin ingilis dilinin materialı əsasında frazeoloji birləşmələri tədqiq edərək sabit dil vahidlərinin üslubi təsnifatını vermişdir [151, s.19].

Frazeologizmlərin müəyyənləşdirilməsi meyarlarının təyin edilməsində obyektivliyə cəhd göstərən N.N.Amosovanın “kontekstoloji metod” nəzəriyyəsi də əlamətdardır. Müəllif burada dəyişkən kontekstli vahidlərin sabit kontekstli vahidlərdən fərqi izah edərək yazır ki, sabit leksik tərkibli komponentlərin mənası müəyyən leksik əhatədə bərqərar olur [116, s.156].

M.T.Tağıyev frazeologizmləri rus dilinin materialı əsasında tədqiq edərək “distributiv metod” (əhatə metodu) nəzəriyyəsinin yaradıcısı kimi tanınır. Müəllif araşdırmasında frazeoloji vahidlərin sintaqmatik xüsusiyyətlərindən bəhs edərək yazır: *“Söz birləşməsi o zaman frazeologizm hesab oluna bilər ki, öncədən onun komponentlərinin valentliyi ilə müəyyən olunmayan əhatəsi olmuş olsun”* [169, s.12].

Çox təəssüf ki, müəllif Azərbaycan dilindən seçilmiş nümunələri tədqiq etməmişdir və ancaq rus dilindən seçilmiş nümunələr əsasında rus dilçilik ənənəsinə əsaslanaraq frazeologizmin sintaqmatik xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu tədqiqatın aparıldığı XX əsrin 60 və 70-ci illərində hələ frazeologiyanın dilçilik elmində mövqeyi, frazeoloji birləşmələr və onların xüsusiyyətləri haqqında mübahisəli fikirlər mövcud idi. Lakin frazeologiya sahəsi XX əsrin 90-cı illərindən etibarən sürətli inkişaf yolu keçərək müstəqil bir elm

sahəsinə çevrilmiş və M.T.Tağıyev, A.M.Babkin, V.L.Arxaŋgelski, A.V.Kunin və başqalarının bəhs etdiyi frazeologizmin fərqləndirici əlamətləri, onun leksik komponentlərinin sabit tərkibə malik olması kimi problemlər artıq öz həllini tapmışdır. Hətta müasir dilçilikdə mürəkkəb dil vahidləri olan frazeologizmlərin xüsusiyyətləri və növləri haqqında bir dilin materialı əsasında deyil, müqayisəli aspektdə dəyərli tədqiqat əsərləri yazılmışdır və bu istiqamətdə tədqiqatlar davam edir, dillərarası universalilər və spesifik xüsusiyyətlər müəyyənləşdirilir.

Frazeoloji səviyyə məfhumu A.V.Kunin tərəfindən də qəbul olunmuşdur. A.V.Kuninə görə frazeologizmlərin fərqləndirici əlaməti, yəni onların “düzəldilməməsi” və yaxud “yaradılmaması” mənanın qeyri-səciyyəvi xarakterinə səbəb olur. Müəllif sabitliyin formal indikatorlarının əsasında “frazeoloji identifikasiya” metodunu yaradır. Onun düşüncələri frazeologiyanın obyektinin müəyyənləşdirilməsinə gətirib çıxarır.

Alman dilli germanistikada frazeologizmlərin tədqiqinin maraqlı inkişaf tarixi müşahidə olunur. 1900-cü ildə E.Thielenin “Lütherin atalar sözləri” toplusunda sabit söz birləşmələrinə yönəlmiş diqqətin atalar sözləri və onların digər sabit söz birləşmələri ilə hüdudunun, əsas əlamət və xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi üzərində cəmləşdiyini deyil, daha çox materialın toplanmasına yönəldiyini göstərir. Say etibarilə bir qədər əhatəli sələf M.F.Petersin üç cildlik alman dilinin atalar sözləri toplusu frazeologiya sahəsində qədim mənbə hesab olunur. “Alman müdriqliyi” adlanan bu toplu 1604-1905-ci illərdə nəşr olunmuşdur. Burada zərb məsəllər tamamilə istisna olunmuşdur.

Y.Q.Qotşed zərb məsəl ilə atalar sözlərini ardıcıl olmasa da bir-birindən fərqləndirir. O, dil dərslərində qrammatik biliklərin kifayət etmədiyini və zərb məsəllərin öyrədilməsinin vacibliyini təkidlə qeyd edir [281, s.40].

K.Pilts yazır: “Zərb məsəllərin atalar sözlərindən aydın fərqi H.Şröder (1886), U.Borxardt (1888) və A.Rixterin (1889) “Saf məsəllər toplusu”nda tapmaq olur”.

Atalar sözləri və zərb məsəllər haqqında ilk dolğun izahatı dövrünün qabaqcıl və mütərəqqi müəllimi olan K.F.V.Vanderin “Atalar sözü, forma və mövcudluğuna görə müşahidə, həyat və məktəb üçün, xəlqilik ruhunda olan atalar sözləri xəzinəsi”

adı altında 1836-cı ildə nəşr olunmuş monoqrafiyasında oxumaq olar. Elə buna görə də K.D.Pilts V.Vanderi paremiologiyanın banisi hesab edir. V.Vander atalar sözünün cümlə, aforizm və şüarlarla sərhədini müəyyənləşdirməyə cəhd edir, formal-struktur təsnifat təqdim edir və atalar sözü ilə zərb məsəl arasındakı fərqi görür: atalar sözləri başlıca olaraq “adətləri”, zərb məsəllər isə “dil xəzinəsinin predmetini” əhatə edir. Bununla da mühüm fərq anlaşılır: zərb məsəllər lüğət elementləridir, atalar sözləri isə əksinə. V.Vander həm də hər bir dildə minlərlə digər ifadələrin olduğunu və onların heç kim tərəfindən atalar sözləri adlandırılmadığını qeyd edir [454, s.14].

Almandilli germanistika və etnoqrafiyada atalar sözü və zərb məsəllərlə əlaqədar tədqiqatlarda tarixi-etimoloji və ya mədəni-tarixi şərhələr ikinci dünya müharibəsindən sonra birinci onillikdə bütöv mahiyyəti ilə müəyyənləşdirilmişdir. 1967-ci ildə Laypsiqdə keçirilən müasir alman dilinin leksikologiyasının problemlərinə həsr olunmuş ADR germanistikasının ilk qurultayından sonra nəşr olunan “Alman dilinin frazeologizmlərinin linqvistik təsviri və nəzəri əsaslarının tədqiqi” adlı toplu deziderat (indiyə qədər olmayan və arzu olunan kitab) adlandırılmışdır. Bu toplu frazeologiyanın inkişafına mühüm yol açmış və bu dil vahidinin geniş aspektdə tədqiqinə xidmət edən dəyərli araşdırmaların yaranmasına səbəb olmuşdur. Frazeologiyanın bir elm kimi inkişafında mühüm rol oynayan bu tədqiqatların sırasında 70-ci illərdə İ.İ.Çerņişeva (1970), K.Daniels (1976), S.N.Denisenko (1973), R.Ekert (1974), U.Fiks (1974), D.Heller (1973), V.Şade (1976), M.Sabitova (1976), Q.Hoyzerman (1977), S.İsabekov (1972), K.Milits (1979), K.D.Pilts (1978, 1981), H.Thun (1978); 80-ci illərdə H.Şeman (1981), H.M.Milits (1980), V.Flaysər (1982), U.Şröter (1984), P.Kühn (1985), R.Qlezer (1986), H.Qraszeger (1989), A.Rotkegel (1989) və 90-cı ildən bu günə kimi L.Zütterlinova (1991), M.Duhme (1991), İ.Barts (1992), C.Földes (1992, 1996), U.Şröter (1993), D.O.Dobrovolski (1993, 1995), V.Aysman (1994), A.Hemmi (1994), K.Krohn (1994), K.Müller (1994), H.Şeman (1993), Q.Votyak (1994), C.Palm (1995), V.Hertel (1996), P.X.Volpert (1998), Y.Şternkopf (1998), R.Safina (2002), Y.Virrer (2004), Y.Möhrinq (2004), E.Toledo (2004) və digər tədqiqat işlərinin adlarını çəkmək olar ki, məhz bu sanballı tədqiqatlar bu günkü araşdırmalar üçün mühüm mənbə rolunu oynayır.

Frazeologiya sahəsindəki araşdırmaların təhlilinə əsasən qeyd etmək olar ki, iyirminci əsrin 90-cı illərindəki tədqiqat işləri istər frazeologiyanın tədqiqat obyektini, istərsə də frazeologiyada onun mövqeyini müəyyənləşdirmiş, bu mürəkkəb dil vahidlərinin hərtərəfli və müxtəlif aspektlərdə dərinlən təhlilinə sövq edən problemlər ortaya atmışdır. Frazeologizm fenomeni müasir alman dilində sinxron səviyyədə bir anlayış kimi yuxarıda adları sadalanan tədqiqat işlərində tədqiq və təhlil olunmuşdur. Bununla bağlı dilçilik ədəbiyyatında həm geniş, həm də yığcam mülahizələrlə rastlaşırıq. Son iki onillikdə ayrı-ayrı dillərin materialları əsasında yazılmış müqayisəli araşdırmaları frazeologiyanın inkişaf tarixində dəyərli töhfə və gələcək tədqiqatlar üçün bir mayak hesab etmək olar.

K.Pilts frazeologiya termininə belə tərif verir: "Frazeologiya hər hansı bir dilə və ya müəllifə xas olan nitq ifadələrinin məcmusudur və eyni zamanda frazeologiya belə ifadələrin semantik xüsusiyyətləri və praqmatikası haqqında təlimdir [383, s.173].

V.Flaysər də frazeologiyanın iki mənə ifadə edən termin olduğunu vurğulayaraq yazır: "*Bu termin altında – a) frazeoloji birləşmələrin tədqiqi ilə məşğul olan linqvistik sahəsi; b) hər hansı bir konkret dilin frazeoloji inventarı – başa düşülür*" [265, s.22].

Metodika ilə bağlı konsepsiyaya müvafiq son dərəcə obyektiv meyarlara cəhd qavramaya gətirib çıxarır. Belə halda, əslində bir tərəfdən cümlə strukturlu frazeologizmlər, digər tərəfdən qeyri-idiomatik sabit söz birləşmələri diqqətdən kənar qalır. Ona görə də belə vahidlərin tədqiqi və təsnifi mübahisəlidir. Konstruksiya məhdudiyyətli birləşmələr dedikdə, məsələn, *Dank abstatten – *Lob / Anerkennung abstatten; starker Schnupfen – *schwerer Schnupfen*, lakin *schwere Krankheit* ifadələrindən bəhs olunur. A.Rayxştayn 1974-cü ildə nəşr etdirdiyi tədqiqat işində sabit mübtədalı frazeologizmləri, məsələn, *der Kragen ist ihm geplatzt; ihn sticht der Hafer* sabit predikativ konstruksiyalar kimi müfəssəl izah etmişdir.

O.Ştenşkenin fikrincə atalar sözləri, qanadlı sözlər və bunlara bənzər digər ifadələr məhz frazeologiya sahəsində aydınlaşdırılmağa ehtiyacı olan mühüm problemlərdəndir [436, s.83].

V.Koller frazeologizmlərin mətndə roluna həsr etdiyi xüsusi tədqiqatında Almaniya və İsveçrədə nəşr olunan qəzetləri araşdırma materialı seçmiş və sabit ifadələrin siyasi əlaqələrin təsvir edilməsində xidmət etdiyi funksiyanı aydınlaşdırmışdır. Bu zaman müəllif frazeologizmləri üslub və pragmatik aspektdə qruplaşdırmış və zəngin dil materialının vasitəsi ilə həmin məqalədə frazeologizmlərin mətnyaratma imkanlarını təhlil etmişdir. O, sabit ifadə termini adı altında frazeologizmləri yarım qruplara ayırmamaq niyyətində olmuşdur. Bu araşdırmada həm qəzet mətnlərində, həm də nağıl və romanlarda “sabit ifadələrin oyunlarının” bütün variantlarının üzə çıxarılması nəzərdə tutulmuşdur [74, s.227].

Araşdırmaların təhlilindən məlum olur ki, frazeologizmlərin dil vahidi kimi müəyyənləşdirilməsinə U.Fiksin bir sıra araşdırmalara yol açan 1971-ci ildə Laypsiq universitetində müdafiə olunmuş namizədlik dissertasiyası başlıca əhəmiyyətə malikdir. Bu əsərində U.Fiks sabit birləşmələrini “sözqrupunun leksemləri” (“Wortgruppenlexeme”) adlandıraraq onların cümlədaxili münasibətlərinin və sərbəst cümlələrlə müqayisəsinin məntiqi təhlilinə nail olmuşdur. Müəllif “sözqrupunun leksemləri”ni cümlədə komplektləşdirərək onların oradakı aparıcı funksiyasını müəyyənləşdirmişdir. U.Fiksin aparıcı baxışlarından biri də feillə səmtləşdirmə metodudur. Sərbəst cümlə ilə müqayisə zamanı feilin mənasının uyğunluğu və uyğunsuzluğunu nəzərə alaraq müəllif sözqruplu leksemləri iki yerə ayırmışdır. Ümumi təsvir alqoritmik mexanizm əsasında aparılmış və müəllifin nəzərincə rizayi məntiqi təhlil baxımından faydalıdır.

A.Rotkeqel U.Fiksin tədqiqatını nəzərə almadan frazeologizmlərin struktur təsvirini və təsnifatını vermişdir. A.Rotkeqel lüğətdə frazeologizmlərin ifadəsini və avtomatik təhlilini verərək onları iki qrupa ayırmışdır [400, s.94].

Xronoloji təhlil əsasında belə bir ümumiləşmə aparmaq olar. Alman dilinin frazeologiyası sahəsində aşağıda adları qeyd olunan bir sıra mühüm problemlər ətrafı şərh olunmuşdur:

- 1) Sabit söz birləşmələrinin struktur və semantik təsnifatı [184; 219; 259; 399];
- 2) frazeologizmlərin dil hadisəsi kimi mövcudluğunun başlıca əlamətləri [261; 295; 442; 471];

3) sözdüzəltmə konstruksiyaları və frazeologiləşmə yeni leksik vahidlərin yaranmasının, eləcə də dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin mühüm amilləri [431].

Bu nəzəri əhəmiyyətli tədqiqat əsərləri bu günkü oxucuların və tədqiqatçıların sərəncamındadır. Bundan başqa frazeologizmlərin ayrı-ayrı növlərinin tədqiqi ilə bağlı çoxsaylı müqayisəli araşdırmalar da diqqəti cəlb edir. Lakin inkar vasitələrin frazeologizmlərin tərkib hissəsi olması haqqında və yaxud frazeoloji birləşmələrin inkarlıq elementləri ilə işlənməsinin mümkünlüyünə və ya qeyri-mümkünlüyünə dair alman dilçilik ədəbiyyatında bütöv bir tədqiqat işi yoxdur. Burada yalnız V.Haynemanın 1981-ci ildə yazdığı yeddi səhifəlik bir məqaləsi vardır. Bu problem haqqında alman dilində U.Fix [259], A.Rotkeqel [400], Y.Korhonen [329] və V.Flaysərin [265] fikir və qeydləri də diqqətə layiqdir. Məhz adları çəkilən bu müəlliflər öz tezislərində bu problemin həllini tapmadığını vurğulayır və məsələnin hərtərəfli təhlil və tədqiqi gələcək araşdırıcıların öhdəsinə buraxılır.

İndi isə frazeoloji tədqiqatların Azərbaycan dilçiliyində ümumi mənzərəsinə nəzər salaq: Azərbaycan dilinin materialı əsasında ilk dəfə frazeoloji birləşmələr, onların növləri və xüsusiyyətləri haqqında M.H.Hüseynzadə məlumat vermişdir. Ana dilimizdə frazeologiyanın ümumi nəzəri məsələlərinin işıqlandırılmasında S.Ə.Cəfərovun “Azərbaycan dilində idiomlar”, S.N.Murtuzayevin “Axundovun komediyalarının frazeologiyası”, A.M.Qurbanovun “Müasir Azərbaycan dilinin frazeologiyası”, S.Xəlilovun “Azərbaycan dili frazeoloji vahidlərinin semantik xüsusiyyətləri”, N.R.Rəhimzadənin “Azərbaycan dilində idiomatik ifadələr” (“Идиоматические выражения азербайджанского языка”), H.A.Bayramovun “Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları”, M.M.Mirzəliyevanın “Türk dillərinin frazeologiyası”, Q.C.Mahmudovanın “Türk dillərinin frazeologiyası” adlı tədqiqat işləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu tədqiqatlarda hər bir tədqiqatın məqsədinə uyğun xalqımızın min illər, əsirlər boyu mənəvi dünyasını, tarixini, ruhunu, maddi və mənəvi mədəniyyətini, milli düşüncə və təfəkkürünü, fəlsəfi, etik və mifoloji baxışlarını özündə ehtiva edən nadir söz incilərinin şərh, təsnifi verilmişdir. Sadalanan tədqiqat işlərinin təhlili göstərir ki, bu araşdırmaların tədqiqat obyektini yalnız Azərbaycan dilinin materialı təşkil edir. Elə burada H.A.Bayramovun bu

deyimi iqtibas edilməlidir: *“Son illərdə dilçiliyimizdə frazeologiyanın tədqiqat obyektı, onun filologiyada mövqeyi müəyyənləşməyə başlamışdır. Lakin ayrı-ayrı dillərin materialı əsasında frazeologiyanın dərinədən tədqiqi zəruridir”* [60, s.12].

Alman, Azərbaycan, rus və ingilis dillərində frazeologizmlərdən bəhs edən tədqiqatların təhlilinə əsasən qeyd etmək mümkündür ki, frazeologiya beynəlmiləl termindir və dünya dillərində bu dilçilik termini cüzi dəyişikliklə tətbiq olunur. Azərbaycan dilçilik ədəbiyyatında frazeologiya termininin iki yunan sözündən “phrases” – *ifadə* və “loqos” – *təlim* sözlərindən ibarət olduğu H.A.Bayramov [60, s.5] tərəfindən qeyd olunmuşdur. Sonrakı tədqiqat işlərində – H.H.Baxşiyev [58, s.8]; H.Ə.Həsənov [73, s.208]; N.Ç.Vəliyeva [105, s.5] bu şərhin eyni ilə təkrarlandığı nəzərə çarpır.

Frazeoloji tədqiqatların təhlilindən aydın görünür ki, müxtəlif dillərin frazeoloji sisteminin müqayisəli-tipoloji aspektdə öyrənilməsinin tarixi yaxın iki on illiyi əhatə edir. Müqayisəli araşdırmalar sırasında sovet dilçilərinin elmi iddiaları başlanğıc hesab oluna bilər. L.Royzenzon [167], Y.Avoliani [112] həmçinin A.Rayxştaynın [164] tədqiqatlarında bir neçə slavyan dillərinin frazeoloji tərkibi kontrastiv-tipoloji metod əsasında yaxın və uzaq qohum dillərlə, eləcə də qohum olmayan dillərlə araşdırma obyektı olmuşdur. Adları çəkilən tədqiqatlar sinxron-kontrastiv frazeoloji təhlilin aşağıdakı mühüm aspektlərinə əsaslanmışlar:

- a) qohum dillərdə uyğun frazeoloji faktların müqayisəli öyrənilməsi;
- b) qohum olmayan dillərdə tərcümə və xarici dil dərslərinin tədrisində mühüm əhəmiyyət kəsb edən ekvivalent tiplərin kontrastiv müşahidələri və müqayisə olunan dillərdə frazeoloji vahidlərin tematik qruplaşdırılması;
- c) yaxın və uzaq qohum, eləcə də qohum olmayan dillərdə frazeologiləşmənin xüsusiyyətlərinin struktur-tipoloji və frazeoloji mənanın ümumi qanunauyğunluqlarının tədqiqi; burada araşdırmanın mərkəzində frazeoloji mənanın əmələ gəlməsində ayrı-ayrı leksik komponentlərin rolunun müəyyənləşdirilməsi;
- d) müxtəlif dillərin frazeologiyalarının coğrafi, mədəni-tarixi və ərazi aspekti nəzərə alınaraq yaxınlıq və qarşılıqlı təsirin öyrənilməsi.

Azərbaycan dilində ixtisas ədəbiyyatını araşdırarkən görürük ki, frazeologiya

sahəsində müqayisəli tədqiqatları barmaqla saymaq olar. Burada Ç.H.Qurbanovun “Диапазон лексических вариантов во фразеологии”, Q.A.Rəhimovun “Сопоставительное исследование английских и азербайджанских глагольных фразеологических единиц по конкретной реализации их валентности в речи”, N.Ç.Vəliyevanın “Frazeoloji birləşmələrin müqayisəli linqvistik təhlili”, Ə.Hacıyevanın “İngilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeologiyanın əsasları” və G.Sadıxovanın “Библийская фразеология во французском, азербайджанском и русском языках” adlanan araşdırmaları diqqəti cəlb edir. Bu tədqiqatların obyektinin qısa xülasəsinə nəzər salaq: Ç.H.Qurbanov namizədlik dissertasiyasında alman və Azərbaycan dillərinin materialı əsasında frazeoloji birləşmələrin tərkib elementlərinin cüzi dəyişmələri əsasında yaranan leksik variantların emosional-ekspressiv və üslubi çalarlarının təhlilini vermişdir.

Q.A.Rəhimov namizədlik tədqiqatında ingilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeoloji vahidlərin valentlik xüsusiyyətlərini, müqayisə olunan frazeoloji vahidlərin nitqdə valentliyinin miqdarını şərtləndirən səbəbləri araşdırmışdır.

Ə.H.Hacıyevanın doktorluq dissertasiyası ingilis və Azərbaycan dillərində somatik komponentli frazeoloji vahidlərin linqvistik təhlilinə həsr olunmuşdur. Burada müəllif müqayisə olunan dillərin frazeoloji sistemlərində insan fəaliyyətinin ifadəsi məsələsini araşdırmış, somatik frazeoloji vahidlərin təmsalında ingilis və Azərbaycan xalqlarının bir sıra milli xüsusiyyətlərini tarixi aspektdə izləyərək onlar haqqında müəyyən mülahizələr irəli sürmüşdür.

N.Ç.Vəliyevanın doktorluq dissertasiyasında Azərbaycan, ingilis və rus dillərinin materialı əsasında frazeoloji birləşmələrin nitqdə işlənmə xüsusiyyətlərinin müqayisəli linqvistik təhlili aparılmışdır.

G.Sadıxova namizədlik işində “İncil”də rast gəlinən frazeoloji birləşmələrin təhlili əsasında fransız, Azərbaycan və rus dillərində frazeoloji vahidlərin xalqların dini köklərindən qaynaqlandığını və müqayisə olunan dillərdə frazeoloji birləşmələrdəki oxşarlıqları tədqiq etmişdir.

Qeyd olunmalıdır ki, araşdırma zamanı mənbə kimi müraciət olunan bu tədqiqat işlərinin hər biri Azərbaycan dilçiliyinin frazeologiya sahəsində mühüm

əhəmiyyətə malikdir. Aparılan tədqiqata əsaslanaraq demək olar ki, doğrudan da Azərbaycan dilçiliyində frazeologiya sahəsində aparılan tədqiqatlar, xüsusilə adları yuxarıda çəkilən müqayisəli tədqiqatlar öz orijinallıqları ilə diqqəti cəlb edir və onları bu sahənin inkişafında mühüm töhfə hesab etmək olar.

Azərbaycan, alman və rus dilçilik ədəbiyyatında frazeologiya sahəsində mövcud olan tədqiqatların təhlilinə əsasən bir daha əminliklə qeyd etmək olar ki, frazeologizmlərin inkarlılığı problemi indiyə qədər tədqiq olunmamışdır. Ona görə də bu dissertasiyada müasir alman və Azərbaycan dillərində neqativ və privativ frazeoloji birləşmələrin tədqiqinin aktual və zəruri olduğu məqbul hesab edilmiş və bu problemin geniş aspektdə təhlili aparılmışdır. Beləliklə, bu tədqiqat işində eksplisit və implisit inkar daşıyıcılı frazeoloji birləşmələrin variativlik probleminin alman və Azərbaycan dillərinin dil nümunələri əsasında müqayisəli şəkildə şərh nəzərdə tutulmuşdur.

Bu tədqiqat işinin zəruri və əhəmiyyətli olduğunu F.Yadigarın fikri də bir daha təsdiq edir: *“Müqayisəli və tipoloji dilçilik təkcə genetik və tipoloji yaxınlıqları aşkar etməyə yönəlmiş halda (məsələn, N.S.Trubetskoyun (1890-1938)) dillərin tipoloji təsnifində müəyyənləşdirdiyi qaydalar, konfrontativ linqvistikaya tətbiqi mühüm xarakter daşıyır və əsasən dilöyrənmənin ehtiyacından irəli gələrək təşəkkül tapmışdır. Bu gün slavyan və romanların, eləcə də digər xalqların german dillərini və german dilli xalqların fransız, rus, ispan, çin, türk və s. dilləri öyrənmələri və bu dilöyrənməni səmərəli elmi zəmin üzərində qurmaq üçün kontakta girən dillərin konfrontativ tədqiqi çox önəmlidir”* [109, s.34].

1.2. Privativ frazeoleksemlərin leksik-praqmatik təhlili

Məlum olduğu kimi, hər bir dilin lüğət tərkibi yalnız ayrı-ayrı leksemlərdən deyil, həm də sərbəst və sabit sintaktik söz birləşmələri şəklində mövcud olan dil vahidlərindən ibarətdir. Sabit sintaktik söz birləşmələri, yəni frazeologizmlər də sərbəst söz birləşmələri kimi ayrı-ayrı sözlərdən yaranıb, müəyyən struktur modellər əsasında formalaşmış olur. Frazeologizmləri əmələ gətirən modellər heç də eyni deyildir. Ona görə də quruluşca frazeologizmlərin müxtəlif növləri nəzərə çarpır.

Frazeologizmlərin quruluşu və mövcudluğu haqqında bir sıra görkəmli tədqiqatçılar təhlillər aparmışlar. Bunlardan bəzilərini nəzərdən keçirək. Məsələn, V.Flaysər yazır: *“Frazeologizmlərin sintaktik strukturu qeyri-predikativ söz birləşməsi (zwischen Tür und Angel = eilig, nur flüchtig zusammentreffend – tələsik, əlüstü), sabit predikativ konstruksiya (die Flinte ins Korn werfen = den Mut verlieren – ruhdan düşmək) və yaxud sabit, yəni tərkib hissələrinə parçalanmayan cümlə (Da beißt die Maus keinen Faden ab = das ist unabänderlich, dagegen ist nichts zu machen - əlacı-çarəsi olmamaq) şəklində özünü göstərir”* [265, s.35].

G.Votyak yazır: *“Frazeologizmlərin özünəməxsus formativ strukturu ondan ibarətdir ki, onlar vahid daxili məna əsasında bir-birinə çulğalaşmış sözlərin möhkəm birliyi. Bu birlik daxilində birliyi əmələ gətirən sözlər az və ya çox dərəcədə öz mənalarını itirir və bütöv birləşmə vahid məna əsasında bərqərar olur”* [472, s.657].

V.M.Mokiyenko isə haqlı olaraq frazeologizmləri iki qrupa – milli və beynəlmiləl qruplara bölür və yazır: *“Müqayisəli təhlil zamanı doğrudan da, müxtəlif dillərin frazeoloji vahidləri içərisində məna və leksik tərkib baxımdan bir-biri ilə tamamilə uyğun gələn və ya mənaları çox yaxın olan nümunələrə rast gəlinir. Bu frazeoloji sistemin təkcə milli əsasda deyil, həm də, beynəlmiləl əsasda formalaşması qənaətinə gəlməyə imkan verir”* [154, s.114].

A.Reyxşteynin fikrincə frazeologizmlərdə müntəzəmlik onların komponentləri arasındakı sistemli əlaqənin təzahürü kimi aydınlaşdırılmalıdır. Müəllif qeyd edir: *“Frazeoloji sistemin müntəzəmlik dərəcəsi onun daxili quruluşunda struktur-kombinator fəaliyyət prinsipinin intensivliyi ilə şərtlənir”* [391, s.11].

Frazeologiyanın banisi fransız dilçisi Ş.Balli “frazeoloji birləşmə” adlandırdığı semantik qrupdan olan frazeoloji vahidlərin xüsusiyyətindən bəhs edərkən onlarda üç əlamətin olduğunu göstərir: *“1) sözlərin ayrı yazılması; 2) sözlərin müəyyən sabit sırada olması və komponentlər arasına başqa sözün daxil edilməsinin qeyri-mümkünlüyü; 3) komponentlərdən heç birinin digər bir sözlə əvəz oluna bilməməsi”* [130, s.80].

Lakin frazeologizmlərin bu araşdırmadakı struktur təhlilinə əsasən qeyd etmək

olar ki, Ş.Balli bu üç xüsusiyyəti frazeoloji birləşmələrin yalnız xarici cəhətlərini nəzərə alaraq müəyyənləşdirmişdir. Çünki struktur-semantik təhlillər əsasında bəzi frazeologizmlərdə komponentlər arasına başqa sözün daxil edilməsinin mümkünlüyü və komponentlərdən birinin digər bir sözlə, daha dəqiq desək, sinonim sözlərlə əvəz edilməsi mümkündür. Bu halda frazeologizmlərin modifikasiyasından söhbət gedir və bu problem ayrıca bir paragrafda öz geniş təhlilini tapmışdır.

Deməli, frazeologizmlər dilin lüğət tərkibinin leksik sistemində elə söz birləşmələridir ki, onlar öz mənə xüsusiyyətlərinə görə hazır vahidlər kimi xüsusi bir qrupu təşkil edir. Həmin qrupa daxil olan bu birləşmələr öz leksik-semantik səciyyəsinə görə ümumi sözlərdən və xüsusi adlardan fərqlənir. Belə leksik vahidlər bir qayda olaraq öz lüğəvi mənələrindən uzaq olur və onların komponentləri ayrılıqda müstəqil mənaya malik olmur, lakin birləşmə daxilində ifadə olunan ümumi bir mənanın əmələ gəlməsinə səbəb olur.

M.M.Mirzəliyeva öz tədqiqatında frazeologizmlərin leksik-praqmatik təhlilini belə şərh edir: *“Frazeologizmlər şərti bazis kimi qiymətləndirilə bilən dil səviyyələrinin (fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik) tam təşəkkülü zəminində yaranır. Lakin həmişə olduğu kimi, frazem in doğuluşu da əzablıdır: dil və nitq dixotomiyasına qədər, başqa sözlə hər bir frazem dilin ictimai funksiyaları (kommunikativ, informativ, emotiv...) çərçivəsində dolğun və dəqiq rolunu oynayana qədər uzun bir təkamül və cilalanma yolu keçir [84, s.5-6].*

Alman və Azərbaycan dillərində frazeologizmlərin tədqiqi göstərir ki, hər iki dildə bu xüsusiyyətləri özündə ehtiva edən kifayət qədər belə söz birləşmələri vardır. Dilçilik ədəbiyyatında bu növ söz birləşmələri frazeoloji vahid və ya frazeoloji birləşmələr adı altında qruplaşdırılmışdır. Bu tədqiqat işində sabit söz birləşmələrini frazeologizmlər adlandırmağı münasib hesab etdik. Burada bu terminlə frazeoloji birləşmələrin bütün növləri nəzərdə tutulur və onların içərisindən privativ xüsusiyyətli sabit birləşmələrin struktur-semantik aspektdə müqayisəli təhlili əsasında oxşarlıq və fərqləri izah etmək başlıca məqsədimizdir.

Dilin ən kiçik vahidi olan söz kimi frazeologizmlər də insanın həyat və əmək fəaliyyəti, onun daxili aləmi və psixoloji durumu ilə bağlı hadisələri əks etdirir.

Frazeologizmlərlə söz arasında ümumi əlamət hər iki dil vahidinin tamlığındadır.

A.Smirniskinin təbirincə frazeologizmlər bilateral (ikiterəfli) dil vahidləridir; leksemlərlə müqayisədə həm struktur, həm də semantik nöqteyi-nəzərdən müxtəlif xüsusiyyətlərə malikdir [168, s.146].

Alman dilçisi K.Pilz isə leksem və frazeologizmləri bir-birindən belə fərqləndirir: *“Leksemlər tam bütöv biçimli linqvistik işarə (ganzgestaltete linguistische Zeichen), sabit birləşmələr isə xüsusi biçimli (sondergestaltete linguistische Zeichen) dil işarələridir. Frazeologizmlərin strukturunun xüsusi biçimliyi onun semantik tamlığı ilə idarə olunur. Frazeologizmlərin mənasında rəngarənglik müşahidə olunur ki, bu da həmin birləşmənin komponent tərkibi daxilində müxtəlif semantik proseslərin nəticəsində yaranır. Frazeolojişmə prosesinin semantik nəticəsi yalnız söz birləşməsinin qrammatik və ya sintaktik strukturundan deyil, həm də tərkib elementlərinin tam və ya qismən semantik transformasiyasından (dəyişilməsindən) asılı olur”* [383, s.94].

H.H.Baxşiyevin tədqiqatında leksem və frazeologizmlər belə təhlil olunur: *“Ünsiyyət prosesində leksik vahid (söz) və frazeoloji vahid struktur cəhətcə müxtəlif olsalar da eyni funksiyaları daşıyırlar. Söz tək leksemdən, frazeoloji vahid isə iki və daha artıq mənalı sözdən ibarət olur. Frazeoloji vahid bir məfhum ifadə edərək bir sözlə əvəz edilə bilər və yaxud bir söz birləşməsinin yerində işlədiləcək analitik anlayış ifadə edir”* [58, s.26].

N.Ç.Vəliyeva müasir Azərbaycan, rus və ingilis dillərində frazeoloji birləşmələrin iki və daha çox tammənalı sözün birləşməsi əsasında təşəkkül tapdığını qeyd edir və yazır: *“Frazeologizmin bir sıra əlamətdar xüsusiyyətləri vardır: sabitlik, nitqdə bərpa olunma qabiliyyəti, mənanın semantik bütövlüyü, komponentlərin ayrı yazılması”* [105, s.25].

A.Smirniskinin, K.Pilzin, H.H.Baxşiyevin və N.Ç.Vəliyevanın tədqiqatlarının təhlilindən məlum olur ki, söz birləşməsinin frazeologizm kimi müəyyən əlamətlərə əsasən təyin edilməsi mühüm vəzifə olaraq onların tədqiqatlarının qarşısına qoyulmuş başlıca vəzifə olmuşdur. Bu halda tədqiqat obyektinin müxtəlifliyi bir meyarın seçilməsi ilə deyil, əksinə sabit birləşmələrin özünəməxsusluğunu təyin edə bilən

meyarlar toplusu ilə şərtlənir. Bu zaman frazeologizmlərin mövcudluğunu təmin edən bütün mühüm faktorlar nəzərə alınır: qrammatik (sintaktik) struktur, komponentlər arasındakı əlaqənin növü, frazeologizmlərin semantikasının struktur və məna dəyişməsinin birgə fəaliyyətinin nəticəsindən yaranması. Lakin bu tədqiqatlarda inkar tərkibli frazeologizmlərin struktur xüsusiyyətləri müəyyənəndirilməmişdir.

Sovet dilçiliyində müxtəlif dillərin sabit söz birləşmələri ilə məşğul olan frazeoloqlar N.Amosova [116] və İ.Aniçkov [119] frazeoloji vahidləri təyin edən meyarları aşağıdakı kimi sistemləşdirmişlər:

1. Qrammatik struktur: a) söz birləşmələri və yaxud söz qrupları; b) predikativ birləşmələr və cümlələr.

2. Komponentlərin arasındakı birləşmənin növü: a) sintaktik modeli müntəzəm şərtləndirməyən komponentlərin birləşməsinin semantik-sintaktik nəticəsi və məcazlaşmış məna; b) komponentlərdən birinin məcazlaşması ilə müşayiət olunan tərkib elementlərin nizamlı birləşməsi; c) müəyyən struktura və ya modelə müvafiq komponentlər arasındakı əlaqənin yaranması.

3. Komponentlərin struktur və semantik transformasiyasının birgə fəaliyyətinin nəticəsi olan məna: a) məna komponent tərkibinin semantik transformasiyasının nəticəsi kimi; b) məna tipik strukturun nəticəsi kimi; c) məna komponent tərkibinin həqiqi leksik-semantik nəticəsi kimi.

Əgər göstərilən meyarlara əsaslanaraq müqayisəli aspektdə araşdırılmaya cəlb edilmiş alman və Azərbaycan dillərində neqativ və privativ frazeologizmləri təhlil etsək, bu sabit birləşmələri iki qrupa bölmək olar:

Mənası ayrı-ayrı komponentlərin mənasının toplusuna müvafiq gəlməyən, yəni bütün komponentləri məcazlaşmış privativ frazeologizmlər:

(1) *Alter schützt vor Torheit nicht = auch wenn man alt ist, macht man oft noch Dummheiten* – ahilliq ağıllılıq demək deyil və yaxud ağıl yaşda deyil, başdadır;

(2) *Butter auf dem Kopf haben = ein schlechtes Gewissen haben* – vicdansız olmaq;

(3) *jmdm. auf den Socken sein = jmdn. verfolgen* – bir kəsi güdmək;

(4) *den Mund halten = schweigen* – ağızını yummaq, danışmamaq;

(5) *nicht alle auf dem Christbaum haben* = *nicht richtig bei Verstand sein* – ağılı başında olmamaq, sərsəm olmaq;

(6) *von der Bühne des Lebens abtreten* = *sterben* – həyat səhnəsindən getmək, ölmək;

(7) *mit seinen Gedanken nicht zu Hause sein* = *nicht aufmerksam sein* – fikri dağınıq olmaq;

(8) *sich kein Henker um etwas scheren* = *sich nicht um etwas kümmern* – heç nəyin qayğısına qalmamaq və s.

Azərbaycan dilində də komponentləri tam məcazlaşmış privativ frazeologizmlər vardır və onlar pragmatik aspektdə mütəxəssis olmayan dil istifadəçiləri tərəfindən ya düzgün başa düşülmür və yaxud onlar belə ifadələrin mənasını açmaqda çətinliklə üzləşir. Məsələn:

(1) *ağzı qatıq kəsməmək* = *bacarıqsız olmaq*;

(2) *dili gödək olmaq* = *günahkar olmaq*;

(3) *gözdən düşmək* = *hörmətsiz olmaq*;

(4) *həyatdan getmək* = *ölmək*;

(5) *kəndiri kəsilmək* = *öldürülmək* və s.

Həm alman, həm də Azərbaycan dilində bu privativ frazeologizmləri struktur-semantik baxımdan təhlil etsək, bu privativ frazeologizmləri əmələ gətirən leksemlərin ayrı-ayrılıqda ifadə etdiyi mənaların frazeologizmin mənasına heç uyğun gəlmədiyini görürük. Təbii ki, belə privativ frazeologizmlərin tədrisi zamanı nəzərə çarpan çətinliklərin də məhz bu səbəbdən yarandığını qeyd etmək olar.

1. Komponentlərindən birinin mənasının məcazlaşması ilə nəzərə çarpan privativ frazeologizmlər:

(1) *ein eigener Herr sein* = *unabhängig sein* – özünün ağası olmaq;

(2) *kein Herz haben* = *niemanden lieben* – daşürəkli olmaq;

(3) *wie aus allen Himmeln gefallen* = *unerwartet sein* – göydən düşmə olmaq;

(4) *ein Auge/beide Augen zudrücken* = *etw. absichtlich übersehen* – nöqsanlara göz yummaq;

(5) *jmdm. auf die Nerven gehen* = *jmdn. böse machen* – bir kəsin əsəbləri ilə

oynamaq;

(6) *in Gefahr schweben* = *gefährlich sein* – təhlükəli olmaq;

(7) *sich (mit jmdm.) stehen wie Hund und Katze* = *sich nicht vertragen* – itlə-pişik kimi yola getmək;

(8) *jmdm. die Rede verschlagen* = *jmdn. sprachlos machen* – danışmağa imkan verməmək;

2. Müşahidələri Azərbaycan dilindən seçilmiş privativ frazeologizmlər üzərində aparmaq da maraqlıdır:

(1) *qaş-qabaq tökmək* = *narazı olmaq*;

(2) *söz güləşdirmək* = *mübahisə etmək*;

(3) *göz yummaq* = *özünü görməzliyə qomaq*;

(4) *üstündən xətt çəkmək* = *pozmaq*;

(5) *xəstə düşmək* = *xəstələnmək* və s.

Bu privativ frazeologizmlərdə desemantikləşmə hadisəsi nəticəsində frazeoloji vahidin feil komponenti öz leksik mənasından tamamilə uzaqlaşmışdır. Lakin onların mənasını anlamaq o qədər çətin deyildir, çünki bu privativlərdə hissəvi məcazlaşma mövcuddur.

1.3. Privativ frazeologizmlərin xarakterik xüsusiyyətləri

Privativ frazeologizmlərin əlamətlərini izah etmək üçün dilçilik ədəbiyyatında frazeoloji birləşmələr haqqında mövcud olan fikir və mülahizələrə nəzər salmaq zəruridir. Məşhur alman dilçisi T.Şipan frazeologizmləri belə xarakterizə edir: “*Frazeologizmlər dedikdə iki və daha artıq sözün möhkəm birliyi (feste Einheit) başa düşülür. Dilin frazeoloji tərkibini təşkil edən bu dil vahidlərinin başlıca xüsusiyyətləri (Reproduzierbarkeit, Stabilität, Lexikalität, Idiomazität) sabitlik, idiomluq, tətbiq olunarkən dəyişikliyə uğramadan bir bütöv halda işlənməsi, tərkib elementlərinin sərbəstliyinin qismən və ya tamam itməsi nəticəsində vahid semantikaya malik olması ilə müəyyənləşir*” [418, s.48].

Qeyd edək ki, bu dörd mühüm əlamət alman frazeoloqu V.Flaysər [262, s.30] tərəfindən ilk dəfə dolğun şəkildə şərh olunmuşdur. Frazeologizmlərin qeyd olunan

bu əlamətlərinin privativ xüsusiyyətə malik frazeologizmlərin təmsalında nəzərdən keçirək. Privativ frazeologizmlərdə idiomluq əlamətini iki cümlənin müqayisəsi əsasında müşahidə etmək maraqlıdır:

Nach einem Tag Kartoffellernte fühlten wir uns alle *wie durch den Wolf gedreht* (Alltagsrede) (Kartof yığımından bir gün sonra da özümüzü əldən düşmüş hiss edirdik (məişət dilində).

Wir müssen den Schalter nach rechts *drehen* um das Licht anzumachen (Alltagsrede) (İşıqı söndürmək üçün açarı sağa çevirməliyik (məişət dilində).

Hər iki cümlədə *drehen* feilinin əhatə dairəsini təhlil etsək, ikinci cümlədə sözlərin müəyyən norma və qaydalar əsasında bir-biri ilə sərbəst semantik bağlılığını görmək olar. Lakin birinci cümlədə müxtəlif cümlə komponentləri arasındakı münasibətin hər hansı norma və qaydaya sığmadığı nəzərə çarpır. Bu onunla izah olunur ki, birinci cümlədə *drehen* feili *wie durch den Wolf gedreht* sabit söz birləşməsinin tərkibində öz müstəqil mənasında iştirak etmir. Çünki “*sich völlig zerschlagen und erschöpft fühlen*” - *əldən düşmək, yorulmaq* - mənasını ifadə edən “*wie durch den Wolf gedreht*” privativ frazeologizmində komponentlərarası idiomluq bərqərarıdır. Buradakı sözlərin mənalari arasındakı semantik əlaqə yüksək səviyyədə məcazlaşmışdır və onların başqa sözlərlə əvəzlənməsi qeyri-mümkündür. Bu məcazlaşmanın yaranmasında idiomluq dərəcəsinin kifayət qədər yüksək olması mühüm rola malikdir. Privativ frazeologizmlərin idiomluq dərəcəsi ayrıca bir paraqrafda §1.4.-də geniş şəkildə izah olunacaqdır.

H.Burqer qeyd edir: “*Frazeologizmlərdə komponentlərin əvəzlənməsi bir qayda olaraq onların idiomluğundan asılı olduğuna görə məhdudiyətlə üzləşir. Bəzi hallarda frazeoloji komponentlərin əvəzlənməsi tamamilə qeyri-mümkündür, çünki onlarda leksik semantik sabitlik mövcuddur. Frazeologizmin bütöv mənası ayrı-ayrı konkret leksik elementlərin kombinasiyasından asılıdır və bu baxımdan model xüsusiyyətinə (Modellcharakter) malik deyildir*” [213, s.69-97].

Məlumdur ki, sərbəst söz birləşmələri müəyyən struktur semantik modelə müvafiq düzəlir. Struktur-semantik model isə struktur-semantik nümunə əsasında fəaliyyət göstərir və ayrı-ayrı sözlərdən söz birləşmələri yaranır. Sərbəst söz

birləşməsinin istənilən komponenti struktur-semantik model daxilində kommunikasiya şəraitindən asılı olaraq digər bir leksik elementlə əvəz oluna bilər. Ancaq sabit söz birləşməsinin leksik tərkibi dəyişməz olub, ekstralingvistik çərçivədə məntiqi dəyişkənlikdən məhrumdur.

M.D.Stepanova frazeologizmlərin sabitlik əlamətini belə izah edir: 1) semantik sabitlik; 2) sintaktik strukturdakı sabitlik; 3) istifadə olunarkən sabitlik [437, s.335].

A.V.Kunin qeyd edir: *“Frazeologizmlərin sabitliyi heç də mütləq mənada başa düşülməməlidir. Sabitliyin özünün müxtəlif dərəcələri vardır, bəzən onun cüzi pozulması frazeologizmin mənasının itməsinə səbəb ola bilər”* [151, s.18].

Görkəmli rus frazeoloqu D.O.Dobrovolski 1999-cu ildə nəşr olunmuş *“Sind die Idiom-Modifikationen regelgeleitet?”* adlı məqaləsində frazeoloji birləşmələrin dəyişkənlik imkanlarından bəhs edərkən frazeologizmlərdə sabitliyin iki mənada (mütləq və nisbi) təzahür etdiyini qeyd edir [245, s.51-68].

Nəzərdən keçirilən tədqiqat işlərinə istinad edərək privativ frazeologizmlərin mühüm xüsusiyyətlərini belə ümumiləşdirmək olar:

a) privativ frazeologizmlərin komponentləri bu və ya digər dərəcədə məcazlaşmış olur və bütövlükdə vahid məna ifadə edir;

b) privativ frazeologizmlər dildə hazır şəkildə mövcuddur, tətbiq zamanı yaradılmır;

c) privativ frazeologizmlər mütləq, az hallarda isə nisbi mütləq tərkibə malikdir, yəni daxili modifikasiya mümkündür;

d) privativ frazeologizmlər milli səciyyəli, obrazlı, emosional və yüksək ekspressivliyə malik implisit inkar xarakterli sabit ifadələrdir.

Privativ frazeologizmlərdə sabitlik əlamətinin mütləq hökmranlığını aşağıdakı iki cümlənin müqayisəsində aydın görmək olar:

(1) *Ursula hat ein Herz aus Stein (Urzulanın ürəyi daşdandır./Ursula daş ürəkklidir)*

(2) *Ursula hat eine Bluse aus Leinen. (Urzulanın koftası kətəndandır./Urzulanın kətan koftası var/).*

İkinci cümlədə söz sırasını bir necə variantda dəyişmək mümkündür, yəni bu

cümlənin modifikasiya olunmaq imkanı vardır:

- (1) *Ursula hat eine Bluse aus Leinen.*
- (2) *Eine Bluse hat Ursula aus Leinen.*
- (3) *Aus Leinen hat Ursula eine Bluse.*
- (4) *Ursula hat eine alte Bluse aus Leinen.*
- (5) *Eine schöne Bluse hat Ursula aus Leinen.*
- (6) *Ursula, gib mir deine schöne Bluse aus Leinen!*
- (7) *Ursula, kannst du mir deine schöne Bluse aus Leinen für drei Tage ausleihen.*

Lakin ikinci cümlədə edilmiş modifikasiyanın heç birini birinci cümləyə şamil etmək mümkün deyildir. Bunun da başlıca səbəbi birinci cümlədəki *ein Herz aus Stein haben* privativ frazeoloji vahidinin yüksək idiomluq dərəcəsi nəticəsində frazeologizmin komponentləri arasında mövcud olan mütləq sabitliyin bərqərar olmasıdır.

Yüksək idiomluq dərəcəsinə malik olan privativ frazeologizmlərin sabitlik əlamətinin mütləq xarakter daşımalarını Azərbaycan dilinin materialı əsasında da izah etmək maraqlıdır:

- (1) *Həsən həmişə yaxasını kənara çəkirdi.*
- (2) *Həsən həmişə ağac şəkli çəkirdi.*

Azərbaycan dilində də ikinci cümlənin bir neçə variantda işlənməsinin mümkünlüyünü müşahidə etmək olar:

- (1) *Həsən həmişə ağac şəkli çəkirdi.*
- (2) *Həmişə Həsən ağac şəkli çəkirdi.*
- (3) *Ağac şəklini Həsən həmişə çəkirdi.*

Ancaq *Həsən həmişə yaxasını kənara çəkirdi* cümləsində belə bir dəyişkənlik etmək mümkün deyildir. Lakin qeyd olunmalıdır ki, privativ frazeologizmlərdə dəyişkənliyin mümkün olmamasını heç də bütün privativ frazeoloji birləşmələrin modifikasiyasının qeyri-mümkünlüyü haqqında demək olmaz. Çünki dil faktlarının təhlili göstərir ki, bəzi privativ frazeoloji birləşmələrin cümlə daxilində modifikasiyası mümkündür, məsələn:

- (1) *jmdn. an die Wand stellen = jmdm. Standrechtlich erschießen – divara*

söykəmək = güllələmək:

a) *Der ehemalige Minister wurde an die Wand gestellt.*

b) *An die Wand wurde der ehemalige Minister gestellt.*

(2) *jmdn. wie ein Hund behandeln = jmdm. mit großer Verachtung behandeln*

– it kimi rəftar etmək = saymamaq, pis rəftar etmək:

a) *Der Schalterbeamte hat die alte Frau wie ein Hund behandelt.*

b) *Die alte Frau wurde vom Schalterbeamten wie ein Hund behandelt.*

(3) *gegen den Tod ist kein Kraut gewachsen = vor dem Tod gibt es keine*

Rettung – ölümə çarə yoxdur:

a) *Auch die Reichen müssen sterben, gegen den Tod ist kein Kraut gewachsen.*

b) *Auch die Reichen müssen sterben, kein Kraut ist gegen den Tod gewachsen.*

(4) *jmdm. die Krallen zeigen = jmdm. Zeigen, dass man sich nichts gefallen*

lässt – cırmaqlaşmaq, mübarizə aparmaq:

a) *Auch seinem Chef gegenüber hatte er häufig die Krallen gezeigt.*

b) *Die Krallen hatte er häufig auch seinem Chef gegenüber gezeigt.*

Nəzərdən keçirilən nümunələrdə privativ frazeoloji variasiyanın mümkünlüyü açıq-aşkar görünür. Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, frazeoloji variantlar struktur meyar əsasında müəyyənləşir, semantik yanaşma faktiki dil materialında özünü doğrultmur.

Frazeologizmlər ünsiyyət prosesində yaranmayan, dildə və nitqdə hazır şəkildə tətbiq olunan dil vahidi kimi səciyyələndirilsə də, nümunələrdəki privativ frazeologizmlərin tətbiqi zamanı komponentlərinin nisbi sabitliyə malik olduğu müşahidə olunur. Frazeoloji sistemin müntəzəmlik səviyyəsinin dil strukturunun analitizm dərəcəsiindən bilvasitə asılılığına əsasən müəyyən etmək olar ki, alman dilinin frazeoloji sistemi Azərbaycan dilinin frazeoloji sisteminə nisbətən daha müntəzəm struktura malikdir.

Aparılan tədqiqat göstərir ki, həm alman, həm də Azərbaycan dilində elə privativ frazeologizmlər vardır ki, onların ifadə etdiyi semantikanın eyni olmasına baxmayaraq, bu frazeoloji privativlər müxtəlif leksik komponentlərdən ibarət olur: Nümunələrə nəzər salmaq:

- a) *Bohnen in den Ohren haben = absichtlich nicht hören*
- b) *Knöpfe in/auf den Ohren haben = nicht hören, nicht beachten*
- c) *Watte in den Ohren haben = nicht hören wollen*

Semantik təhlil göstərir ki, yuxarıdakı hər üç privativ semantikali sabit birləşmələrin Azərbaycan dilindəki ekvivalenti də implisit inkara malik privativ frazeoloji birləşmədir: “qulağına pambıq tıxamaq” və yaxud “qulaq ardına vurmaq”: Müdir bu tələbi qulaq ardına vurdu. Elə bil ki, müdir qulağına pambıq tıxamışdı.

V.Flaysər sabitliyin frazeologizmlər üçün əsas əlamət olmasına baxmayaraq alman dilində müəyyən hallarda anomaliyaların (normadan kənara çıxma hallarının) olmasını vurğulayır:

“a) təyini sifətlərin frazeologizmin komponenti kimi hal şəkilçisi qəbul etmədən fəaliyyət göstərməsini:

sich bei jmdm. lieb Kind machen – sich bei jmdm. einschmeicheln;

gut Ding will Weile haben – es braucht eine gewisse Zeit, bis etwas Solides, Ordentliches fertiggestellt, erreicht wird;

b) yiyəlik hal konstruksiyasının tamamlıq yerində işlənməsi:

guter Hoffnung sein – schwanger;

schweren Herz – ungern;

c) yiyəlik halda olan komponentin öndə gəlməsi:

des Pudels Kern – das Wichtigste der Sache, der Hauptgrund;

in Teufels Küche kommen – in die größten Schwierigkeiten kommen;

sich um des Kaisers Bart streiten – sich um Unwichtiges streiten;

d) feilin idarəsində nəzərə çarpan yayınmalar:

jmdm. juckt das Feill – etw. kümmert jemanden;

jmdn. Lügen strafen – jmdm. nachweisen, dass er gelogen hat” [262, s.47].

Y.Şternkopf frazeologizmlərdə sabitliyin pozulması hallarını “Alman dili frazeologiyasının bəzi məsələlərinə dair qeydlər” adlı məqaləsində belə izah edir: “Anomaliyaları morfoloji nöqtəyi-nəzərdən məqsədə uyğun hesab etmək olar və bu cür dil hadisələrinin sintaktik-semantik cəhətdən universal xarakter daşdığını vurğulamaq lazımdır” [433, s.286].

Alman dilində söz önlərinin, artiklin və inkar elementlərin istifadəsi zamanı bəzi privativ frazeologizmlərdə bu cür variativlik hallarını tez-tez görmək olar. Bunun üçün aşağıdakı nümunələrə nəzər salmaq kifayətdir:

I. Söz önlərinin istifadəsi zamanı olan variativlik:

1. a) *Knöpfe in den Ohren haben = nicht richtig hören, nicht beachten* - qulağına pambıq tıxamaq; b) *Knöpfe auf den Ohren haben = nicht richtig hören, nicht beachten* - qulağına pambıq tıxamaq ;

2. a) *auf dem letzten Loch pfeifen = fast kein Geld mehr haben* – qəpiyə güllə atmaq; b) *aus dem letzten Loch pfeifen = fast kein Geld mehr haben* – qəpiyə güllə atmaq;

II. İnkar sözlərin istifadəsi zamanı meydana çıxan variativlik:

1. a) *kein Ende finden = nicht aufhören* – bitib-tükənməmək; b) *nie Ende finden = nicht aufhören* – bitib-tükənməmək;

2. a) *jmdm. keine Antwort schuldig bleiben = sich seiner Haut zu wehren wissen* – söz üçün məəttəl qalmamaq; b) *jmdm. nicht eine Antwort schuldig bleiben = sich seiner Haut zu wehren wissen* - söz üçün məəttəl qalmamaq və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, burada təhlil olunan privativ frazeologizmlərdə nəzərə çarpan modifikasiya halları komponentlərarası frazeolojişmənin müəyyən xüsusiyyətlərindən irəli gəlir. Məhz belə dəyişkənlik halları privativ frazeologizmlərdə mütləq sabitlik əlamətindən bəhs etməyin qeyri-mümkün olduğunu söyləməyə imkan verir.

Alman dilinin materialında privativ frazeologizmlərin sabitlik əlaməti ilə əlaqədar aparılan struktur-semantik təhlilə əsasən qeyd etmək olar ki, leksik baxımdan mütləq sabitlik alman ədəbi dilinin ərazi dubletlərində mövcud olan privativ frazeologizmlərdə özünü daha bariz şəkildə göstərir. Ərazi dubletləri Almaniyanın müxtəlif əyalətlərində bir-birindən müəyyən mənə və üslub çalarlarına görə fərqlənən sinonim leksemlərdir. Məlumdur ki, alman ədəbi dilində cənub və şimal variantlarında eyni məfhum müxtəlif leksemlərlə ifadə olunur. Məsələn: *Sonnabend – Samstag, Brötchen – Semmel, Schlachter – Metzger - Fleischer, Treppe – Stiege, Sahne – Rahm, kehren – fegen* və s. Əgər bu leksemlərdən biri frazeologizmin komponenti olursa, ərazi dubletliyindən çıxır və tətbiq sahəsini genişləndirərək alman

dil mühitinə daxil olur. Nümunələr maraqlıdır:

(1) *die Treppe hinauffallen (nicht die Stiege) = einen plötzlichen und unerwarteten Aufstieg erleben;*

(2) *zuerst von seiner eigenen Tür kehren sollen (nicht fegen) = erst einmal die eigenen Fehler ablegen, bevor man andere kritisiert;*

(3) *den Rahm abschöpfen (nicht die Sahne) = sich das Beste, den größten Vorteil nehmen və s.*

Nümunələrdən görüldüyü kimi, ərazi dubletləri frazeologizmlərdə variantlar təşkil etmir. Bu da məhz nəzərdən keçirilən privativ frazeologizmlərin daxilində komponentlərin sabitlik əlamətinin olması ilə izah olunur. Lakin bu heç də frazeoloji variantların olmadığını inkar etmir.

Tədqiq olunan həm alman, həm də Azərbaycan dillərində elə privativ frazeologizmlər vardır ki, onların ifadə etdiyi məna eynilə qalmaqla müxtəlif leksik komponentlərdən ibarət ola bilər. Azərbaycan dilində privativ frazeoloji birləşmələrdə modifikasiya imkanlarından bəhs edərkən M.Mirzəliyevanın mülahizəsinə istinad etmək zərurəti yaranır: “*Öz inkişaf tarixində leksik tərkibində, qrammatik quruluşunda müəyyən dəyişikliklər baş verməsi baxımından oğuz köklü türk dillərindəki frazeoloji vahidləri aşağıdakı kimi bölmək olar: a) daşlaşmış tərkibdə; b) komponentlərinin yeri dəyişə bilən və komponentləri bir-birindən aralı yerləşən; c) üzərində qrammatik dəyişikliyin aparılması mümkün olanlar. İkinci və üçüncü qrup frazeoloji vahidlərdə leksik və qrammatik dəyişmələrin baş verdiyi hallar olduğu təqdirdə (ağız yummaq-ağzını yummaq-ağızlarını yummaq və ya burnunun ucu göynəmək-burnunun ucu sənin üçün göynəyir), birinci qrupa məxsus frazeoloji vahidlərdə leksik tərkib bərkimiş, bəlkə də daşlaşmışdır*” [84, s.59].

Azərbaycan dilində privativ frazeoloji birləşmələrdə leksik dəyişkənliyin baş verməsini görmək üçün nümunələrə diqqət yetirək:

1. a) *başına daş salmaq, b) başını batırmaq;*
2. a) *ağlını itirmək, b) başını itirmək;*
3. a) *arzusu gözündə qalmaq, b) arzusu ürəyində qalmaq;*
4. a) *yurduna od salmaq, b) yurdunda turp əkmək;*

5. a) başına hava gəlmək, b) başını itirmək və s.

Nümunələrdən görüldüyü kimi, bir sıra privativ frazeoloji vahidlərin eyni mənə ifadə etməklə leksik tərkibi, komponentləri arasındakı sintaktik əlaqənin səciyyəsi və bəzi başqa əlamətləri etibarilə bir-birindən fərqlənən iki, üç, hətta daha çox forması mövcuddur. Belə frazeoloji privativlər həm bədii üslubda, həm də danışıq üslubunda geniş tətbiq olunmaqla yanaşı, fikrin obrazlı ifadəsində və neqo-pozitiv variasiyanın yaranmasında mühüm rol oynayır. Çünki onlar təkrarların qarşısını alır və fikrin daha mənalı ifadəsinə xidmət edir.

Privativ frazeologizmlərin sabitlik əlamətinə dair aparılan təhlil belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, privativ frazeologizmlərin 1:3 hissəsinin tərkib elementləri bu və ya digər formada müəyyən dəyişkənliyə uğrayır və bunun nəticəsində frazeoloji variantlar və yaxud frazeoloji sinonimlər yaranır. Privativ frazeoloji birləşmənin mətdaxili modifikasiyası zamanı o, struktur cəhətdən parçalanmaya məruz qalır və bu halda onun komponentlərinin inversiyası reallaşır. Privativ frazeoloji variantlar məhz belə inversiyalardan əmələ gəlir.

Beləliklə, privativ frazeologizmlərin modifikasiyası dedikdə praqmatik aspektdə privativ frazeoloji birləşmələrin tərkibində baş verən fonetik, leksik və praqmatik dəyişkənlik imkanları başa düşülür. Modifikasiya zamanı privativ frazeoloji birləşmələrin komponentini əvəz edən söz onunla ya mənə çalarına görə fərqlənən sinonim, ya da tematik cəhətdən eynicinsli leksik vahid olur. Privativ frazeologizmlərin sabitlik əlamətindən kənara çıxma halları, yəni onların struktur baxımdan modifikasiyası neqo-pozitiv variasiyanın əmələ gəlməsinə şərait yaradır.

1.4. Privativ frazeologizmlərin idiomluq dərəcəsini müəyyənləşdirən amillər

Əvvəlki paraqrafda qeyd etdiyimiz kimi, frazeoloji vahidin mühüm xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onun ayrı-ayrı komponentlərinin mənası ilə sabit ifadənin mənası arasında qeyri-qanuni əlaqə hökm sürür. Bu fikir frazeoloji birləşmələrin tədqiqindən bəhs edən bütün araşdırmalarda aksioma kimi müraciət olunan bir ümumiləşmiş ideyadır. Frazeologizmlərin və onun tərkib hissələrinin mənasındakı bu qanunsuz-

luqdan məlum olur ki, sabit birləşmələrdə komponentlər arasındakı semantik bağlılıq mövcuddur. Komponentlərarası bu bağlılıq idiomluğun dərəcəsi asılıdır.

Qeyd olunmalıdır ki, öz semantik xüsusiyyəti ilə digər frazeoloji birləşmələrdən fərqlənən neqativ və privativ frazeologizmlərin komponentlərinin arasındakı semantik münasibəti müəyyən edən idiomluq dərəcəsi bu makrosahəyə aid olan ayrı-ayrı sabit birləşmələrdə eyni dərəcədə özünü büruzə vermir. Nümunələrə diqqət yetirək:

1) *nur noch Haut und Knochen sein* və yaxud *nur noch aus Haut und Knochen bestehen* = *sehr dünn sein, stark abgemagert sein* – bir dəri bir sümük olmaq;

2) *(nicht) in der Lage sein* = *etw. nicht tun können* – əlindən bir iş görməmək;

3) *seinem Leben ein Ende machen* = *sich umbringen, Selbstmord begehen* – intihar etmək;

4) *jmdn. zum Narren halten* = *sich über jmdn. lustig machen, ohne dass er es merkt* – kimisə axmaq (gic) yerinə qoymaq;

5) *jmdn. wie ein Hund behandeln* = *jmdn. nicht gut behandeln* – kiminləsə it kimi rəftar etmək və s.

Bu privativ frazeologizmlərin komponent təhlili göstərir ki, onlarda komponentlərarası idiomluq dərəcəsi zəifdir, çünki bu privativ frazeologizmlərin komponentlərindən biri birləşməxarici semantikasını saxlaya bilir.

V.Teliya qeyd edir: “*İdiomluq dedikdə birliyin hər hansı bir üzvünün semantik ekvivalenti ilə həmin sözün digər mənaları arasındakı derivativ-semantik əlaqənin olmaması başa düşülür*” [443, s.376].

Semantik təhlilə əsasən bəzi privativ frazeologizmlərin komponentləri arasındakı semantik münasibətin kifayət qədər güclü olduğunu demək mümkündür. Bu da onunla izah olunur ki, privativ frazeologizmlərin konstituentlərinin hər biri ümumi tərkibdə öz müstəqil mənasından tamamilə uzaqlaşmışdır və onların komponent tərkibinə əsasən anlaşılması qeyri-mümkündür. Məsələn:

(1) *Perlen vor die Säue werfen* = *etwas Wertvolles jmdm. anbieten oder geben, der kein Verständnis dafür hat, es nicht zu würdigen weiß* – eşşək nə qanır, zər – palan nədir;

(2) *einen Sprung in der Schüssel haben* = *nicht bei Verstand sein* – açarını itirmək, ağılı başında olmamaq ;

(3) *jmdm. den Kopf waschen* = *jmdn. schwer tadeln* - kimisə kəskin tənqid etmək;

(4) *jmdm. die kalte Schulter zeigen* = *unfreundlich zu jmdm. sein und ihn nicht beachten* – bir kəsə dirsək göstərmək;

(5) *jmdn. hinters Licht führen* = *jmdn. täuschen* – bir kəsi aldatmaq;

(6) *etw. in den Kamin schreiben* = *etw. aufgeben* - əlini üzmək;

(7) *alle(s) über einen Kamm scheren* = *Menschen oder Dinge ganz gleich behandeln und beurteilen, obwohl sie verschieden sind* – hamıya bir gözlə baxmaq, fərq qoymamaq;

(8) *jmdn. an der Leine haben / halten* = *jmdm. wenig Freiheit lassen* – bir kəsin ipini əlində saxlamaq, sərbəstlik verməmək;

(9) *jmdm. durchs Netz gehen* = *jmdm. entkommen* – canını qurtarmaq;

(10) *auf den Ohren sitzen* = *nichts hören* – eşitməmək və s.

Güclü idiomluq dərəcəsi ilə nəzərə çarpan privativ frazeologizmlərin Azərbaycan dilində təhlilinə əsasən bir daha qeyd etmək olar ki, belə privativ frazeologizmlərin ümumi semantikasını onların ayrı-ayrı komponentlərinin mənasının toplusundan ibarət deyildir. Nümunələr maraqlıdır:

(1) *aldən düşmək* = *yorulmaq*;

(2) *qatarı keçmək* = *hakimiyyətdən getmək*;

(3) *taxtı viran qalmaq* = *yurd-yuvası dağılmaq*;

(4) *dərisini boğazından çıxarmaq* = *öldürmək*;

(5) *güdaza vermək* = *kimi / nəyisə xataya salmaq*;

(6) *məhşər ayağına çəkmək* = *qəti hesablaşmaq*;

(7) *vaz keçmək* = *əhəmiyyət verməmək*;

(8) *dalağı sancmaq* = *bir şeyi qabaqcadan hiss etmək*;

(9) *zəhri yarılmaq* = *bərk qorxmaq*;

(10) *kəndiri kəsilmək* = *edam olunmaq, öldürülmək* və s.

Müqayisə olunan alman və Azərbaycan dillərindən seçilmiş nümunələrin

semantik təhlilindən görüldüyü kimi, güclü idiomluq dərəcəsi ilə xarakterizə olunan yuxarıdakı privatv frazeologizmlərin semantikasi frazeologizmi təşkil edən tərkib elementlərinin mənalarının məcmusunu əhatə etmir. Çünki komponentlər arası semantik bağlılıq əsasında yaranmış məcazlaşma nəticəsində idiomatik mənə meydana gəlmişdir. Buna görə də privatv frazeologizmlərin mühüm xüsusiyyətlərindən biri olan idiomluğun metaforlaşma prosesinin hər hansı bir təzahür forması olduğunu qeyd etmək olar.

Nümunələrin təhlilindən görüldüyü kimi, idiomlaşma privatv frazeologizmlərin heç də hamısına eyni dərəcədə sirayət etmir. Çünki bəzi frazeologizmlərin komponentləri öz uзуell, sərbəst mənasını saxlayır. Elə bu nöqtəyi-nəzərdən idiomluq dərəcəsindən asılı olaraq frazeologizmlər iki qrupa – tam və ya qismən idiomlaşmış frazeologizmlərə bölmək olar.

Təhlillər göstərir ki, idiomlaşmış mənə əlavə semantikanın yaranmasına da xidmət edir. Məsələn, *ein freudiges Ereignis* söz birləşməsi alman dilinin izahlı lüğətində “Geburt eines Kindes” kimi izah olunur. Lakin bu sabit birləşmənin “Hochzeit” və ya “erfolgreiche Prüfung” mənasında da işlənməsi mümkündür. Ona görə də qeyd etmək olar ki, bu tipli frazeologizmlərin istifadəsi omonimliyin kontekst vasitəsi ilə müəyyənlişməsinin mümkünlüyünü və frazeoloji birləşmənin idiomluq dərəcəsinin xüsusişmə hallarından asılılığını da göstərir.

V.Koller yazır: *“Frazeologizmlərin idiomluğu yalnız metaforlaşma əsasında deyil, həm də müəyyən birləşmələrdə qeyri-məcəzi mənanın xüsusişməsi sayəsində də yaranır”* [326, s.13].

Alman dilçiləri U.Fix (1990), A.Rotkeqel (1989) və V.Flaysər (1997) də tam və qismən idiomlaşmış frazeologizmlərdən bəhs edirlər. Hər üç alim frazeologizmlərin idiomluq dərəcəsindən danışarkən idiomlaşmanı feili frazeoloji birləşmələrdə feillərin ifadəxaxili və ifadəxarici mənasının müqayisəsi ilə də müəyyənlişdirməyi münasib hesab edirlər.

Lakin V.Flaysər idiomluğun frazeologizmlərin komponentlərinin ifadəxaxili və ifadəxarici mənalarına əsasən müəyyənlişdirilməsinin birmənalı olmadığını da vurğulayır. Bəzi hallarda idiomluq dərəcəsi frazeologizmlərin komponentlərinin

kollokasiyası nəticəsində yaranan metaforlaşma prosesindən asılı olur. Məsələn, *frostiges Lächeln* ifadəsi sabit birləşmədir, çünki “frostig” sifəti bu birləşmə daxilində məcazlaşmışdır. “frostig” sözünün alman dilinin izahlı lüğətində iki müxtəlif məna göstərilir: a) *sehr kalt ≈ eisig* (çox soyuq, şaxtalı); b) *sehr unfreundlich* (qeyri-səmimi). Bu mənalar söz birləşməsinin xarakterindən asılı olur, yəni birinci mənaya sərbəst birləşmələrdə rast gəlinəndə halda, ikinci mənə həmin sözün sabit birləşmələrin komponenti olduğu zaman müşahidə olunur. Nümunələrin müqayisəsi deyilənlərə bir daha aydınlıq gətirir: a) *frostige Nacht, frostiger Tag, frostiger Wind*; b) *frostiger Empfang, frostige Begrüßung, frostige Atmosphäre* və s. .

Bu növ frazeologiyələşmə hallarında Y.Hoyzerman dilin qanunauyğun inkişaf xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasının vacibliyini qeyd edir. Onun fikrincə belə sabit birləşmələrinin komponentlərindən biri olan sifət uzuell mənada işlənir və digər komponentin mənasından asılı olaraq unikal birləşmə yaranır.

E.Danielson idiomluq dərəcəsinin üç növü olduğunu qeyd edir: “1) *aşkar metaforlaşma (durchsichtige Metaphorisierung) nəticəsində yaranan idiomluq*; 2) *qeyri-aşkar metaforlaşma (undurchsichtige Metaphorisierung) nəticəsində yaranan idiomluq*; 3) *xüsusiləşmə (Spezialisierung) nəticəsində yaranan idiomluq*” [224, s.19].

Təhlillərdən məlum olur ki, aşkar metaforlaşmaya malik frazeologizmlərin mənasının müəyyənləşdirilməsində kommunikasiya aktı böyük rol oynayır. Bu hal privativ frazeologizmlərdə özünü daha aydın göstərir. Nümunələrə nəzər salaq:

Die Mutter hat gestern abends dem Jungen den Kopf gewaschen. Bu cümlə iki mənada başa düşülə bilər. 1) sözbəsöz, yəni hərfi mənada (Dünən ana oğlunun başını yumuşdu). 2) idiomatik mənada (*jmdn. schwer tadeln*) (Dünən ana oğlunu möhkəm danlamışdı). İkinci mənada *jmdm. den Kopf waschen* privativ frazeologizmdir. *Während ihrer Amtszeit hatte die Politikerin eine weiße Weste.* Nəzərdən keçirilən bu cümlədə də *eine weiße Weste haben* söz birləşməsi iki mənada başa düşülə bilər: 1) sözlərin sərbəst mənasında (Hakimiyyətdə olanda siyasətçi xanım ağ arxalıq geyinirdi); 2) məcazi mənada (*unschuldig sein*) (Hakimiyyətdə olanda siyasətçi xanım günah iş görməyib). Deməli, privativ frazeologizmlər olan *den Kopf waschen* və *eine weiße Weste haben* sabit birləşmələrinin mənaları kommunikasiya şəraitindən asılıdır.

Azərbaycan dilində də belə dil faktları diqqəti cəlb edir. Məsələn, “*əlindən getmək*” privativ frazeologizminin mənası kommunikasiya şəraiti ilə müəyyənləşir. Onun kəsb etdiyi məna konkret kontekstdə bəlli olur:

a) *əlindən çıxmaq, əldə saxlaya bilməmək: Kamandan ox tükəndi; Əlimdən yay da getdi* [48, s.90]

b) *itirmək, qeyb olmaq, yox olmaq, ölmək: 2011-ci ildə yeganə qardaşım 44 yaşında ikən qəflətən əlimdən getdi.*

Və yaxud “*lüt-üryan olmaq*” privativ frazeologizminin hansı məna ifadə etməsini ancaq kontekstdə müəyyənləşdirmək mümkündür. Çünki bu privativ frazeoloji birləşmə də iki mənada başa düşülə bilər:

a) *lümlüt olmaq: Lüt-üryan olub kişilərin qabağına çıxdı* [75, s.168].

b) *yoxsul, kasıb olmaq: Heç lovğalanmayın! Mən onu yaxşı tanıyıram, dədə - babası lüt-üryanın biri idi.*

Qeyri-aşkar metaforlaşma zamanı privativ frazeologizmlərdə baş vermiş məcazlaşma prosesinin etimologiyasını müəyyən etmək mümkün olmur. Çünki sabit birləşmənin tərkibindəki obrazlılıq həmin birləşmənin ümumi mənasında qərarlaşmış olur. Nümunələr maraqlıdır:

(1) *jmdm. Kattun geben = jmdn. derb zurechtweisen* – bir kəsi kobud şəkildə qovmaq;

(2) *einen Klips haben = nicht bei Verstand sein* – ağılı başında olmamaq;

(3) *auf der Bärenhaut liegen = faulenzeln* – tənbel olmaq, heç bir iş görməmək;

(4) *Kohldampf schieben = ständig Hunger haben* – acından köpük qusmaq;

(5) *Knöpfe auf den Augen haben = etwas nicht wahrnehmen* – basarətı bağlanmaq;

(6) *qulağı batmaq = heç nə eşitməmək;*

(7) *altını-üstünə çevirmək = dağıtmaq, məhv etmək;*

(8) *boynunu vurmaq = öldürmək;*

(9) *yaxasını kənara çəkmək = bir işdən boyun qaçırmaq;*

(10) *xoruzunu qoltuğuna vermək = rədd etmək və s.*

Frazeologizmlərdə idiomluq dərəcəsinin üçüncü növü hesab olunan xüsusi-

ləşmə (Spezialisierung) deyərkən əsas etibarilə yalnız sinsemantik morfevlərdən ibarət olan frazeoloji birləşmələr, eləcə də privativ frazeologizmlər başa düşülür. Köməkçi nitq hissələri (artikel, ədat, söz önləri, bağlayıcılar və s.) sinsemantik sözlərə aiddir və onlar cüzi müstəqil mənaya malikdir. Ona görə də onlar, adətən, cümlədə hər hansı bir qrammatik funksiyayı yerinə yetirir. Qeyd etmək lazımdır ki, hər bir dilin frazeoloji sistemində ayrıca bir qrup kimi səciyyələnən belə frazeologizmlərin özünəməxsus yeri vardır. Bu qrupa aid olan privativ frazeologizmlər müqayisə olunan alman və Azərbaycan” dillərində variasiya imkanlarının genişlənməsinə xidmət edir. Belə privativ frazeologizmlər alman dilində bir neçə funksional üslublarda, o cümlədən – mətbuat, bədii və danışiq üslublarında geniş tətbiq olunur. Bunu aşağıdakı nümunələrdə aydın görmək olar:

1) *für nichts und wieder nichts = völlig umsonst: Du meinst, dass ich die ganze Arbeit für nichts und wieder nichts gemacht habe [273].*

2) *Nie und nimmer = zu keiner Zeit, niemals: Deine Eltern würden nie und nimmer dulden, dass du ohne Abitur von der Schule abgehst.*

3) *null und nichtig = ungültig: Das Gericht erklärte den Vertrag für null und nichtig.*

4) *das Für und Wider = Gründe für und gegen etw. sprechen: Man muss das Für und Wider einer so wichtigen Entscheidung sorgfältig abwägen.*

5) *nichts für jmdn. sein = für jmdn. nicht geeignet sein: Dieses feuchtwarme Klima in den Flusstälern ist nichts für mich.*

6) *aus nichts wird nichts = man muss etwas einsetzen, sich anstrengen, bevor man etwas erreicht: Sie hat für ihre Karriere auf Vieles verzichtet, denn von nichts mokkt nichts.*

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, neqativ xarakterli sinsemantik morfevlərdən ibarət olan bu xüsusiləşmələr mətbuat, bədii və danışiq üslublarında yüksək işlənmə tezliyinə malikdir.

D.Dobrovolski yazır: “Sinsemantik morfevləri frazeoloji formativlər adlandırmaq olar. Çünki həmin sinsemantik sözlər frazeoloji birləşmələrdən kənarında başqa mənə daşıyır və onlar yalnız unikal komponentli frazeologizmlərin yaranmasında

iştirak edir” [141, s.36].

Psixolinqvistik aspektdə tədqiqat aparılarkən linqvistik və psixolinqvistik vahidlərin bir-birinə uyğunlaşması, frazeologizmlərin bir dil vahidi kimi saxlanması, onların yenidən kommunikasiya aktında tətbiq olunması və dərk olunması nəzərə alınmalıdır. Bu zaman eksperimental empirik tədqiqatlar mühüm rol oynayır. Belə araşdırmalardan məlum olur ki, frazeologizmlərin obrazlılıq effektinin yaranmasında ayrı-ayrı komponentlərin fərdi mənası ümumi frazeoloji mənadan daha əhəmiyyətlidir. Son tədqiqat işlərində bu baxış geniş yayılmışdır.

H.Poethe qeyd edir: *“Frazeologizmi əmələ gətirən müxtəlif komponentlər hətta tam idiomatik frazeolekslərdə semantik assosiativ potensialı qoruyub saxlayır. Bu da komponentlər arasında unikal və ya formal bağlılıq olan frazeologizmlərin tətbiqi zamanı özünü büruzə verir. Belə konstruksiyaya malik frazeologizmlərin tərkib hissələri heterogen elementlərdən ibarət olur”* [385, s.178].

Məhz bu meyara əsaslanan D.Dobrovolski frazeologizmlərin genetik, etimoloji və struktur-tipoloji təsnifatından bəhs edir [245, s.53].

A.Buhofer bu haqda belə mülahizə irəli sürür: *“Frazeologizmlərin istifadəsinə dair məktəbəqədər və məktəb yaşlı uşaqlar arasında psixolinqvistik aspektdə aparılan eksperimental tədqiqatlardan məlum olur ki, frazeologizmlərin mənimsənilməsi yalnız yaş səviyyəsindən asılı deyil, bu həm də dil öyrənmənin inkişaf etaplarından, frazeologizmlərin status və daxili xüsusiyyətlərindən asılıdır. Frazeoloji və qeyri-frazeoloji söz birləşmələri arasındakı fərq uşaqların dili fərdi mənimsəməsi üçün vacib deyildir. Mənimsəmə prosesində frazeologizmlərin dərk olunması əsas məqsəd hesab olunur ki, burada da idiomluq dərəcəsi yüksək olan frazeologizmlərlə bağlı müəyyən çətinliklər qarşıya çıxır”* [210, s.156].

Ona görə də xarici dillərin öyrənilməsində frazeologizmlərin tədrisinə dair psixolinqvistik aspektdə tədqiqat aparın alimlər arasında fikir ayrılığına rast gəlmək olur. Belə fikirlərdən bir neçəsinə diqqət yetirək:

K.Daniels alman dilini tədris dili kimi öyrənərkən idiomatik dil vahidlərinin tədrisinə dərsin əsas məqsədi kimi səy göstərməyi tövsiyyə edir [223, s.207].

R.Hessky frazeologizmlərin mürəkkəb strukturlu dil vahidləri olduğunu və

tədris prosesində əngəllər törətdiyini vurğulayır, onların ancaq dilöyrənmənin son mərhələsində məhdud sayda tədris olunmasını münasib hesab edir [306, s.290].

R.Vimmer frazeologizmlərin kommunikasiya şəraitində o qədər də mühüm rol oynamadığını və onların yalnız dilə və nitqə bir yaraşlıq, bəzək olduğunu qeyd edir, əcnəbilər üçün ünsiyyət və tədris prosesində ağırlıq törətdiyini nəzərə alaraq dil öyrənməkdə tədrisin qeyri-əsas məqsədi olmasını münasib hesab edir [466, s.16].

Beləliklə, alman və Azərbaycan dillərində privativ frazeologizmlərin semantik təhlilinə əsasən demək olar ki, güclü idiomluq dərəcəsinə malik olan privativ frazeologizmlərin semantikasi onu təşkil edən tərkib elementlərinin mənalılarının məcmusunu əhatə etmir. Çünki privativ frazeologizmlərdə komponentlər arası məcazlaşma nəticəsində idiomatik mənə daha güclü şəkildə bərqərar olur. Buradan belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, privativ frazeologizmlərin də mühüm xüsusiyyətlərindən biri olan idiomluq metaforlaşma prosesinin hər hansı bir təzahür formasıdır. Privativ frazeologizmlərin idiomluq dərəcəsi həm də komponentlərin kollokasiyasından asılı olur. Privativ frazeologizmi əmələ gətirən ayrı-ayrı komponentlər hətta tam, idiomatik frazeo-leksmələrdə semantik-assosiativ potensialı qoruyub saxlayır. Bu da komponentləri arasında unikal və ya formal bağlılıq olan privativ frazeologizmlərin tətbiqi zamanı özünü büruzə verir.

Ona görə də dilin mürəkkəb leksik vahidləri hesab olunan privativ və neqativ frazeologizmlərin tərcüməsi, yəni başqa bir dildə ifadəsi zamanı müəyyən çətinliklər üzə çıxır. Aparılan struktur-semantik təhlillər göstərir ki, alman dilində privativ frazeologizmlər strukturuna və üslub çalarına görə çox müxtəlifdir. Bu səbəbdən onların Azərbaycan dilində ifadəsi zamanı müxtəlif üsullardan istifadə olunur. İdiomluq dərəcəsi asılı olaraq privativ frazeologizmlərin tərcüməsinin dörd növü nəzərə çarpır:

- 1) kalka yolu ilə tərcümə – *sich selbst sein Grab graben* – özü-özünə qəbir qazmaq;
- 2) dəqiq ekvivalent tərcümə – *den Arsch zukneifen* – qırağını qatlamaq;
- 3) dolaylı yolla tərcümə – *die Hände in den Schoß legen* – boş-bekar fırlanmaq;
- 4) təsviri yolla tərcümə – *ins Gras beißen* – cəhənnəmə vasil olmaq, gəbərmək.

Qeyd etmək lazımdır ki, yüksək idiomluq dərəcəsinə malik olan privativ frazeologizmlərin dərk olunması zamanı müəyyən çətinliklərlə üzləşməli oluruq. Bu da təbii haldır, çünki eyni və ya oxşar tərkib elementlərdən ibarət olan bəzi privativ frazeologizmlər alman və Azərbaycan dillərində tamamilə müxtəlif semantikəli olur. Məsələn: *aus der Haut fahren* – “dəridən-qabıqdan çıxmaq” deyil, “özündən çıxmaq, qəzəblənmək” mənasını ifadə edir. Ona görə də privativ frazeologizmlərin tədrisində və tərcüməsində ekvivalentlik prinsipinə üstünlük verilməlidir. Bu da bir daha güclü idiomluq dərəcəsi ilə seçilən privativ frazeologizmlərin semantikasının ayrı-ayrı komponentlərin məna toplusundan ibarət olmadığını təsdiqləməyə imkan verir. Bir daha nümunələrə nəzər salaq:

- 1) *Alter schützt vor Torheit nicht* – ağıl yaşda deyil başdadır;
- 2) *die Flinte ins Korn werfen* – ruhdan düşmək ;
- 3) *jmdm. Garaus machen* – yerlə yeksan etmək;
- 4) *die Platte putzen* – qeyb olmaq;
- 5) *Raupen im Kopf haben* – ağılı başında olmamaq;
- 6) *Tomaten auf den Augen haben* – basaratı bağlanmaq;
- 7) *unter den Tisch fallen* – nəzərə almamaq;
- 8) *bei jmdm. Ungnade fallen* – yaxşılığını itirmək, nankor olmaq;
- 9) *jmdn. in die Wüste schicken* – çörəyinə bais olmaq;
- 10) *sich in den Haaren liegen* – bir-biri ilə yola getməmək və s.

Nümunələrdən görüldüyü kimi, yüksək idiomluq dərəcəsinə malik olan privativ frazeologizmlərin tərcüməsi zamanı ancaq semantik ekvivalentlik nəzərə alınmalıdır. Privativ frazeologizmlərin ayrı-ayrı komponentlərinə əsaslanaraq fikir yürütmək yanlışlığa və anlaşılmazlığa səbəb ola bilər.

1.5. Frazeoloji birləşmələrin morfo-sintaktik və leksik-semantik təsnifi prinsipləri

Privativ və neqativ frazeologizmlərin struktur-semantik aspektdə təhlili ilk öncə onların müəyyən əlamətlərə görə qruplaşdırılmasını tələb edir. Çünki frazeologizmlərin təsdiq və inkarın semantik və struktur variativliyində rolunu

müəyyənləşdirməkdən ötrü onların əmələ gəldiyi komponentlər, həmçinin bu tərkib hissələrin hansı semantik yükün daşıyıcıları olduğu mühüm rol oynayır. Neqativ və privativ frazeologizmlərin öz məntiqi və emosional-ekspressiv potensialı ilə dildə xüsusi yer tutduğunu aydınlaşdırmaqdan ötrü onların morfo-sintaktik və leksik-semantik prinsiplərə əsasən yeni bölgüsünü aparmaq bu tədqiqatın başlıca məqsədlərindən biridir. Dillərin lüğət tərkibinin sözlərin leksik-semantik qruplarının sistemindən ibarət olması dilçilikdə çoxdan öz həllini tapmış problemdir. Bu sistemlilik müxtəlif ekstralingvistik amillərlə, hər şeydən əvvəl isə əşyalar, hadisələr arasında əlaqələr və bunları sistemləşdirən insan təfəkkürü ilə bağlıdır.

A.M.Qurbanov yazır: *“Dilin leksik-semantik sistemini tədqiq etmək üçün ən mühüm məsələlərdən biri dilin lüğət tərkibini leksik-semantik qruplara bölmək lazımdır”* [80, s.47].

Qeyd etmək lazımdır ki, dilin lüğət tərkibinin sistemli tədqiqi zamanı dil materialının leksik-semantik qruplara ayrılmasına əsaslanan araşdırmalar müqayisəli aspektdə müxtəlif sistemli dillərin tədqiqi üçün xüsusilə əhəmiyyətlidir.

Heç şübhəsiz ki, dilin lüğət tərkibinin dərin qatlarını təşkil edən frazeologizmlərin mürəkkəbliyi onların nəinki struktur, həm də funksional planda bir sıra araşdırmaların tədqiqat obyektinə olmasına zəmin yaratmışdır.

Mövcud tədqiqat işlərinin təhlili göstərir ki, frazeoloji materialın bütövlükdə sistemləşdirilməsinin nəticəsində frazeologizmlərin təsnifatı onların müəyyən xüsusiyyətinə müvafiq təhlil olunmasından asılı olaraq aparılmışdır. Buna görə də dilçilik ədəbiyyatında frazeologizmlərin müxtəlif təsnifatları ilə rastlaşırıq. Təhlil olunan tədqiqatlara əsasən qeyd etmək olar ki, frazeologizmlərin müxtəlif tiplərinin xüsusi tədqiqat obyektinə kimi təhlilinin tarixi yaxın zaman kəsiyinə təsadüf edir.

İlk dəfə olaraq XX əsrin ortalarında isveçrəli alim Ş.Balli frazeoloji vahidləri sərbəst söz birləşmələrindən fərqləndirməyin vacibliyini göstərir və frazeoloji materialın təsnifatını təklif edir. Müəllif frazeoloji birləşmələrin belə bir ilkin təsnifatını vermişdir: *“1) adi birləşmələr (обычные сочетания); 2) frazeoloji qruplar (фразеологические группы/серии); 3) frazeoloji vahidlər (фразеологические единства)”* [130, s.24].

Alman dilçisi F.Zayler özünün geniş həcmli “Deutsche Sprichwörterkunde” əsərində Ş.Ballinin tədqiqatında söz birləşmələrinin müxtəlif növləri arasında hər hansı fərqləndirici və aydın sərhədin olmadığını, xüsusilə sərbəst və sabit söz birləşmələrinin mühüm xüsusiyyətlərinin dolğun izah edilmədiyini qeyd edir. F.Zayler araşdırmasında alman dilinin frazeoloji sistemini təşkil edən sabit söz birləşmələrinin semantik, struktur və funksional cəhətdən bir-birindən fərqləndiyini nəzərə alaraq onları qruplaşdırır. Sonra müəllif alman dilinin frazeoloji sistemini təhlil edərək frazeologizmlərin aşağıdakı təsnifatını təqdim edir: “1) atalar sözü (*Sprichwörter*); 2) aforizmlər, hikmətli cümlələr (*Aphorismen, Sentenzen*); 3) zərb məsəllər (*sprichwörterliche Redensarten*); 4) hikmətli ifadələr (*sprichwörterliche Formeln*); 5) qanadlı sözlər (*geflügelte Worte*)” [427, s.199].

V.V.Vinoqradov rus dilinin materialı əsasında sovet dilçilik ədəbiyyatında frazeologiyanın elmi əsaslarını, frazeoloji vahidlərin xüsusiyyətlərini, zəngin təzahür formalarını və növlərini nəzəri cəhətdən təhlil etmişdir. V.Vinoqradov frazeoloji vahidlərin geniş elmi təhlili ilə yanaşı, həm də frazeoloji birləşmələri təsnif etmiş və onları üç semantik qrupa ayırmışdır: “1) frazeoloji qovuşmalar (*фразеологические сочетания*); 2) frazeoloji birləşmələr (*фразеологические сочетания*); 3) frazeoloji uyuşmalar (*фразеологические единства*)” [134, s.47].

Frazeologiya sahəsində görkəmli tədqiqatçı kimi tanınan İ.Çernişeva F.Zaylerin yuxarıda göstərilən təsnifatının frazeologizmlərin bütün növlərini əhatə etmədiyini vurğulayır. İ.İ.Çernişeva sovet germanistikasında alman dilinin frazeologizmlərinin müxtəlif prinsiplər əsasında sistemləşdirilməsindən bəhs edərkən yazır ki, bu prinsiplər, eləcə də frazeologizmlərin təsnifatı frazeoloji tədqiqatın inkişaf dövrlərinin sovet linqvistikasında ümumi xarakter daşdığını göstərir.

İ.İ.Çernişeva V.V.Vinoqradovun təsnifatına istinad edərək alman dilinin frazeologizmlərini struktur-semantik nöqteyi-nəzərdən aşağıdakı kimi təsnif etmişdir: “1) *phraseologische Einheiten* (frazeoloji vahidlər); 2) *phraseologische Verbindungen* (frazeoloji birləşmələr); 3) *phraseologische Zusammenbildungen* (frazeoloji qovuşmalar)” [220, s.182].

Elə həmin araşdırmasında İ.İ.Çernişeva ikinci qrupa aid etdiyi frazeoloji

birləşmələri struktur baxımdan bir-birindən fərqləndirərək iki qrupa bölür:

a) feili birləşmələr (isim+feil) – *in die Binsen gehen, auf den Busch klopfen, seine Gier bezähmen, den Faden verlieren* və s.

b) ismi birləşmələr (sifət+isim) – *betrogene Betrüger, blinder Passagier, blinde Liebe, kalte Miete, weißer Rabe, ehrliche Diebe* və s.

Müəllif frazeoloji birləşmələri formalaşmasına (modellerte Bildung) görə də daha iki qrup ayırır:

a) möhkəm, analitik feili birləşmələr – *in Eile sein, in Gefahr geraten, Sorge machen, in Schrecken versetzen* və s.

b) xüsusiləşmiş qrammatik-üslubu konstruksiyalar – *die Zunge im Zaum halten, es ist zum Heulen* və s.

V.Flaysər qeyd edir ki, İ.İ.Çernişeva frazeologizmləri araşdırarkən və təsnif edərkən bütün mühüm faktorları nəzərə almağa çalışmışdır. Sərbəst və sabit söz birləşmələri arasındakı mərhələli münasibətlərin və frazeologizmlərin heterogenliyinin (komponentlərin müxtəlifliyi) təsnifatda öz əksini tapmasına səy göstərsə də, bu təsnifatda zəif cəhətlər nəzərə çarpır. Belə ki, frazeoloji cütlər və komparativ frazeologizmlər eyni qrupda ümumiləşdirilmişdir. Lakin frazeologizmlərin bu növləri konstitutiv semantik meyar baxımından bir-birindən tamamilə fərqlənir. Xüsusi strukturlu predikativ frazeologizmlər də təsnifatda aydınlaşdırılmamışdır [265, s.218].

E.Aqrikola frazeologizmlərin semantik meyarlar əsasında təsnifatını vermişdir. Müəllif təsnifatdan öncə bütün söz birləşmələrini təhlil etmiş və qruplaşdırmışdır. Bu zaman üç növ söz birləşməsinin – sərbəst birləşmələr (*freie Wortverbindungen*), tərənən/boş birləşmələr (*lose Wortverbindungen*) və sabit birləşmələr (*feste Wortverbindungen*) olduğunu göstərmişdir. Müəllif elə orada sərbəst söz birləşmələrini mənə çulğalaşması dərəcəsiindən asılı olaraq belə qruplaşdırmışdır:

1) sadə frazeoloji birləşmələr (belə frazeologizmlərin mənası ayrı-ayrı komponentlərin mənasına uyğun əsaslandırılı bilir): *in Anrechnung bringen; auf der falschen Fährte sein;*

2) frazeoloji vahidlər (sabit birləşməni əmələ gətirən ayrı-ayrı komponentlərin şəffaf əlaqəsinə baxmayaraq bütöv vahidin mənası birbaşa açıla bilmir): *in den*

sauren Apfeil beißen müssen; jmdn. hinters Licht führen;

3) donmuş/dəyişilməz frazeoloji birləşmələr (idiomlar): *jmdn. in Harnisch bringen, unter die Haube bringen* [185, s.27].

Qeyd etmək lazımdır ki, müəllif öz təsnifatında xüsusi strukturlu frazeoloji cütləri ayrıca bir qrupa aid etmişdir. Atalar sözləri və ibarələr isə sabit birləşmələrin yuxarıda qeyd olunan digər növlərinə daxil edilmişdir. Beləliklə, bu təsnifat frazeologizmlərin kobud bir şəkildə dərəcələrə ayrılması təəssüratını yaradır. Bundan başqa müəllif tədqiqat işində ayrı-ayrı qruplar haqqında cüzi məlumat verməklə kifayətlənmişdir.

Görkəmli alman frazeoloqu U.Fiks 5000 frazeoloji birləşmə üzərində apardığı təhlil ilə alman dilinin frazeoloji tərkibinin çoxcəhətli sistemini araşdıraraq frazeologizmlərin həm mövcudluq əlamətlərini, həm də təsnifatını verməyə nail olmuşdur. Müəllif araşdırmalarını vahid meyar əsasında və ardıcıl şəkildə aparmışdır. U.Fiks frazeologizmlərin sintaktik aspektdə araşdırılmasının əhəmiyyətli olduğunu da vurğulamışdır. U.Fiks qeyd edir ki, *“əgər yalnız frazeologizmlərin semantik xüsusiyyətləri nəzərə alınarsa, onda bu dil vahidlərinin mövcudluğunu nə bütövlükdə dərk etmək, nə də onların təsnifatını vermək mümkün olmazdı”* [259, s.53].

U.Fiks frazeologizmlərdə sintaktik və semantik münasibətləri təhlil etmiş və frazeologizmləri üç mühüm prinsipi nəzərə alaraq təsnif etməyi münasib hesab etmişdir: *“1) sözbirləşməsi olduğundan frazeologizmlərdə “cümlənin tamamlanmasından ötrü əlaqə münasibətlərinin” olmasının nəzərə alınması; 2) frazeologizmlər “yalnız cümlədə reallaşdığına görə” feilin hər bir tədqiqatın başlanğıc nöqtəsi kimi nəzərə alınması; 3) “sərbəst cümlələr” ilə frazeoloji konstruksiyaların və “hər hansı feilin təcrid olunmuş konstruksiya modelləri” ilə frazeologizmlərin mənasının nəzərə alınması”* [259, s.54].

A.Rotkeqelin tədqiqat işi də alman dilçiliyində frazeoloji tədqiqatlar sırasında sanballı mənbə kimi mühüm yer tutur. Sonrakı araşdırmaların istinad mənbələrindən biri olan əsərində A.Rotkeqel frazeologizmlərin əsas əlaməti kimi onların sözün sərhədini aşıb keçdiyini, cümlə sərhədinə isə çatmadığını (*die Grenze des Wortes überschreiten, die des Satzes unterschreiten*) vurğulayır. Müəllif öz tədqiqatında

semantik aspektdə frazeologizmlərin iki əsas qrupunu fərqləndirir: “1) *birinci nizamlı sabit sintaqmalar. Buraya elə konstruksiyalar aiddir ki, onların komponentləri müəyyən məzmun vahidliyi olmadan əvəzlənə bilmir; 2) ikinci nizamlı sabit sintaqmalar. Belə konstruksiyalarda qismən əvəzlənməyə yol verilə bilər*” [400, s.169].

A.Rotkeqel frazeologizmlərin idiom və frazem adlanan iki qrupunun olduğundan bəhs etmişdir. Beləliklə, müəllif təsvir olunan bölgü münasibətləri əsasında sintaktik təsnifata da şərait yaratmışdır. Frazeologizmlərin sintaktik xarakteristikası müəyyən sözlərin sabit sintaqma konstituentləri kimi tanınmasına səbəb olur. Sintaktik aspektdə dominant konstituentə görə alman dilində frazeologizmləri A.Rotkeqel dörd qrupa ayırır: “1) *ismi birləşmələr (tərkibdə isim dominantdır); 2) zərflə birləşmələr (zərf dominantdır); 3) sözlüklü birləşmələr (sözlükləri dominantdır); 4) feil birləşmələr (feil dominantdır)*” [400, s.176].

Tədqiqat işindən görünür ki, bu dörd əsas qrup morfoloji və sintaktik baxımdan müxtəlif tiplərə ayrılmışdır. Frazeologizmlərin tiplərə ayrılması zamanı tərkib komponentlərin hansı nitq hissələrindən ibarət olması və onlar arasında sintaktik birləşmənin növü həlledici amil olaraq ön plana çəkilmişdir.

Mövcud tədqiqat işlərinin təhlili göstərir ki, frazeologizmlərin təsnifatı bir neçə prinsipə əsasən aparılmışdır. Ona görə də həm alman, həm də Azərbaycan dilçiliyində frazeoloji birləşmələrin müxtəlif prinsiplərə əsaslanan bir neçə bölgüsü vardır. Azərbaycan dilində mövcud olan tədqiqat işlərində də frazeologizmlərin təsnifatı zamanı dilçilikdə mövcud olan ümumi prinsiplərə istinad olunmuşdur.

M.M.Mirzəliyevanın fikrincə bu prinsiplər aşağıdakılardır: “1. *Frazeoloji vahidlərin tutumuna görə tipləri, 2. Frazeoloji vahidlərin əmələgəlmə prinsipinə görə tipləri, 3. Frazeoloji vahidlərin semantik quruluşuna görə tipləri, 4. Frazeoloji vahidlərin semantik qovuşma prinsipinə görə tipləri, 5. Frazeoloji vahidlərin leksik tərkib baxımından tipləri, 6. Frazeoloji vahidlərin ekspressiv və üslubi xüsusiyyətlərinə görə tipləri*” [84, s.73].

H.A.Bayramov Azərbaycan dili frazeologiyasının quruluşundan bəhs edərkən frazeologizmləri feili və qeyri-feili frazeoloji birləşmələr adı altında iki böyük qrupa ayırmış və onların ətraflı təhlilini verərkən ikinci qrup daxilində frazeoloji

birləşmələrin ekvivalentliyə görə təsnifinə də toxunmuşdur [60, s.71].

Müəllif tədqiqat əsərində Azərbaycan dili frazeologiyasının mənbələrini araşdırarkən atalar sözü və məsəllər, idiomlar, hikmətli sözlər, aforizmlər, qanadlı sözlər, rəvayətlər və terminlərin frazeologiyaya münasibətindən bəhs etmişdir [60, s.34-52].

Beləliklə, H.A.Bayramovun bu bölgüsünün semantik təsnifat prinsipləri əsasında aparıldığını görürük və bu təsnifat bizə F.Zaylərin bir az öncə nəzərdən keçirdiyimiz təsnifatını xatırladır.

Müəllif bu tədqiqatda bəzi terminlərin də frazeologizmlərin bir növü olduğunu qeyd edərək yazır: *“Lakin kimya elmi üzrə “mütləq sıfır”, “çar aracağı”, “fəlsəfə daşı”; memarlıq, incəsənət və təsviri incəsənət elmləri üzrə “tərs armud”, “siçan dişi” və eləcə də başqa elm sahələrinə aid olan belə söz birləşmələri frazeoloji termin xüsusiyyətinə malikdir”* [60, s.53].

Lakin bir az sonra müəllif bu cür sabit söz birləşmələrinin rus dilindən və ya rus dili vasitəsilə başqa dillərdən alınaraq kalka üsulu ilə yaradıldığını vurğulayır və Azərbaycan dilinin özündə termin səciyyəli frazeoloji vahidlərin olmadığını qeyd edir.

N.Ç.Vəliyeva frazeoloji vahidlərin struktur və semantik xüsusiyyətlərindən bəhs edərək onları belə təsnif edir: *“Müasir Azərbaycan dilindəki frazeoloji birləşmələri iki qrupa ayırmaq lazım gəlir: I. Feili frazeoloji birləşmələr, II. Qeyri-feili frazeoloji birləşmələr”* [105, s.23].

Bu təsnifata diqqət yetirsək onun dilçilik ədəbiyyatında 50-ci illərdən bəri mövcud olan ənənəvi morfoloji təsnifat əsasında aparıldığını söyləmək mümkündür.

H.H.Baxşiyev Azərbaycan dilində frazeologizmlərin tədqiqinə həsr olunmuş araşdırmasında frazeologizmlərin semantik-qrammatik aspektdə səkkiz kateqoriyasından bəhs etmişdir [58, s.36].

Təhlillərdən aydın olur ki, H.H.Baxşiyevin tədqiqatında da frazeologizmlər morfoloji xüsusiyyətlərinə görə təsnif edilmişdir. Qeyd etmək olar ki, semantik-qrammatik aspektdə aparılan bu təsnifatın qeyri-bitkinliyi nəzərə çarpır. Çünki yuxarıda adları çəkilən mövcud tədqiqat işlərində frazeologizmlər iki müxtəlif aspektdə – morfoloji və semantik aspektdə təhlil və təsnif olunduğu halda, burada morfoloji təsnifata

frazeologizmlərin xüsusi bir növü daxil edilərək semantik-qrammatik kateqoriyadan söhbət açılır. Lakin bu bölgünün sırf morfoloji prinsipə əsasən aparıldığını görməmək qeyri-mümkündür.

Araşdırmaların təhlilindən görüldüyü kimi, alman dilçilik ədəbiyyatında frazeologizmlərin morfoloji cəhətdən bölgüsü leksik-sintaktik təsnifat kimi də adlandırılır.

Yuxarıda adları çəkilən tədqiqatlarda frazeologizmlərin daxilində sintaktik-semantik əlaqə və münasibətlərin dərk olunması üçün əsas komponent kimi feil götürülmüş və feili frazeoloji birləşmələr sintaktik və semantik xüsusiyyətlərinə görə təhli olunmuşdur. Başqa sözlə desək, frazeologizmlərə həsr olunmuş tədqiqatların əksəriyyətində morfoloji və semantik təsnifatın aparıldığını görürük.

Qeyd olunmalıdır ki, alman dilinin frazeoloji sistemi struktur və semantik cəhətdən olduqca zəngin və rəngarəngdir. Görkəmli alman frazeoloqu V.Flaysər “Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache” (“Müasir alman dilinin frazeologiyası”) adlanan və tədqiqatçıların masaüstü kitabına çevrilmiş məşhur əsərində frazeoloji birləşmələrin bir neçə aspektdə təsnifatına əsasən frazeologizmlərdə çoxmənəlilik və omonimlik, həmçinin paradigmatik əlaqələr – frazeoloji sinonimlik və antonimliyin mövcudluğunu və ayrı-ayrı təzahür formalarının mükəmməl təhlilini də vermişdir [265, s.215].

Müəllif bu əsərdə frazeoloji konstruksiyalar sahəsinin yalnız qeyri-frazeoloji birləşmələrlə sərhədlənmədə çətin dərk olunduğunu deyil, həm də frazeologizmlərin öz-özlüyündə son dərəcə heterogen olduğunu qeyd edir.

V.Flaysər adı çəkilən tədqiqat əsərində frazeologizmlərin mövcudluğundan bəhs edərkən təsnifat meyarlarını da müəyyənləşdirmişdir. Müəllif təsnifatın frazeologizmlərin idiomluq və sabitlik kimi mühüm xüsusiyyətlərini, referensiel nöqtəyi-nəzərdən terminoloji və qeyri-terminoloji konstruksiyalar olmasını, sintaktik struktur baxımdan predikativ və qeyri-predikativ birləşmələr olduğu nəzərə alınmaqla aparılmasını münasib hesab etmişdir. Bu zaman V.Flaysər frazeologizmləri – *a) nominativ, b) kommunikativ və c) frazeoşablon* olmaqla üç qrupa ayırmışdır. Sonra frazeologizmlərin komponentlərinin hansı nitq hissəsindən ibarət olmasına və onların

morfoloji paradiqmasına görə sabit birləşmələri belə təsnif etmişdir: “1) ismi frazeologizmlər (*substantive Phraseologismen*), 2) sifətdən düzələn frazeologizmlər (*adjektivische Phraseologismen*), 3) zərfdən düzələn frazeologizmlər (*adverbiale Phraseologismen*), 4) feili frazeologizmlər (*verbale Phraseologismen*)” [265, s.123].

Göründüyü kimi, bu bölgü də morfoloji təsnifatdan başqa bir şey deyildir. Lakin bu heç də tədqiqat işinin birtərəfliliyinə dəlalət etmir. Çünki frazeoloji tədqiqatların istinadgahına çevrilmiş bu mükəmməl əsərində V.Flaysər frazeologizmləri təhlil süzgəcindən elə keçirmişdir ki, bu mürəkkəb konstruksiyaların bütün semantik-praqmatik xüsusiyyətləri araşdırılmış, onlar üslubi-kommunikativ və psixolinqvistik aspektdə hərtərəfli işıqlandırılmışdır.

V.Flaysərin fikrincə, frazeologizmlərin morfoloji-sintaktik təsnifatı onun komponentlərinin yarandığı nitq hissələri ilə eyni olmamalıdır, çünki onlar yalnız özül elementlər funksiyasından çıxış edir. Lakin onlar frazeologizmlərin sintaktik strukturundan asılı olduqları üçün komponentlərin müəyyən nitq hissəsinə mənsubluğu mühüm rol oynayır. Belə ki, bəzi elementləri isimdən ibarət olan hər hansı bir frazeologizm ismi frazeologizm olmaya da bilər. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, frazeologizmlərin geniş aspektdə təhlilini aparan V.Flaysər frazeologizmlərin inkarlığı ilə bağlı araşdırma aparmamışdır. O, yalnız müxtəlif inkarlıq elementlərinin frazeologizmlərlə işlənməsinə öləri toxunmuş və bu problemin ayrıca bir tədqiqat mövzusu olduğunu vurğulamışdır.

Məlum olduğu kimi, frazeologizmlərin morfoloji təsnifatından bəhs edildikdə onların komponentlərinin hansı nitq hissələrindən ibarət olması və həmin nitq hissələrinin hansı funksiyaları yerinə yetirməsi nəzərə alınır. Bu cür yanaşma frazeoloji tərkibin strukturu və frazeologizmlərin tətbiqi haqqında bir sıra baxışların əmələ gəlməsinə səbəb olmuşdur.

Frazeologizmlərin tədqiqindən bəhs edən araşdırmalarında Y.Hoyzerman [296, s.41] və A.İ.Molotkov [155, s.126] frazeologizm və hər hansı bir nitq hissəsi arasındakı münasibəti belə iazh etmişlər: a) *Sözlər kimi frazeoloji vahid də bir bütöv olaraq hər hansı cümlə üzvünün sintaktik rolunu ifa edir; b) Frazeologizm də nitq hissələrinə ekvivalent sözlər kimi eyni morfoloji-qrammatik kateqoriyalara - yəni*

“isim” və “sifət” kimi cins, say və hal, “feil” kimi zaman, şəkil, şəxs və say kateqoriyalarına malik olur; c) Frazeologizm də “feil” kimi semantik keyfiyyətinə görə təkmənalı və çoxmənalı ola bilər. Eyni zamanda onlar da valentliyin təsirinə məruz qalır; d) Sözlər kimi frazeologizmlər də cümlədə digər sözlərlə əlaqəyə girərkən semantik uzlaşmanın tələblərinə tabe olur.

Frazeologizmlərin təsnifatına dair aparılan araşdırmadan belə qənaətə gəlmək olar ki, morfoloji-sintaktik təsnifatla bağlı kifayət qədər rəngarənglik vardır. Həm alman, həm də Azərbaycan tədqiqatçılarının birmənalı qəbul etdikləri yeganə bölgü ismi və feili və yaxud feili və qeyri-feili frazeoloji birləşmələrdir.

Bu tədqiqat işində ənənəvi təsnifatlardan fərqli olaraq, frazeologizmlər komponent strukturunun mühüm xüsusiyyətlərinə əsasən qruplaşdırılmış və xüsusi struktur tiplər ayırd edilərək neqo-pozitiv prizmadan təhlil edilmişdir. Araşdırmada inkarlıq elementlərinin frazeoloji vahidin komponenti kimi çıxış etməsi imkanları aydınlaşdırılmış, feili frazeoloji birləşmələr tədqiqatın ayrı-ayrı fəsilərində geniş şəkildə və müqayisə olunan dillərdən seçilmiş nümunələr əsasında struktur-semantik baxımdan ətraflı təhlil olunaraq üç böyük qrupa ayrılmışdır: affirmativ frazeologizmlər, neqativ frazeologizmlər və privativ frazeologizmlər.

V.Flaysər frazeologizmlərin morfoloji-sintaktik təsnifatından bəhs edərkən yazır: *“Frazeologizmlərin morfoloji-sintaktik təsnifatını onların nitq hissələrinə münasibətinə görə qruplaşdırmaqla aparmaq olar. Bu bölgüdə əlavə frazeologizmlər arasında xüsusi struktur tiplər də vardır. Xüsusi struktur tiplər dedikdə komparativ frazeologizmlər, frazeoloji cütlər və predikativ frazeologizmlər başa düşülür”* [265, s.99].

Azərbaycan dilçiliyində bu struktur tiplərinin tədqiq olunmadığını nəzərə alsaq, onların Azərbaycan dilinin materialı əsasında alman dili ilə müqayisədə tədqiqinin aktual, əhəmiyyətli və vacib olduğunu qeyd etmək olar. Ona görə də bu tədqiqat işi alman dilindən seçilmiş materialın Azərbaycan dilində təhlilini verməklə yanaşı, Azərbaycan dilinin frazeoloji inventarından seçilmiş neqativ və privativ frazeologizmləri tədqiq edərək belə bir struktur-semantik təsnifatı təqdim edir: 1) *privativ predikativ konstruksiyalar*, 2) *komparativ privativlər*, 3) *privativ frazeoloji*

cütlər, 4) privativ idiomlar, 5) privativ paremlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, müqayisə olunan alman və Azərbaycan dillərinin frazeoloji sistemində özünəməxsus yer tutan bu beş struktur tipin hər biri tədqiqat işinin IV fəslində ayrı-ayrı paraqraflarda struktur-semantik aspektdə geniş təhlil olunmuş və onların dildə yaratdığı inkar – təsdiq variativlik problemi çoxlu dil faktlarının vasitəsi ilə izah olunmuşdur.

Nəzərə almaq lazımdır ki, dilin mühüm zənginləşmə mənbələrindən biri olan frazeologiyanın tərkibində obrazlılıq əsasında bir-birindən köklü surətdə fərqlənən müxtəlif qrup frazeoloji ifadələr iki mühüm əlaməti ilə – leksik məna və qrammatik kateqoriya ilə səciyyələnir. Bu dissertasiya işində frazeoloji vahidlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərindən bəhs edilməklə yanaşı, həm də onların inkar elementlərlə işlənməsinin mümkünlüyü və ya qeyri-mümkünlüyü tədqiqatın obyektini kimi işıqlandırılmışdır.

Göründüyü kimi, frazeologizmlərin özülündə bərqərar olan qəlizlik və mürəkkəblik bu dil vahidinə müxtəlif yanaşma tərzinə və bunun nəticəsində də fərqli məntiqi təsnifatların yaranmasına səbəb olmuşdur.

II FƏSİL

PRİVATİV FRAZEOLGİZMLƏRİN FUNKSIONAL-SEMANTİK VARIATIVLIYI

2.1. Frazеолојiləşmə prosesində privativlik və onun semantik variativliyi

Privativ frazeologizmləri müxtəlif sistemli alman və Azərbaycan dillərinin materialı əsasında tədqiq etmək və müqayisə olunan dillərdə mövcud olan neqativ və privativ frazeologizmlərin funksional-semantik müvazinətini müəyyənləşdirmək ilk dəfə bu tədqiqat işində həyata keçirilir. Ona görə də alman və Azərbaycan dillərində frazeologizmlərin inkar-təsdiq variativliyinin təhlilinə keçməzdən əvvəl tədqiqat işində tez-tez müraciət olunan iki mühüm anlayışa – “variativlik” və “privativlik” anlayışlarına aydınlıq gətirmək qərarına gəldik.

“Variativlik” məfhumunun lüğəvi mənası alman dilində “Böyük əcnəbi sözlər lüğət”ində (Großes Fremdwörterbuch) belə izah olunur: “*Variativlik*” latın mənşəli söz olub alman dilində “*Abwechslung, Veränderung, Abwandlung*” mənalarını ifadə edir” [96, s.795]. Bu termini Azərbaycan dilində “*dəyişkənlik*”, daha dəqiq desək, “*göründüyü kimi olmamaq*” şəklində ifadə etmək olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, “variativlik” anlayışı geniş işlək sferasına malikdir və bu termin bir sıra elm sahələrində fərqli mənalarda istifadə olunur. Belə ki, variativlik dedikdə astronomiyada – “*ayın hərəkətində nəzərə çarpan pozulma halları*”, biologiyada – “*müəyyən növə aid olan canlının irsi xüsusiyyətlərindən yayınma halı*”, riyaziyyatda – “*hesablama əməlinə sıralanma kombinasiyası*”, musiqidə – “*sadə bir zümzümənin melodik, harmonik və ya ritmik musiqiyə çevrilməsi*” başa düşülür.

Məlum olduğu kimi, mürəkkəb diasistem hesab edilən dil bir neçə mikro sistemlərin məcmusudur. U.Thelen “Sprachliche Variation und ihre Beschreibung” adlanan tədqiqat əsərində yazır: “*Sistemlər sistemi olan dildə baş verən variativlikdən ilk dəfə Norveç dilçisi L.Flydal bəhs etmişdir. Onun mülahizəsinə görə bütöv sistem olan dil çoxlu tərkib hissələrdən (Teilstrukturen) ibarətdir ki, bunlar da*

diatopik və diastraik struktur fərqlərini özündə əks etdirir. Müəllif diatopik fərqlər dedikdə dilin regional variantlarını, diastraik dedikdə isə müxtəlif sosial təbəqələrin dilində işlənən dil variantlarını nəzərdə tutur və bu variantları dildə baş verən variativlik adlandırır” [445, s.7].

H.Vaynrix L.Flydalın bu nəzəriyyəsinə daha bir meyarı əlavə edir və o, dilin daxilində kommunikasiya şəraitindən və kontekstdən asılı olaraq yaranan fərqləri dilin diafaza xüsusiyyəti hesab edir. E.Koseriu diafaza dəyişkənliyi deyərəkən dildən istifadə edən in yaş və cins faktorlarını və bunlardan yaranan variantları nəzərdə tutur [461, s.869].

Beləliklə, buradan belə bir qənaətə gəlmək olar ki, diasistemin ayrı-ayrı mikrosistemlərinə aid olan dil fenomenlərində baş verən dəyişkənlik dildə variativlik əmələ gətirir. Maraqlı bir faktı da qeyd etmək yerinə düşər. Diasistemin ibarət olduğu mikrosistemlərin hər birində dil vahidlərinin rəngarəngliyi və dəyişkənliyi müşahidə olunur. Dildə müşahidə olunan bu dəyişkənliklər variativlik adlanır. Deməli, dilin bütün səviyyələrində – fonetik, qrammatik, sintaktik və eləcə də frazeoloji səviyyələrdəki variativlikdən danışmaq olar.

D.N.Yunusov mürəkkəb sintaktik vahidlərin struktur-intonasiya variativliyindən bəhs edərək yazır: *“Son dövrlər variativlik həm dil funksiyası planında (məsələn, ədəbi dil normasının yaranmasında variantların rolu), həm də fonetik və qrammatik sistemdə variantların nisbəti məsələsi nöqtəyi-nəzərindən araşdırılır. Dilin variativliyinin müxtəlif səviyyələrdəki izahı, xüsusilə onun strukturunun tədqiqi, formal və semantik variativliyin bir-birilə əlaqəsi məsələsi hələ də həllini gözləyən məsələlərdəndir” [110, s.4].*

Bu tədqiqat işində mürəkkəb dil vahidləri olan neqativ və privativ frazeologizmlərin alman və Azərbaycan dillərinin müxtəlif funksional üslublarında yaratdığı inkar-təsdiq variativlikdən bəhs edilir. Təhlildən öncə belə bir sual meydana çıxır: Mürəkkəb və rəngarəng struktura malik olan neqativ və privativ frazeologizmlərin inkar-təsdiq variativliyi hansı formada özünü büruzə verir?

Alman alimi Y.Şternkopf qeyd edir ki, frazeologiləşmə inkarlıq semasının implikasiya olunması faktorlarından biri kimi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Belə ki,

sərbəst sintaktik birləşmələrin frazeologiləşməsi bütün söz birləşməsinin mürəkkəb semantik transformasiyasını təqdim edir. Ənənəvi olaraq metaforlaşma adlandırılan bu proses birləşmənin hər bir komponentinə dəlalət edir və frazeoloji görkəm və ya təsəvvür (phraseologisches Bild) əmələ gətirir. Ayrı-ayrı komponentlər semantik vahid birliyi və ya tamlığı yaradır və bu tamlıqdakı struktur dəyişiklik frazeologizmin məhvi ilə nəticələndiyindən qeyri-mümkün olur. Sintaktik frazeologizmlərin neqativləşdirilməsində frazeologiləşmə prosesi mühüm rol oynayır [431, s.334].

Aparılan təhlillər göstərir ki, frazeoloji səciyyə daşıyan privativ və neqativ mənalı sabit söz birləşmələri yüksək ekspressivlik səviyyədə privativ semanın reallaşması sayəsində mühüm rol oynayır. Buna görə də bəzi frazeologizmlər neqativ strukturda təsdiq, pozitiv strukturda isə inkar mənə ifadə etməklə inkar-təsdiq variativliyin qeyd-şərtsiz daşıyıcıları sırasında mühüm yer tutur. Demək olar ki, konkret mətn daxilində hər bir privativ frazeoloji birləşmə mahiyyət etibarını ilə ifadənin pragmatik potensialını, ünsiyyət təsirini yüksəltməyə yönəldilir. Mütləq ekspressivlik əlamətinə malik olan privativ frazeologizmlərin reallaşmasının əsasında ifadə məqsədi, ünsiyyət mənafeyi dayanır. Qeyd olunmalıdır ki, güclü ifadə potensialının daşıyıcısı olan privativ frazeoloji birləşmələr sintaktik səviyyəli komponentlər kimi funksional semantik inkarlıq sahəsinin ifadə arsenalına daxil olaraq həmin sahənin ucqarlarını tutur.

A.Əmirovun qeyd edir ki, mətn daxilində “məlumat”, “qadağan” və “təhrik” mənalarını reallaşdıran sintaktik formalardan fərqli olaraq frazeoloji cümlə formaları kontekst şərtlərinə bağlı olmur, paradigmatik planda, sistem daxilində həmin məna elementlərini reallaşdırır [115, s.18].

Bir sıra tədqiqat əsərlərində vurğulandığı kimi, inkarın sintaktik və pragmatik aspektlərinin müzakirəsi problemi hələ də öz həllini tapmamışdır. Dil sistemində müvafiq inkar elementin qaydaya uyğun frazeologizmlərlə istifadəsi bəzən situativ çoxmənalılığa vəd edə bilər, çünki inkar fəaliyyət prosesində təsdiqə nisbətən daha geniş imkanlara malikdir. Onda belə bir sualla üzləşirik: inkar və təsdiq arasında simmetriya harada tamamlanır? Ümumiyyətlə, belə bir simmetriya varmı? Başqa sözlə, “Bəli” - “Xeyr” sərhəddini qətiləşdirmək mümkündürmü?

Alman xalqının qədim yazılı abidəsi “Vəsiyyətnamə” də (“Testament”) olan üçüncü və dördüncü dualar (Gebot) inkar-təsdiq variasiyasının təhlili baxımından olduqca maraqlı dil faktları olaraq diqqəti cəlb edir. Inkar strukturda olan *Du sollst nicht töten! Du sollst nicht ehebrechen!* [229, s.879].

Danışıq situasiyasından asılı olaraq çoxmənalı ifadə tərzinə malik bu cümlələrin təsdiqdə ifadəsi heç də asan deyildir. Belə cümlələr sintaktik və pragmatik səviyyədə transformasiya olunarsa hansı semantik funksiyanın hasil olacağı implisit xarakter daşıyır.

Alle sind schuldig geworden und haben den Anteil an Gottes Herrlichkeit verloren [229, s.332] cümləsinin privativ xüsusiyyətə malik olması inkar mənanının implisit tərzdə bu sintaktik strukturda qərarlaşması ilə izah olunur. Məzmun və forma münasibəti baxımından cümlənin quruluşu və ifadə etdiyi fikir arasındakı münasibət nəzəri cəlb edir. Bu səbəbdən də privativlik problemi inkarlıq kateqoriyasının mühüm tərkib hissəsi olaraq qədim dövrlərdən bəri tədqiqatçıları düşündürmüşdür.

Qeyd etmək lazımdır ki, “privativlik” termini həm fəlsəfədə, həm də dilçilik sahəsində tətbiq olunur. Alman dilçisi E.Layzi “privativlik” terminini belə izah edir:

“Privativlik latın sözü olan “privare” = berauben sözündən götürülmüşdür və eine vom Normalen, Erwarteten abweichende Abwesenheit, d.h. ein Fehlen” (“gözlənilənə rəğmən mövcud olmamaq, yoxluq”) ifadə edir [345, s.37-38].

B.Kintslenin fikrincə, ilk dəfə bu terminin şərhini qədim yunan filosofu Aristotel vermişdir: *“Privativlik dedikdə inkarın elə bir növü nəzərdə tutulur ki, orada inkar əlamətə malik olan xəbər inkar xüsusiyyəti məntiqi şəkildə özündə birləşdirən mürəkkəb xəbərə çevrilir”* [324, s.113].

Q.A.Rayt Aristotelin bu fikrinə istinad edərək privativliyi güclü inkar (starke Negation) adlandırır. Bu zaman Q.A.Rayt “görmə” ilə müqayisədə “korluğu” qeyri-eksplisit formalaşma – privativlik hesab edir [476, s.9].

Böyük alman filosofu İmmanuel Kant fəlsəfi inkar qavrayışın əsas modelini yaradarkən privativliyi parçalanma və ayırd etmənin əsas forması adlandırır. İ.Kantın mülahizəsinə görə privativlik müəyyən müsbət qütbün çatışmazlığını ifadə edən

neqativ əks qütbdür və hər iki qütb arasındakı münasibət “ışığı” və “kölgə” arasındakı nisbətdən törəyir [320, s.6-7].

Qeyd etmək lazımdır ki, fəlsəfə və məntiqdə mövcud olan bu müddəalar sonralar dilçilikdə tədqiq olunmağa başlanmışdır. Bu sinkretik hadisə təbiət etibarilə müxtəlif olan anlayışlarla “istisna”, “məhrumiyyət”, “mövcud olmamaq”, “çatmamaq” şəklində ifadə olunur. Dilçilik ədəbiyyatının təhlili göstərir ki, privativ dil vahidlərinin müəyyənləşdirilməsində dilçilikdə üç əsas istiqamət nəzərə çarpır:

1. O.Yespersen Kantın müddəalarına əsaslanaraq inkarlığı linqvistik kateqoriya kimi privativlik modeli əsasında tədqiq etməyə cəhd etmişdir. Tədqiqat zamanı Yespersen neqativ dəyərin təsdiq yolu ilə ifadəsinin müxtəlif modallıq vasitələri ilə (*probably, perhaps, hardly...*) ifadəsi zamanı “yoxluq”, “məhrumiyyət” və “mövcud olmama” mənalarını əks etdirən inkar əlamətin (*John isn't wealthy*) müşahidə olunduğunu qeyd etmişdir [315, s.140].

2. S.Şmidt linqvistik privativlik haqqında başqa bir mülahizə irəli sürür. Müəllif inkarın ümumi ifadə formasını (Heinz ist gestern nicht gekommen) və təsdiq struktura malik inkar mənalı privativliyi bir-birindən fərqləndirir (Heinz ist unangemeldet gekommen) [420, s.186].

3. E.Layzi Aristotelin məntiqi konsepsiyasını kommunikasiya prosesinə aid edərək privativliyin geniş təhlilini vermişdir. E.Layzi privativləri mənfi işarəli sözlər hesab edir. O, privativlərin müstəqil qruplarını (isim, sifət, say, feil) şərh edərək onların sintaktik inkardan fərqləndirilməsinin olduqca çətin olduğunu vurğulayır. E.Layzinin mülahizəsinə əsaslanaraq privativliyi konkret nitq hissələrinə münasib olaraq belə anlamaq olar. İsim kateqoriyasına münasibətdə – əşyanın, yəni “maddi substansın” yoxluğu, qeyri-mövcudluğu və yaxud məhrumiyyəti; sifət kateqoriyasında – əşyanın əlamət və keyfiyyətinin olmaması, çatışmaması; feil kateqoriyasında – yerinə yetirməmə, məhdudlaşma, bitməmə. Müəllif qeyd edir ki, privativlər *nein, nicht, nie, nichts, nimmer* və s. inkar elementlərdən fərqli olaraq müəyyən mənfi çalarlığa, müsbət təzahür formasına malikdir [345, s.39].

Privativlik anlayışına dair dilçilik ədəbiyyatında müxtəlif və tamamilə bir-birinə zidd müddəalar nəzərə çarpır. Bu müddəalardan biri alman dilçisi

L.Vaysqerberə məxsusdur. O, privativlik anlayışını hər hansı şəxs və ya əşyanın müəyyən hissədən məhrum olması kimi izah edir [462, s.169].

Tədqiqatlarda privativlik anlayışının həm geniş, həm də dar mənada izahına rast gəlinir. Məlum olduğu kimi, bu termin geniş mənada məntiqi-fəlsəfi anlayış kimi qəbul olunur və bu zaman o, müəyyən substansın, varlığın qeyri-mövcudluğunu, məhrumluğunu bildirir. Bu tədqiqat işi privativliyin linqvistik kateqoriya kimi qeyd olunan şərhinə əsaslanır və frazeoloji birləşmələrdə privativliyin təzahür formalarını təhlil edir, privativ frazeologizmlərin ünsiyyət prosesində yaratdığı mürəkkəb əlaqə xəttini alman və Azərbaycan dillərinin nümunələri əsasında izah edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, frazeologizmlərin inkar-təsdiq variativliyinin hərtərəfli tədqiqi üçün bir sıra məsələlərin nəzərdən keçirilməsi vacibdir:

- a) inkar elementlərin affirmativ frazeoloji birləşmələrdə istifadəsinin mümkünlüyü;
- b) mütləq inkar tərkibli frazeoloji birləşmələrin semantik xüsusiyyətlərinin tədqiqi;
- c) nitqdə privativ frazeologizmlərin tətbiqinin qanunauyğunluqları;
- d) frazeoloji cütlər, komparativ frazeologizmlər və paremlərin privativ xüsusiyyətləri.

Aparılan təhlil göstərir ki, privativ indikatorların kommunikativ funksiyası ümumi-universal xarakter daşıyır və müqayisə olunan alman və Azərbaycan dillərində mətnin semantik perspektivlərinin spesifik əsaslarını yaradır. İmplicit inkarlıq vasitələri kimi çıxış edən privativ frazeologizmlər pozitiv strukturda neqativ mənə ifadə edərək kontekstdə digər komponentlərlə qarşılıqlı əlaqə və münasibət zamanı mühüm rol oynayır və inkarın müxtəlif mənə çalarının yaranmasına səbəb olur. Alman və Azərbaycan dillərində privativ frazeologizmlərin semantik təhlili privativlik anlayışının antonimlik problemi ilə sıx bağlı olduğunu da göstərir. Nümunələrə nəzərə salaq:

(1) Du bist noch zu jung um *die Hände in den Schoß zu legen*. = Du musst nicht arbeitslos bleiben.

(2) Der Gedanke an die Trennung *zerriß ihr das Herz*. = Sie wollte sich von

ihrem Mann nicht trennen.

(3) Das Eigenheim im Grünen wird für uns immer ein Traum bleiben, denn *die Trauben hängen zu hoch*. = Wir können kein Eigenheim im Grünen kaufen.

(4) İçkinin *daşını atmışam*. = Daha içmirəm.

(5) Müdirin *bayatısı* çoxdan *çağrılıb*. = Müdir işdən çıxarılıb.

(6) On beş il doktorluq dissertasiyası üzərində gözümün ağ-qarasını qoydum, lakin *baltam daşa dəydi*. = Mərdimazara rast gəldiyimə görə məqsədimə çata bilmədim.

Bu təsdiqdə olan cümlələrin semantik təhlili onların inkar məna ifadə etməsinə şübhə yeri qoymur. Çünki cümlələrin vacib komponentini təşkil edən *die Hände in den Schoß legen, die Trauben hängen zu hoch, das Herz zerreißen, daşını atmaq, bayatısı çağrılmaq və baltası daşa dəymək* privativ frazeoloji birləşmələri inkar mənanı implisit şəkildə ifadə edir və inkarın funksional-semantik, eləcə də üslubi variativliyi üçün geniş imkanlar yaradır. Burada E.Lokeri xatırlamamaq qeyri-mümkündür.

E.Loker qeyd edir: “*Privativlər hər hansı əşya, hərəkət, əlaməti deyil, sözün geniş mənasında onların yoxluğunu və qeyri-mövcudluğunu ifadə edir*” [349, s.541].

Aparılan araşdırmalara əsasən qeyd etmək olar ki, privativ frazeologizmlərin daxil olduğu privativlik sahəsi müxtəlif mikroaspektlərin məcmusudur və mürəkkəb iyerarxik quruluşa malikdir. Privativlik sahəsinin dominantını privativ leksik vahidlər, xüsusilə də privativ feillər təşkil edir. Məlumdur ki, dominantın ətrafında nüvə konstituentləri toplanır. Bunlar dissertasiyanın obyektini təşkil edən privativ feili frazeoloji birləşmələrdir. Nüvə konstituentlərindən sonra periferik sahə vahidləri yerləşir. Hər bir funksional-semantik sahənin dominantı, nüvə və periferiya elementləri müəyyən əlamətlərə görə təyin edilir.

V.Q.Admoni yazır: “*Nüvə üçün intensivlik əlamətləri səciyyəvi olduğu halda, periferiyada bu əlamətlər zəif nəzərə çarpır*” [183, s.119]. V.Q.Admoninin bu mülahizəsini privativlik sahəsinə tətbiq etsək, privativ leksik vahidlərin yüksək intensivlik xüsusiyyətinə malik olduğunu görürük.

Privativlik sahəsinin mühüm tərkib hissələrindən biri privativ affikslərdir. Onların köməyi ilə əvvəlki məna inkar olunur, bunun nəticəsində yeni sözlər yaranır.

Ona görə də affirmativ frazeoloji birləşmələrin tərkib elementlərindən hər hansı birinin inkar affiksə işlənməsi onun inkar mənə kəsb etməsinə və neqativ frazeologizmlərin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Bu zaman yeni yaranmış frazeologizmlər bir tərəfdən privativ xarakterə malik olur, digər tərəfdən dilin antonim frazeoloji birləşmələrlə zənginləşməsinə səbəb olur. Bu dissertasiya işində ümumi invariant semantik əlamət ətrafında qruplaşdırılan və privativ xüsusiyyətə malik olan komparativ frazeologizmlər, frazeoloji cütlər, paremlər və sintaktik frazeologizmlər funksional-semantik inkarlıq kateqoriyasının yalnız inkarın qrammatik indikatorlarla deyil, dil sisteminin ən müxtəlif ierarxik səviyyə və qatlarına aid olan eksplisit və implisit variantların vasitəsi ilə ifadə olunduğu aydınlaşdırılmışdır.

2.2. Privativ frazeoloji birləşmələrin semantik təsnifi

Privativ semantikanın sistem reallaşdırıcıları kimi çıxış edən implisit inkar mənalı frazeoloji vahidlər bu araşdırmada privativ frazeologizmlər adlandırılaraq struktur-semantik nöqteyi-nəzərdən təhlil olunur. Alman və Azərbaycan dilçilik ədəbiyyatında bizə məlum olan araşdırmalarda privativlik anladan frazeoloji material tədqiq edilmədiyindən, eksplisit və implisit inkar konstituentli frazeologizmlərin ayrı-ayrı növlərinin geniş planda şərh və onların ifadə özünəməxsusluğunun təhlili dissertasiya işinin qarşısında duran mühüm məqsəddir. Deməli, tədqiqat işi yalnız privativ feili frazeologizmləri deyil, eləcə də fraeologizmlərin bütün növlərini, yəni frazeoloji cütlər, komparativ frazeologizmlər, privativ semalı idiomatik strukturlar və neqativ frazeologizmlərin də araşdırılmasını əhatə edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, privativ frazeologizmlərdə xalqın istək və arzuları, azadlıq uğrunda mübarizəsi, adət və ənənəsi, dünyagörüşü, yenilməzliyi məharətlə implisit şəkildə əks etdirilmişdir. Müqayisə olunan dillərin dərin qatlarının inciləri olan hər bir privativ və neqativ frazeoloji birləşməni təhlil və tədqiq etdikcə alman və Azərbaycan dillərinin ucu-bucağı görünməyən sonsuz bir ümman olduğunu dilə gətirməmək qeyri-mümkündür.

Bu paraqraf araşdırmanın tədqiqat obyektini təşkil edən privativ xüsusiyyətli feili frazeoloji birləşmələrin geniş planda struktur-semantik aspektdə müqayisə olu-

nan alman və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında təhlilinə həsr olunmuşdur.

Qeyd etmək olar ki, privativlik vasitələrinin sırasında privativ feili frazeoloji birləşmələrin özünəməxsus yeri vardır. Tədqiqatın obyektindən belə bir məntiqi sual yaranır: Hansı frazeoloji birləşmələr privativ frazeoloji birləşmələr adlanır?

İnkarlığı linqvistik kateqoriya kimi geniş şəkildə mükəmməl tədqiq edən alman dilçisi V.Hayneman “Phraseologismen mit neg-Konstituenten und Neg-Phraseologismen in der deutschen Sprache der Gegenwart” adlı yeddi səhifəlik məqaləsində implisit inkara malik leksik vahidləri təhlil edərkən belə xüsusiyyətli frazeoloji birləşmələrin də olduğunu qeyd edərək yazmışdır: *“Frazeoloji birləşmələrin inkarı yalnız sintaktik inkar elementin frazeoloji vahidin tərkibində bir signal kimi görünməsi ilə yekunlaşmışdır, eyni zamanda inkar mənə bir başa frazeologizmin semantikasında yerləşə bilir. İsim, sifət və feillərdə olduğu kimi belə frazeoloji birləşmələri privativ ifadələr adlandırmaq olar”* [300, s.473].

Dissertasiyada privativ frazeoloji vahidlər adı altında dilin daxili semantik sistemində, eləcə də mətnə və nitq səviyyəsində bilavasitə inkar ifadə edən sabit söz birləşmələri nəzərdə tutulur. Belə frazeoloji birləşmələrdə inkar mənə frazeoloji vahidin semantik strukturunun zəruri komponenti kimi reallaşır. Deməli, privativ frazeoloji birləşmələr privativ semantikanın yoxluq və çatışmazlıq, imtina və rədd mənalarını ifadə edərək, heç bir qrammatik inkar elementin iştirakı olmadan inkar informasiyanın əmələ gəlməsinə səbəb olur. Deyilənləri nümunələrin təhlilində aydın görmək olar:

- (1) *vom Fenster weg sein = nicht mehr im Blickpunkt der Öffentlichkeit stehen,*
- (2) *in die Patsche geraten = in einer Lage hilflos sein,*
- (3) *etwas. schnürt jmdm. die Kehle zu = nicht mehr reden können,*
- (4) *Pech haben = Unglück haben,*
- (5) *den Pfad der Tugend verlassen = etw. Unrechtes tun,*
- (6) *den Bann brechen = eine unangenehme Zeit des Schweigens brechen,*
- (7) *zwei linke Hände haben = sehr ungeschickt bei handwerklicher Tätigkeit sein,*
- (9) *nur mit Wasser kochen = nicht besser als andere machen,*

- (9) *etw. fällt ins Wasser = etw. Geplantes kann nicht ausgeführt werden,*
 (10) *in den letzten Zügen liegen = nicht mehr viel Kraft, Macht, Geld haben,*
 (11) *die Zunge abbeißen = unter keinen Umständen etw. sagen,*
 (12) *auf der Bärenhaut liegen = nichts tun, faulenzten,*
 (13) *(mit etw.) auf den Bauch fallen = mit etw. keinen Erfolg haben,*
 (14) *jmdm. auf Schlips treten = jmdn. beleidigen oder in seinen Gefühlen verletzen,*

(15) *jmdn. mit den Rücken ansehen = jmdn. bewußt nicht beachten və s.*

Bu privativ feili frazeoloji birləşmələrin izahlı lüğətdən götürülmüş mənalara əsasən demək mümkündür ki, neqativ mənə onların daxili strukturunda implicit şəkildə təmsil olunmuşdur.

Azərbaycan dilində də privativ feili frazeoloji birləşmələrin semantik təhlili bu fikri təsdiqləməyə imkan verir:

- (1) *qulaq ardına vurmaq = özünü eşitməzliyə qoymaq, vecinə almamaq,*
 (2) *yaxasını kənara çəkmək = bir iş görməmək,*
 (3) *dünyadan köçmək = ölmək, daha yaşamamaq, mövcud olmamaq,*
 (4) *çüyü çiyində gəzmək = heç bir iş görməmək,*
 (5) *başına corab hörmək = aldatmaq,*
 (6) *sözünü ağzına təpmək = danışmağa imkan verməmək,*
 (7) *ömrünü bağıslamaq = ölmək,*
 (8) *gözümçixdiyə salmaq = yola verməmək,*
 (9) *əl-ayağa dolaşmaq = iş görməyə qoymamaq,*
 (10) *gözlərinə qaranlıq çökmək = özünü pis hiss etmək və s.*

Bu nümunələrin də təhlilindən aydın görünür ki, afirmativ strukturlu neqativ semantikəli feili frazeoloji privativlər müqayisə olunan hər iki dilin materialında neqo-pozitiv variativliyin yaranmasına səbəb olur. Feili frazeoloji privativlərin işləndiyi cümlə nümunələrinin köməyi ilə bu fikri bir daha izah etmək olar:

(1) Sie hat ihre Rivalin den ganzen Abend nur *mit dem Rücken angesehen*. = Sie hat ihre Rivalin den ganzen Abend *nicht* beachtet (Fernsehesendung = televiziya verlişi “ der rote Teppich” (Qızıl xalı”).

(2) Schon dreimal hat sie ihm *einen Korb gegeben*. Aber jetzt wurde bekannt, daß der “schöne Haxthausen” der Prinzessin *einen Korb gegeben* hat [323, s.16]. = Er hat ihr *nicht* gefallen, und der Heiratsantrag wurde abgelehnt.

(3) Inge Meysel gehört zu einem winzig kleinen illustren Kreis deutschsprachiger “Show-und Theatergrößen, die lukrativen Werbeangeboten *die kalte Schulter zeigen* [236]. = Inge Meysel verhält sich abweisend den lukrativen Werbeangeboten.

(4) Manchmal *gab* der Alte *seinen Senf* dazu, empfahl Vollwandträger statt Fachwerkbinder [414, s.168]. = Der Alte sagte das, was *niemand* wünschte.

(5) Die Wirtschaftspolitik der Regierung *steht auf schwachen Beinen* (ZDF, Nachrichten = ZDF kanal: Xøbørlø) = Die Wirtschaft ist *nicht* gut begründet.

(6) Das zeigt doch jedem Einsichtigen, das heißt jedem, der keine Zeitung liest, auf welch jämmerlichen *schwachen Beinen die Anklage steht*. = Jemand, der keine Zeitung liest, ist *nicht* sicher.

(7) In früheren Zeiten *brachten* sie ihre Greise und Greisinnen *ums Leben* [201, s.313]. = Die Greise und Greisinnen wurden getötet.

(8) In der Nacht davon *nahm* er *sich* im Gefängnis *das Leben* [371, s.29]. = Er wollte *nicht* leben, tötete sich selbst.

(9) Unser langjähriger Leiter der Expertabteilung ist *aus dem Leben abberufen* worden. = Unser Leiter ist gestorben/ist *nicht* mehr am Leben.

(10) Es ist gleich 12 Uhr, und du *liegst* noch *auf der Bärenhaut* [234]. = Du hast *nichts* getan.

(11) Meine Eltern streiten mal wieder *um des Kaisers Bart*. = Meine Eltern streiten um *Nichtigkeit*.

(12) Wenn dieser Jemand mir aber helfen wollte, hatte mir jetzt *einen Bärendienst erwiesen* [287, s.153]. = Er hat mir *nicht* geholfen.

(13) Die Kinder in dem Heim *hatten die Hölle auf Erde* = Die Kinder führten ein *unerträgliches* Leben.

(14) Sie hätten vom Anfang an wissen müssen, dass sie keine Freunde sind, und sich *aus dem Wege gehen* [393, s.76]. = Die Freunde waren miteinander *nicht* einverstanden.

(15) Als der Bürgermeister sich mit der Mafia anlegte, wurde er kaltblütig *aus dem Weg geräumt* (Fernsehesendung = televiziya verlişi “ der rote Teppich” (Qızıl xalı”) = Er wurde *umgebracht*/getötet.

(16) Durch den Kälteeinbruch am Wochenende sind die Bauarbeiten *auf halbem Wege steckengeblieben* [442]. = Die Bauarbeiter waren *nicht* fertig/konnten *nicht* arbeiten.

(17) Ich würde euch gern helfen, aber mir *sind die Hände gebunden*. = Ich kann *nichts* tun.

(18) Mein Mann hat seinen Pass gesucht und dabei das ganze Zimmer *auf den Kopf gestellt*. = Mein Mann hat alles in *Unordnung* gebracht.

Alman dilində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də müxtəlif bədii əsərlərdən seçilmiş nümunələrdə feili frazeoloji privativlərin yaratdığı forma və məzmun planlarının kontrastlığına əsaslanan transpozisiya vəziyyətlərini görmək mümkündür:

(1) Pərviz xan: Rəcəb kəndxuda, bunun *boğazına kəndir keçirib*, dal həyətdə, mənim gözümlün qabağında tut ağacından asarsan! [71, s.310]. = Bunu mənim gözümlün qabağında *öldürərsən*.

(2) Heydər bəy: Əcəb olar, Hacı, biz də hünərini eşidərik. Başlayırlar getməyə, bir az da gedib *gözdən itirlər* [7, s.148]. = Onlar *görünmürlər*.

(3) Biz Təbrizdə qəribik, əgərçi bir bibim var; amma arvad tayfasının *əlindən nə iş gələcək?* [7, s.168]. = Bibim heç nə edə *bilməz/heç nə bacarmaz*.

(4) Yazıq anam *baş götürüb* evdən *qaçıb* [106, s.75]. = Anam evdə *yoxdur*. / *Anam evdən gedib*.

(5) Mənə də Cənnətəli ağa deyərlər... Mənim *Araz aşığımdandır, Kür topuğumdan...* [106, s.51]. = Mənim *heç nə vecimə deyil*.

(6) O, öz rəiyyətinə yad radionu dinləməyi *qadağan etmişdi* [9, s.156]. = O, öz rəiyyətinə yad radionu dinləməyə *icazə vermirdi*.

(7) Padşah olmaqdan lap bezmişdi, ondan olsaydı çoxdan taxt-tacdan *əl çəkərdi* [9, s.155]. = Padşah olmaq *istəmirdi*.

(8) Bəs bayaqdan *ağzına su almışdın?* [86, s.30]. = Bəs bayaqdan *danışmırdın?*

(9) Mənim haram pisdirdi ki, *ağız büzürsən?* = Məni niyə *bəyənmişsən*.

(10) Əcəl macal vermədi, *arzum gözümdə qaldı* [72]. = Arzuma *çatmadım*.

(11) Toyuq yiyəsi də bir odun yamadı böyründən, *canı* orada *ağzından çıxdı* [71, s.53]. = *Toyuq orada öldü*.

(12) Mən də onun qarnını balıq qarnı kimi cırıb *bağırsaqlarını ayaqlarına dolamasam*, atamın oğlu deyiləm. [71, s.66]. = Mən *onu öldürəcəyəm*.

(13) Ana öləndən sonra qızın *ayağı evdən kəsilməmişdi* = Ana öləndən sonra qız ata evinə *gəlib-getmirdi*.

(14) Lukas, Maisa ilə sən *itlə-pişik kimi yola gedirsiniz* (Perets Q. “Kulon” əsəri əsasında çəkilmiş Brazilya teleserialı) = Lukas ilə Maisa mehriban *deyildilər / yaxşı yola getmirdilər*.

Semantik təhlil göstərir ki, bu tip feili frazeoloji privativlərin qrammatik inkar elementlərlə əlaqələnməsi, inkar deyil, təsdiq meyl və motivlərin yaranmasına səbəb olur. Buradan belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, privativ frazeologizmlər bir bütöv halında inkarın implisit markerləri kimi çıxış edir. Beləliklə, privativ feili frazeoloji birləşmələr verbal inkarlaşdırmanı məcazi-idiomatik şəkildə, sintaktik metafora qəlibində təqdim edərək neytral neqativ görüntülər və bunların sinonimlik variantları ilə zəngin ifadə variasiyası yaradır. Bu sinonimlik variantlarını aşağıdakı nümunələrdə aydın görmək olar:

(1) Du willst mich wohl *über den Löffel barbieren/balbieren*. = Du willst mich betrügen. = Du willst mir die Wahrheit nicht sagen. = Du verschweigst die Wahrheit.

(2) Nach dem dritten Schnaps mit dem Vorgesetzten hat *sich* schon mancher den *Mund verbrannt*. = Nach dem dritten Schnaps mit dem Vorgesetzten hat sich schon mancher unbedachte Worte gesprochen.= Nach dem dritten Schnaps mit dem Vorgesetzten hat sich schon mancher nicht korrekt verhalten.

(3) Alles, was er ihr erzählte, *waren böhmische Dörfer* für sie.= Alles, was er ihr erzählte, waren für sie unverständlich. = Sie verstand kein einziges Wort von seiner Erzählung.

(4) Warum kommt er denn nicht, wenn ich rufe? Er *hat* wohl *Bohnen in den Ohren* [296, s.150]. = Warum kommt er denn nicht, wenn ich rufe? Er hört absichtlich nicht. = Er hat keinen Respekt mehr. = Er mißachtet mich.

Feili frazeoloji privatvlərin yüksək ekspressivlik potensialı əsasında yaratdığı belə sinonimlik variatlarını Azərbaycan dilinin materialında da nəzərdən keçirmək maraqlıdır:

(1) Gəlinlə qaynana *itlə-pişik kimi yola gedirlər*. = Gəlinlə qaynana yola getmirlər. = Gəlinlə qaynana yaxşı dolanmırlar. = Gəlinlə qaynana arasında narazılıq var. = Gəlinlə qaynananın arasında yaxşı münasibət yoxdur. = Gəlinlə qaynana birlərini heç görmək belə istəmirlər.

(2) Başı dikin biridir, kənddə *ağzına gələni danışır*, camaatı da yoldan çıxardır [71, s.307]. = Kənddə lazımsız sözlər danışır. = Kənddə nalayiq danışır.

Nümunələrdən görünür ki, privativ frazeologizmlər rəngarəng ifadə variasiyası yaradır. Bu da şəraitə münasib kommunikasiya aktının yaranması üçün üslubi seçim baxımından məqsədamüvafiq və əhəmiyyətlidir, çünki hər bir insan zəngin dil inventarından (Sprachvermögen) istifadə etmək bacarığı ilə yalnız öz qabiliyyətini, həyatdakı mövqeyini və cəmiyyətdə qəbul olunmuş sosial münasibətlərin ənənəvi qaydalarına necə riayət etməsini deyil, həm də, hadisəyə münasibətini nümayiş etdirmək iqtidarında olur. Lakin ünsiyyət prosesində frazeoloji privativlərin tətbiqi ümumi, qeyri-əyani, qeyri-orijinal ifadələrdən fərqli olaraq gözəl natiqlik istedadı tələb etdiyindən hər kəs tərəfindən mümkün deyildir.

Privativ frazeologizmlərin semantik strukturunun çoxcəhətliliyi onların təsnifatının zəruriliyini şərtləndirir. Burada görkəmli dilçilərin mülahizələrini xatırlamamaq qeyri-mümkündür.

V.Hayneman frazeologizmlərin tədqiqindən bəhs edən “Phraseologismen mit neg-Konstituenten und NEG-Phraseologismen in der deutschen Sprache der Gegenwart” adlanan yeddi səhifəlik məqaləsində frazeologizmlərin müxtəlif semantik siniflərə (semantische Klassen) aid olmasını qeyd edir:

a) *Nicht sagen = den Mund halten (deməmək - ağzını açmamaq);*

b) *Nicht sehen wollen oder können = Knöpfe auf den Augen haben (görmək istəməmək və yaxud görmə bilməmək – bəsirəti bağlanmaq);*

c) *Nicht hören können oder wollen = auf den Ohren sitzen (eşitmək istəməmək və yaxud eşidə bilməmək – qulaqları bağlanmaq);*

d) *Nicht wissen = keine Ahnung von etw. haben (bilməmək – təsəvvürü olmamaq);*

e) *Nicht tun (heç nə etməmək)*

-aus *Faulheit = Maulaffen feilhalten (tənbəllikdən);*

-aus *Unvermögen = auf dem Zahnfleisch kriechen(imkansızlıqdan) [300, s.475].*

Göründüyü kimi, müəllif bu məqalədə neqativ frazeologizmləri semantik siniflərə bölür. Lakin neqativ frazeologizmlərin struktur – semantik xüsusiyyətlərini təhlil etmir və frazeologiya sahəsində bu problemin tədqiq olunmadığını vurğulayır. Sonra da bu problemin geniş və hərtərəfli işıqlandırılmasının vacibliyini göstərir. Ona görə də bu tədqiqat işində V.Haynemanın fikrinə istinad edərək müxtəlif bədii əsər və mətnlərdən seçilmiş privativ feili frazeoloji vahidlərin struktur - semantik təhlili aparılmış və mükəmməl təhlillər əsasında privativ feili frazeoloji birləşmələrin təsnifi müəyyənləşdirilmişdir. Beləliklə, bu dissertasiyada feili frazeoloji privativlər semantik aspektdə təsnif olunmuş və dörd qrupa bölünmüşdür:

I. İşin icrasının qeyri-mümkünlüyünü ifadə edən PF*

(1) *mit dem Kopf durch die Wand wollen – etw. tun wollen, was unmöglich ist* (təkədən pendir tutmaq)

(2) *wenn Ostern und Pfingsten auf einen Tag fallen = niemals* (qulağın dibini görəndə),

(3) *wenn alle Stränge / Stricke reißen – es gibt keine andere Möglichkeit mehr* (çarəsiz olmaq)

(4) *zwischen Baum und Borke stecken / stehen – sich in einer Situation befinden, in der man nicht weiß, wie man sich verhalten soll* (odla - su arasında qalmaq, çıxılmaz vəziyyətdə olmaq)

(5) *dastehen wie das Kind beim Dreck – hilflos dastehen, nicht wissen, wie man sich verhalten soll* (çarəsiz / ələcsiz qalmaq / olmaq);

II. İşin icrasından imtina olunmasını göstərən PF:

(1) *sich (Dat) auf die Zunge beißen – etw. nicht sagen* (dodağını dişləmək)

(2) *seine Zunge im Zaum halten – schweigen, nichts Unbedachtes sagen* (dilini

* PF = privativ frazeologizmlər

qarında saxlamaq, susmaq)

(3) *den Kopf in den Sand stecken* – *von einem Problem nichts wissen wollen* (yaxasını kənara çəkmək)

(4) *etw. an den Nagel hängen* – *etw. nicht mehr weitermachen* (bir işdən əl çəkmək)

(5) *von jmdm./ etw. die Nase voll haben- nicht mehr machen oder haben* (boğaza yığılmaq);

III. İnsanın mənfi xüsusiyyətlərini əks etdirən PF:

(1) *Haare auf den Zähnen haben* = *bissig und böseartig sein* (yolaqetməz / gedilməz adam olmaq, davakar olmaq, adamayovuşmaz);

(2) *die Flügel hängen lassen* = *mutlos sein* (qanadı sınımış quş kimi olmaq);

(3) *jmdm. einen Bären aufbinden* = *jmdm. eine unwahre Geschichte erzählen, jmdn. betrügen* (kiməsə kələk gəlmək , aldatmaq);

(4) *jmdn. um den Finger wickeln* = *betrügen* (kimisə barmağına dolamaq, aldatmaq);

(5) *jmdm. einen Floh ins Ohr setzen* = *in jmdm. einen unerfüllbaren Wunsch wecken, jmdn. beunruhigen* (kürkünə birə salmaq);

IV. verbal əlamətin yoxluğunu ifadə edən PF:

(1) *auf der Bärenhaut liegen* – *nichts tun, faulenzeln* (avaralanmaq, boş-bekar olmaq);

(2) *die Flinte ins Korn werfen* – *den Mut verlieren* (ruhdan düşmək);

(3) *Knöpfe auf den Augen haben* – *nicht richtig sehen können, etw. nicht wahrnehmen* (bəsirəti bağlanmaq);

(4) *Knöpfe in / auf den Ohren haben* – *nicht hören* (qulağına pambıq tıxamaq);

(5) *etw. in den Schornstein / Kamin schreiben* – *etw. als verloren betrachten* (əlini üzmək).

Privativ frazeologizmlərin semantik və praqmatik təhlilinə əsasən demək olar ki, privativ frazeologizmlərin bu qruplardan hər hansı birinə aid olması şərti xarakter daşıyır. Çünki bəzi privativ frazeologizmlər çoxmənalıdır və onun hansı qrupa aid olması privativ frazeologizmlərin polisemantik xüsusiyyətlərindən irəli gəlir.

Polisemantik feili frazeoloji vahidlərdə ayrı-ayrı privasiya mənaları həm vahid semantik sahəyə, həm də müxtəlif semantik qruplara daxil ola bilər. Bununla da feili frazeoloji privativlərin müxtəlif strukturlu semantik variantlığı yaranır.

Deməli, frazeologizmlərin leksik variantlığı ilə semantik variantlığını eyniləşirmək olmaz. Semantik variantlıq polisemiyanın təzahürü kimi başa düşülməlidir. Frazeoloji privativlər arasından seçilmiş misallar əsasında deyilənləri izah etməyə çalışaq: *weg vom Fenster sein* frazeoloji vahidinin Duden lüğətində göstərilən üç müxtəlif leksik-semantik variantlarının eyni semantik qrupa (yuxarıda qeyd edilən IV qrupa) daxil olduğunu müşahidə etmək olar.

Birinci mənə *nicht mehr angesehen sein: Wenn der Europameister diesen zweitklassigen Mann nicht besiegt, ist er weg vom Fenster.*

İkinci mənə *seine Geltung, seinen Einfluß verlieren: Mit allen Mitteln will er doch noch die große Karriere erzwingen. Wer nicht kämpft, ist er weg vom Fenster* [366, s.124].

Üçüncü isə *in Vergessenheit geraten* mənasını ifadə edir: *Schade um all die, die Knut Kiesewetters Berlin-Konzert nicht miterlebt haben, denn er ist noch lange nicht weg vom Fenster* [239].

Eləcə də *mit leeren Händen kommen / dastehen* frazeoloji vahidinin “Almanca-rusca frazeoloji lüğət”ində verilən semantik variantlarının III qrupa aid olduğunu görürük:

1) *ohne ein Geschenk mitzubringen: Aber wir können doch zu Müllers nicht mit leeren Händen kommen!*

2) *ohne ein positives Ergebnis erreicht zu haben: Wie sollen wir es der Öffentlichkeit klarmachen, warum unsere Delegation von der Konferenz mit leeren Händen kommt.*

3) burada ifadə olunan privativ sema da III qrupa daxil olur: *Er hatte sich daran gewöhnt, dass seine Klassenkameraden sich alle Wünsche erfüllen konnten, während er stets mit leeren Händen dastand.*

Azərbaycan dilində də nümunələrin təhlili çoxmənalı privativ feili frazeoloji vahidlərdə ayrı-ayrı privasiya mənalarının həm vahid semantik sahəyə, həm də

müxtəlif semantik qruplara daxil ola bilməsi halları nəzərə çarpır. Məsələn, “*Lüt-üryan olmaq*” privativ frazeoloji vahidinin “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə iki mənası verilmişdir [50, III c., s.275]:

1) lüt-anadangəlmə olmaq, lümlüt olmaq: *Üşaq lüt-üryan otaqda o yan bu yana qaçırdı, ananın isə heç vecinə də deyildi.*

2) yoxsul/kasıb olmaq; var-yoxu əlindən çıxmaq: *Qonşunun evi dünən yanıb, bəbbəxt lüt-üryan qalıb küçələrdə.*

“*Lüt-üryan olmaq*” privativ frazeoloji vahidinin cümlələrdəki təhlili hər iki mənanın “verbal əlamətin yoxluğunu ifadə edən” IV qrupa aid olduğunu söyləməyə imkan verir.

“*Yoldan çıxmaq, yolundan çıxmaq*” implisit inkar mənanın daşıyıcısı olan privativ frazeoloji birləşməsinin də “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə iki mənalı olduğu görünür [51, IV c., s.609]:

1) qəzaya uğramaq: *Qatar yoldan çıxdı.*

2) azmaq, sapmaq, pis yola düşmək: *Amandı, qoymayın övladınız azıb çıxa yoldan;*

Ola bu yaxşı vədlər yaman [95, s.48].

Lakin aparılan təhlillərdən bəlli olur ki, bu halı tədqiq olunan dillərdə bütün privativ frazeoloji birləşmələrə şamil etmək qeyri-mümkündür. Çünki elə polise-mantik frazeoloji privativlər də vardır ki, mənalının hər biri ayrı-ayrı semantik qruplara aid olur. Nümunələrə nəzər salaq: *jmdm. den Laufpass geben* frazeoloji vahidinin izahlı lüğətdə göstərilən birinci mənası *eine Beziehung zu jmdm. abrechen: Sie konnte es mit ihm nicht länger aushalten und gab ihm den Laufpass* – III semantik qrupa aid olduğu halda, ikinci məna *jmdn. hinauswerfen bzw. entlassen: Der Trainer gab dem Fußballspieler den Laufpass, weil er schlecht gespielt hatte* [233] işin icrasından imtina semantik qrupuna aid olur.

Və yaxud: *vor die Hunde gehen* – 1) *herunterkommen, sterben: Wir müssen ganz schnell aus dem Stollen verschwinden, ich habe keine Lust, hier vor die Hunde zu gehen;* 2) *vernichtet werden: In einer Stadt wie New York kann man schnell vor die Hunde gehen* [352, s.51].

auf der Straße liegen – 1) keine Stellung haben; arbeitslos sein: In diesen schlechten Zeiten haben Millionen Menschen auf der Straße gelegen; 2) keine Wohnung haben: Es ist ein Skandal, dass eine Familie mit drei kleinen Kindern auf der Straße liegt, weil die Behörden sich an ihren Paragraphen festhalten (Fernsehsendung: “Das Familiengericht“ = televiziya verilişi: “Ailə məhkəməsi”).

3) unterwegs sein: Als Vertreter liegt er den ganzen Tag auf der Straße.

aus den Latschen kippen – 1) ohnmächtig werden, bewußtlos zu Boden sinken: Nach diesem Schreck ist sie glatt aus den Latschen gekippt; 2) die Fassung (den Verstand) verlieren: Nun kipp mal nicht gleich aus den Latschen, wir werden dein Auto schon wiederfinden [453, s.53].

jmdn. auf die Matte legen – 1) jmdn. übervorteilen, täuschen: Dieser Grünschnabel kann mich doch auf die Matte legen [393, s.51]; 2) jmdn. heftig zurechtweisen: Er wußte genau, wie man selbst die Experten der Steuerfahndung auf die Matte legen konnte [268].

Burada nəzərdən keçirilən privativ feili frazeoloji birləşmələrin müxtəlif mənalarının ayrı-ayrı semantik qruplara aid olduğunu müşahidə edirik.

Azərbaycan dilinin materialı əsasında da təhlil apararkən privativ feili frazeoloji birləşmələrdə analogi halları müşahidə etmək olur. Məsələn, “gözünü/ gözlərini yummaq” sabit söz birləşməsinin privativ xarakterə malik birinci və üçüncü mənalarının eyni semantik sahəyə aid olduğunu görürük:

1) ölmək – Neçə gündür ki, Azərbaycan sovet poeziyasının böyük nəğməkarı, onun öncül bayraqdarı Səməd Vurğun öz şahin gözlərini yummuşdur [48, I c., s.183];

3) hər şeyə qarşı laqeyd olmaq, heç bir şeyə fikir verməmək, əhəmiyyət verməmək – Gərək biz də gözümüzü yumub, özümüzü o uçurumdan dik başaşağı ataq, eləmi? [68, s.116].

Semantik təhlil göstərir ki, bu feili frazeoloji privativin birinci mənası “verbal əlamətin yoxluğu”, üçüncü mənası isə “nəyəsə qarışmamaq, fikir verməmək” semantik sahəsinə daxildir.

Və yaxud “*arxasını yerə vermək*” (*qoymaq*) - privativ feili frazeoloji vahidinin izahlı lüğətdə dörd müxtəlif mənasının olduğu qeyd olunmuşdur [48, I c., s.133]. Bu

mənaların semantik təhlili maraqlı nəticələrə gəlməyə imkan verir. Semantik təhlildən aydın olur ki, bu privativ feili frazeoloji vahidin yalnız birinci mənası privativ xarakterlidir və üçüncü semantik sahəyə daxildir: *basmaq, məğlub etmək – Mən cavab verdim ki, əgər mənə yaraşsaydı, güləşib onun arxasın yerə qoyardım.*

Bu təhlilərə əsaslanaraq qeyd etmək olar ki, privativ feili frazeologizmlərin funksional imkanları mətn daxilində müəyyənləşir, ümumi mətn əlaqələrinin və müqabil tərəflərin ictimai rollarının mətnə daxil etdiyi konkret ünsiyyət şəraiti ilə, kommunikativ yönümlə təyin olunur. Məsələn, *in die Röhre gucken* privativ frazeoloji vahidi ünsiyyət şəraitindən asılı olaraq müxtəlif mənalar kəsb edə bilir və həmin mənalar konkret ünsiyyət şəraitində reallaşdıqda birinci mənənin privativ xarakter daşması aydın olur. Eləcə də *reine (saubere) Hände haben, jmdm. (lange) Beine machen, jmdm. in den Rachen stopfen* privativ frazeoloji birləşmələrinin mənası və daxil olduğu semantik qrup tətbiq olunduğu kontekstlə müəyyən olunur. Cümlələrə nəzər salaq:

1. Ich bin sicher, dass mein Bruder reine Hände hat und in diese schmutzige Affäre nicht verwickelt ist; 2. Natürlich haben sie alle für das Projekt gestimmt. Von denen hat doch keiner reine Hände [158, s.259].

jmdm. (lange) Beine machen – 1. jmdn. fortjagen: Wenn ihr hier die Leute im Lokal anpöbelt, werde ich euch Beine machen; 2. jmdm. antreiben: Sie müssen den Männern lange Beine machen, die schlafen ja gleich ein beim Verladen [255, s.240].

jmdm. den Rachen stopfen – 1. jmdn. Zufriedenstellen, jmds. Ansprüche befriedigen: Mit dem Erlös der Versteigerung kann sie ihren Hauptgläubigen den Rachen stopfen; 2. jmdn.zum Schweigen bringen: Wenn er vorhat, uns zu verraten, werden wir ihm den Rachen stopfen (Fernsehfilm “Sturm der Liebe” = televiziya filmi “Məhəbbətin tufanı”)

H.Bayramovun qeyd etdiyi kimi, Azərbaycan dilindəki frazeoloji vahidlərin cüzi hissəsi çoxmənalı səciyyə daşıyır [60, s.158]. Aparılan təhlilə əsasən də qeyd etmək mümkündür ki, Azərbaycan dilində çoxmənalı feili frazeoloji privativlər tamamilə məhdud saydadır. Lakin Azərbaycan dilində də polisemantik feili frazeoloji vahidlərin bu və ya digər mənasının privativ xarakterə malik olması halları nəzərə

çarpır. Nümunə olaraq “*əldən getmək*” frazeoloji vahidinin məndaxili sintaktik əlaqələrinə nəzər salaq:

1. *Sevgili Sultan babam, söylə, sənin fikrin nədir? Mən ki bu şux madmazel eşqində əldən getmişdim* [95, s.128].

2. *Kişi zarafatdan ötrü əldən gedirdi.*

3. *Bilirsən ki, hər nə vardı, hamısı əldən getdi* [56, s.136].

Bu feili frazeoloji vahidin yalnız üçüncü mənasının privativ xarakterə malik olduğunu görürük.

Müşahidələri *um die Ecke bringen, das Feild räumen, jmdm. juckt das Feill, jmdm. den Weg verlegen/versperren, etw. mit Feuer und Schwert ausrotten/ verwüsten, jmdn. aus dem Weg räumen, jmdn. etw. auf Eis legen, Dreck am Stecken haben, die Brocken hinschmeißen; ələdən çıxmaq, yerlə yeksan etmək, ağız burmaq, ağız azmaq, ayağını kəsmək* və s. feili frazeoloji privativlərin üzərində davam etdirək, ayrı-ayrı kommunikasiya şəraitində müxtəlif mənaların ünsiyyət şəraiti ilə müəyyənləşdiyinin şahidi olarıq. Buradan belə bir nəticə hasil olur ki, frazeoloji privativ semantik gözləyiş, mətn əlaqələri və pressuppozisiya ilə fəal şəkildə tənzim olunur. Müəyyən üsulla yaranmış privativ feili frazeologizmlər aydın semantik dəlillərlə və daxili ekspressiya ilə ayırd edilir. Məsələn, *ins Gras beißen, alles in einen Topf werfen, jmdm. die kalte Schulter zeigen, Dreck am Stecken haben, etw. auf Eis legen, jmdm. das Feill/die Haut über die Ohren ziehen, sich ein dickes Feill anschaffen, zum Fenster hinausreden, jmdm. auf den Fersen haben, bei jmdm. ins Fettnäpfchen treten, die Finger von jmdm., von etw. lassen, jmdm. unter/zwischen den Fingern zerrinnen, ins ewige Leben eingehen, ums Leben kommen, Leine ziehen, jmdm. hinters Licht führen, etw. in einem schiefen Licht sehen, jmdm. ein Loch/Löcher in den Bauch reden; eləcə də Azərbaycan dilində: qulağına pambıq tıxamaq, başını əkmək, əhdinə/vədinə xilaf çıxmaq, ağızına su almaq, dünyadan köçmək, dərisini boğazından çıxarmaq, çörəyi dizinin üstündə olmaq, yağlı əppək olub uçmaq, ağız büzmək, əliaşağı olmaq, oxu daşa dəymək, ağız kilidlənmək, fikrindən daşınmaq, ağızından kirə istəmək, ört-basdır etmək, qulaqardına vurmaq/vermək, əldən buraxmaq, ayağı kəsilmək* və s. ekspressiv feili frazeoloji privativlər kommunikativ

şəraitdə hazır fikir fraqmentləri kimi assosiativ səsleşmə yaradır. Bu privativ feili frazeologizmlərin bu və ya digər semantik qrupa məxsusluğu ünsiyyət şəraitindən asılı olur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bu zaman kontekst və ünsiyyət şəraiti mühüm rol oynayır. Bu məxsusluq hər şeydən əvvəl kommunikativ aktın mürəkkəbliyi və çoxcəhətliliyi, praqmatik münasibətlərin çoxşaxəliliyi, kommunikativ prosesin dinamikası ilə şərtlənir. Monosituativ xarakterli *jmdn. aus dem Weg räumen, etw. auf die lange Bank schieben, sich auf die Lippen beißen, am Ball bleiben, ein langes Gesicht machen; qulaq ardına vurmaq, göz yummaq, qeybə çəkilmək* və s. kimi feili frazeoloji privativlər göstərilən faktorların təsiri ilə müxtəlif semantik sahələrdə tətbiq oluna bilər. Daha dəqiq desək, bu frazeologizmlər xüsusi kommunikativ-praqmatik fəallıq tələb olunmayan kontekstlərdə “baş verməmək”, “fəaliyyətdən qalmaq” semantik zonasına daxil olur. Müəyyən dəyişikliyin təzahür etməməsini bildirdikdə “müvafiq hərəkətdən imtina” semantik qrupuna aid olur. Alman dilindəki feili frazeoloji privativlərin Azərbaycan dilində olan ekvivalent və qarşılıqlarının müqayisəsi maraqlı nəticələr söyləməyə imkan verir:

- (1) *jmdn. in die Pfanne hauen – möhkəm tənqid etmək;*
- (2) *jmdm. einen Bären aufbinden – aldatmaq, kiminsə başına corab hörmək;*
- (3) *jmdm. zeigen, was eine Harke ist – dərslərini vermək;*
- (4) *jmdm. Pfeffer in den Arsch blasen – sağrısına bibər qoymaq;*
- (5) *etw. auf die lange Bank schieben – təxirə salmaq;*
- (6) *jmdm. ein Dorn im Auge sein – gözünə tikan kimi batmaq;*
- (7) *jmdm. das Feill/die Haut über die Ohren ziehen – aldatmaq/başını piyləmək;*
- (8) *um den (heißen) Brei herumreden – mətləbdən uzaq olmaq;*
- (9) *ein Brett vor dem Kopf haben – bir şeyi dərhal anlamamaq, keybəsər olmaq;*
- (10) *jmdm. einen Floh ins Ohr setzen – kürkünə birə salmaq.*

Nümunələrdən görüldüyü kimi, pozitiv strukturlu bu birləşmələr qeyri-affirmativ semantikalıdır. Bəs onların Azərbaycan dilindəki ekvivalentləri necədir? Müqayisə zamanı semantik və struktur baxımdan alman və Azərbaycan dilləri arasında köklü fərqlərin olduğu dərhal özünü büruzə verir. Alman dilində araşdırma üçün 300 nümunə təhlilə cəlb olunmuş və buradan belə bir nəticə hasil olmuşdur:

1) Nüminələrin əksəriyyəti 60% Azərbaycan dilində də implisit inkara malik frazeologizmlərdir. 2) Privativ frazeologizmlərin təxminən 1/3 yəni 30% ekvivalentləri eksplisit inkar mənalıdır. 3) 10% isə həm struktur, həm də semantikasına görə affirmativ ifadələrdir.

Nəzərə çarpan bu fərqləri müqayisə olunan dillərin strukturunun konstitutiv xüsusiyyətləri və onların frazeologiyadakı inikası ilə şərh etmək olar. Beləliklə, ayrı-ayrı feili frazeoloji privativlərin sistemli qarşılaşdırılmasından aydın olur ki, alman və Azərbaycan dillərində privativ frazeologizmlərin struktur və semantik aspektdə tam ekvivalentliyi nadir hallarda müşahidə olunur. Hissəvi ekvivalentlik daha tez-tez nəzərə çarpır. Onu da qeyd etmək ki, privativ frazeologizmlərdəki struktur və semantik fərqlər alman dilini öyrənənlər üçün böyük çətinliklər törədir. Ona görə də bu kontrastiv tədqiqatın belə çətinliklərin aradan qaldırılmasında mühüm əhəmiyyəti olacağına ümid edirəm.

2.3. Privativ frazeologizmlərin manipulyativ-strateji funksiyası

Pozitiv strukturda neqativ semantikanı reallaşdıran privativ frazeologizmlərin ayrı-ayrı funksional üslublarda tətbiqindən aydın olur ki, onlar müxtəlif mətnlərdə eyni funksiyaları yerinə yetirmir. Bunu privativ frazeologizmlərin çox funksionallıq əlaməti kimi izah etmək olar. Baxmayaraq ki, bəzi hallarda sərbəst söz birləşmələri də bu funksiyaları yerinə yetirmək iqtidarında olur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, privativ frazeologizmlərin nitqdə və ya yazılı dildə məlumatın daha yığcam, dolğun və məntiqli ifadə olunmasında rolu əvəz olunmazdır. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, privativ frazeologizmlərin funksiyası anlayışı çox geniş məhəvumdür və bu anlayışı “müəyyən məqsədə yetmək vasitəsi” kimi şərh etmək olar.

Əgər bu anlayış siyasi-məntiqi mənada başa düşülsə, onda buna eksplisit yanaşma tələb olunur. Ancaq kommunikativ-praqmatik aspektdə yanaşma onun implisit xarakterinin olmasından irəli gəlir. Privativ frazeologizmlərin funksiyalarını müəyyən etmək üçün onları funksional – semantik aspektdə təhlil etmək və qruplaşdırmaq tələb olunur və burada belə bir qruplaşmanın aparılması nəzərdə tutulur. Bundan əvvəlki paragrafda qeyd etdiyimiz kimi, implisit inkar daşıyıcılı

privativ frazeologizmləri funksiyalarına görə təsnif edərkən bu dil vahidlərinin mürəkkəbliyini nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsinə istinad edərək privativ frazeologizmlərin mətdaxili funksiyalarını müəyyənləşdirmək üçün ilk növbədə kommunikasiya aktını nəzərə almaq tələb olunur. Bu zaman privativ frazeologizmlərin praqmatikasından çıxış etmək, xüsusilə, onların tez-tez nəzərə çarpan funksiyalarını təhlil etmək maraqlıdır. Privativ frazeologizmlərin semantik və praqmatik funksiyalarını nəzərə alaraq onları ünsiyyət şəraitinə uyğun bir-birindən fərqləndirilmək bəzən ziddiyyətli görünə bilər. Lakin privativ frazeologizmlərin semantik və praqmatik funksiyaları həm bir-birindən fərqlənir, həm də biri digərini şərtləndirir.

Nümunələrin təhlilinə əsaslanaraq demək mümkündür ki, əgər privativ frazeologizmlər mətdə üzvlənmə siqnallarının daşıyıcısı olarsa, onda onlar mətnyaradıcı və ya mətnbölücü funksiyaları da öz üzərinə götürür. Elə buna görə də P.Kühn frazeoloji tədqiqat zamanı praqmatik istiqamətin frazeologizmin müəyyən növü ilə məhdudlaşmasını tənqid edir. Müəllif həm də praqmatik təsvirin frazeologizmin bütün növlərinə şamil edilməsinin vacibliyini vurğulayır. O, yazır: *“Frazeologizmlərin semantikasına müvafiq istifadə olunması, onların funksional tətbiqini müəyyənləşdirir. Geniş leksikoqrafik təsvir kommunikativ istifadənin bütün imkanlarını əhatə edə bilmir. Praqmatik yönümlü sistemli təsvirlərdə kommunikativ formalı obyektlərə üstünlük verilməlidir”* [338, s.39].

F.Coulmas “Routine im Gespräch” (“Söhbətdə yönümlülük”) adlanan tədqiqatında müəyyən ünsiyyət şəraitində sıx əlaqə vasitəsi ilə “praqmatik bərkimə/həkk olunma” probleminin şərhindən bəhs edərkən onun həlledici faktorlarını belə izah etmişdir: *“Komponentlərin semantikasi iki cəhətlə - şəraitlə bağlılıq, standartlaşma dərəcəsi – müəyyən olunur. Şəraitlə bağlılığın dörd aspektini nəzərə almaq tələb olunur: a) söhbət önü istifadə olunan sabit formalar – salamlama, təbrik, rəsmi yığıncaqların açılış formaları; b) dəyişkən ölçülü hər hansı bir çərçivədə vəzifə borcunun yerinə yetirmə funksiyalarını ifadə edən frazeologizmlər; c) ətraf şəraitin mənaya təsirini göstərən sabit ifadələr; d) milli-mədəni xüsusiyyətləri ifadə edən söz birləşmələri”* [222, s.77].

Məlumdur ki, qədim tarixə malik frazeoloji birləşmələrin bütün növləri nəsil-dən-nəslə keçərək özləri ilə bərabər tədqiq olunan alman və Azərbaycan dillərinin qədim dövrlərinə aid sözləri, ifadələri, cümlə quruluşunu zəmanəmizə qədər gətirib çıxaran dil vahidləri olduğuna görə, onların əsasında dilin keçdiyi yolları və bədii estetik deyim tərzini müqayisəli aspektdə təhlil süzgəcindən keçirərkən frazeologizmlərin funksiyalarını daha aydın müəyyən etmək olur. Frazeologizmlərin növündən asılı olmayaraq mühüm funksiyalarından biri onların dilin zənginləşməsində mühüm rol oynaması hesab olunur. Məlumdur ki, dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi prosesi yalnız dildə yeni sözlərin yaranması və ya dilə başqa dillərdən söz və ifadələrin daxil olması ilə deyil, eyni zamanda dilin lüğət tərkibində əsrlərdən bəri mövcud olan sözlərin mənalarının dəyişməsi hesabına və həmçinin sabit sintaktik vahidlər olan frazeologizmlər vasitəsi ilə də baş verir.

Tədqiqat göstərir ki, privativ frazeoloji vahidlərin əsasını təşkil edən sintaktik strukturlar olduqca rəngarəngdir. Bu faktı privativ frazeologizmlərin təsnifatından bəhs edən ikinci paragrafda geniş təhlil əsasında aydınlaşdırmışıq. Privativ frazeologizmlər ünsiyyət şəraitindən asılı olmayaraq dilin lüğət tərkibinin dəyişməz leksik vahidləri kimi çıxış edir. Daha dəqiq desək, bunlar nitq prosesində yaradılmır, əksinə hazır dil materialı kimi daxil olur və danışan şəxsin fikrini heç bir əlavə şərh olmadan mükəmməl tərzdə ifadə edir. Tədqiq olunan hər iki dilin materialında nümunələrə nəzər salsaq, bunu görmək olar:

(1) *jmdm. in den Rücken fallen = sich gegen jmdn. wenden, der sich auf einen verlassen hat: Es ist sehr schade, dass meine ehemalige Studentin mir in den Rücken gefallen hat.*

(2) *jmdm. Saures geben = jmdn. verprügeln, auf jmdn. losdreschen: Sie gaben den beiden Burschen Saures.*

(3) *etw. in den Schornstein schreiben = etwas als verloren betrachten: Sie hatte Angst, sie müsste den Zuschuss in den Schornstein schreiben.*

(1) *ayağından çəkmək = birini yıxmağa çalışmaq, ayağının altını qazımaq: Bu yaşa qədər yadıma gəlmir ki, kiməsə pislik etmişəm, lakin ayağımdan çəkənlər çoxdur.*

(2) *pəl vurmaq = mane olmaq: Hər addımda işimə pəl vurdular, illərlə çəkdiyim əziyyət hədəm getdi.*

(3) *ağzına su almaq = susmaq, dinməmək. danışmamaq: Qoy desin, a Səlim bəy. Niyə ağzına su alıb dillənmişən? [71, s.53].*

Alman və Azərbaycan dillərində privativ frazeologizmlərin struktur aspektdə müqayisəli təhlilinə əsasən qeyd etmək olar ki, sifətlər bəzi privativ sabit söz birləşmələrinin mütləq komponenti kimi çıxış edir. Bu zaman təyini sifətlər privativ frazeologizmlərin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi ona keyfiyyət xarakteri verir. Xüsusilə keyfiyyət ifadə edən sifətlər məcazlaşma zamanı da bu funksiyanı yerinə yetirir. Nümunələrə nəzər salaq:

(1) *das schwarze Schaf = derjenige in einer Gruppe, der unangenehm auffällt: Meine Cousine war immer das schwarze Schaf in der Familie.*

(2) *zum alten Eisen gehören = nicht mehr arbeitsfähig sein: Er wusste, wie sein Vater darunter litt, dass er nun zum alten Eisen gehörte [354, s.297].*

(3) *ein schlimmer Finger sein = ein böser, gefährlicher Mensch sein: Vor dem Typ mit dem schwarzen Hemd nimm dich lieber in Acht, das ist ein ganz schlimmer Finger.*

(4) *dili gödək olmaq: İkinci tərəfdən də bu səadət müqabilində Hacının yanında dili gödək idi [63, s.216].*

(5) *kasıbın gözü tox olar: Nənəm rəhmətlik həmişə deyərdi: “Kasıbın gözü tox olar”.*

(6) *isti aşına soyuq su qatmaq: Həyat təcrübəsi göstərir ki, çox vaxt duran yerdə mərdimazarlar adamın isti aşına soyuq su qatırlar.*

Nümunələrdən görüldüyü kimi, privativ frazeologizmlərin mühüm tərkib hissələrindən biri olan sifətlər – *schwarz, alt, schlimm, gödək, kasıb, soyuq* - bu sabit birləşmələrə müəyyən keyfiyyət verərək onların ünsiyyətdə mühüm funksiya yerinə yetirməsində bir vasitə kimi çıxış edir.

Alman dilində nəzərdən keçirilən nümunələrdə morfoloji baxımdan müəyyən məhdudluq nəzərə çarpır. Privativ frazeologizmin tərkibindəki sifət qarşısında dayandığı ismin cins və halına müvafiq formada işlənir. Lakin Azərbaycan dilində

belə bir məhdudiyət yoxdur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bəzi privativ frazeologizmlərdə sifət frazeoloji vahidin zəruri komponenti kimi çıxış etmir. Lakin belə sabit birləşmələrdə keyfiyyətə implisit şəkildə ifadə olunur. Nümunələrin müqayisəsi diqqəti cəlb edir:

(1) *jmdn. ins Hintertreten bringen = bewirken, dass jmd. in eine ungünstige Lage gerät;*

(2) *Trübsal blasen = traurig sein;*

(3) *die Hölle auf Erden haben = ein grauenvolles Los haben;*

(4) *die Hölle auf Erden sein = unerträglich sein;*

(5) *hinter dem Mond zu Hause sein = rückständig sein;*

(6) *quzu kimidir = fağır olmaq, sakit olmaq;*

(7) *ayağından çəkmək = pislik etmək;*

(8) *zəhər tuluğudur = acıdır olmaq;*

(9) *fil qulağında yatmaq = hər şeydən bixəbər olmaq;*

(10) *maymaq olmaq = bacarıqsız olmaq və s.*

Göründüyü kimi, bu privativ frazeologizmlərdə implisit formada məskunlaşmış sifət yalnız keyfiyyət daşıyıcısı deyil, eyni zamanda neqativ semantikanın inqerent markerləridir. Buna görə də bu sabit birləşmələr də privativ frazeologizmlər sırasına daxildir, çünki bu dil vahidlərində struktur və semantika arasında kəskin kontrastın qərarlaşdığını asanlıqla müşahidə etmək olar.

Aparılan təhlillərdən məlum olur ki, privativ frazeoloji birləşmələrin bir qismində sifətlərin işlənməsi ünsiyyət şəraitindən asılı olur. Belə halda sifət həmin privativ frazeoloji vahidin zəruri komponenti olmur, yəni sərbəst şəkildə həmin birləşməyə daxil və xaric ola bilər. Məsələn:

(1) *jmdm. Beine machen – jmdm. lange Beine machen;*

(2) *an einem Faden hängen – an einem dünnen Faden hängen;*

(3) *üstündən bir xətt çəkmək – üstündən bir qara xətt çəkmək;*

(4) *ümidini kəsmək – bütün ümidini kəsmək və s.*

Müəyyən hallarda feili sifətlər də sabit privativ birləşmələrin komponenti ola bilər. Dilin zənginləşməsində belə feili sifətlər vasitəsilə yaranan privativ frazeolo-

gizmlərin əhəmiyyəti heç də az deyildir. Bunu nümunələr asanlıqla təsdiqləyir:

(1) *auf schwankenden Füßen stehen = nicht sicher sein, keine sichere Grundlage haben;*

(2) *wie eine gesengte Sau = furchtbar schlecht und rücksichtslos sein;*

(3) *wie ein begossener Pudel dastehen = kleinlaut, beschämt;*

(4) *der springende Punkt = die Hauptschwierigkeit sein;*

(5) *hürən it dişləməz;*

(6) *yatağan ilan vurağan olar;*

(7) *quyu qazan özü düşər və s.*

Semantik təhlilə əsaslanaraq bu privativ frazeoloji birləşmələrin pozitiv strukturda inkar məna ifadə etməsinə şübhə yeri qalmır. Buna görə də yeni privativ frazeologizmlərin əmələ gəlməsində feili sifətlərin böyük rol oynadığını qeyd etmək olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra somatik frazeologizmlər də privativ xarakterə malikdir. Doğrudur, somatik frazeologizmlər haqqında diqqətəlayiq tədqiqat işləri vardır. Lakin bu frazeologizmlərin privativ xüsusiyyətləri tədqiq olunmamışdır. Aparılan təhlillərdən məlum olur ki, *Kopf - baş, Hand - əl, Auge - göz* kimi sözlər frazeologizləşmədə tərkib hissə kimi geniş tətbiq dairəsinə malikdir. Əgər dilin lüğət tərkibinin frazeologizmlər vasitəsi ilə zənginləşməsindən bəhs edilirsə, belə bir sual meydana çıxır: nə üçün *Speiseröhre - qida borusu, Lunge - ağ ciyər* və bəzi digər üzvlərlə sabit birləşmələr yoxdur? Bu suala T.Qauçinin verdiyi cavab maraqlıdır. Müəllif yazır: *“Bu semantik və ensiklopedik bilik arasında maneçilik edən sərhəd münasibətinin fərdi şəkildə dərk olunması ilə əlaqədardır”* [275, s.49].

Müqayisəli təhlildən əldə olunan maraqlı nəticələrdən biri də budur ki, alman və Azərbaycan dillərində mövcud olan bəzi privativ somatik frazeoloji vahidlərin ekvivalent leksemlərdən ibarət olmasına baxmayaraq, onlar müxtəlif semantika və üslub çalarına malik olur, çünki privativ frazeologizmlər milli zəmin əsasında formalaşan dil vahidləridir və dilin daşıyıcısı olan xalqın ictimai-tarixi hadisələrini ifadə edir. Dilin frazeologizmlərlə zənginləşməsinin dilçilikdə aktual problem kimi qalması belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir ki, dildə sabit birləşmələrin əmələ gəlməsi fasiləsiz prosesdir. Yeni yaranan privativ frazeologizmlər emosional

dəyərləri ilə zənginləşmə prosesində hərəkətverici qüvvə kimi çıxış edir. Bu privativ frazeoloji birləşmələrin mövcud leksikonda boşluqların doldurulmasına xidmət etməsi onların dilin zənginləşməsindəki rolunu bir daha sübut edir.

Privativ frazeologizmlər ekspressivlik və emosionallıq kimi mühüm xüsusiyyətlərin implisit ampulada dərəcələnmə imkanlarına xidmət edir. Frazeologizmlərin ekspressivliyi haqqında U.Preusser yazır: *“Ekspressiya yalnız insanın nitqində deyil, həm də hərəkət, mimika, ümumi davranış, hətta iş və fəaliyyətində də özünü göstərir... Ekspressiya və ya ekspressivlik həm emosional, həm də intellektual və iradə bildirən ifadələrə məxsus ola bilər”* [387, s.74].

Məlum olduğu kimi, ekspressivlik dedikdə sözün və söz birləşmələrinin ifadəliliyi, təsir qüvvəsi, kəsəri, aktivliyi başa düşülür. Ekspressivlik birinci növbədə semantik kateqoriyadır. Çünki dil vahidlərində ekspressiyanın əmələ gəlməsi həmişə onun məna dairəsinin genişlənməsi və mürəkkəbləşməsi, bundan əlavə, ikinci dərəcəli məna çalarının əmələ gəlməsi ilə bağlıdır. Məhz həmin məna çaları privativ frazeologizmlərin ifadə və təsir qüvvəsinin artırılmasına kömək edir.

Ekspressivliyin dildə əmələ gəlmə imkanları geniş və rəngarəngdir. Ekspressivlik dildə həm fonetik, morfoloji və leksik, həm də sintaktik kateqoriyalar vasitəsilə əmələ gəlir. Qeyd etmək lazımdır ki, privativ frazeologizmlər ekspressivliyin bilvasitə daşıyıcıları kimi alman və Azərbaycan dillərində əvəzsiz rol oynayır və hətta bu onların başlıca funksiyası hesab olunur. Privativ frazeologizmlərin tez-tez nəzərə çarpan funksiyalarını anlamaq, açmaq və seçilmiş nümunələr əsasında izah etmək araşdırmanın mühüm tədqiqat obyektlərindən biridir. Ayrı-ayrı funksiyaların bir-birindən heç də kəskin şəkildə fərqlənməməsinə baxmayaraq müxtəlif dil və nitq şəraitində onlarda rəngarənglik və fərqlənmə hallarının nəzərə çarpması təsadüfi deyildir. Frazeologizmlərin funksiyalarına dair dilçilik ədəbiyyatında qeyd olunan mülahizələri nəzərdən keçirmək maraqlıdır.

A.Sabban qeyd edir: *“Əgər atalar sözlərinin variasiyası mətnin və ya mətn parçasının əvvəlində və yaxud sonunda gələrsə, mətn üzvləyici funksiyanı yerinə yetirir”* [405, s.101].

A.Rotkeqel yazır: *“Frazeologizmlər işgüzar yazışmalar və danışmalar zamanı*

ziddiyyətli informasiyanın yumşaldılmasına xidmət edir” [400, s.374].

H.Burqer isə hətta frazeologizmlərin eliptik formalarının da sərlövhələrdə “tematikleşdirmə funksiyasını” yerinə yetirdiyindən bəhs edir [213, s.90].

Alman və Azərbaycan dillərindən seçilmiş nümunələr əsasında privativ frazeologizmlərin kommunikasiya aktında yerinə yetirdiyi funksiyaları nəzərdən keçirmək olduqca maraqlıdır:

A.: Herr Bernhardt, guten Morgen! Sie kommen wie gerufen.

B.: Guten Morgen! Ich stehe Ihnen zur Verfügung.

A.: Ich möchte sagen, dass wir Ihnen nach Prüfung Ihres Angebots eine Bestellung über Transportmaschinen zugesandt haben.

B.: Wir haben sie erhalten. Es tut uns leid, aber wir müssen Ihnen einen abschlägigen Bescheid geben [344, s.192].

Həsən: Bəy, nə buyururdun?

İbrahim bəy: Nə olub yenə qaş-qabağını turşaldıbsan? [71, s.225].

Bu dialoqlarda tərəf-müqabillər arasında istifadə olunan *einen abschlägigen Bescheid geben* və *qaş-qabağını turşutmaq* privativ frazeologizmləri imtinanın yumşaldılmasına şərait yaratmışdır.

Privativ frazeologizmlər insanlar arası münasibətin korlanması prosesinin implisit ifadəsində mühüm rol oynayır. Məsələn:

(1) ins Fettnäpfchen treten - xətrinə dəymək;

(2) wer andern eine Grube gräbt, fällt selbst hinein - özgəyə quyu qazan özü düşər;

(3) jmdm. aus dem Gesicht kommen – kiminsə xətrinə dəymək;

(4) jmdn. durch die Hechel ziehen – bir kəsin qeybətini qırmaq;

(5) jmdn. mit dem Rücken ansehen – bir kəsə arxa çevirmək və s.

Yalnız privativ frazeologizmlər deyil, neqativ frazeologizmlər də bəzi kontekstlərdə funksional variativliyin yaranması prosesində nəticə funksiyasının daşıyıcısı kimi fəaliyyət göstərir. Burada frazeologizmlərin xüsusi növü olan atalar sözləri kontrastiv sintaktik semantikanın yaranmasında mühüm rol oynayır. Nümunələrə diqqət yetirək:

- (1) *dem Unglück kann man nicht entlaufen – qismətdən qaçmaq olmaz;*
- (2) *Rat nach Tat kommt zu spät – daldan atılan daş topuğa dəyər;*
- (3) *alte Spatzen fängt man nicht mit Spreu – eşşək batdığı yerə bir də batmaz;*
- (4) *die alte Liebe rostet nicht – ilk məhəbbət unudulmaz;*
- (5) *seinem Schicksal kann niemand entgehen - qismətdən qaşmaq olmaz və s.*

Qeyd olunmalıdır ki, funksional-semantik inkarlıq sahəsinin konstituentləri arasında universal, dominant ifadə fiqurları olan privativ frazeologizmlər təsvir olunan situasiyanın zirvəsini təşkil edən müxtəlif semantik qruplarla, modallıq elementləri ilə əlaqələnərək yalnız təsdiq mülahizəni zəiflətmir, o, həm də ünsiyyət prosesində yaygınlığa yeni stimullar əlavə edir. Beləliklə, privativ frazeologizmlər inkarlıq sahəsinin implisit daşıyıcıları kimi yaygınlığın yaranmasında mühüm rol oynayır.

V.Qök vurğulayır: *“Müxtəlif seçki təbliğatlarında hakimiyyətə gəlmək və hakimiyyətdə qalmaq üçün dildən mühüm vasitə kimi istifadə olunur”* [282, s.6].

Mən deyərdim ki, dilin bu gücü və qüvvəsi məhz privativ frazeologizmlərdə toplanmışdır. Çünki privativ frazeologizmlərin semantik təhlilindən aydın olur ki, privativ və neqativ frazeoloji birləşmələrin vasitəsi ilə müraciət olunanlara birbaşa deyil, dolayısı ilə fəaliyyət əmrləri verilir. Bu zaman dil münasib davranış nümunələrinin fərdlərin sərəncamına veriləcək xüsusi formada tətbiq olunur.

A.Zabban haqlı olaraq yazır: *“Dil bir silahdır, onu daima iti saxlamaq lazımdır”* [406, s.567]. Elə buna görə də dilin məqsədə müvafiq olaraq istənilən tərzdə funksionallaşdırılması mümkündür. Bunu seçki kompaniyaları ərəfəsində aparılan mübarizələrdə, eləcə də mitinq və üsyanlarda fikirlərin dəyişdirilməsi və sabitləşməsi üçün söylənilən nitqlərdə aydın müşahidə etmək olar. Belə hallarda dilin həm məlumatın ötürülməsinə xidmət edən kommunikasiya aləti, həm də fəaliyyət aləti funksiyasını yerinə yetirərək mühüm məqsədləri həyata keçirən bir vasitə olduğu nəzərə çarpır. Burada ünsiyyət və fəaliyyət sinonim anlayışlar kimi başa düşülməməlidir, çünki seçki təbliğatı ilə əlaqədar iki mühüm proses “seçmək” yaxud “seçməmək” həyata keçirilir. Seçki təbliğatının dili siyasi partiyalar və onların ideoloqlarından asılı olaraq belə bir görüntü kəsb edir. Dil ictimai siyasi sistem kimi

istifadə olunur, sistemin strukturu dilin tətbiqində formalaşır, yəni burada istifadə olunan dil ictimai-siyasi sistemin bir tərkib elementi kimi qiymətləndirilə və başa düşülə bilər. Sintaksis və söz seçiminin vasitəsi ilə siyasi hökmlər ifadə oluna bilər, ayrı-ayrı qrup və partiyaların dünya görüşü öz əksini tapır.

Q.Qreciano alman dilində “rot” - “qırmızı” sifətinin Sollar Partiyasında müsbət mənada, Sağlar Partiyası tərəfindən isə mənfi mənada işlədildiyini qeyd edir və yazır ki, hər bir partiya dil işarələrindən, yəni dilin kodlarından tamaşaçı və tərəfdarlarında xüsusi təəssürat yaratmaq üçün məqsədyönlü, öz mənafeələrinə uyğun istifadə edir. Bu halda dil qrupyaradıcı, yəni seçicilər arasında qruplaşma yaradan funksiyaları yerinə yetirir [298, s.201].

Məlum olduğu kimi, dil bir tərəfdən işgüzar-informativ, digər tərəfdən emosional-affektiv, məsələn, sevgi məktublarındakı kimi, eyni zamanda bu elementlərin hər ikisini özündə əks etdirə bilər. Seçki təbliğatlarında və reklam mətnlərində dildən emosional tərzdə istifadə ənənə şəklini almış və bununla da əhəlinin diqqətini müvafiq mənafeələrə yönəltmək asanlaşmışdır. Siyasi xarakterli mətnlərdə natiq tərəfindən öz partiyası təriflənir, siyasi rəqib isə dildən məharətlə istifadənin sayəsində ifşa olunur. Seçkiyə xidmət edən reklam mətnləri bəzi hallarda məqsədli olaraq emosionallaşdırılır və xüsusi siyasətdən uzaqlaşdırılır, bununla da kvota statusuna müvafiq mövqelər və şəxsi münasibətlər dərinləşdirilir. Belə halda dilin güclü emosional ifadə vasitələri hesab edilən privativ frazeologizmlərdən istifadə olunur. Burada başlıca məqsəd implisit inkar semantikalı, obrazlı ifadə vasitələrinin köməyi ilə seçiciləri həyəcanlandırmaq deyil, əksinə onların əhval-ruhiyyəsini yüksəltməklə səslərini əldə etməkdir. Seçki təbliğatında müasir psixopolitikanın aləti olan implisit ifadə vasitələrinə daha çox müraciət olunur. Belə hallarda dil işarələri eyni zamanda bir neçə funksiyaları yerinə yetirir. Psixoloji strategiyanın köməyi ilə dilin persuasiv (yola gətirmə, dilə tutma) funksiyası dominant səviyyədə reallaşır. Müasir dövrdə müəyyən məqsədə nail olmaq üçün dilin strateji əhəmiyyətindən bəhs etmək olar. Elə buna görədir ki, seçki reklamları dil mütəxəssisləri tərəfindən hazırlanır və xüsusi manipulativ strategiya ön plana çəkilir. Dilin manipulativ strategiyası dedikdə nə başa düşülür?

Q.Volf yazır: “*Manipulasiya ünsiyyətin pərdələnmiş formasında şərti reaksiyanın yaranmasıdır*” [468, s.52].

E.Piirainen təbirincə desək: “*Manipulasiya dedikdə fərdləri və qrupları fəaliyyətə cəzb etməyi nəzərə çarpdırmadan geniş formada təsir altına salmaq başa düşülməlidir*” [380, s.64].

Semantik təhlillərdən aydın görünür ki, obrazlılıq, orijinallıq, emosionallıq kimi mühüm meyarların tərənnümçüsü olan privativ frazeologizmlər dildən manipulativ istifadə üçün strateji əhəmiyyət daşıyır. Çox az hallarda hər hansı bir privativ və neqativ frazeologizmin müəyyən funksiyalarından birmənalı təyinatla çıxış etmək olar. Çünki nadir hallarda kontekst funksiyatəyinedici olmaya bilir. Privativ frazeologizmlərin strateji funksiyası seçkilərlə bağlı təbliğat mətnlərində daha bariz müşahidə olunur. Bəs siyasi partiyaların müəyyən privativ frazeologizmlərə meyl etmələrini şərtləndirən başlıca amil nə ilə izah olunmalıdır? Elə privativ frazeologizmlər tapmaq olarmı ki, kontekstdən kənar strateji funksiyaya malik olsun və yaxud bu funksiyanın ancaq kontekst daxili ifadəsi mümkün olsun?

İkinci suala diqqət yetirsək, privativ frazeologizmləri strateji funksiya yerinə yetirmək baxımından iki qrupa ayırmaq olar:

a) kontekstdən asılı olaraq privativ frazeologizm strateji funksiya yerinə yetirə bilər;

b) kontekstdən kənar, yəni müstəqil halda da privativ frazeologizm strateji xarakterli ola bilər.

Belə bir qruplaşmanın müəyyənləşdirilməsində privativ frazeologizmlərin obrazlılığı, stereotip xüsusiyyətli olub olmaması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Privativ frazeologizmlərin vasitəsi ilə hər hansı bir iş, hal və ya vəziyyət qısa və yığcam şəkildə ifadə oluna bilər. Bəzi privativ frazeologizmlər məlumatları ifadə edir, möhkəmləndirici və qoruyucu xarakter daşıyır. Buna görə də mühafizəkar partiyalar öz siyasətləri ilə əlaqədar privativ frazeologizmlərin təsdiqləyici funksiyasından istifadə edirlər. Nümunəyə nəzər salaq: *Gleichzeitig hält er jedoch deutlich fest, dass wir langfristig nicht immer über unsere Verhältnisse leben können.*

Bu nümunədə Almaniyanın AAP (FDP) partiyasının rəqib mövqedən çıxış

edərək öz strategiyasını təsdiqləmək üçün *über seine Verhältnisse leben = mehr Geld ausgeben, als man hat* frazeologizmindən istifadə edərək tərəfdarlarının diqqətini cəlb etməyə səy göstərməsi açıq-aşkar ifadə olunmuşdur.

Və yaxud: *Die Geschichte lehrt uns, dass es immer antifreiheitliche Kräfte waren, die den Krieg anzettelten. Wir rufen dich, Mitbürger, zur Mitarbeit auf! Hilf uns, die Ideale des Freisinns zu verwirklichen. Sie haben die Schweiz während 100 Jahre geleitet und wir sind dabei nicht schlecht gefahren. Kein kluger Mann wechselt das Pferd im reissenden Strom. Der Staat ist für den Bürger da, nicht der Bürger für den Staat.* Bu nümunələrdə də privativ frazeologizmlərin mövqe möhkəmləndirici funksiyaya xidmət etdiyini görmək mümkündür.

Rəqib partiyaya və rəqib namizədə qarşı neqativ təssürat, nifrət, qəzəb və hiddət yaratmaqda da privativ frazeologizmlərin rolu əvəz olunmazdır. Məsələn: *Einsicht und Vernunft befähigen Euch im Wahlkampf, die Böcke von den Schafen zu scheiden.* Es wird für die einzelnen gegnerischen Parteien *ein gefundenes Fressen sein*, mit diesem für sie willkommenen Wahlschlager auf dem Freisinn herumzutrampeeln. Burada *die Böcke von den Schafen scheiden, ein gefundenes Fressen sein* pozitiv strukturlu frazeologizmlər neqativ mənanın ifadəçisi kimi qütbləşdirici funksiyanı yerinə yetirərək inkar-təsdiq variyasiyanın yaranmasına səbəb olur. Əslində siyasi təcrübədə bu qəbildən olan dil hərəkətləri məqbul sayılır və hadisələrə yeni baxış formalaşdırmaq səyindən və zərurətindən doğur. Burada Q.Volfun məşhur tezisini xatırlamamaq qeyri-mümkündür: *“Hakimiyyətə yiyələnmək və onu əldə saxlamaq üçün bütün vasitələr məqbuldur. Dərketmənin mühüm komponentlərindən biri olan dil vasitələrinin rolu da burada əvəz olunmazdır”* [468, s.52]. Elə buna görə də seçki kampaniyalarında manipulativ dil vasitələri rolunu həyata keçirən privativ frazeologizmlərdən məharətlə istifadə olunur.

Bəzi kontekstlərdə privativ frazeologizmlər dəyərdən salma strategiyasının markerləri kimi çıxış edir. Nümunələr maraqlıdır:

Um die Geschichte des Landes zu bestimmen, brauchen wir nicht *Hans-Dampfs in allen Gassen.*

Seid auf der Hut vor den faulen Versprechen der bürgerlichen Parteien.

Semantik təhlil göstərir ki, belə privativ frazeologizmlər kontekstdən kənar da neqativ mənə ifadə edir. Kontekst isə onların bu qütbləşdirici funksiya və dəyərini daha da gücləndirir.

Deməli, kontekst semantikasını denotativ semantikanı öz içərisinə alaraq, onu gah önə çəkib, gah da mətnin dərinliklərinə qovsa da, neqativ mənə dərinliklərə otursa da, onun görünən hissəsi reallığın tam gizlədilməsinə, təsəvvür radiusundan tamamilə uzaqlaşmasına imkan verir. Nəzərdən keçirilən nümunələrdə privativ frazeologizmlərin təbliğat xarakterli mətnlərdə strateji funksiyaları implisit şəkildə formalaşdırmaq üçün yararlı olduğu heç şübhəsizdir. Bir sıra privativ frazeologizmlər eyni zamanda ayrı-ayrı vacib məqamlara yönəlmiş müxtəlif strateji funksiyaları reallaşdırmaq imkanına da malikdir. Aparılan təhlillərdən belə məlum olur ki, bir qrup privativ frazeologizmlər ünsiyyət prosesində güclü strateji funksiyaları yerinə yetirir. Digər bir qrup isə kontekst vasitəsi ilə siyasiləşmiş mənə çaları kəsb edir. Məsələn: *das Ross am Schwanz aufzäumen* bir neçə mənəni ifadə edir. Əgər bu frazeologizm siyasi kontekstdə işlənərsə “*eine Sache falsch anpacken*” - *atı quyruğundan yüyənləmək*” mənəsində anlama gəlir. Yəni insanları aldatmaq üçün bir müsbət görüntü yaradaraq paradoksal bir vəziyyəti ifadə edir.

Privativ frazeologizmlərin vasitəsi ilə mürəkkəb hadisə və prosesləri obrazlı şəkildə ifadə etmək üçün müxtəlif mətnlərdə cazibədarlıq yaratmaq mümkün olur. Daxili semantikaları sayəsində neqativ assosiasiya yaradan privativ frazeologizmlər neqo-pozitiv variasiyanın daşıyıcıları olaraq müəyyən substansional tərkibdən məhrum olmaq, əks tərəfə nisbətdə nəyəsə malik olmamaq anlamını verir. Təbliğat xarakterli mətnlərdə frazeoloji privativlərə müraciət etmək, əks tərəfin diqqətini cəlb etmək üçün əvəzsiz rol oynayır. Siyasi mətnlərdə aşağıdakı privativ frazeologizmlər yüksək işlənmə tezliyi ilə diqqəti cəlb edir:

(1) *jemand über die Achsel ansehen* = *auf jmdn. herabsehen* - bir kəsə yuxarıdan aşağı baxmaq;

(2) *von jmdm. um die Gunst buhlen* = *sich intensiv bemühen, jmdn. / etw. zu bekommen* - kimdənsə sui istifadə etmək;

(3) *das Blaue vom Himmel versprechen* = *jmdm. ohne Hemmungen*

versprechen - yalan vəd etmək;

(4) *hinter dem Ofen sitzen / hocken = immer im Haus bleiben und nicht nach draussen gehen* - özünü dünyadan təcrid etmək;

(5) *in den Sack hauen = nicht mehr mitmachen* - əlaqəni kəsmək;

(6) *jeden Pfennig umdrehen (müssen) = durch Mangel erzwungene Sparsamkeit* - qəpik-quruşa möhtac olmaq;

(7) *auf den Leim kriechen = sich von jemandes Tricks täuschen lassen* - yalanının qurbanı olmaq;

(8) *an den Grundfesten von etw. nagen / rütteln = etw. grundsätzlich in Frage stellen und es dadurch in seiner Existenz gefährden* - özülünə pəl vurmaq, kökündən zədələmək;

(9) *aus dem Loch pfeifen = keine Kraft mehr haben oder krank sein* – taqətdən düşmək;

(10) *jmdn. / etw. mit Füßen treten = jmdn. grob verletzen oder missachten* - xətinə dəymək və s.

Bu privativ frazeologizmlər tətbiq olunduqları kommunikasiya aktında sözə qənaət funksiyasını da həyata keçirir, az sözlə dərin məna ifadə etmək imkanı yaradır. Privativ frazeologizmlərin dil qənaəti funksiyası seçki təbliğatlarında digər strateji funksiyalarla birlikdə yəqinləşdirilmiş məqsədlərin həyata keçirilməsində mühüm əhəmiyyət daşıyır. Onların vasitəsi ilə dil istifadəçisi şişkin, aldadıcı və aldanış hərəkətlərini pərdələnmiş formada reallaşdırma bilər. Danışanın məqsədindən, intonasiyasından, linqvistik qiymətləndirmə meyarlarından asılı olaraq mühakimənin doğruluq və yalanlıq hədləri mürəkkəb leksik-semantik tərkibdə diametral surətdə dəyişərək operativ və birmənalı anlamı çətinləşdirir və dil-ifadə reflekslərinin mexaniki dərkinə gətirib çıxarır.

Psixoloji baxımdan həqiqəti, doğrunu düşünən və haqq sözünün eşidilmədiyini, ona məhəl qoyulmadığını güman edən adamların dil davranışlarında da belə ifrat, qəti və alternativsiz, qeyd-şərtsiz nitq aktları özünə geniş yer tapır. Adətən, diplomatik ünsiyyətdə, siyasi diskursda belə ifrat mühakimələri təshih etmək, yumşaltmaq, bütövlükdə mətni qəbul olunmuş standartlara, stereotiplərə oturtmaq ehtiyacı yaranır.

Dil faktları təsdiq edir ki, məhz bu ehtiyac privativ frazeologizmlərin tətbiqi sayəsində bir cümlədə və ya mətndə qəsdən, bilərəkdən inkar semantikanın yaradılması ilə güclü aldanış və manipulasiya mənbəyinə çevrilir, ünsiyyət prosesində çoxlu anlaşılmazlıqlar yaradır. Belə informasiyalar az savadlı, naşı, təcrübəsiz və zəif qavrayışlı insanları çaşdırmaq gücündədir. Privativ frazeologizmlərin mürəkkəb semantik strukturu, kəmiyyət çoxluğu və yüksələn ardıcılığı ilə manevr etmək aludəçiliyi fikir qütblərini dolaşdırmaqla əsl mətləbi gizlətmək, fikrin əks qütbünü daha yaxşı nəzərə çarpdırmaq hiyləgərliyi bəzən dildən istifadə edənin özü üçün də ciddi problemlər yarada bilər. Neqativ və privativ frazeologizmlərin artan təzyiqli şəraitində mətni kommunikativ baxımdan tənzim etmək və dərhal dərk etmək, birmənalı şəkildə qiymətləndirmək çətinlik törədir. Göründüyü kimi, belə kommunikasiya aktında mətnin məzmununu qavramaq çətinləşir, heç də asan olmur. Çünki implisit inkar daşıyıcılarının semantikasını, məqamını düzgün müəyyənləşdirmək və onların linqvistik enerjisini əlaqələndirmək asan deyildir. Bu baxımdan manipulasiya naminə privativ frazeologizmlərdən istifadə siyasi mübarizənin sınaqmış üsullarından biri hesab olunur.

Göründüyü kimi, son dövrlərdə müxtəlif sahələrdə uğur qazanmaq məqsədi ilə reklam mətnlərində kommunikativ strategiyadan istifadə üstünlük təşkil edir. Öz əksini plakatlarda tapan belə mətnlərdə mürəkkəb dil işarələrinin ifadə potensialından dil işbazları məharətlə yararlanırlar. Bu zaman mürəkkəb dil vahidləri arasında frazeologizmlər, xüsusilə də privativ frazeologizmlər mühüm rol oynayır.

H.Burqer dilin manipulyativ istifadəsini belə şərh edir: *“Reklam haqqında müvafiq nitqin ümumi mövqeyi pozitiv görkəmdə olur. İstehsalçı xeyirverən müştərilərlə hər hansı bir yolla əlaqəyə girmək istəyir, o hədiyyələrlə və nəzakətli davranışla onların rəğbətini qazanmağa çalışır ki, məhsulunu sata bilsin. Reklamçı özünü etibarlı tərəf-müqabil kimi aparır, müştərilərə cəzbedici görünməyə səy göstərir. O, məhsulunun arzuolunan keyfiyyətdə olduğunu vurğulayır və bunu mübaliğəli şəkildə vəd edərək istehlakçının bütün arzu və tələblərinə optimal səviyyədə uyğun olduğunu səslandırır. Hətta bəzən istehlakçılara məzəmmət edəcək bir tərzdə müraciət edir, bu maldan almayanların böyük itkiyə məruz qaldığını*

deməkdən belə çəkinmir” [216, s.168].

Əslində isə təqdim olunan məhsulun arzu olunmazlığı səhnələşdirilmiş implisit ifadə fonunda gizlədilmiş olur. Reklam mətnlərinin ikili xarakteri dil aldanış və yalanları ilə izah oluna bilər. Bugünkü reklamlara xas olan ikili oxuma tərzində sayəsində reklamçı mənfini pərdələnmiş müsbətin fonunda ifadə edir. İstehlakçıya yönəlmiş inkar mənə eksplisit formada deyil, mürəkkəb dil vahidləri olan privativ frazeologizmlər vasitəsi ilə implisit şəkildə ifadə olunaraq tərəf-müqabili çaş-baş salır. Mülahizənin gerçəklik şansını artırmaq, şübhə və etimadsızlığı tamamilə kənar etmək məqsədilə fikri qüvvətləndirmək taktikası birbaşa, vasitəsiz perifrastik ifadə forması olan privativ frazeologizmlərin köməyi ilə həyata keçirilir. Danışanın məsələni konkret şəkildə müzakirə etmək əvəzinə güc, zorakılıq mövqeyindən çıxış etmək istəyini və tərəf-müqabilinə psixoloji təsir etmək niyyətini göstərir. Kompromis şəkildə mübarizə ruhunu saxlamaq üçün məsələyə daha ehtiyatla yanaşmaqla, implisit ekspressiv inkar strukturların tətbiqi siyasi diskursun əsas tələblərindən hesab olunur. Bunu izah etmək üçün reklam plakatında rast gəlinən bir cümləyə də nəzər salaq: *Wir versprechen allen Reisenden das Blaue vom Himmel* (Plakatwerbung Freiburg, Hauptbahnhof, Juli 2009 = Frayburq, dəmiryolu vağzalında reklam. İyul, 2009). Cümlədəki *jmdm. das Blaue vom Himmel versprechen = jmdm. ohne Hemmungen Unmögliches versprechen – bir kəsə əlçatmaz bir şeyi vəd etmək* pozitiv strukturda olan privativ frazeoloji vahidinin neqativ semantikaya malik olması Duden lüğətinin XI cildində verilən açıqlamada aydın görünür. Burada istehsalçının istehlakçıya “yağlı” vəd verərək aldatmasını asanlıqla müşahidə etmək olur. İstehsalçı məhsulunun keyfiyyətinə inam yaratmaq məqsədilə nəzərə çarpacaq tərzdə özünü günahlandırma yolu ilə şəxsi tərifi keçir. Bu ifadənin semantik təhlili ümumi davranış normalarına zidd olması ilə də nəzəri cəlb etməyə bilməz. Çünki hər kəs şəxsi neqativ keyfiyyəti etiraf etməkdən boyun qaçırır, yararsız əməlləri reklamlaşdırılmış formada, başqalarının gözünə kül üfürməklə elan edir. Beləliklə, *das Blaue vom Himmel versprechen* ifadəsini istifadə edən şəxs öz məramına yetmək yolunu açmaqdan yayınmış olur. Privativ frazeologizmin praqmatik fiksasiyası normal halda onun birinci şəxsdə istifadəsinin qeyri-mümkünlüyünü şərtləndirir. Bu

da sabit birləşmənin ümumi şəxslə cümlə formasında səsləndirilməsinin səbəbi kimi başa düşülməlidir. Neqativ semantikali bu frazeologizmin istifadəsi danışanın riyakar niyyətinin həyata keçirilməsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Bu növ frazeologizmlərin istifadəsində nəzərdə tutulan effekt oxucunu qəsdən dolaşılıq yaradaraq karıxdırmaq və onun diqqətini məqsədyönlü istiqamətə cəlb etməkdən ibarətdir. Daha bir misala nəzər salaq: *Wir lassen Sie baden gehen* (“Travemünde”) Praqmatik baxımdan bu frazemə birinci şəxsin təkində istifadəsi qeyri-məqbuldur. Reklam sərlovhələrində struktur tərkibi təsdiq elementlərdən ibarət olan bu birləşmənin frazeoloji şərhə oxucu və dinləyicilərin diqqətindən kənar qalır və müsbət mənada onların diqqətini cəlb edir.

Burada istifadə olunmuş frazeoloji ifadənin *mit etwas baden gehen = reinfallen*: Mit seinem Versuch, die Leute zu erpressen, ist er ganz schön baden gegangen cümləsinin də implisit inkar ifadə etməsi şəxsizdir və bu privativ frazeologizmin struktur-semantik paradoksu fikrin, mülahizənin real yayğınlığının göstəricisidir.

Azərbaycan dilində də privativ frazeologizmlərin manupulyativ-strateji funksiyasının çoxcəhətliliyi bu dilin zəngin ifadə tərzinə malik olmasından xəbər verir. Məsələn: *cənnət bəxş etmək* ifadəsinin yayda dincəlməyə gələnlər üçün istirahət yerlərinin – sanatoriya və kurortların reklamında tez-tez səslənməsi gah tutqunlaşdırılmış, gah da reallıqda olduğundan daha parlaq təqdim olunması dil istehsalçıların gerçək situasiyada qeyri-səlis təqdimatından başqa bir şey deyildir. S.Abdullayevin təbirincə desək “*daim dəyişən və dəyişdirilə bilən canlı, çevik, dinamik bir linqvistik orqanizm nitq aktı halına gəlir. Onların sayəsində ifadə olunan fikir, bütövlükdə mətn bir semantik-praqmatik variativlik, şaxəlilik və çoxfunksiyalılıq kəsb edir. İfadə aktının arxasında dil sisteminin, konkret bilik və təcrübənin, kompetensiyanın, fəal psixoloji yönəlişliyin təqdim etdiyi və formalaşdırdığı zəngin potensial imkanlar, variantlar dayandığı kimi, dərk etmə prosesində də mətnin reallaşdırdığı əlahiddə bir variant, real linqvistik obraz yaddaşda canlanır, nisbətən birbaşa informasiya ilə yanaşı mürəkkəb, çoxsaylı və çoxcəhətli informasiya elementlərinin qarışması, ani olaraq qavranması, işlənməsi mexanizmləri işə düşür. Dərk etmə, əqli nəticə prosesində yayğınlıq və iradi impulsların doğurduğu subyektivlik, mürəkkəbli və*

təxminliyə, qeyri-dəqiqliyə əlavə olunur” [4, s.38].

Millət vəkillərinin seçki qabağı təbliğat kompaniyaları zamanı namizədliyi irəli sürülmüş bir nəfərin öz seçiciləri ilə görüşündə səslənmiş *Əhalinin aztəminatlı təbəqəsinin bütün qayğılardan canı qurtaracaq, Azərbaycanda heç bir kasıb qalmayacaq* (“Seçki təbliğatı” verilişlərindəki çıxışlardan) cümləsindəki *canı qurtarmaq* privativ frazeologizmi müsbət fikrin daşıyıcısı kimi yüksək dil kompetensiyasına malik olmayan seçicilərin alqışları ilə qarşılanır. Çünki pozitiv strukturlu bu dil vahidinin çoxmənəlilikləri dərk etmə prosesində reallığı ört-basdır edir və fikrin gerçəklikdən yayınmasına səbəb olur. Dildə belə oyun fəndləri siyasi diskursun mühüm atributları sırasına daxildir. Privativ frazeologizmlərin səciyyəvi funksiyası olan üslub xüsusiyyətini pərdələmə və yayındırma strategiyası emosional ekspressivliyi gücləndirir. Mətni yeni çalarlar və orjinal deyim formaları ilə zənginləşdirir. Alman dilində reklam mətnindən götürülmüş *Wir streichen auch nur mit Farbe* cümləsindəki privativ ifadə tərzində rəqabətə girmiş hər bir müəssisənin bazarda yer tutması üçün rəqiblərlə mübarizədə üstünlük qazanmasında müştəriləri öz tərəfinə çəkmək siyasətini həyata keçirir. Privativ frazeologizmin bir neçə şərhinin mümkünlüyü, ikidəyərliliyi dinləyicilərin aldadılmasında bir vasitə rolunu yerinə yetirir.

Beləliklə qeyd etmək olar ki, nəinki ənənəvi seçki və reklam mətnlərində eləcə də istənilən diskursda səhnələşdirilmiş inkarlığın ifadəsində privativ frazeologizmlər subyektivlik, mürəkkəblik və aldanışların ifadəçisi olmaqla bərabər, inkar- təsdiq variyasiyanın yaranmasında əvəzedilməz əhəmiyyətə malikdir. Frazeoloji privativlər sanki dil istehlakçıları tərəfindən təcavüzkar elementlər kimi oxucunun və dinləyicinin diqqətini, rəğbətini qazanmaqdan ötrü bir silahdır. Ünsiyyət prosesində mahiyyətə qeyri-adekvat xüsusiyyətə malik dil işarəsinin tətbiqi resipiyentin fikir dolaşılığını daha da gücləndirir. Bu da privativ frazeologizmlərin aldadıcı və yaxud yayındırıcı üslub xüsusiyyətindən irəli gəlir. Funksional-üslubi paradigmlər çoxmənəlilik çərçivəsində hər bir mətnə bir yanlışlıq variantı daxil edir və bununla da mənfi-müsbət variyasiyanın mümkünlüyünü şərtləndirir.

2.4. Privativ frazeologizmlərin üslub xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi

Frazeologizmlərin üslubi imkanları qismən sözdüzəltmə prosesinin nəticəsi ilə əlaqəlidir. Burada mövcud olan fərq isə müxtəlif konstitutiv əlamətlərlə şərtlənir. Sözdüzəltmə konstruksiyası üçün formativ struktur, sözün morfosemantik vahid və stabilliyi həlledici olduğu halda, frazeoleksemlər üçün qismən və ya tam idiomluq (partielle oder totale Idiomatizität) əsaslandırıcı və əhəmiyyətlidir. Bu konstitutiv xüsusiyyətlər üslubi imkanların genişlənməsini və inkişafını müəyyənləşdirir ki, bunun da əsasında metafora və metanomiya durur. Müxtəlif obrazlar bir tərəfdən həmin proses və ya əşyaya əsaslanıb bilər, digər tərəfdən isə müxtəlif əşyalarla münasibət və əlaqələrin yaranmasına, incə məqamlara və yaxud qeyri-müəyyən adlanmaya imkan verir.

Privativ frazeologizmlərin üslubi cəhətdən tədqiqi göstərir ki, üslub təsnifatının əsas meyarını funksional üslub və onun ifadəlilik dərəcəsi təşkil edir. Ekspressiv planda, nitq prosesindən asılı olaraq privativ frazeoloji vahidlər müxtəlif qruplara bölünür. Məlum olduğu kimi, müasir alman ədəbi dilinin frazeologiyası zəngin və rəngarəng üslub imkanlarına malikdir. Nitqə yaraşır və obrazlılıq verən frazeologizmlərin ekpressivliyi onları təşkil edən hər hansı bir sözün məcazi mənada işlənməsi nəticəsində yaranır.

Privativ frazeoloji vahidlərin funksional xüsusiyyəti onların dilin ayrı-ayrı üslublarında işlənmə tezliyinə əsasən müəyyən olunur. Qeyd etmək olar ki, funksional üslub baxımından privativ frazeoloji vahidlərin dilin bütün tətbiq sahələrində işlənmə imkanı eyni deyildir. Ona görə də privativ frazeologizmlərin üslubi xarakteristikasını öyrənərkən, iki mühüm aspekti nəzərə almaq lazımdır: funksional aspekt və ekpressiv aspekt. Hər bir privativ frazeoloji vahidin məqsədmüvafiq işlənməsi üçün üslub çalarının hər iki növünü dərk etmək və lazımı şəkildə istifadə etmək lazımdır.

Privativ frazeologizmlərin konotativ mənası ilə əlaqədar qeyd etmək olar ki, bu aspektdə onların istifadəsində müəyyən məhdudiyət nəzərə çarpır. Privativ frazeologizmlərin istifadəsindəki məhdudiyətlər ondan ibarətdir ki, ədəbi dilin standartları tələb olunan mətnlərdə və ya kommunikasiya aktında konnotasiya ilə

bağlı əlavə təsir effekti münasib olsun. Məhdudiyəti yaradan əsas səbəblərdən biri “üslubi nişanlanma” (stilistische Markiertheit) hesab olunur. Ona görə də heç də bütün privativ frazeologizmlər müxtəlif funksional üslublarda və kommunikasiya sahələrində eyni tərzdə və eyni tezlikdə işləyə bilmir. İstifadə məhdudiyətinin digər səbəbləri müxtəlif pragmatik funksiyalarla əlaqədardır ki, bu da bütün kommunikasiya sahələrində eyni tərzdə vacib deyildir. Nəhayət, burada məhz privativ frazeologizmlərin zəngin rəngarəngliyini də nəzərə almaq tələb olunur. Funksional-üslub baxımından fərqli tətbiq olunmanın obyektiv səbəbləri də vardır. Bunlardan biri kontekstdir. Çünki V.Kollerin qeyd etdiyi kimi *“Aldatmaq, yalan satmaq, çaşdırmaq” sinonimlərinin tətbiq sahəsi cinayət halları və məhkəmə prosesindəki danışıqlar haqqında yazılan mətnlərdə xüsusilə dəqiqləşir, sözlərin və ifadələrin fəallığı ancaq kontekstdə müəyyənləşir*” [326, s.164].

Privativ frazeologizmlərin tətbiqində yuxarıda qeyd olunan məhdudiyətlərin olmasına baxmayaraq onların böyük hissəsi “möhürlənməmiş” və ya “üslubi cəhətdən manşırılanmamışdır” desək, yanılmarıq.

V.Kunin frazeoloji birləşmələrin üslubi təsnifatını verərkən qeyd edir: *“Bu zaman onların funksional və xüsusilə semantik-ekspressiv üslub çaları baxımından tətbiqinin ifadəlilik dəyərinin nəzərə alınması vacibdir*” [151, s.14].

Aparılan semantik təhlilə əsasən üslubi nöqtəyi-nəzərdən privativ frazeoloji birləşmələri iki qrupa ayırmaq olar:

- 1) semantik-ekspressiv üslub çalarına malik olmayan funksional cəhətdən fərqlənən privativ frazeoloji birləşmələr;
- 2) semantik-ekspressiv üslub çalarına və ifadəlilik funksiyasına malik olan privativ frazeoloji birləşmələr.

Bundan başqa, privativ frazeologizmlər arasında xüsusi bir qrup da seçilir ki, onlar bəzən birinci, bəzən isə ikinci qrupa aid olmaqla keçid mərhələdə yerləşir. Keçid mərhələdə fəaliyyət göstərən bu qrupa aid privativ frazeologizmləri M.M.Mirzəliyevanın təbirincə neytral frazeologizmlər adlandırmaq olar. Ona görə ki, M.M.Mirzəliyeva frazeoloji vahidlərin müəyyən üslub çərçivəsində fəaliyyət göstərdiyini və bu baxımdan onların üç qrupa ayrıldığını qeyd edərək yazır:

“1. Kitab üslublu frazeologizmlər

2. Danışiq üslublu frazeologizmlər

3. Neytral (üslublararası) frazeologizmlər” [84, s.103].

Məlumdur ki, üslubi təsnifatın əsas meyarını funksional üslub və ifadəlilik dərəcəsi təşkil edir. Ekspressiv planda, nitq prosesindən asılı olaraq, privativ frazeoloji vahidlər müxtəlif qruplara bölünür. Ona görə də privativ frazeologizmlərin üslub xüsusiyyətlərini təyin edərkən, müxtəlif meyarlara istinad etmək olar. Nəzərə almaq lazımdır ki, privativ frazeologizmlərin hansı üsluba aid olmasının müəyyənləşdirilməsində onun istifadə olunduğu kommunikasiya akti da mühüm rol oynayır. Alman dilinin privativ frazeoloji vahidlərinin üslubi xüsusiyyətlərinin təyin olunmasında tətbiq olunan meyarları başqa dillərin, o cümlədən Azərbaycan dilindən seçilmiş privativ frazeologizmlərin üslubunun müəyyənləşdirilməsində də istifadə etmək olar.

Beləliklə, dilçilik ədəbiyyatında frazeologizmlərin üslub xüsusiyyətlərinin təyin edilməsi üçün dörd əsas meyarın olduğu nəzərə çarpır. Bu meyarlara istinad edərək privativ frazeologizmlərin ayrı-ayrı üslublarda tətbiqini, yəni onların praqmatik xüsusiyyətlərini belə izah etmək olar:

1. Privativ frazeoloji vahidin üslub mənsubiyyətinin müəyyənləşdirilməsində ekstralinqvistik şəraiti nəzərə almaq lazımdır.

Qeyd olunmalıdır ki, privativ frazeologizmlər sərbəst mənada məişət situasiyası ilə bağlı bir sıra mənalar kəsb edə bilər: bayağı, kinayəli, gülməli və s. Eyni bir privativ frazeoloji vahid ayrı-ayrı kommunikasiya şəraitində müxtəlif mənalar ifadə etsə də emosional münasibət çox hallarda dəyişməz qalır. Bəzən eyni bir privativ frazeoloji vahidin kommunikasiya şəraitində müxtəlif mənaya malik olmasını onların çoxmənəlilikləri ilə izah etmək olar. Dilçilik ədəbiyyatında frazeologizmlərin çoxmənəlilikləri ilə əlaqədar tədqiqatlarda maraqlı mülahizələr vardır.

N.N.Amosova polisemiyanın eyni bir leksik vahiddə bir neçə mənənin yığılma və ya toplanmasının nəticəsi olduğunu vurğulayaraq, frazeoloji birləşmələrin də çoxmənəlilikindən bəhs edir. Müəllif həm də frazeologiya sahəsində çoxmənəlilik probleminin tədqiq olunmadığını, bu səbəbdən də bir-birinə zidd fikirlərin nəzərə

çarpdığını qeyd edir [116, s.79].

P.Kühn frazeologizmlərin polisemiyasının sadə və düzəltmə konstruksiyalara nisbətən az inkişaf etdiyini qeyd edir [338, s.42].

V.Flaysər isə frazeologizmlərin çoxmənalılığı ilə bağlı məhdudluğu onların mürəkkəb xarakteri ilə əlaqələndirir. Müəllif yazır: “*Ümumiyyətlə, müəyyən olunmuşdur ki, frazeologizmlərdə çoxmənalılıq nadir hallarda müşahidə olunur. Bu da frazeologizmlərin öz mürəkkəb xarakterindən irəli gəlir, çünki iki və daha artıq komponentdən ibarət olan frazeoloji birləşmələri yaradan, bir-biri ilə əlaqəli və tam bağlı olan dil işarələri birləşmə daxilində öz məna həcmlərini məhdudlaşdırır. Elə buna görə də ismi və feili frazeologizmlərin, komparativ frazeologizmlərin, eləcə də frazeoloji cütlərin az bir qismi polisemantikdir. Buna baxmayaraq bu dil hadisələrinin, yəni frazeologizmlərin funksional-üslubi xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi zamanı onların çoxmənalılığı mühüm əlamət kimi nəzərə alınmalıdır*” [265, s.166].

Tədqiqat apararkən privativ frazeologizmlər arasında da polisemantik frazeoloji privativlərin olduğu müəyyən edildi. Qeyd olunmalıdır ki, çoxmənalı privativ frazeoloji vahidlər ilk baxışda omonim frazeoloji vahidlərə oxşayır. Lakin əslində bunlar bir-birindən tamamilə fərqli xüsusiyyətə malikdir. Belə ki, çoxmənalı privativ frazeoloji vahidlərin əlavə mənaları onun əsas mənası ilə bu və ya digər şəkildə bağlı olur. Məsələn, “*qan ağlamaq*” privativ frazeoloji vahidinin müasir Azərbaycan dilində iki mənada işləndiyi nəzərə çarpır. Nümunələrə diqqət yetirək:

- 1) *Qan ağlar, rüxsarı yaşı dayanmaz* [45, s.172].
- 2) *Qan ağlatdın ürəyimi, üstəlik də tənə vurma;*
Sındırdığın bu şüşədən qan axar al şərab kimi [99, s.69].

Misallardan görüldüyü kimi, bu privativ frazeoloji vahidin həqiqi mənası “çox mütəəssir olmaq”, “qanlı göz yaşı tökmək”, “yasa batmaq” və konnotativ mənası “cana gəlmək”, “təngə gəlmək”, “çox incimək”, “dad çəkmək” kommunikasiya şəraitindən asılı olur və onun funksional xüsusiyyətini müəyyən edir.

Çoxmənalı *auf dem letzten Loch pfeifen* privativ frazeologizminin üslub mənsubiyyəti də onun tətbiq olunduğu kommunikasiya şəraitində kəsb etdiyi mənalarla təyin olunur. Bunu əyaniləşdirmək üçün *auf dem letzten Loch pfeifen*

privativ frazeologizminin pragmatik aspektdə müşahidəsi maraqlıdır:

(1) *Du mußt mir unbedingt helfen, ich pfeife auf dem letzten Loch* [232].

(2) *Wir Buddenbrocks pfeifen noch nicht auf dem letzten Loch, Gott sei Dank* [355, s.274].

(3) *Weil er geschäftlich auf dem letzten Loch piff, zog er mit mir ins Hurenviertel bei den Fortifs* [357, s.107].

Alman dilinin izahlı lüğətində bu ifadənin ilkin mənasının nəfəsli musiqi aləti (məsələn, tütək) ilə əlaqədar olduğu göstərilir. Müasir alman dildə rast gəlinən mənaları bu privativ frazeologizmin metaforlaşma prosesinin nəticəsindən yaranan əlavə mənalar kimi qiymətləndirmək olar.

2. Privativ frazeoloji vahidin funksional xüsusiyyəti həmin sabit birləşməni əmələ gətirən komponentlərin üslubi səciyyəsi və funksional mənsubiyyəti ilə müəyyən olunur.

Tədqiqat göstərir ki, danışıq üslubunun əsasını məişət leksikası təşkil edir. Lakin bu üslubun tərkibində digər üslublara aid dil vahidlərinə də rast gəlmək mümkündür. Struktur-semantik təhlildən aydın olur ki, əgər privativ frazeologizmin tərkibində bir neçə üslubda işlənən leksem varsa, onda həmin privativ frazeoloji vahid neytral xarakter daşıyır və dilin bütün funksional üslublarında tətbiq oluna bilər. Məsələn: *den Kopf hängen lassen, jmdn. in Harnisch bringen, durch die Lappen gehen, den Mund halten, Pech haben, über den Daumen peilen* və s. privativ frazeoloji vahidlər həm danışıq üslubunda, həm də bədii üslubda intensiv tətbiq dairəsinə malikdir. Nümunələrə nəzər salaq:

(1) *Rüstäm, du musst den Kopf nicht hängen lassen und die Prüfung nächstes Jahr noch einmal machen* (danışıq üslubu).

(2) *Die ständigen Zwischenrufe brachten den Redner allmählich in Harnisch* [464, s.25].

(3) *Er sagte: "Der war mir noch beinahe durch die Lappen gegangen"* [286, s.142].

(4) *Die wurde den Mund schon halten* [254, s.39].

(5) *Bei den Prüfungen hatte sie immer Pech* (danışıq üslubu).

(6) *Ich habe die Entfernung nur über den Daumen gepeilt, 300 km, ungefähr* (danışiq üslubu).

Privativ frazeologizmlərin üslub rəngarəngliyini Azərbaycan dilinə aid nümunələrlə də təsdiq etmək olar. Məsələn: *pəl vurmaq, bir qulağından alıb, o biri qulağından çıxartmaq/vermək, külünü göyə sovurmaq, vaz keçmək, qan ağlamaq, gözünü (gözlərini) çıxartmaq* və s.

(1) *Paxıl adamlar yaxşı işlərə həmişə pəl vurur* (danışiq üslubu).

(2) *Pərzad: Tükəzban bunlara bilmərrə fikir verməyib, dalınca söylənən sözləri də eşidəndə bir qulağından alıb, o biri qulağından keçirərdi* [7, s.94].

(3) *Doğma balanız da yad olacaqdır; Külünüz göylərə sovrulacaqdır* [70, s.219].

(4) *Qadını daha da təlaşa, həyacana salmaq üçün bundan vaz keçmişdir* [100, s.61].

(5) *Yox ölməyibdir, amma bir günə düşübdür ki, görsən qan ağlarsan* [71, s.232].

(6) *Mənim çörəkli olmağım çox adamın gözünü çıxarır* (danışiq üslubu).

Qeyd etmək olar ki, konkret nitq şəraitində müəyyən məqsədlərə xidmət edən belə privativ frazeologizmlər xüsusi emosional-ekspressiv çalarlara malik olub, daha obrazlı və təsirli ifadə tərzini yaradır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, məişət kommunikasiyasının güclü emosional xarakteri rəsmi üslubla əlaqələnsə privativ frazeologizmlərdə intensivlik və ekspressivlik əlamətləri arta bilər. Privativ frazeologizmlərin məişət üslubunda istifadəsi əsas etibarilə “ədəbsiz, nalayiq, yaramaz” kimi yanlış qiymətləndirilməməlidir, əksinə privativ frazeologizmlər danışiq üslubunda, xüsusilə dialoq konstruksiyalarında implisit predikativ münasibətlərin ifadəsinə şərait yaradan dil vahidləri kimi daha da qiymətlidir.

V.Friedrix yazır: *“Frazeologizmlərin şifahi və yazılı dildə istifadəsi üçün, daha dəqiq desək, danışiq üslubu ilə digər üslublarda onların tətbiqinin ayrı-ayrı ölçüləri vardır. Danışiq üslubunda müvafiq frazeologizmlərin tətbiqi qəşəng danışiq dilinin əlaməti hesab oluna bilər, çünki onların istifadəsi az sözlə daha dərin mənanın ifadəsinə və nitqin zənginləşməsinə, eləcə də gözəlləşməsinə səbəb olur”* [274, s.13].

3. Privativ frazeologizmin üslub xüsusiyyəti onun tətbiq olunduğu kontekstdəki funksional mənsubiyyətinin məqsədamüvafiqliyi ilə müəyyən oluna bilər.

Privativ frazeoloji vahidlər işlənən kontekstlərin təhlilindən belə nəticə çıxarmaq olar ki, danışıq üslubuna aid olan privativ frazeologizmlər müəyyən tətbiq dairəsinə malikdir və onların heç də hamısı bədii üslubda işlənmə bilmir. Privativ frazeologizmin istifadə olunduğu üslubdan və kommunikasiya aktından asılı olaraq, bəzən eyni privativ frazeoloji vahid müxtəlif ekspressiv çalara malik olur. Qeyd etmək lazımdır ki, privativ sabit söz birləşmələrinin ekspressiv çalarının dəyişkənlik təzahürü onun tətbiq olunduğu kontekstual mühitdən, yəni real nitq şəraitindən asılı olur. Məsələn: *die Nase voll haben* – *boğaza yığılmaq* privativ frazeoloji vahidinin mühüm üslubi dəyəri nitq prosesində iştirak edən şəxsin müzakirə olunan məsələlərə öz münasibətini bildirməsi ilə müəyyənləşir. Alman dilində denotativ situasiyada bu privativ frazeologizm “qrip və ya zökəm nəticəsində burunun tutulmasını” bildirdiyi halda, digər bir kommunikasiya aktında “narazılıq əlaməti”ni ifadə edə bilər. Bu privativ frazeologizmin Azərbaycan dilindəki ekvivalenti də ünsiyyət şəraitindən asılı olaraq iki mənada başa düşülür. Hər iki dildə nümunələrin müqayisəsi maraqlıdır:

1) *Seit drei Tagen habe ich mich stark erkältet und habe den ganzen Tag die Nase voll.*

2) *Pack deine Sachen, ich habe schon die Nase voll von dir!*

3) *Nə yeyirəmsə elə bil mədəm qaynayır, hər şey bağazıma yığılır.*

4) *Arvad hər gün içən kişinin əlindən boğaza yığılmışdı.*

4. Privativ frazeoloji vahidin üslub mənsubiyyəti onun tətbiq olunduğu müxtəlif üslublara aid mətnlərdə işlənmə tezliyinə görə təyin olunmalıdır. Bu haqqda növbəti paragrafda, yəni II fəsil §5. geniş bəhs ediləcək.

Beləliklə, qeyd etmək olar ki, hər hansı bir privativ frazeologizmin üslub mənsubiyyətini müəyyənləşdirmək üçün bir sıra parametrlərə diqqət yetirmək lazımdır:

- 1) privativ frazeologizmdə emosional-ekspressiv çalar yaradan əsas mənaya;
- 2) komponent tərkibə, yəni privativ frazeoloji vahidi əmələ gətirən leksemlərin üslubuna;
- 3) privativ frazeologizmin kontekstual ünsiyyət şəraitinə;

- 4) privativ frazeologizmin sintaktik əhatə dairəsinə;
- 5) privativ frazeologizmin işlənmə tezliyinə

Bundan başqa, privativ frazeoloji vahidlərin funksional - üslubi aspektlərinin araşdırılması zamanı həmin privativ sabit söz birləşməsinə əmələ gətirən leksemlər əsas meyar kimi nəzərdən keçirilməlidir.

2.5. Funksional üslublarda privativ frazeologizmlərin tətbiqinə dair

Privativ frazeologizmlərin struktur-semantik aspektdə təhlili zamanı onların üslub prinsiplərinə görə tətbiqi məsələsi də diqqəti cəlb edir. Alman və Azərbaycan dillərində bir sıra privativ frazeoloji vahidlərin funksional-üslubi xüsusiyyətlərinin müqayisəli təhlili belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, bəzi privativ frazeologizmlərin etimoloji mənbələri eyniyyət təşkil edir və onlar ümumi mədəni ənənələrlə, daha dəqiq ifadə etsək, hər bir xalqın həyat tərzi ilə bağlıdır. Belə privativ frazeoloji vahidlərin denotativ mənası gündəlik həyat və məişət hadisələri ilə əlaqədar olub müqayisə olunan hər iki dildə eyni üslub çalarına malik olur. Nümunələrə diqqət yetirək:

- (1) *zwischen Baum und Borke stecken (stehen) sitzen* – odla su arasında qalmaq,
- (2) *jmdm. einen Korb geben* – xoruzunu qoltuğuna vermək,
- (3) *etw. in den Wind schlagen* – qulaq ardına vermək / vurmaq,
- (4) *sein Wort brechen* – vədə xilaf çıxmaq,
- (5) *jmdm. Garaus machen* – külünü göyə sovurmaq,
- (6) *den Faden verlieren* – kələfin ucunu itirmək,
- (7) *jmdm. in die Augen streuen* – gözə kül üfürmək,
- (8) *den Mund halten* – ağızını yummaq, ağızına su almaq,
- (9) *gegen / wider den Strom schwimmen* - həmfikir olmamaq,
- (10) *jmdm. platzt der Kragen* – səbri tükənmək və s.

Qeyd olunan universal privativ frazeoloji vahidlərin üslubi xüsusiyyətlərini müəyyən etdikdə aydın olur ki, onların semantik xüsusiyyəti həm bədii, həm də danışiq üslubu ilə bağlıdır, çünki həmin üslublarda onların işlənmə tezliyi olduqca yüksəkdir. Belə üslublararası privativ frazeoloji vahidləri üslubi sinonimlər

adlandırmaq olar.

Məlum olduğu kimi, privativ frazeologizmlərin əksəriyyəti milli zəmin əsasında formalaşan dil vahidləridir. Ona görə də onlar milli özünəməxsusluğu və ictimai-tarixi hadisələri köklü şəkildə ifadə edir. Hər bir dilin arsenalında mövcud olan privativ frazeoloji vahidlər həmin dildə danışan xalqın tarixi ilə sıx bağlıdır. Dəfələrlə sübut olunmuş faktdır ki, dil ictimai, tarixi hadisədir. Bu xüsusiyyət dilin dərin qatlarının inventarı olan privativ frazeoloji vahidlərinə də aiddir. Belə ki, bu gün alman və Azərbaycan dillərində dilin üst yarusunu təşkil edən privativ frazeologizmlər də zəruri ehtiyac nəticəsində tədricən formalaşaraq bir sistem halına düşmüşdür.

Ona görə də alman və Azərbaycan dillərində mövcud olan bəzi privativ frazeoloji vahidlərin tərkibində ekvivalent leksemlərin olmasına baxmayaraq, onların tamamilə müxtəlif mənaya və müxtəlif üslubi xüsusiyyətlərə malik olması müşahidə olunur. Deyilənləri nümunələrdə nəzərdən keçirək:

- (1) *jmdm. etw. aufs Auge drücken = jmdm. etw. Unangenehmes aufbürden,*
- (2) *jmdm. aus den Augen gehen = sich nicht mehr bei jmdm. sehen lassen,*
- (3) *mit heiler Haut davonkommen = nicht bestraft werden,*
- (4) *sich auf der faulen Haut liegen = nichts tun,*
- (5) *den Kopf in den Sand stecken = nichts mehr wissen wollen,*
- (6) *den Kopf verlieren = kopflos handeln,*
- (7) *die Hände in den Schoß legen = nichts tun, untätig sein,*
- (8) *jmdm. das Herz brechen = jmdn. so sehr bedrücken, dass er daran zugrunde geht,*
- (9) *mit der Tür ins Haus fallen = ein Anliegen unvermittelt vorbringen və s.*

Müqayisə etsək, bu privativ frazeoloji vahidlərin əsas komponentlərinin Azərbaycan dilində seçilmiş privativ frazeoloji vahidlərin tərkib elementləri ilə eyni olduğunu görmək olar:

- (1) *dərisini boğazından çıxarmaq,*
- (2) *dərisi soyulmaq və yaxud dərisini soymaq,*
- (3) *başının altına yastıq qoymaq,*

- (4) *başına daş salmaq,*
- (5) *əlləri qoynunda qalmaq,*
- (6) *ürəyini sındırmaq/qırmaq,*
- (7) *evi yıxılmaq / dağılmaq,*
- (8) *gözdən qaçırmaq,*
- (9) *gözdən düşmək* və s.

Misallardan görüldüyü kimi, əsas tərkib hissəsi eyni leksemlərdən (*Haut* – dəri, *Kopf* – baş, *Herz* – ürək, *Haus* – ev, *Auge* – göz, *Hand* - əl) ibarət olan privativ frazeoloji birləşmələr müqayisə olunan dillərdə müxtəlif üslubi çalarlara malik sabit söz birləşmələridir. Beləliklə, alman və Azərbaycan dillərindəki privativ frazeologizmlərin milli xüsusiyyətləri hər şeydən əvvəl onların semantikasında özünü büruzə verir. Privativ frazeoloji vahidlərin semantikasındakı müxtəliflik onların ekspressiv çalarlarının müxtəlifliyinə səbəb olur ki, bu da bir daha ekspressiv keyfiyyətin privativ frazeologizmin mənasından asılılığını təsdiq edir. Lakin hər iki dilin bəzi privativ frazeologizmlərinin komponentlərinin fərqli leksemlərdən təşkil olunmasına baxmayaraq, semantik və üslubi nöqtəyi-nəzərdən oxşarlıqlara, hətta eyniliklərə rast gəlmək olur. Nümunələr maraqlıdır:

- (1) *jmdn. in Harnisch bringen (danışıq üslubu)* – cin atına mindirmək (danışıq üslubu),
- (2) *jmdm. einen Floh ins Ohr setzen (danışıq üslubu)* - kürkünə birə salmaq (danışıq üslubu),
- (3) *den Kopf hergeben (bədi üslub)* - canından keçmək (bədi üslub),
- (4) *Perlen vor die Säue werfen (danışıq üslubu)* – eşşək nə bilir, zəfəran nədir (danışıq üslubu)
- (5) *den Weg allen Fleisches gehen (danışıq üslubu)* – insan dünyanı tutub duran deyil,

Danışıq üslubuna aid olan, həyat və məişət əşyalarını əks etdirən privativ frazeologizmlərin tədqiqi göstərir ki, belə privativ frazeoloji vahidlər bədi üslubda tipikləşdirmə vasitəsi kimi geniş işlək sferaya malikdir. Məsələn:

- (1) *leben wie ein Hund – in erbärmlichen Umständen leben,*

- (2) *noch in den Kinderschuhen stecken – am Anfang der Entüicklung stehen,*
- (3) *gucken wie ein Auto – erstaunt, perplex dreinschauen,*
- (4) *jmdm. einen Korb geben – jmdn. abweisen,*
- (5) *ins Gras beissen - sterben*

və yaxud Azərbaycan dilində:

- (1) *qol-qanadını sındırmaq,*
- (2) *ümidini kəsmək,*
- (3) *əlini üzmək,*
- (4) *gözümçüxdıya salmaq,*
- (5) *xoruzunu qoltuğuna vermək və s.*

Qeyd etmək olar ki, ədəbi dilin digər funksional üslublarından fərqli olaraq, ümumxalq danışıq dili həmişə emosional-ekspressiv xarakterli söz və ifadələrlə zəngin olur. Danışıq üslubunda privativ frazeoloji birləşmələr yalnız obrazlı səciyyə daşımır, həm də onlar nitqə səlislik, gözəllik və məntiqilik verir. Çünki dil daşıyıcıları ünsiyyət prosesində nitqlərini zəngin və daha dəqiq ifadə etmək üçün, dilin bütün obrazlı ifadə vasitələrindən, həmçinin privativ frazeoloji vahidlərdən də geniş istifadə edirlər. Lakin privativ frazeologizmlər məişət üslubunda istifadə olunarkən bəzən onların komponentləri təhrif olunur, bəzən isə privativ frazeologizmin tərkibinə sözlər əlavə olunur. Başqa sözlə desək, komponentlər gah əvəzlənir, gah da ixtisar olunur. Bu da privativ frazeologizmlərin istifadə olunarkən variasiya imkanlarının olması amilini təsdiq edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, privativ frazeologizmlərin əksər hissəsi ümumxalq dilinin məhsuludur. Ona görə də onların izləri folklor yaradıcılığının müxtəlif janrlarında, hər bir xalqın duyum tərzinə müvafiq müxtəlif dialekt və ləhcələrdə görünür. Nümunələrə nəzər yetirək:

(1) *jmdm. fällt die Decke auf den Kopf – jmd. fühlt sich in einem Raum beengt und niedergedrückt: Drei Tage Regen ... da fällt mir im Studentenheim die Decke auf den Kopf.*

(2) *jmdm. den Dienst versagen – schwach werden, etw. versagen: Meine Beine versagten mir vor Erschöpfung der Dienst.*

(3) *krumme Finger machen* – etw. Unerlaubtes tun: Er hat in seiner Jugend ein paar *krumme Finger gemacht*, der aber seit damals ist er viel vernünftiger geworden.

(4) O, gənclik illərində *yolunu azmışdı*, lakin indi tamamilə başqa adam olub.

(5) Dünən gəlin mənə *dirsək göstərdi*, heç ondan gözləməzdim.

(6) Niyə *ağzına su alıb* durmusan? Başqa vaxt mənə yeyirsən!

Nəzərdən keçirilən bu privativ frazeologizmlərin müqayisəli-tipoloji təhlili göstərir ki, leksik-semantik uyğunluğa malik privativ frazeoloji vahidlərin sayı olduqca məhduddur.

Alman və Azərbaycan dillərində privativ frazeoloji vahidlərin leksik-semantik aspektdə üslubi təhlilindən aydın olur ki, əgər privativ frazeoloji birləşmələrin semantikasında eynilik mövcuddursa, üslubi xüsusiyyətlərində də eynilik nəzərə çarpır. Lakin hər iki dilin privativ frazeologizmləri arasındakı bəzi leksik-semantik oxşarlıqlara baxmayaraq, həmin dillərin privativ frazeologizmlərinin semantikasında, həmçinin funksional və ekspressiv xüsusiyyətlərində köklü fərqlər də nəzərə çarpır. Bu səbəbdən də familiar və kobud üslub rəngli emosional leksik vahidlər və eləcə də privativ frazeoloji birləşmələrin işləndiyi cümlələr danışıq üslubunda və ya təsvir obyektinə ifrat dərəcədə mənfi münasibətin ifadəsini bildiren mətbuat üslubunda müqayisə olunan dillərdə müxtəlif işlənmə tezliyi ilə diqqəti cəlb edir. Kəskin qarşılaşdırmalar yaradan, məntiqi ekspressivliyə xidmət edən privativ frazeologizmlər ilə tərtib olunan tabeli mürəkkəb cümlələr isə, bədii, elmi, habelə publisistika üslublarında geniş miqyasda işlənir.

Alman və Azərbaycan dillərinin müxtəlif üslublarına aid nümunələrin təhlilindən bir daha aydın olur ki, ünsiyyəti optimallaşdıran frazeoloji neqativ və privativlərin əksəriyyəti bədii və danışıq üslubunda daha yüksək intensivlik kəsb edir. Privativ frazeologizmlər məhz bu üslublarda fikir və mühakimələri xüsusi ilə əlavə hissi çalarlarla zənginləşdirməyə xidmət edir.

Mətbuat üslubuna aid mətnlərin təhlili göstərir ki, müasir alman dilinin mətbuat üslubunda privativ frazeologizmlər geniş miqyasda istifadə olunur. Fikrin kommunikativ xarakterindən və üslubi məcrasından asılı olaraq privativ frazeologizmlərin tətbiq olunduğu bu mətnlərdə onlar intensiv neqativləşmə vasitəsi

ilə güclü emosional mənə ifadə edir. Beləliklə, privativ frazeologizmlər neqativ mənənin ən təsirli üslub vasitəsi kimi güclü kommunikativ - pragmatik potensial yaradaraq inkar-təsdiq variasiyasının əmələ gəlməsini şərtləndirir. Nümunələr maraqlıdır:

2006-cı ildə futbol üzrə keçirilən dünya çempionatında Almaniya-İtaliya qarşılaşmasını şərh edən jurnalistin “Die deutsche Mannschaft behält einen kühlen Kopf” ifadəsi onun yüksək peşəkarlığının nümayişi ilə yanaşı, neqativ mənənin pozitiv görüntüdə təqdim edilməsi özünəməxsus ifadə incəliyi yaradaraq futbolçuların və çoxsaylı azarkeşlərin ruh düşkünlüyünün qarşısını aldı.

Aparılan təhlillərə əsasən qeyd etmək olar ki, qəzet və jurnallarda, həmçinin radio və televiziya verilişlərində privativ frazeologizmlərin istifadə olunmasında başlıca məqsəd oxucu və dinləyiciləri məftun etməkdən, məndə cazibədarlığı və emosionallığı yüksəltməkdən ibarətdir. Nümunələrə diqqət yetirək:

(1) Smith ist der Sohn einer jener Bomberpiloten, die Dresden im Februar 1945 in *Schutt und Asche legten* [346] = etw. völlig zerstören.

(2) Die Schriftstellerei wird er für die diplomatische Laufbahn ganz sicher nicht *an den Nagel hängen* [235] = etw. nicht mehr machen, aufgeben.

(3) Hamının bəyəndiyi bir şeyə *dodaq büzmək* nə lazım?

(4) *Qız ərə getməyib, özünü quyuya atıb.*

Nümunələrdən görüldüyü kimi, bu privativ frazeologizmlərin semantik-pragmatik mahiyyəti əks ifadə effekti yaratmaqla neqativ mənənin pozitiv prizmadan şüalanmasına gətirib çıxarır ki, bunun nəticəsində də emosional pafoslu əlaqə münasibətləri yaranır. Belə privativ frazeologizmlərin Almaniya və İsveçrədə, xüsusilə, reklam mətnlərində tez-tez istifadə olunması nəzərə çarpır. Azərbaycan dilində isə belə privativ frazeologizmlər daha çox xalq dilində, başqa sözlə desək, danışiq üslubunda istifadə olunur.

Privativ frazeologizmlərin elmi üslubda tətbiqində müəyyən məhdudiyət vardır. Belə ki, texniki elmlər sahəsində privativ frazeologizmlərin istifadəsinə nadir hallarda təsadüf olunur. Lakin humanitar elm sahəsində müxtəlif janr və yaxud “mətn növləri” olduğundan privativ frazeologizmlərin tətbiqində bir “müstəqillik” hiss

olunur. Yəni privativ frazeologizmlərin tətbiqi sayəsində hər hansı bir rəy dərsləklə müqayisədə güclü emosionallaşmış şəkildə ifadə oluna bilər. Privativ frazeologizmlərin tətbiqi elmi məruzə və söhbətlərin tamamilə müxtəlif dəyərə malik dil strukturunda ifadə olunmasına da imkan verir.

Məlum olduğu kimi, elmi üslub elmi təfəkkürün ifadəsi olub, bu və ya digər elm sahəsinin dili kimi məntiqlik, ardıcılıq, aydınlıq, dəqiqlik və s. mühüm xüsusiyyətləri özündə birləşdirir. Qeyd olunmalıdır ki, elmi üslubda da ekspressiv ifadə vasitələri olan privativ frazeologizmlər az sayda olsa da istifadə olunur. Məsələn:

(1) *jmdn. an die Kandare nehmen – jmds. Freiheit einschränken: Wenn wir die Kinder nicht an die Kandare nehmen, machen sie mit uns, was sie wollen.* (“Jugendgericht” Fernsehendung).

(2) *jmdn. auf den Hund bringen – jmdn. ruinieren: Die Nacharbeit wird ihn noch auf den Hund bringen* [379].

(3) *dünyadan köçmək: İnsanın dünyadan köçməsi təbii prosesdir* [10].

Elmi mətnlərdə obrazlı ekspressiv ifadə vasitələrinin işlənməsi xüsusi dəyərə malikdir. Ayrı-ayrı elmi mətnlərdə bəzən tam idiomlaşmış, bəzən isə qismən idiomlaşmış privativ frazeologizmlərə rast gəlmək olur. Güclü obrazlılığa malik privativ frazeologizmlər “fikrin yumşaldılması, gərginliyin azaldılması” məqsədi ilə istifadə olunur. Məsələn: *ins Hintertreffen geraten/kommen = in einem Wettbewerb in eine ungünstige Position kommen: Die Primärschritte der Kohlewandlung über die Vergasung sind uns also geläufig, so daß ich keine Bedenken habe, daß wir bei einer solchen Entwicklung gegenüber anderen Ländern ins Hintertreffen geraten könnten* [297].

Privativ frazeologizmlərin ayrı-ayrı funksional üslublarda tətbiqini müəyyən-ləşdirərkən aydın olur ki, bəzi hallarda hətta rəsmi üslubun özündə də privativ frazeologizmlər istifadə olunur. Məlum olduğu kimi, hər bir elm sahəsinin, o cümlədən hüquqşünaslıq sahəsinin də özünəməxsus ixtisas dilini əks etdirən terminləri vardır. Onu da qeyd etmək olar ki, hüquqşünaslıq sahəsinin dili digər elm sahələrinə aid dillər arasında özünəməxsus və mühüm fərqləri ilə nəzərə çarpan bir dil kimi seçilir. Buna görə də hüquqşünaslıq dilində inkar-təsdiq variativliyin təzahürü fərqli bir görüntüyə malikdir. Çünki hüquqşünaslıq sahəsində birmənalılıq

və dəqiqlik bu dilin əsas meyarı olduğundan burada sinonim və omonimlərin istifadəsi prinsipi sayəsində variativliyin əmələ gəlməsi mümkün olmayan kimi görünür. Lakin hüquqşünaslıq terminlərinin təhlili burada başqa bir mənzərənin olduğunu söyləməyə imkan verir. Çünki hər hansı bir denotativ ifadəsi üçün bu üslubda müxtəlif söz birləşmələrinin tətbiq olunması nəticəsində sinonim terminlərin olduğu özünü göstərir. Bundan başqa alman dilində hüquqşünaslıq üslubunda privativ semantikalı sinonim frazeologizmlərin ərazi dubletlərinin əsasında yarandığını görmək olur. Nümunələrə nəzər salaq:

(1) *jmdn. ins Gefängnis bringen* – azadlıqdan məhrum etmək;

(2) *jmdn. in einen Kerker sperren* – həbs etmək

Hüquqşünaslıq üslubunda qanun və qərarların çox vaxt implisit xarakterə malik privativ frazeologizmlərlə ifadə olunması, sanki cəza yüngülləşdirici bir funksiya yerinə yetirir. Çünki nümunələrdəki privativ frazeologizmlərdə azadlıqdan məhrum olunma birbaşa deyil, dolayısı ilə ifadə olunur.

Qanun dili hesab olunan hüquqşünaslıq üslubunda sabit söz birləşmələri ilə yanaşı mürəkkəb sözlərin istifadəsi çox tez-tez nəzərə çarpır. Alman dilində nominal üslubun və dil qənaətinin hesabına yaranmış hüquqşünaslıq üslubuna xas olunan bir sıra mürəkkəb sözlərin frazeologizmlərlə paralel tətbiqi də variativliyin yaranmasına səbəb olur. Məsələn: *Kredit gewähren* – *Kreditgewährung*, *Aktien ausgeben* – *Aktienausgabe*, *Aktien übernehmen* – *Aktienübernahme* və s.

Hüquqşünaslıq sahəsinə aid mətnlərdə həm ixtisarlara, həm də mürəkkəb sözlərin yaranması nəticəsində əmələ gəlmiş sinonimlər hüquqşünaslıq üslubunun makro və mikro struktur xüsusiyyətlərini ifadə edən variativliyin yaranmasına səbəb olan amil kimi qiymətləndirilə bilər. Hər bir mətn növü üçün xarakterik olan mətnin quruluşu, ənənəvi makrostruktur qaydalar ilə yanaşı hüquq idarələrində tərtib olunan mətnlərin başlığında verilən sabit söz birləşmələri mətnin yekununda da olduğu kimi təkrarlana bilər. Lakin bəzi hallarda təkrarların mətnin semantikasına bayağılıq gətirməsindən yayınmaq məqsədi ilə sinonimlərin işlədilməsi məqsədəuyğun hesab olunur. Məhz sinonimlərin tətbiq olunduğu bu cür halları hüquqşünaslıq üslubunda variativlik kimi dəyərləndirmək olar. Belə hallarda əvəzliyin işlədilməsi aid olduğu

sözün dəqiqləşdirilməsində və yanlışlığın aradan qaldırılmasında mühüm rol oynayır. Ona görə də pronominallaşmanı variasiya prinsiplərindən biri hesab etmək olar. Nümunəyə nəzər salaq: Ich bin darauf hingewiesen worden, dass ich verpflichtet bin, die Fragen zur Person vollständig und richtig zu beantworten. Die Verletzung *dieser* Pflicht ist nach dem Gesetz mit Geldbüße bedroht.

Alman dilində hüquqşünaslıq üslubunda variativliyin mühüm xüsusiyyətlərindən biri də kişi cinsində olan ənənəvi terminlərin müasir dildə qadın cinsində işlədilməsidir. Məsələn: *der Zeuge – die Zeugin, der Verteidiger – die Verteidigerin, der Richter – die Richterin* və s. XX əsrin 50-ci illərindən qadınların hüquq sahəsində fəaliyyətinin nəticəsi olaraq məhz bu terminlər istifadə olunmağa başlanmışdır. Hüquqşünaslıq üslubunda qadın cinsində olan bu terminlər yalnız icraçı şəxsin qadın olduğunu ifadə etmir, bu sözlər həm də morfoloji səviyyədə kişi cinsindən tamamilə fərqli qrammatik əlamətləri özündə əks etdirir. Yalnız artikl ilə bir-birindən fərqlənən sözlərdə hallanma zamanı mühüm fərqlər nəzərə çarpır.

Hüquqşünaslıq mətnləri üzərində aparılan təhlil göstərir ki, variativlik bir üslub vasitəsi kimi belə mətnlərdə dildən istifadə edənlərə daha geniş imkanlar bəxş edir. Hüquqşünaslıq üslubunda variativlik prinsipi makro və mikro strukturun, həmçinin intertekstuallığın semantikasından irəli gəlir. Hüquqşünaslıq sahəsinə aid mətnlərin tədqiqindən aydın olur ki, variativlik üslub vasitəsi kimi bu sahədə daha mühüm funksiyanı yerinə yetirir. Lakin burada variativlik bir tərəfdən hüquqşünaslıq dilinin funksiyasının tələblərinə uyğunlaşır, digər tərəfdən isə hüquqşünaslıq dilinin və hüquqi mətnlərin xüsusiyyətlərinə aid dil vasitələrinin prinsiplərini özündə əks etdirir. Ona görə də hüquqşünaslıq mətnlərinin tərcüməsi zamanı variativlik prinsiplərinin funksiyası və onların ayrı-ayrı dillərdə fərqli istifadəsi nəzərə alınmalıdır. Əks halda yanlışlıqlara və qərarların verilməsində qeyri-səlisliyə yol verilə bilər ki, bu da cəmiyyətdə tarazlığı poza biləcək ədalətsizlik görüntüləri yarada bilər.

Aparılan tədqiqatdan məlum olur ki, bədii üslub privativ frazeologizmlərin geniş tətbiq olunduğu sahədir. Çünki ədəbiyyat bədiilik tələb edir və bədiiliyin təminatçılarından biri də frazeoloji birləşmələrdir, məhz privativ frazeologizmlərdir.

M.M.Mirzəliyevanın qeyd etdiyi kimi “*İstər frazeoloji tarixizm, istərsə də*

frazeoloji arxaizmlərdən müəyyən dövrün səciyyəsinə ifadə etmək, bu və ya digər dərəcədə poetiklik, canlı bir lövhə yaratmaq üçün bədii ədəbiyyatda geniş istifadə olunur” [84, s.104].

Bədii əsərlərin dilində ədəbi dil normaları ilə şifahi nitqə xas “sərbəstliklər” yaranır. Müəllif nitqi isə təmiz ədəbi dildə olmalı, nitq mədəniyyəti normalarına müvafiq tərzdə qurulmalıdır.

P.Grzybek vurğulayır ki: “*Surətlərin nitqində frazeologizmlər həmin şəxsi xarakterizə edən dil vasitəsi kimi tətbiq olunur və kommunikasiyanın cazibədar təsvirinə təkan verir, dərin məna ifadə etməklə böyük söz yığınının qarşısını alır*” [289, s.202].

Privativ frazeologizmlərin bədii üslubda yaratdığı zəngin variasiya imkanlarını bədii əsərdən seçilmiş nümunələrlə izah edək:

(1) am/beim Schlafittchen nehmen / kriegen / packen – jmdn. fassen und zur Rechenschaft ziehen: “Er könnte den Kerl *am Schlafittchen nehmen*, ihn verdreschen” sagte der Heimleiter [377, s.40].

(2) jmdn. ins Grab bringen – jmdn. vernichten, an jmds. Tod schuld sein: Die Mutter hält ihre feuchten Hände vor den Mund und sagt, daß Jürgen *sie* mit solchen Worten *ins Grab brächte* [414, s.6].

(3) jmdm. ins Grab folgen – (kurz) nach jmdm. sterben: Bald *folgte* er völlig gebrochen *seiner Frau ins Grab* [425, s.3].

(4) jmdm. fehlt ein Groschen an der Mark – jmd. ist nicht recht bei Verstand: Du kannst doch nicht einfach auf der Autobahn halten, dir *fehlt* wohl *ein Groschen an der Mark* [414].

(5) ein Brett vor dem Kopf haben – etw. nicht begreifen / verstehen: “Gerechter habe ich dich behandelt, gerechter! Aber du, du *hast ein Brett vor dem Kopf*” [371, s.16].

(6) əli boşa çıxmaq: Qarı sevgililəri biri-birindən ayırmaq üçün kənddə-kəsəkdə molla qalmayıb, hamısına cadu-pitik etdirib, *əli yenə də boşa çıxıb* [72].

(7) ayağı kəsilmək: Ögey ana gələndən uşaqların *ayağı* ata-ana evindən *kəsilmişdi*.

(8) vaz keçmək: Qadını daha da təlaşa, həyacana salmaq üçün bundan *vaz keçmişdi* [106].

(9) evini başına uçurmaq: Allah *eveni başına uçurtsun*, Hacı Salmanın. Fəqir kişini yamanca işə saldı [106].

(10) yaxasını qırağa çəkmək: Şahbaz bəy: Bax, bax, necə and içir! Necə də şırın dil ilə *yaxasın qırağa çəkir!* [7].

Nümunələrdən görüldüyü kimi, yazıçı və publisistlərin əlində frazeologizmlər daha təsirli nitq alətinə çevrilir, qəhrəmanların nitqini fərdiləşdirmək, onların xarakterini və nitqini canlandırmaq üçün istifadə edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, bədii təsirlilik baxımından privativ və neqativ frazeologizmlərin effekti daha güclüdür. Çünki privativ frazeologizmlər sözün qüdrətini təmin edən xüsusiyyətləri, dilin zəriflik və gözəlliyini qeyri-aşkar formada nümayiş etdirir və bunun nəticəsində mövcud kommunikasiya şəraitində inkar-təsdiq variyasiya meydana çıxır.

Beləliklə, alman və Azərbaycan dillərinin müxtəlif funksional üslublarında privativ frazeologizmlərin tətbiqinin təhlilindən məlum olur ki, müqayisə olunan hər iki dilin bədii və məişət üslublarında privativ frazeologizmlər daha geniş tətbiq dairəsinə malikdir. Bu üslublarda neqativ və privativ frazeologizmlərin bütün növləri məharətlə istifadə olunur və bunun nəticəsində xüsusi funksional-üslubi çalarların, kontrast effektinin əmələ gəlməsinə şərait yaranır.

III FƏSİL

İNKAR TƏRKİBLİ FRAZELOGİZMLƏRİN STRUKTUR-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

3.1. Neqativ frazeologizmlər və onların struktur təsnifi

Bu fəsildə əsas məqsəd tədqiqatın predmetinə daxil olan neqativ frazeologizmlərin struktur-semantik və kommunikativ-üslubi xüsusiyyətlərini, affirmativ frazeoloji birləşmələrin inkar elementlərlə işlənmə qaydalarını müqayisəyə cəlb olunmuş hər iki dilin materialına söykənərək təhlil və tədqiq etməkdir. Buna görə də burada alman və Azərbaycan dillərindən seçilmiş mütləq inkar tərkibli frazeoloji birləşmələr müqayisəli şəkildə təsvir və təhlil olunur, onların kommunikasiya aktında inkar-təsdiq variativliyi yaratmaq imkanları izah olunur.

Bu paraqrafda isə adından göründüyü kimi, neqativ frazeologizmlər tərkib hissələrinə görə çoxsaylı nümunələrə istinad olunaraq təhlil edilir və onlar qruplaşdırılır. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, neqativ frazeologizm termini V.Haynemandan götürülmüşdür. Çünki inkar tərkibli və neqativ mənalı frazeoloji birləşmələri ilk dəfə V.Hayneman öz məqaləsində “neqativ frazeologizmlər” adlandırmışdır [300, s.472].

Məlumdur ki, inkarlığın tədqiqi ilə bağlı alman və Azərbaycan dilçilik ədəbiyyatında bir neçə sanballı tədqiqat işləri vardır. Bunların sırasında Y.Erben [253]; V.Hayneman [300]; Q.Helbiq [302]; R.Kanceva [318]; E.Leisi [345]; J.Mattauş [358]; Y.Şternkopf [430]; Q.Ştikel [438]; V.Vays [456]; A.Aslanov [11]; A.Əmirov [115]; S.Abdullayev [2] kimi dilçilərin tədqiqatlarını qeyd etmək olar. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, adları çəkilən bu tədqiqat işləri inkarlıq sahəsində tədqiqat aparmaq üçün dilçilərin hər zaman müraciət etdikləri dəyərli mənbələrdir. Lakin bu tədqiqatlarla funksional-semantik inkarlıq sahəsini tamamilə öyrənilmiş hesab etmək qeyri-mümkündür. Çünki adları çəkilən bu tədqiqat işlərində frazeologizmlərin inkarlığı probleminə toxunulmamış, bu haqqda heç bir məlumat verilməmişdir. Burada R.Vaykertin bir sitatını xatırlamaq yerinə düşər.

R.Vaykert yazır: *“Kontrastiv frazeologiya ilə əlaqədar müəyyən boşluqlar bu istiqamətdə hərtərəfli araşdırmaların vacibliyini təsdiqləyir. Ona görə də frazeologizmlərin müqayisəli tədqiqi dilçilik elmində bir sıra mühüm müasir nəzəri və praktiki məsələlərin işıqlandırılmasında başlıca rol oynayır”* [458, s.176].

Q.Ştikel qeyd edir: *“Ümumi şəkildə inkarlıq dedikdə ən azı sintaktik kateqoriya başa düşülür ki, bu da cümlənin ifadə strukturunda öz spesifik mövqeyi ilə seçilən dil vahidlərinin müəyyən sinfindən təşkil olunan semantik görüntüsü ilə müxtəlif ifadə formalarında nümayiş olunur”* [438, s.196].

S.Abdullayev isə inkarlığa belə tərif verir: *“İnkarlıq bir dil kateqoriyası kimi məfhum və fikirləri ifadə edən söz, söz birləşmələri və cümlələrin müəyyən pozitiv əlaqələrə uyğun gəlməməsini ifadə edir”* [2, s.12].

Deməli, yalnız inkar sözlərdən deyil, həmçinin inkar söz birləşmələri və hətta inkar cümlələrdən də bəhs etmək mümkündür. Dildə elə sabit söz birləşmələri vardır ki, onlar quruluşca mütləq inkar formadır. Başqa sözlə desək, inkar element onların ayrılmaz tərkib hissəsidir və inkar elementin həmin frazeologizmdən çıxarılması onun mənasının itməsinə səbəb olur. Məhz belə sabit söz birləşmələri burada neqativ frazeologizmlər adlandırılır.

Məlumdur ki, alman dilçiliyində dillərin tipoloji aspektdə öyrənilməsinə dair bir neçə tədqiqat işləri vardır. Qeyd etmək olar ki, bu tədqiqatlar müqayisəli-tipoloji istiqamətdə sonrakı araşdırmalar üçün möhkəm nəzəri zəmin yaradır. Bu dissertasiyada da bu nəzəri bünövrəyə istinad olunmuşdur.

Frazeoloji birləşmələrin müqayisəli tədqiqindən bəhs edən tədqiqatlar arasında D.Dobrovolski [141], Y.Korhonen [328] və J.Hüverinenin [313] araşdırmaları xüsusilə diqqətəlayiqdir. Qeyd olunan tədqiqat işləri müasir dilçiliyin mühüm nəzəri problemlərini geniş tipoloji planda öyrənmək üçün münasib imkanlar verir. Mövcud araşdırmalara əsaslanaraq demək olar ki, əksər hallarda tipoloji tədqiqatlar iki dilin materialı əsasında, həm də müqayisəli struktur-tipoloji planda aparılmışdır.

Tədqiqat işlərinin təhlilindən aydın görünür ki, alman dilinin frazeologiyası sahəsində aşağıdakı bir sıra mühüm problemlər ətraflı tədqiq olunmuşdur: 1) sabit söz birləşmələrinin struktur və semantik təsnifatı (U.Fix [259]; A.Rotkeqel [400];

İ.Çernişeva [220]; E.Aqrikola [185]), 2) frazeologizmlərin dil hadisəsi kimi mövcudluğunun başlıca əlamətləri (V.Teliya [443]; Q.Hoyzerman [296]; V.Flaysər [262]; B.Votyak [472]), 3) sözdüzəltmə konstruksiyaları və frazeologiyaya yeni leksik vahidlərin yaranmasının, eləcə də dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin mühüm amilləri T.Şippan [418]; Y.Şternkopf [431] kimi nəzəri əhəmiyyətli tədqiqat əsərləri oxucuların və tədqiqatçıların sərəncamındadır. Bundan başqa frazeologizmlərin ayrı-ayrı növlərinin tədqiqi ilə bağlı çoxsaylı araşdırmalar da diqqəti cəlb edir. Lakin bu tədqiqatların heç birində inkar vasitələrin frazeologizmlərin tərkib hissəsi olması haqqında və yaxud frazeoloji birləşmələrin inkarlıq elementlərlə işlənməsinin mümkünlüyü və ya qeyri-mümkünlüyündən bəhs edilməmişdir. Daha dəqiq desək, alman dilçilik ədəbiyyatında inkarlıq elementlərlə frazeoloji birləşmələrin işlənməsi haqqında tədqiqat işi yoxdur.

Azərbaycan dilinin frazeologiyasına dair H.H.Baxşiyev [58], Ə.H.Hacıyeva [69], H.Ə.Həsənov [73], M.H.Hüseynzadə [74], A.M.Qurbanov [80], S.N.Murtuzayev [85], N.Ç.Vəliyeva [105], Ç.H.Qurbanov [152] və N.R.Rəhimzadənin [162] tədqiqat işləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Lakin Azərbaycan dilində olan bu tədqiqat işlərində də frazeoloji birləşmələrin inkarlıqından bəhs edilməmişdir. Başqa sözlə desək, Azərbaycan dilinin frazeologiyaya sahəsində frazeoloji birləşmələrin inkarlığına dair ayrıca bir tədqiqat işi yoxdur. Ona görə də bu dissertasiya işində frazeoloji birləşmələr üzərində bir sıra aktual və maraqlı problemlərin həllinə yönəlmiş təhlillər aparılmışdır.

Alman və Azərbaycan dillərinin frazeoloji sisteminin tədqiqindən belə məlum olur ki, elə frazeoloji vahidlər vardır ki, onlar inkar formalı olmalarına baxmayaraq təsdiq məna ifadə edir və ünsiyyət aktında funksional-üslubi variantivliyin yaranmasına səbəb olur. Beləliklə, bu cür frazeologizmlər təsdiq və inkar hökmlərin semantik çarpazlığına və geniş variantlaşma imkanlarına gətirib çıxarır.

Mövcud tədqiqatların təhlili göstərir ki, frazeologizm anlayışının müəyyənləşdirilməsi çoxlu tədqiqatların obyektinə olmuşdur və bu fenomen bəzən qısa, bəzən də geniş şəkildə təhlil olunmuşdur. Buna baxmayaraq qeyd etdiyimiz kimi, inkar elementlərin frazeoloji birləşmələrlə işlənməsi haqqında heç bir tədqiqat aparılmamışdır. Bu problemlə bağlı ancaq iki tezis və bir məqalə vardır. Görkəmli

alman dilçiləri U.Fix [259], V.Hayneman [300] və rus dilçilik məktəbinin tanınmış nümayəndəsi T.Z.Çerdantsevanın [173] fikir və qeydləri bu tədqiqatın aparılması üçün bir səbəb olmuşdur. Məhz adları çəkilən bu müəlliflər öz tezislərində inkar vasitələrin frazeologizmlərlə işlənməsinin tədqiqi haqqında araşdırma olmadığını və problemin öz həllini tapmadığını vurğulayırlar. Hər üç müəllif bu məsələnin hərtərəfli təhlil və tədqiqini gələcək araşdırıcıların öhdəsinə buraxmışlar.

T.Z.Çerdantseva və U.Fiksin xülasə xarakterli mülahizələri məndə belə bir araşdırmanı aparmaq üçün böyük bir maraq oyatmış və eyni zamanda bir açar rolunu oynamışdır.

U.Fiks yazır: *“Affirmativ sabit söz birləşmələrinin sistemi neqativ sabit ifadələrin simmetrik sistemi ilə tamamlanır – söyləmək mümkündür”* [259, s.69]. Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, frazeologizmlər prinsip etibarilə hər hansı bir inkar element ilə işləyə bilər.

T.Z.Çerdantseva qeyd edir: *“Frazeoloji vahidin yaranmasında inkarın rolu haqqında məsələ inkar elementin frazeologizmin komponenti olmaq imkanına və onun semantikasına təsirinə diqqət yetirməyi tələb edir”* [173, s.54].

Azərbaycan dilçiliyində frazeologizmlərlə inkar elementlərin əlaqəsi probleminə yalnız H.A.Bayramov öz doktorluq dissertasiyasında münasibət bildirmişdir. Müəllif yazır: *“Feilə məxsus təsdiq və inkarlıq feili frazeoloji birləşmələrə də aiddir. Lakin feillərdən fərqli olaraq bu, frazeoloji birləşmələrin heç də hamısına eyni dərəcədə aid deyildir. Təsdiq və inkarlığın ifadəsi baxımından feili frazeoloji birləşmələri üç qrupa ayırmaq lazım gəlir: 1) həm təsdiqdə, həm də inkarda işlədilər; 2) Əsasən inkarda işlədilər; 3) Əsasən təsdiqdə işlədilər”* [60, s.95].

Qarşılaşdırılan müxtəlif sistemli alman və Azərbaycan dillərindən seçilmiş çoxsaylı nümunələrin struktur təhlilinə əsasən demək mümkündür ki, hər iki dildə feili frazeoloji birləşmələrin çoxu feillər kimi həm təsdiqdə, həm də inkarda işləyə bilər. Nümunələrə nəzər salaraq:

(1) *über seinen Schatten springen können - nicht über seinen Schatten springen können;*

(2) *ein großes Licht sein – kein großes Licht sein;*

- (3) *jmdm. einen Bären aufbinden - jmdm. keinen Bären aufbinden;*
- (4) *jmdn./etw. aus den Augen lassen - jmdn./etw. nicht aus den Augen lassen;*
- (5) *sich eine BlöÙe geben - sich keine BlöÙe geben;*
- (6) *in die Binsen gehen - nicht in die Binsen gehen;*
- (7) *mit einem blauen Auge davonkommen - nicht mit einem blauen Auge davonkommen;*
- (8) *abırdan düŒmək – abırdan düŒməmək;*
- (9) *bağrını yarmaq - bağrını yarmamaq;*
- (10) *baş qoŒmaq - baş qoŒmamaq;*
- (11) *rəhmə gəlmək - rəhmə gəlməmək;*
- (12) *ağı - qaradan seçmək – ağı - qaradan seçməmək;*
- (13) *ürəyini açmaq - ürəyini açmamaq;*
- (14) *üzü gülmək – üzü gülməmək*
- (15) *baş əymək – baş əyməmək və s.*

Bu frazeologizmləri praqmatik aspektdə təhlil etsək, onların daha çox bədii üslubda işlənmə tezliyinə malik olduğunu görürük. Bunu bədii əsərlərdən seçilmiş nümunələrlə təsdiq etmək olar. Məsələn:

(1) Ich sah mich nicht um; ich konnte den Wirt *nicht aus den Augen lassen* [394, s.242].

(2) Gretel war müde und *ließ die Hexe aus den Augen* [457, s.59].

(3) Əvvəlcə bacısına *baş qoŒmadı* [9, s.169].

(4) Nisə, qəribə iş ittifaq düşdü, axı sən ona niyə *baş qoŒursan?* [7, s.112]

Bəs frazeologizmlərin inkar elementlərlə işlənməsi necə müəyyən olunur? Və yaxud nə zaman təsdiq strukturda olan frazeoloji birləşməni inkar etmək mümkündür? Bu çətin və maraqlı suala cavab vermək heç də asan deyildir. Burada görkəmli alman dilçisi V.Flaysərin belə bir fikri diqqəti cəlb edir.

V.Flaysər bu suala belə cavab verir: “*İnkar elementlərin frazeologizmlərlə işlənməsi frazeoloji birləşmələrin idiomluq və sabitlik dərəcəsiindən asılıdır. Bu baxımdan təsdiq strukturda olan bir çox frazeologizmlərin inkar olunması qeyri-mümkündür*” [265, s.98].

Qeyd etmək lazımdır ki, frazeoloji birləşmələrin inkar olunmasını təhlil etmək heç də asan bir məsələ deyildir. Çünki bu zaman iki mürəkkəb dil kateqoriyası arasındakı münasibəti aşkarlamaq tələb olunur. Təhlil zamanı bir tərəfdən inkarlıq kateqoriyasının mürəkkəb və çoxaspektli xarakteri, digər tərəfdən isə mürəkkəb leksik-qrammatik strukturda olan frazeoloji birləşmələrin ünsiyyət prosesində rolu nəzərə alınmalıdır. Bununla bərabər dil və təfəkkürün əlaqəli abstraksiyasının məhsulu olan mürəkkəb dil vahidləri frazeologizmlərin komponentləri arasındakı idiomlaşma prosesi unudulmamalı, yəni frazeologizmlərin bölünməzliyinə diqqət yetirilməlidir.

Alman dilində nümunələrin struktur-semantik təhlilinə əsasən demək mümkündür ki, bəzi frazeoloji vahidlər yalnız inkar strukturunda mövcuddur. Yəni inkarlıq elementi onların ayrılmaz tərkib hissəsidir və inkarlıq vasitəsinin həmin frazeologizmdən çıxarılması qeyri-mümkündür. Daha dəqiq desək, belə frazeologizmlərin təsdiqə çevrilməsi onun mənasının itməsi ilə nəticələnir. Nümunələrə nəzər salaq:

- (1) *keinen Finger krumm machen* - **einen Finger krumm machen*;
- (2) *jmdm. nichts von den Fersen gehen* - **jmdm. von den Fersen gehen*;
- (3) *nicht von gestern sein* - **von gestern sein*;
- (4) *jmdm. nicht von den Hacken gehen* - **jmdm. von den Hacken gehen*;
- (5) *nicht in jmds. Haut stecken mögen* - **in jmds. Haut stecken mögen*;
- (6) *überall und nirgendwo zu Hause sein* - **überall und irgendwo zu Hause sein*;
- (7) *keinen Stein auf dem andern lassen* - **einen Stein auf dem andern lassen*;
- (8) *etw. (bei jmdm.) keinen Blumentopf gewinnen können* - **etw. (bei jmdm.) einen Blumentopf gewinnen können*;
- (9) *auf keinen grünen Zweig kommen* – **auf einen grünen Zweig kommen*;
- (10) *keine Grütze im Kopf haben* - **eine Grütze im Kopf haben* və s.

Belə frazeoloji birləşmələr haqqında İ.İ.Çernişeva yazır: “*İnkar tərkibli frazeologizmlərin təsdiq konstruksiyaya çevrilməsi bu frazeoloji birləşmənin mənasının itməsinə səbəb olur*” [220, s.234].

Alman dilində mütləq inkar struktura malik neqativ frazeologizmlərin Azərbaycan dilindəki ekvivalentlərinin hansı mənə kəsb etməsini aşağıdakı nümunələrdə nəzərdən keçirmək maraqlıdır:

(1) *nicht vom Fleck kommen* - uğur qazanmamaq;

(2) *sich keine grauen Haare wachsen lassen* – heç nəyi vecinə almamaq;

(3) *sich kein Bein ausreißen* – özünə əziyyət verməmək;

(4) *seinen Augen nicht trauen* – gözlərinə inanmamaq;

(5) *da bleibt kein Auge trocken* - göz yaşları axıtmaq;

(6) *keine zehn Pferde bringen* - əli işdən soyumaq;

(7) *jmdn./etw. nicht über seinen (eigenen) Schatten springen können* – ağac kölgəsində yatır, elə bilir öz kölgəsidir;

(8) *jmdm. nicht das Wasser reichen können* – izinə - tozuna çatmamaq;

(9) *auf keinen grünen Zweig kommen* - uğur qazanmamaq;

(10) *gegen Tod ist kein Kraut gewachsen* – ölümə carə yoxdur.

Struktur-semantik təhlilə əsasən belə bir nəticəyə gəlmək olar: (1), (2), (3), (4), (8), (9) və (10)-cu nümunələr hər iki dildə inkar strukturdadır və inkar semantika ifadə edir. Burada neqativ frazeologizmlərin struktur-semantik təhlili alman və Azərbaycan dillərində 70% oxşarlığın olduğunu göstərir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, mütləq inkar konstituentli neqativ frazeologizmlər Azərbaycan dilinin materialında da diqqəti cəlb edir. Belə neqativ frazeologizmlərin təsdiq formada işlədilməsi onların semantikasının itməsinə səbəb olur. Nümunələrə diqqət yetirsək, bunu müşahidə edərik:

(1) *özünü sındırmamaq,*

(2) *gün-dirrik verməmək,*

(3) *ayağını basmamaq,*

(4) *dil boğaza qoymamaq,*

(5) *şəstini sındırmamaq,*

(6) *söz altında qalmamaq,*

(7) *ağzının sözünü bilməmək,*

(8) *ağzı qatıq kəsməmək,*

(9) *ağzına çullu dovşan yerləşməmək / sığışmamaq,*

(10) *tükünü tərptəməmək və s.*

Göründüyü kimi, burada təhlil olunan frazeologizmlərin tərkibində inkar elementin, yəni *-ma*, *-mə* inkar şəkilçisinin funksiyası konstitutiv qaydada görünür, çünki inkar konstituent özü sabit birləşmənin mənasında bilvasitə iştirak edir. Bu neqativ frazeoloji birləşmələrdə inkar element frazeologizmin tərkibində vacib komponent kimi reallaşır. Başqa sözlə desək, inkar elementin özü də frazeologiləşmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, belə neqativ frazeologizmlər dildə obrazlı inkarlıq şəkillərinin yaradılmasında mühüm rol oynayır.

Neqativ frazeologizmlərin bu əlaməti V.Haynemanın qeyd etdiyi kimi *“təsdiq ilkinliyə yol verməyən neqativ sabit birləşmələrin özünəməxsus xüsusiyyəti ilə xarakterizə olunur”* [300, s.474].

Frazeologizmlərin struktur-semantik təhlili daha bir faktı da söyləməyə imkan verir. Müqayisə olunan hər iki dildə müəyyən məntiqi semantik və struktur məhdudiyyətlərin təsiri altında heç bir inkarlaşmaya yol verməyən təsdiq strukturlu frazeologizmlərlə yanaşı, təsdiq *“ilkinliyə”* əsaslanmayan inkar strukturlu frazeologizmlər də mövcuddur. Birinciləri affirmativ frazeologizmlər, ikinciləri isə neqativ frazeologizmlər adlandırmaq olar. Bunların sırasında neqativ və privativ frazeologizmlərin xüsusi yer tutduğunu unutmaq olmaz.

V.Fridrix belə bir fərziyyə irəli sürür: *“Dildə elə frazeologizmlər vardır ki, hər hansı bir inkar element onların zəruri komponenti ola bilər. Bu halda inkar elementlər frazeologiləşmiş olur və belə frazeoloji birləşmələrin təsdiqdə işlənməsi mümkün deyildir”* [274, s.186].

Y.Korhonen qeyd edir: *“Alman dilində ədatlar, zərflər, əvəzlilər və bağlayıcılar frazeologizmlərdə inkarın ifadə formaları şəklində fəaliyyət göstərir”* [328, s.134].

Aparılan təhlillər göstərir ki, alman dilində frazeoloji birləşmələrin mütləq komponenti kimi çıxış edən inkar elementlər *nicht*, *nichts*, *kein*, *nirgends* və *weder noch* inkarlıq indikatorlarıdır.

Azərbaycan dilində isə neqativ frazeologizmlərin tərkib elementi kimi inkar affikslər, *“-ma”*, *“-mə”*, *“na-”*, *“bəd”*, *“-sız”*⁴ mühüm rol oynayır. Bundan başqa

Azərbaycan dilində “nə”, “nə də” inkar bağlayıcısı da bəzi neqativ frazeologizmlərin komponenti kimi çıxış edir. Qeyd etmək olar ki, bu inkar affikslər neqativ frazeologizmlərin zəruri komponenti kimi tədqiqata cəlb olunan frazeoloji neqativlərin 60%-də nəzərə çarpır.

Bu tədqiqat işində neqativ frazeologizmlər struktur nöqteyi-nəzərdən təhlil olunaraq tərkibindəki inkar elementə görə qruplara ayrılmışdır. Beləliklə, neqativ frazeologizmlər təsnif olunmuş və onların müqayisə olunan dillərdə oxşar və fərqləri üzə çıxarılmışdır. Alman dilində neqativ frazeologizmlərin qeyd olunan prinsip əsasında struktur təsnifatı və onların Azərbaycan dilində ekvivalentlərinin müqayisəsi maraqlıdır. Tərkibindəki inkar elementi nəzərə alaraq alman dilindən seçilmiş 500 neqativ frazeologizmlər struktur-semantik aspektdə üç qrupa bölünmüşdür. Aparılan təhlillərə əsasən demək mümkündür ki, alman dilində inkarlıq sahəsinin leksik indikatorları arasında dominant element olan *nicht* inkar ədatı zəruri tərkib hissəsini təşkil edən neqativ frazeologizmlər kəmiyyətə üstünlük təşkil edir. Onların sayca üstünlük təşkil etdiyi nəzərə alınaraq birinci qrupda cəmləndirilmişdir.

1. *nicht* inkar elementi zəruri tərkib hissəsi olan neqativ frazeologizmlər:

- (1) *nicht viel Federlesen mit jmdm., mit etwas machen* – naz etməmək;
- (2) *nicht mit Gold aufzuwiegen sein* – əvəzolunmaz olmaq;
- (3) *nicht alle Tassen im Schrank haben* – ağılı itirmək, dəli olmaq;
- (4) *nicht auf der Höhe sein* – sağlam olmamaq;
- (5) *jmdm. nicht von der Fersen gehen* – bir kəsi təngə gətirmək;
- (6) *nicht von Pappe sein* – boş şey olmamaq, əhəmiyyətsiz deyil;
- (7) *nicht in den Kram passen* – yaraşmamaq, qane etməmək;
- (8) *jmdm. nicht grün sein* – kiminsə hərəkətlərinə laqeyd olmamaq;
- (9) *jmdn. / etw. nicht riechen können* – kiməsə / nəyəsə dözməmək;
- (10) *nicht bei Groschen sein* – ağılı başında olmamaq.

Nəzərdən keçirilən frazeologizmlərin Azərbaycan dilində olan struktur-semantik ekvivalentlərindən aydın görünür ki, onlardan yalnız beşi (1), (3), (5), (8) və (10) quruluşca frazeoloji birləşmədir. Lakin mənalarına görə buradakı neqativ frazeologizmlərin Azərbaycan dilindəki ekvivalentləri ya eksplisit, ya da implisit

inkar semantikalıdır. (3) və (5) nümunələr istisna olmaqla digər ekvivalentlərdə inkar mənə “-ma”, “-mə” inkar şəkilçisinin köməyi ilə eksplisit şəkildə ifadə olunmuşdur. (3) *ağlını itirmək* və (5) *təngə gətirmək* frazeologizmlərində inkar implisit şəkildə ifadə olunduğundan onlar privativ frazeoloji birləşmələrə aiddir.

2. *kein* inkar əvəzliyi zəruri komponent kimi fəaliyyət göstərən neqativ frazeologizmlər:

- (1) *keinen roten Heller mehr haben* – cibində siçanlar oynamaq;
- (2) *kein Hemd auf dem Leib haben* – lüt-üryan olmaq;
- (3) *kein Herz haben* – daşürəkli olmaq;
- (4) *kein Blatt vor den Mund nehmen* – fikrini açıq demək/söyləmək;
- (5) *sich keine Blöße geben* - özünü aciz göstərməmək;
- (6) *sich kein Bein ausreißen* – özünə əziyyət verməmək;
- (7) *keine grauen Haare wachsen lassen* - Araz aşığından, Kür topuğundandır
- (8) *keinen Finger krumm machen* - əlini ağdan-qaraya vurmamaq;
- (9) *keinen Schlag tun* - əlini-əlinin üstə qoyub oturmaq;
- (10) *keine Miene verziehen* – özünü o yerə qoymamaq;

Müqayisəli struktur-semantik təhlil zamanı diqqəti cəlb edən mühüm fərqlər nəzərə çarpır. Belə ki, alman dilində tədqiq olunan *kein* zəruri inkar komponentli neqativ frazeoloji birləşmənin Azərbaycan dilində olan müvafiq ekvivalentlərinin yalnız yarısında inkar element nəzərə çarpır. Bunu yuxarıdakı (1), (2), (3), (4), (7) və (9)-cu nümunələrin timsalında da aydın görürük. Digər yarısını affirmativ söz birləşmələri və yaxud implisit inkara malik privativ frazeologizmlər təşkil edir.

3. Üçüncü qrupda *nie*, *nichts*, *nirgends* və *weder noch* zəruri inkar tərkibli neqativ frazeologizmlər cəmləşdirilmişdir. Bu inkar konstituentli neqativ frazeoloji birləşmələr də digər neqativ frazeologizmlər kimi, inkar semantikanın müxtəlif mənə incəliklərinin və həmçinin emosional-ekspressiv mənə çalarlarının yaradılmasında vacib rol oynayır. Nümunələrə diqqət yetirək:

- (1) *weder Hand noch Fuß haben = keinen Sinn haben* – mənasız olmaq;
- (2) *weder Fisch noch Fleisch sein = nichts Richtiges* – nə ölüyə hay verir, nə diriyyə pay;

(3) *weder Tod noch Teufel fürchten* = *niemanden, nichts fürchten* – heç nədən qorxmamaq;

(4) *nichts zur Sache tun* - əhəmiyyətsiz bir şey olmaq;

(5) *auf jmdn. nichts kommen lassen* – pisliliyin tərəfini tutmaq;

(6) *nichts für ungut* – qəlbini sındırmamaq;

(7) *überall und nirgends zu Hause sein* – evsiz-eşiksiz olmaq;

(8) *nichts zu bestellen haben* – ağızdan söz çıxarmamaq;

(9) *nichts auf dem Kasten haben* – qabında bir şey yoxdur;

(10) *nichts für fremde Ohren sein* = *geheim, vertraulich sein* – sirr saxlamağı bacarmaq;

(11) *noch nicht trocken hinter den Ohren sein* = *unfrei, unerfahren sein* – təcrübəsiz olmaq;

Bu nümunələrin tipoloji müqayisəsi göstərir ki, burada yalnız semantik adekvatlıqdan danışmaq mümkündür. Göründüyü kimi, alman dilində mütləq inkar konstituentli neqativ frazeologizmlərin Azərbaycan dilindəki ekvivalentləri (8) istisna olmaqla həm eksplisit inkar komponentə, həm də inkar mənaya malikdir. Ancaq strukturlarına görə bu ekvivalentlər öz müxtəlifliyi ilə fərqlənir. Belə ki, (1), (4), (6) və (11) ekvivalentlərdə inkar suffiks *-siz*, (3), (6) və (8)-ci nümunələrdə *-ma* inkar infiksi (2)-cidə nə-nə inkar bağlayıcısı, (9)-də “*yox*” inkar sözü frazeoloji neqativlərin zəruri komponentini təşkil edir. (10) isə pozitiv strukturdadır, lakin neqativ mənə ifadə edir. (5)-ci nümunədə inkar mənənin ifadəsinə “*pis*” sözü xidmət edir. Çünki “*yaxşı*” sözünün antonimi olan “*pis*” sözü privativ sözlərə aiddir. Privativ söz və söz birləşmələrinin inkarın implisit ifadə vasitələri olması haqqında ikinci fəslin birinci paraqrafında ətraflı bəhs edilmişdir. Ona görə bu şərh burada təkrar etməyi lüzumsuz hesab edirik. Strukturda nəzərə çarpan bu fərqlər müqayisə olunan dillərin empirik milli xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır. Eləcə də bu fərqlərin alman və Azərbaycan xalqlarının tarixi-mədəni köklərindən qaynaqlandığını qeyd etmək lazımdır.

Yuxarıdakı nümunələrin struktur-semantik təhlilə əsasən neqativ frazeologizmlərdə inkar elementin bu sabit söz birləşmələrinin ayrılmaz komponenti və mühüm mənə reallaşdırıcısı olduğunu qeyd etmək mümkündür. Beləliklə, frazeoloji

neqativlərin semantik təhlilini nəzərə almaq zərurəti də ortaya çıxır. Bu problem isə geniş təfəsilatı ilə III fəsil §2-də izah olunacaq.

Neqativ frazeoloji birləşmələrin semantik təhlilindən məlum olur ki, alman dilində inkar konstituentli neqativ frazeoloji birləşmələrdə inkar komponentin digər bir inkar elementlə əvəz olunması halları da müşahidə olunur. Bu nöqtəyi-nəzərdən də tədqiqat işində neqativ frazeologizmlər üç qrupa ayırılmışdır:

1. Zəruri inkar komponent neqativ frazeologizmin mənasında olduğu kimi saxlanılır:

(1) *nicht vom Fleck kommen = nicht vorankommen* – uğur qazanmamaq;

(2) *keine Sonne sehen = keine Aussicht auf Erfolg haben* – heç bu işin axırı görünmür;

(3) *nicht auf der Höhe sein = nicht gesund sein* – iş qabiliyyətini itirmək;

(4) *nicht alle auf dem Kasten haben = nicht alle beisammen haben* – diqqətsiz olmaq;

(5) *sich keine Mühe machen = keine Umstände bitten* – özünə əziyyət verməmək;

(6) *jmdm. nicht grün sein = jmdn. nicht wohlgesinnt sein* – bir kəsə maneçilik törətmək;

(7) *sich keine Blöße geben = nicht Schwäche zeigen* – özünü zəif göstərməmək;

(8) *etw. ist keinen Pfennig wert = etw. hat keinen Wert* – heç bir qara qəpiyə də dəyməz;

(9) *jmdm. gefällt / paßt jemandes Nase nicht = jmd. mag jmdn. nicht* – bəyənməmək;

(10) *bei jmdm. keinen guten Tag haben = kein Glück haben, von jmdm. schlecht behandelt werden* – gününü qara etmək;

2. Zəruri inkar komponent *kein – nicht / nichts* ilə və ya əksinə əvəz olunur:

(1) *sich kein Bein ausreißen = sich nicht anstrengen* – vecinə almamaq;

(2) *keine Miene verziehen – trotz innerer Erregung seinen Gesichtsausdruck nicht ändern* – özünü o yerə qoymamaq;

(3) *keinen Finger rühren* = *nichts tun, nicht arbeiten* - əlini ağdan-qaraya vurmamaq;

(4) *nicht vor der Stelle kommen* = *bei einer Arbeit keine Fortschritte machen* – uğur qazammamaq;

(5) *keine Augen im Kopf haben* = *nicht aufpassen* – diqqətsiz olmaq;

(6) *nicht vom Fleck kommen* = *nichts erreichen / schaffen* – uğur qazanmamaq;

(7) *keinen Strich tun* = *nichts tun, nicht arbeiten* - əlini ağdan qaraya vurmamaq;

(8) *keinen Finger krumm machen* = *nichts tun, nicht arbeiten* - əlini ağdan-qaraya vurmamaq;

(9) *keine Notiz von jmdm. / etw. nehmen* = *jmdm. / etw. nicht beachten* – bir kəsə \ bir şeyə diqqət yetirməmək;

(10) *den Wald vor lauter Bäumen nicht sehen* = *keinen Durchblick haben* - əsil mahiyyətini görməmək;

3. Zəruri inkar komponent başqa bir inkar element, yəni inkar affikslər *un-*, *miß-*, *ver-* və s., həmçinin *niemand* inkar sözü ilə ifadə olunur. Nümunələrə diqqət yetirək:

(1) *das Kraut nicht fett machen* = *nichts mehr ändern* – olacağa çarə yoxdur;

(2) *sich nicht in die Karten sehen lassen* = *seine Pläne und Absichten niemandem verraten* – sirrini heç kimə verməmək;

(3) *dem Frieden nicht trauen* = *mißtraurisch sein* – qəm-qüssəli olmaq;

(4) *jmdn. / etw. nicht aus den Augen lassen* = *jmdn. / etw. ununterbrochen beobachten* – gözdən qaçırmamaq;

(5) *keinen Sieg (gegen jmdn.) machen* = *in einem Wettbewerb ohne Chancen sein* – uğursuzluğa düçar olmaq;

(6) *nicht alle Tassen im Schrank haben* = *etw. Unsinniges vorhaben* – dəli olmaq;

(7) *jmdn. nicht von den Fersen gehen* = *jmdn. unentwegt belästigen* – bir kəsi təngə gətirmək;

(8) *nicht an Herzdrücken sterben* = *alles ohne Hemmungen aussprechen* –

ürəyində heç nəyi saxlamamaq, hər şeyi açıb tökmək;

(9) *nach jmdm. / etw. kräht kein Hahn = niemand kümmert sich um jmdn. oder um etwas* – başlı-başına buraxmaq, heç nəyin qayğısına qalmamaq;

(10) *aus etwas keinen Hehl machen = etwas nicht verschweigen, verheimlichen* – açaram sandığı, tökərəm pambığı

Nümunələrin təhlilindən belə nəticəyə gəlmək olar ki, burada təhlil olunan neqativ frazeologizmlər yalnız neqativ struktura malik deyil, onlar həmçinin neqativ semantikanın daşıyıcılarıdır. Lakin tədqiqat nəticəsində aşkar olunmuşdur ki, neqativ frazeologizmin mənası və inkar elementin mütləq işlənməsi arasındakı nisbət tərs mütənasibdir. Ona görə ki, semantik təhlilə əsasən implisit inkar daşıyıcı frazeologizmlərin, yəni privativ frazeologizmlərin olduğu müəyyən edilmişdir. Başqa sözlə desək, inkar məna çox vaxt implisit şəkildə daha obrazlı formada privativ frazeologizmlərin təmsalında ifadə olunur. Fəlsəfi mənbələrdə yazıldığı kimi, inkar və təsdiq anlayışları əks qütbləri ifadə etsələr də, onlar eyni zamanda bir-biri ilə əlaqədar olan və biri digərini şərtləndirən anlayışlardır. Ona görə də inkar və təsdiq ifadələrin xüsusi bir harmoniyası mövcuddur. Bu harmoniya dildə inkar-təsdiq variativliyi şərtləndirən mühüm amillərdən biridir və neqativ frazeologizmlər də bu amilə xidmət edən dil vahidləridir.

3.2. Neqativ frazeologizmlərin funksional-semantik təsnifi

Neqativ və privativ frazeologizmlər üzərində aparılan tədqiqatlar göstərir ki, ünsiyyət prosesində bəzən təsdiq quruluşlu sabit söz birləşməsi inkar mənanı, inkar quruluşlu frazeoloji birləşmə isə təsdiq mənanı ifadə edə bilər. Bu variativlik imkanı nitq ekspressiyasının və funksional-üslubi variativliyin yaranmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Beləliklə, inkar və təsdiqin bu cür qarşılıqlı münasibətləri neqativ və privativ frazeologizmlərin semantik variativliyində aydın əks olunur.

E.Vorbs frazeoloji birləşmələrin semantik tədqiqinə həsr etdiyi məqaləsində yazır: “*Semantik qeyri-dəqiqlik (Vagheit) probleminin “denotativ-referensial mürəkkəblilik” və “geniş əlaqəlilik” nəticəsində yarandığını nəzərə almamaq mümkün deyildir*” [471, s.39].

Alman dilindəki neqativ frazeologizmlərin mənasının təsvirində, onların Azərbaycan dilində ekvivalentlərinin müəyyənləşdirilməsində və izahında bu mürəkkəblik və qeyri-dəqiqlik açıq-aşkar nəzərə çarpır. Neqativ frazeoloji birləşmələrin semantikasının frazeologizmlərin və onların ayrı-ayrı komponentlərinin mənaları arasındakı möhkəm kolokasiyanın təsirindən yarandığını nəzərə alaraq, inkar konstituentli frazeologizmlərin tədqiqində əsas etibarilə denotativ mənaya istinad edilir, başqa sözlə desək, bu tədqiqat frazeoloji neqativlərin denotativ mənasının təhlilinə əsasən aparılır.

Neqativ frazeologizmlərin semantik təhlilini apararkən dilin mürəkkəb leksik vahidləri arasında xüsusi bir qrup olan neqativ frazeologizmlərin tərcüməsi, yəni onların Azərbaycan dilində ifadəsi zamanı frazeologizmlərin milli səciyyəsiindən irəli gələn bir sıra çətinliklərlə rastlaşırıq. Neqativ frazeoloji birləşmələri müqayisəli semantik aspektdə tədqiq edərkən frazeologizmlərin tərcüməsinin elmi-nəzəri mənbələrdə məlum olan dörd növündən istifadə olunmuşdur. Lakin bu tədqiqatın əsas məqsədi yalnız alman dilindən seçilmiş neqativ frazeoloji birləşmələrin Azərbaycan dilinə tərcüməsi və yaxud onların ekvivalentlərinin müəyyənləşdirilməsindən ibarət deyildir. Bu paraqrafda tədqiqatın aktuallığını göstərən mühüm problemlərdən biri kimi neqativ frazeologizmlərin funksional-semantik təsnifatını müəyyənləşdirməkdir. Alman və Azərbaycan dillərində neqativ frazeologizmləri struktur-tipoloji və struktur-semantik baxımdan təhlil edərkən mühüm meyar kimi inkar elementin frazeologizmin tərkibində rolu və onun müqayisə olunan dillərdə işlənmə xüsusiyyətləri nəzərə alınmışdır.

Semantik təhlillərə əsaslanaraq mütləq inkar konstituentli neqativ frazeologizmləri müqayisə olunan alman və Azərbaycan dillərində iki qrupa ayırmaq mümkündür:

- 1) zəruri inkar tərkibli, təsdiq mənalı neqativ frazeologizmlər;
- 2) zəruri inkar tərkibli, inkar mənalı neqativ frazeologizmlər.

Neqativ frazeoloji birləşmələrin semantik tədqiqi zamanı V.Flaysşerin mülahizəsinə istinad olunmuşdur. V.Flaysşer qeyd edir: *“İnkar tərkibli frazeoloji vahidlərin mənasında heç də həmişə inkar ifadə olunmur”* [265, s.92].

Alman dilinin materialı üzərində birinci qrupa aid nümunələrin semantik

təhlilini aparaq:

(1) *aus seinem Herzen keine Mördergrube machen* = *seine Meinung offen sagen* – fikrini açıq demək;

(2) *nicht von schlechten Eltern sein* = *beachtlich sein* - diqqətli olmaq;

(3) *sich nicht lumpen lassen* = *jmdn. großzügig beschenken / bewirten* - əlaçıq/səxavətli olmaq;

(4) *kein Blatt vor den Mund nehmen* = *etw. offen aussprechen* - açıq danışmaq;

(5) *den Hals nicht vollkriegen* = *immer noch mehr von etw. haben wollen* - acgöz olmaq;

(6) *nichts als jmdn. / etw. im Kopf halten* = *zu sehr an eine ganz bestimmte Person / Sache denken* - kimi / nəyi isə beynində fırlatmaq;

(7) *mit etw. nicht hinter dem Busch halten* = *etw. direkt sagen* - sözü üzə demək;

(8) *nicht auf den Mund gefallen sein* = *gut reden* - söz üçün məəttəl qalmamaq;

(9) *keine große Sprünge machen* = *wenig Geld haben* - əliaşağı olmaq;

(10) *keiner Fliege etw. zuleide tun (können)* = *einen sehr sanften Charakter haben* - mülayim xasiyyətli olmaq, heç bir qarışqanı da tapdamamaq və s.

Buradakı inkar tərkibli frazeologizmlərin alman dilində inkar mənə deyil, əksinə təsdiq mənə ifadə etdiyi aydın görünür. Maraqlı bir sual ortaya çıxır: bəs onların Azərbaycan dilindəki ekvivalentləri və ya mənə müvafıqları təsdiq, yoxsa inkar mənalıdır? Azərbaycan dilində olan ekvivalentlərin (8) və (9)-cu nümunələr istisna olmaqla hamısının həm təsdiq struktura, həm də təsdiq semantikaya malik olduğunu görürük. (8) inkar mənalı neqativ frazeoloji birləşmə, (9) isə inkar mənanı implisit şəkildə ifadə edən privativ frazeoloji birləşmədir. Buradan belə bir nəticə hasil olur: tamamilə müxtəlif tipoloji quruluşa malik olan alman və Azərbaycan dillərində müxtəlif strukturlar semantikasına görə oxşar ola bilər.

Eyni ilə belə bir təhlili Azərbaycan dilindən seçilmiş nümunələrin təmsalında aparamaq da maraqlıdır. Doğrudur, belə bir təhlili aparmaq o qədər də asan deyildir. Çünki Azərbaycan dilində olan təsdiq mənalı, lakin zəruri inkar komponentli neqativ frazeologizmlərin alman dilindəki qarşılıqlarının və ya müvafıqlıklarının, daha doğrusu, ekvivalentlərinin müəyyənləşdirilməsi zəngin bilik və təcrübə tələb edir.

Müqayisəyə nəzər salaq:

(1) gözdən qoymamaq = həmişə nəzarətdə saxlamaq - ekvivalent: *jmdn. nicht aus den Augen lassen*;

(2) ruhdan düşməmək = gördüyü işi hər hansı bir çətinliyə baxmayaraq davam etdirmək - ekvivalent: *den Mut nicht verlieren*;

(3) eybsiz gözəl olmaz, tikansız gül = hər şeydə qüsurlu var - təsviri müvafiqlik: *in jeder Schönheit herrscht die Hässlichkeit və yaxud alles Gute hat auch Nachteile* dəqiq ekvivalent: *keine Rose ohne Dornen*;

(4) hirsli başda ağıl olmaz = əsəbiləşmiş adamdan hər şey gözləmək olar - ekvivalent: *böser Kopf kann nichts Gutes reden*;

(5) qəlbini sındırmamaq = kiminsə arzusunu yerinə yetirmək - ekvivalent: *jmdm. zu Willen sein*;

(6) meşə çaqqalsız olmaz = hər yerdə pis də var, yaxşı da - sözbəsöz tərcümə: *es gibt keinen Wald ohne Goldwolf (Schakal)*;

(7) dil boğaza qoymamaq = fasiləsiz danışmaq - ekvivalent: *die Zähne auf der Zunge haben*;

(8) söz altında qalmamaq = hər şeyə cavab vermək - ekvivalent: *jmds. Mund steht nicht still*;

(9) canını əsrgəməmək = başqaları üçün hər şey etmək - ekvivalent: *sein Leben für jmdn. / etw. einsetzen*;

(10) ağızına çullu dovşan sığmamaq = yekəxana olmaq, lovğalanmaq - ekvivalent: *a) den Mund aufreißen /vollnehmen/, b) einen großen Mund haben*).

Azərbaycan dilindəki təsdiq semantikası bu neqativ frazeoloji birləşmələrin yarısının (1, 2, 4, 6, 8) alman dilindəki ekvivalentlərində və ya məna müvafiqlərində inkar elementin zəruri komponent kimi tərkibdə reallaşdığını görürük. Lakin həmin ekvivalentlər təsdiq mənanının ifadəsinə xidmət edir. Bu da müqayisə olunan müxtəlif-sistemli alman və Azərbaycan dillərində inkar strukturunda olan neqativ frazeologizmlərin semantik cəhətdən oxşarlığını göstərir. Nümunələrin digər yarısının ekvivalentləri isə həm quruluşca, həm də məna baxımından təsdiq mənalı ifadələrdir. Deməli, müxtəlif xalqların həyatının güzgüsü kimi dəyərləndirilən neqativ frazeolo-

gizlərdə nəzərə çarpan bu oxşarlıq alman və Azərbaycan xalqlarının təfəkkür tərzinin bəzi hallarda oxşar olduğunu deməyə imkan verir. Neqativ frazeologizmlərin bu qrupu transpozisiya hadisəsinə əsaslanır, yəni frazeoloji vahidin sintaktik strukturundakı inkar element neytrallaşmanın linqvistik amili kimi çıxış edir.

Struktur təhlil zamanı Azərbaycan dilində təhlil olunmuş əlli zəruri inkar tərkibli neqativ frazeologizmin alman dilindəki ekvivalentlərinin yalnız səkkizində inkar elementin reallaşdığı müşahidə olunmuşdur. Semantik təhlil isə onların 50%-nin təsdiq mənalı birləşmə olduğunu göstərmişdir. Neqativ frazeologizmlərdə diqqəti cəlb edən bu struktur-semantik fərqlilik müqayisə olunan dillərin tipoloji xüsusiyyətlərindən irəli gəlir və pragmatik aspektdə variasiya imkanlarının meydana gəlməsinə şərait yaradır.

Neqativ frazeologizmlərin ikinci qrupuna aid olan frazeoloji birləşmələrin tərkibindəki inkar element formal xarakter daşımır, əksinə onlar frazeologizmin ümumi semantikasının mühüm tərkib hissəsini təşkil edir. Deməli, bu qrupa daxil olan neqativ frazeologizmlərdə inkar məna bərqərar olur. Bu halda frazeologizmlərdə mütləq inkar məna hökməndir, yəni belə frazeologizmlərin affirmativ transformasiyası qeyri-mümkündür.

Tədqiqatdan əldə edilmiş nəticələr göstərir ki, neqativ frazeologizmlərin bu qrupu neqativ görüntülü affirmativ mənalı neqativ frazeoloji birləşmələr qrupundan çox böyükdür.

Neqativ frazeologizmlərlə bağlı nəzəri mənbələrdə önəmli mülahizələrlə rastlaşırıq. U.Fiks qeyd edir: *“İnkarda mövcud olan birləşmənin tərkibinə müdaxilə etmədən, onun səciyyəvi xüsusiyyətinə zərər vurmadan inkar birləşmə təsdiqə çevrilə bilməz”* 259, s.70].

Alman dilində neqativ frazeologizmlərin semantik təhlili təsviri metoda əsaslanaraq aparılmışdır. Bu zaman tədqiq olunan neqativ frazeoloji birləşmənin semantik basis strukturu başqa söz və ya sözbirləşməsi ilə təsvir olunmuşdur. Nümunələrə diqqət yetirək:

- (1) *keine Augen im Kopf haben = nicht aufpassen* – gözlərinə inanmamaq;
- (2) *kein Bein auf Erde kriegen = nicht zum Zuge kommen* – arxa-dayaqsız

olmaq;

(3) *die Katze lässt das Mäusen nicht* = *jmd. kann seine alten Gewohnheiten nicht ablegen* – qozbeli qəbir düzəldər;

(4) *das kann kein Schwein lesen* = *das kann niemand lesen* – bundan Allah da baş açmaz;

(5) *keine Nerven haben* = *sich durch nichts nervös machen lassen* – gönü qalın olmaq;

(6) *mir schwand nichts Gutes* = *ich ohne Unheilvolles* – ürəyinə dammaq;

(7) *niemandem ein Haar krümmen* = *jmdm. nichts zuleide tun* – bir kəsi incitməmək;

(8) *etw. geht / will jmdm. nicht in den Kopf* = *etw. ist so unerwartet, unlogisch, dass es jmd. nicht versteht* – ağına gəlməmək;

(9) *nicht alle auf der Latte haben* = *nicht ganz bei Verstand sein* – ağılı özündə olmamaq;

(10) *sich keinen Zacken aus der Krone brechen* = *sich nichts vergeben* – özünü alçaltmamaq və s.

Azərbaycan dilindən seçilmiş neqativ frazeoloji birləşmələrin semantik təhlilinə və onların alman dilindəki ekvivalentlərinin müqayisəsinə nəzər salmaq:

(1) tükünü tərپətməmək = heç vecinə almamaq – *nicht mit der Wimper zucken*;

(2) əlini ağdan-qaraya vurmamaq = heç bir iş görməmək - *keinen Finger rühren, nicht einen Finger für etw. krümmen*;

(3) qol-budaq atmamaq = inkişaf etməmək – *auf keinen grünen Zweig kommen*;

(4) ağına-bozuna baxmamaq = heç nəyə fikir verməmək - *etw. aufs Geratewohl machen*;

(5) bir kəsə dinclik verməmək = bir kəsi narahat etmək – *jmdm. keine Ruhe lassen*;

(6) qarışqanı da tapdamamaq = heç kimə pislik etməmək – *keiner Fliege zuleide tun*;

(7) nə gору var, nə də kəfəni = heç nəyi yoxdur, lütün biridir – *werder Haus noch Hof haben*;

(8) göz-gözü görməmək = bərk/zil qaranlıq olmaq – nicht die Hand vor den Augen sehen;

(9) bir-biri ilə yola getməmək = dalaşmaq – *sich in den Haaren liegen*;

(10) it yerinə qoymamaq = saymamaq – *jmdn. wie einen Hund behandeln*.

Buradakı müqayisəli təhlil müxtəlif tipoloji quruluşa malik olan bu dillər haqqında belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir:

-alman dilində olan neqativ frazeologizmlərin 3:2-nin Azərbaycan dilindəki ekvivalentləri, yəni (1), (2), (4), (7), (8), (9) və (10) zəruri inkar komponentli neqativ frazeoloji birləşmələrdir. Bu ekvivalentlər nəinki inkar strukturunda fəaliyyət göstərir, eyni zamanda onlar həm də neqativ mənəlidir. Yuxarıdakı nümunələr (3), (5) və (6) istisna olmaqla bunu təsdiq edir.

Azərbaycan dilində semantik aspektdə təhlil olunan neqativ frazeoloji birləşmələrin isə 4:5-nin alman dilindəki ekvivalentlərinin də neqativ frazeologizmlər olduğunu yuxarıdakı nümunələrdən aydın görürük: (1), (2), (3), (5), (6), (7), (8), (9). Yalnız (4) və (10) inkar mənənin implisit daşıyıcılarıdır, başqa sözlə desək, privativ frazeoloji birləşmələrdir.

Alman və Azərbaycan dillərində neqativ frazeoloji birləşmələrin semantik təhlilinə əsaslanaraq aşağıdakı faktları söyləmək olar: zəruri inkar tərkibli və neqativ semantik frazeologizmlərin ekvivalentləri arasındakı münasibət 1:1 nisbətində deyildir. Alman dili neqativ frazeoloji birləşmələrlə zəngin olduğu halda, Azərbaycan dilində bu növ frazeologizmlərin nisbi məhdudluğu nəzərə çarpır. Əgər alman və Azərbaycan dillərində frazeoloji neqativlər mütləq ekvivalentlik nöqtəyi-nəzərindən tədqiq olunarsa, onların morfo-sintaks və leksik baxımdan da uyğunluğu tələb olunur. Lakin alman və Azərbaycan dillərinin tipoloji fərqliliyi buna gətirib çıxarır ki, struktur və semantik anlamda mütləq ekvivalentlik müəyyən məhdudiyyətlərə məruz qalır. Nümunələrin təsdiqlədiyi kimi, tipoloji müxtəliflik alman dilini öyrənən azərbaycanlıların bir sıra hallarda ciddi çətinliklərlə üzləşməsinə səbəb olur.

Alman və Azərbaycan dillərində neqativ frazeologizmlərin tipoloji təhlili göstərir ki, bu dillər arasında bir sıra mühüm fərqlər analitizm-sintetizm şkalasında müşahidə olunur. Bu fərqlərə baxmayaraq, hər iki dildə bəzi hallarda semantik

ekvivalentlərin və ya leksik komponentlərin üst-üstə düşməsi xalqlar arasında iqtisadi, siyasi, mədəni əlaqələrin tarixən mövcudluğu və insan təfəkkürünün ümumi xarakter daşması ilə izah olunur. Semantik oxşarlıq neqativ frazeologizmlərin internasional səciyyəsinin simvolu kimi dəyərləndirilə bilər. Məlumdur ki, hər bir dilin frazeologizmləri ətraf mühitin obrazlı ifadəsinə xidmət edərək, həmin dilin xəzinəsini təşkil edir. Müxtəlif tipoloji quruluşa malik olan alman və Azərbaycan dillərində üzə çıxarılan məna oxşarlığı universal məntiqi-psixoloji və linqvistik özlə malikdir. Dilin frazeoloji sistemində ətraf mühitin obrazlı ifadə üsulu sırf milli xarakterlə bağlı olsa da, beynəlmiləl xüsusiyyətlərə də malikdir.

Qeyd edək ki, semantik təhlil alman və Azərbaycan dillərində bir sıra evristik meyarlara istinadən aparılmışdır. Burada müqayisə olunan dillərin frazeoloji sisteminin müntəzəmlik dərəcəsinə obyektiv tərzdə yanaşılmışdır.

D.O.Dobrovolski yazır: *“Struktur-tipoloji parametrlər dedikdə dillərarası qarşılaşdırma başa düşülür ki, belə tədqiqatın vasitəsilə araşdırılan dillərin olan və ya olmayan, inkişaf etmiş və ya etməmiş, geniş yayılmış və ya yayılmamış və s. kimi xüsusiyyətləri müəyyən edilir”* [141, s.29].

Yuxarıda söylənilən nəticələrdəki qeyri-mütənasiblik alman və Azərbaycan dillərinin strukturundakı köklü fərqlərin həmin dillərin frazeoloji sistemində fəaliyyət göstərən sabit birləşmələrin leksik konstituentlərinə sirayət etməsi ilə əlaqədardır. Ona görə də müxtəlif sistemli dillərdə semantik mənanın reallaşmasında müxtəlif dil səviyyələrinin iştirakı, onların funksional özünəməxsusluğu tipoloji tədqiqatın dilin dəqiq hər hansı səviyyəsində aparılmasının vacibliyini tələb edir. Tədqiqatın obyektini dil strukturunun dərin qatlarını əmələ gətirən və öz aktuallığı ilə seçilən neqativ frazeologizmlərin müqayisəli aspektdə struktur-semantik təhlili bunu deməyə imkan verir.

Buradakı təhlillərin nəticəsində belə bir ümumiləşmə aparmaq da mümkündür: bir sıra neqativ frazeologizmlərin mənası onun tərkib hissələrinin mənasını heç də həmişə əhatə etmir. Çünki tərkibdə reallaşmış inkar element bu neqativ frazeoloji birləşmələrin mənasında öz əksini tapmır. Belə inkar tərkibli təsdiq mənalı neqativ frazeoloji birləşmələri birinci qrupa aid edilmişdir. Semantik təhlildən görüldüyü

kimi, bu qrupa aid edilən neqativ frazeologizmlərdə reallaşmış inkar element inkar mənanın ifadəsinə xidmət etmir.

Burada təsdiqlik-inkarlıq kateqoriyasının şərhindəki səthi və daxili struktur qarşılaşmasının birtərəfliyi özünü büruzə verir. Təhlillərdən aydın olur ki, neqativ frazeologizmlər paradigmatik planda səthi strukturda görüdükləri kimi təmsil oluna bilmir. İnkər komponentin daşıyıcısı olan neqativ frazeoloji birləşmələr paradigmatik planda spesifik ünsiyyət mühitinin yaramasına səbəb olur. Beləliklə, real ünsiyyət şəraitində məntiqi-semantik və struktur amillərin təsiri nəticəsində neqativ frazeologizmlər təsdiq və ya əksinə, təsdiq quruluşda olan privativ frazeologizmlər inkar mənada başa düşülür. Neqativ təssüratın pozitiv və pozitiv görkəmin neqativ aspektdə ifadə olunması konnotativ informasiyanın zənginləşməsinə və kommunikasiya aktının əlavə hissi çalarlarla dolğunlaşmasına gətirib çıxarır. Şübhəsiz ki, neqativ frazeologizmlərin ifadəsindən yaranan belə qütbüləşmiş zəngin ifadə formaları inkar-təsdiq variasiyasının təzahürüdür.

3.3. Verbal frazeologizmlərin affirmativ-neqativ transformasiyası

Alman və Azərbaycan dillərinin frazeoloji sistemini təşkil edən sabit söz birləşmələrini struktur tiplər üzrə bölsək, hər iki dildə feili frazeoloji birləşmələrin say etibarını ilə çox olduğunu görürük.

Bu faktla bağlı Azərbaycan dilində frazeologiya sahəsinin görkəmli tədqiqatçısı H.A.Bayramov qeyd etmişdir: *“Frazeoloji birləşmələrin çoxu feilə, az bir qismi isə başqa nitq hissələrinə ekvivalentdir. Buna görə də Azərbaycan dilindəki frazeoloji birləşmələri iki qrupa ayırmaq lazım gəlir: I. Feili frazeoloji birləşmələr. II. Qeyri-feili frazeoloji birləşmələr”* [60, s.71].

Alman və Azərbaycan dillərində frazeoloji birləşmələrin tədqiqi belə bir faktı deməyə imkan verir ki, müqayisə olunan hər iki dilin frazeoloji sistemini təşkil edən frazeoloji birləşmələrin 3:4 hissəsi təsdiq quruluşu malik olan feili frazeoloji birləşmələrdir. Bəs təsdiq quruluşlu feili frazeoloji birləşmələri necə inkar etmək olar? Və burada müəyyən bir qayda və ya prinsipə əməl olunmalıdır?

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, təsdiq strukturlu feili frazeologizmlərin inkar

olunması müəyyən məhdudiyyətlərə malikdir, yəni heç də bütün feili frazeoloji birləşmələr eyni dərəcədə inkar oluna bilmir. Belə olan halda yenə bir neçə sual meydana çıxır:

1. Affirmativ verbal frazeologizmlər hansı inkar elementlərlə birləşə bilər?
2. Bütün affirmativ verbal frazeoloji birləşmələr inkar elementlərlə işləyə bilərmi? Yoxsa, müəyyən məhdudiyyətlər mövcuddur?
3. İnkə elementlərin yerinə dair hansı qanunauyğunluqlar vardır?

Bu sualları alman dilinin materialı əsasında belə izah etmək olar. Ayrı-ayrı feili frazeoloji birləşmələr üzərində aparılan təhlillərə əsaslanaraq demək mümkündür ki, yuxarıdakı birinci və ikinci sualların feili frazeoloji birləşmələrin sabitlik və idiomluq xüsusiyyətlərindən asılılığı nəzərə çarpır. Araşdırmalar həm də verbal frazeoloji birləşmələrin inkar elementlərlə əlaqələnməsi və sərbəst ifadələrin xüsusi və ümumi inkarlığı arasında köklü fərqlərin mövcudluğunu göstərir.

Bu problemlə əlaqədar alman dilçilik ədəbiyyatında üç məqalə vardır: V.Hayneman *“Phraseologismen mit neg-Konstituenten und Neg-Phraseologismen in der deutschen Sprache der Gegenwart”* [300, s.470-477], J.Korhonen *“Zur syntaktischen Negationskomponente in deutschen und finnischen Verbidiomen”* [328, s.7-23] və İ.Hüverinin *“Zur Negierbarkeit von finnischen Verbidiomen”* [313, s.81-97].

Qeyd etmək lazımdır ki, bu məqalələr həllini gözləyən bu problemə dair ilkin qiymətli mənbələrdir və bu məsələnin çözülməsinə sövq edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, feili frazeologizmlərin inkar elementlərlə işlənməsi heç də sərbəst sintaktik birləşmələrdə olduğu kimi sadə deyildir. V.Flaysər belə bir fərziyyə irəli sürür: *“Frazeologizmlərin inkarı mümkündür, bu o deməkdir ki, inkar element bu halda frazeologiləşməmiş olsun. Yəni inkar element frazeologizmin komponenti olmasın. Onu da götür-qoy etmək lazımdır ki, heç də bütün frazeoloji vahidlər inkar sözlərlə birləşmək imkanına malik deyildir. Burada frazeologizmlərin semantik və struktur xüsusiyyətlərindən və onların tərkib hissələrinin semantik məhdudluğundan asılılıq başlıca rol oynayır. Müxtəlif struktura malik frazeoloji birləşmələrin müəyyən inkar sözlərlə əlaqəsinin mümkünlüyü eyni zamanda kontekst əlaqəsindən də asılıdır. Beləliklə, bir sıra frazeologizmləri inkar oluna bilən*

(*negierungsfreundlich*) kimi qətiyyən qəbul etmək olmaz” [265, s.91].

Göründüyü kimi, müxtəlif sistemli iki dilin materialı əsasında belə çətin problemi tədqiq etmək heç də asan bir iş deyildir. Lakin buna baxmayaraq burada da ilk cəhdlərin olunmasını zəruri hesab edirik. Qeyd etmək lazımdır ki, alman dilində feili frazeologizmlər inkar olunduğu zaman xüsusilə *nicht* inkar ədatından və *kein* inkar sözündən istifadə olunur. Bunlarla yanaşı müxtəlif zərf, əvəzlik və bağlayıcılar qüvvətləndirici amillər şəklində özünü göstərir. *Einfach, einmal, ganz, gerade, mehr* və *nach* elementləri *nicht* inkar ədatına əlavə olunaraq birləşmə daxilində inkarın güclənməsinə səbəb ola bilər. Bu intensivlik elementlərinin bəziləri fakultativ xarakter daşıyır. Deyilənləri nümunələrdə nəzərdən keçirək:

(1) *nicht* (*einfach*) vom Himmel fallen = seine Vorbedingungen haben, nicht grundlos entstehen – halva-halva deməklə ağız şirin olmaz: Eine erfolgreiche Karriere *fällt nicht einfach vom Himmel* [428].

(2) *nicht* (*einmal*) *piep* sagen = kein Wort von sich geben, sich nicht äussern – çıxqırını çıxartmamaq: Die Ziege von Schwiegertochter *sagte* den ganzen Weg *nicht einmal piep* [319, s.147].

(3) *nicht* (*ganz*) ohne sein = 1. nicht so harmlos sein – hamar olmamaq: Der Weg über den Gletscher *ist* für Anfänger *nicht ohne* [452].

(4) *nicht* so schlecht sein, wie man annehmen könnte – çox da pis olmamaq: Der neue Lehrer *ist nicht ganz ohne*.

(5) das Pulver (auch) *nicht* (*gerade*) erfunden haben = nicht besonders klug sein – yelbeyin olmaq: Dein Freund hat wohl *auch nicht gerade das Pulver erfunden*.

(6) von jmdm., etwas *nicht* (*mehr*) wissen wollen = an jmdm., etw. nicht interessiert sein – bir kəs və ya bir şey haqqında maraqlanmamaq: Erst war der Nachbarsjunge sein bester Freund, jetzt will er *nicht mehr von ihm wissen*.

Tədqiqat zamanı məlum olur ki, alman dilində isim və müəyyən artikldən əmələ gəlmiş feili frazeoloji birləşmələr kəmiyyətə çoxluq təşkil edir və onların inkar olunmasında *nicht* inkar ədatından istifadə olunur. Dil faktlarına diqqət yetirək:

(1) die Flinte ins Korn werfen – *nicht* die Flinte ins Korn werfen;

(2) die Klappe halten – *nicht* die Klappe halten;

(3) sich an etw. die Zähne ausbeißen – sich an etw. *nicht* die Zähne ausbeißen;
(4) vom Himmel fallen – *nicht* vom Himmel fallen;
(5) sich mit fremden Federn schmücken – sich *nicht* mit fremden Federn schmücken;

(6) jmdn. ins Grab bringen – jmdn. *nicht* ins Grab bringen;

(7) in die Binsen gehen – *nicht* in die Binsen gehen;

(8) jmdm. über den Mund fahren – jmdm. *nicht* über den Mund fahren;

(9) sich in der Hand haben – sich *nicht* in der Hand haben;

(10) in einem Boot sitzen – *nicht* in einem Boot sitzen və s.

Azərbaycan dilinin materialında aparılan təhlil burada da bu cür verbal frazeoloji birləşmələrin olduğunu göstərir. Başqa sözlə desək, Azərbaycan dilində də inkar olunması mümkün olan təsdiq strukturlu bir qism feili frazeoloji birləşmələr vardır. Belə affirmativ verbal frazeologizmlərin inkar olunmasında *-ma*, *-mə* inkar şəkilçisi aparıcı mövqedə durur. Nümunələrə nəzər yetirək:

(1) *ümidini kəsmək* - *ümidini kəsməmək*;

(2) *aman vermək* - *aman verməmək*;

(3) *ayaq basmaq* - *ayaq basmamaq*;

(4) *burnunu soxmaq* - *burnunu soxmamaq*;

(5) *ağız büzmək* - *ağız büzməmək*;

(6) *göz yummaq* - *göz yummamaq*;

(7) *xəyanət etmək* - *xəyanət etməmək*;

(8) *kələk gəlmək* - *kələk gəlməmək*;

(9) *can yandırmaq* - *can yandırmamaq*;

(10) *ürəyi getmək* - *ürəyi getməmək* və s.

Nümunələrdən görünür ki, bu təsdiq strukturlu feili frazeoloji birləşmələrin inkar olunması mümkündür.

Alman dilində affirmativ feili frazeologizmlərin inkar olunması zamanı *nicht* inkar elementi ilə bərabər *kein* inkar elementindən də istifadə olunur. Bu inkar elementlərin hansının işlənməsinin vacibliyi frazeoloji birləşməni əmələ gətirən komponent elementlərdən asılıdır. Belə ki, alman dilində komponentləri isim və

yyəlik əvəzlilərindən ibarət olan feili frazeoloji birləşmələrin inkarında *nicht* inkar ədatından istifadə etmək olar. Nümunələrin müşahidəsi maraqlıdır:

(1) *jmdm. von den Hacken gehen - jmdm. nicht von den Hacken gehen;*

(2) *sein wahres Gesicht zeigen – nicht sein wahres Gesicht zeigen;*

(3) *mit rechten Dingen zugehen - nicht mit rechten Dingen zugehen;*

(4) *seinen Mann stehen – nicht seinen Mann stehen;*

(5) *seine Finger / Hände von jmdm. / etw. lassen – nicht seine Finger / Hände von jmdm. / etw. lassen;*

(6) *für jmdn. seine Hand ins Feuer legen – für jmdn. nicht seine Hand ins Feuer legen;*

(7) *seine Klappe halten – nicht seine Klappe halten;*

(8) *seine Zunge im Zaum halten – nicht seine Zunge im Zaum halten;*

(9) *in die Binsen gehen - nicht in die Binsen gehen;*

(10) *jmdm. die Stange halten - jmdm. nicht die Stange halten və s.*

Lakin alman dilində komponentləri isim və qeyri-müəyyən artikldən ibarət olan verbal frazeologizmləri inkar etmək üçün *kein* inkar sözündən istifadə olduğunu görürük. Məsələn:

(1) *jmdm. schönen Augen machen – jmdm. keine schönen Augen machen;*

(2) *jmdm. einen Korb geben – jmdm. keinen Korb geben;*

(3) *wieder Land sehen – kein Land mehr sehen;*

(4) *bei jmdm. einen Stein im Brett haben – bei jmdm. keinen Stein im Brett haben;*

(5) *jmdm. schöne Auge machen – jmdm. keine schöne Auge machen;*

(6) *jmdm. einen Bären aufbinden – jmdm. keinen Bären aufbinden;*

(7) *einen Haken haben – keinen Haken haben;*

(8) *sich ein Herz fassen – sich kein Herz fassen;*

(9) *mit jmdm. ein Hühnchen zu rupfen haben – mit jmdm. kein Hühnchen zu rupfen haben;*

(10) *jmdm. einen Bären aufbinden – jmdm. keinen Bären aufbinden və s.*

Tədqiqat göstərir ki, bütün təsdiq strukturlu verbal frazeologizmlərin təsdiq-

inkar transformasiyası mümkün deyildir. Çünki, ancaq müəyyən sintaktik və semantik şərtlər daxilində feili frazeoloji birləşmələri inkar etmək mümkündür. Bu şərtlərdən ən mühümü inkarlaşıma prosesinin frazeologizmin idiomluq və sabitlik dərəcəsinə asılılığıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, güclü idiomluq dərəcəsinə malik olan verbal frazeologizmlərin təsdiq-inkar transformasiyası qeyri-mümkündür.

H.-M.Militz qeyd edir: “*İsmi frazeoloji birləşmələr müəyyən artiklla işləndikdə nicht inkar elementi vasitəsi ilə, qeyri-müəyyən artiklla və ya artiklsiz işləndikdə isə kein inkar əvəzliyinin köməyi ilə inkar olunur*” [362, s.232]. Bu fikri dil fakları əsasında nəzərdən keçirək:

(1) in die Binsen gehen – *nicht* in die Binsen gehen = entzweigen, unbrauchbar werden;

(2) jmdm. über den Mund fahren – jmdm. *nicht* über den Mund fahren = jmdm. auf ungehörige Weise beim Sprechen unterbrechen;

(3) sich in den Haaren liegen – sich *nicht* in den Haaren liegen = sich nicht streiten;

(4) ins Wasser fallen – *nicht* ins Wasser fallen = nicht zustande kommen;

(5) mit etw. hinter dem Berg(e) Busch halten – mit etw. *nicht* hinter dem Berg(e) Busch halten = nicht verheimlichen;

(6) jmdm. einen Bären aufbinden – jmdm. *keinen* Bären aufbinden = etw. Unwahres sagen;

(7) einen Bock schießen – *keinen* Bock schießen = einen elementaren Fehler machen;

(8) einen Haken haben – *keinen* Haken haben = mit einer verborgenen Schwierigkeit verbunden sein;

(9) ein Hühnchen zu rupfen haben – *kein* Hühnchen zu rupfen haben = sich mit jmdm. auseinanderzusetzen haben;

(10) jmdm. schöne Augen machen – jmdm. *keine* schönen Augen machen = mit jmdm. flirten.

Lakin semantik təhlillərdən məlum olur ki, belə verbal frazeologizmlərin funksional tətbiqi zamanı bu qaydadan kənara çıxma halları baş verir. Belə ki, ismi

frazeoloji birləşmələr qeyri-müəyyən artikllə və ya artiklsiz işlənərkən də *kein* ilə deyil, *nicht* inkar ədatı vasitəsilə inkar oluna bilər. Bu prinsipdən kənara çıxma hallarını verbal frazeologizmləri konkret cümlələrdə işlədərək daha aydın görmək mümkündür:

- (1) Das ist *nicht* nur ein Tropfen auf den heißen Stein.
- (2) Du brauchst *nicht* gleich die Flinte ins Korn zu werfen, beim nächsten Mal klappt es bestimmt.
- (3) Im Gericht konnte sie *nicht* die Klappe halten.
- (4) An dem Rätsel hatten sich die meisten Leser *nicht* die Zähne ausgebissen.
- (5) das Mittel, das ihm der Händler aufgeschwatzt hatte, war *nicht* einen blutigen Heller wert.

Nümunələrdən göründüyü kimi, affirmativ verbal frazeologizmlərin neqativ transformasiyası zamanı cümlədəki inkar söz frazeoloji vahidin tərkibində xüsusi inkarın yaranmasına xidmət edir. Tərkib hissələrin mənaca bağlılığı isə verbal frazeoloji birləşmədə ümumi inkarın mövcudluğunun göstəricisidir.

Alman dilində verbal frazeoloji vahidlərin inkar olunması probleminin tədqiqi bir daha bu dilin hərtərəfli zəngin bir dil olduğunu təsdiq etməyə imkan verdi. Tədqiqat zamanı məlum oldu ki, bəzi verbal frazeologizmlərin tərkibində *ein* say funksiyasında işlənir. Belə feili frazeoloji birləşmələr inkar olunduqda *kein* inkar sözündən istifadə olunur. Məsələn:

- (1) einen Gang / Zahn zulegen - *keinen* Gang / Zahn zulegen;
- (2) ein Auge zudrücken - *kein* Auge zudrücken;

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, verbal frazeoloji birləşmənin konstitutiv komponenti olan *ein* kompleks xarakterə malikdir. Bunun nəticəsidir ki, elə affirmativ verbal frazeoloji birləşmələr də vardır ki, onların inkarı zamanı *nicht* inkar ədatından istifadə etmək olur. Məsələn:

- (1) eine Sprache sprechen - *nicht* eine Sprache sprechen;
- (2) einer Sprache dienen - *nicht* einer Sprache dienen;
- (3) etw. geht bei jmdm. zum einen Ohr hinein und zum anderen hinaus - etw. geht bei jmdm. *nicht* zum einen Ohr hinein und zum anderen hinaus və s.

Müşahidələrdən məlum olur ki, tərkibində *zwei* sayı olan feili frazeoloji birləşmələr kəmiyyətə çox deyildir və bu tipli birləşmələrin inkarında da *nicht* inkar ədatı tətbiq edilir. Nümunələrə nəzər salaq:

(1) *zwei Eisen im Feuer haben* - *nicht zwei Eisen im Feuer haben*;

(2) *zwei Fliegen mit einer Klappe schlagen* - *nicht zwei Fliegen mit einer Klappe schlagen*;

(3) *zwei linke Hände haben* - *nicht zwei linke Hände haben*.

Alman dilində verbal frazeoloji birləşmələrin inkar olunmasının tədqiqi bir maraqlı vəziyyətin olduğunu da aşkara çıxardı. Elə affirmativ verbal frazeologizmlər də vardır ki, onları inkar etmək üçün həm *nicht* inkar ədatından, həm də *kein* inkar sözündən istifadə etmək mümkündür. Məhz bu halı V.Flaysər belə izah edir. Müəllif yazır: “*Hər iki inkar daşıyıcı bəzi frazeologizmlərin inkar olunmasında bərabər hüquqlu tərzdə istifadə oluna bilir*” [265, s.91].

Uzun illərin axtarırları nəticəsində tapdığımız nümunələr bu faktı da təsdiq etməyə imkan verdi. Onları nəzərdən keçirək:

(1) *reinen Wein einschenken* – a) *nicht* *reinen Wein einschenken*, b) *keinen* *reinen Wein einschenken*;

(2) *das Gras über etw. wachsen lassen* – a) *nicht* *das Gras über etw. wachsen lassen*, b) *kein* *Gras über etw. wachsen lassen*;

(3) *ein Aufheben vom jmdm. / etw. machen* – a) *nicht* *ein Aufheben vom jmdm./etw. machen*, b) *kein* *Aufheben vom jmdm. / etw. machen*;

(4) *Oberwasser bekommen* – a) *nicht* *Oberwasser bekommen*, b) *kein* *Oberwasser bekommen*;

(5) *einen Finger krumm machen* – a) *nicht* *einen Finger krumm machen*, b) *keinen* *Finger krumm machen*.

Azərbaycan dilinin frazeoloji inventarını struktur baxımdan təhlil edərkən burada da sayların affirmativ feili frazeoloji birləşmələrin komponent tərkibi kimi işləndiyini görmək mümkündür. Alman dilində olduğu kimi, belə verbal frazeologizmlər Azərbaycan dilində də sayca azlıq təşkil edir. Azərbaycan dilində komponentlərindən biri say olan affirmativ feili frazeologizmlərin inkarından bəhs

edərkən alman dilindən fərqli bir vəziyyət nəzərə çarpır. Çünki Azərbaycan dilində belə affirmativ feili frazeologizmlərin bəzilərini inkar etmək qeyri-mümkündür. Ona görə ki, onlar güclü idiomluq və sabitlik dərəcəsinə malik frazeologizmlərdir. Deyilənləri nümunələr üzərində nəzərdən keçirək:

(1) *bir könüldən min könlə aşıq olmaq* - **bir könüldən min könlə aşıq olmamaq*;

(2) *dördnala çapmaq* - **dördnala çapmamaq*;

(3) *bir daş altdan bir daş üstədən qoymaq* - **bir daş altdan bir daş üstədən qoymamaq*.

Lakin bu hal heç də tərkibində say olan affirmativ feili frazeologizmlərin hamısına şamil edilə bilməz. Çünki komponentlərindən biri saydan ibarət olan bəzi affirmativ feili frazeologizmlərin inkarda işlənməsi mümkündür. Məsələn:

(1) *bir əldə iki qarpız tutmaq* - *bir əldə iki qarpız tutmamaq*;

(2) *ikibaşlı danışmaq* - *ikibaşlı danışmamaq*;

(3) *iki könlü bir olmaq* - *iki könlü bir olmamaq* və s.

Alman dili ilə müqayisədə Azərbaycan dilində affirmativ feili frazeoloji birləşmələrin inkarlığı ilə əlaqədar fərqli halların nəzərə çarpması Azərbaycan dilinin aqlütinativ xüsusiyyətindən irəli gəlir. Məlumdur ki, Azərbaycan dilində feilləri inkar etmək üçün *-ma*, *-mə* (*-m*) şəkilçilərindən istifadə olunur. Ona görə də affirmativ feili frazeoloji birləşmələrin inkarında da bu şəkilçilər tətbiq edilir. Azərbaycan dilində təsdiqdə işlənən verbal frazeoloji birləşmələrin çoxu həm də inkarda işlənə bilər. Bir daha nümunələrə müraciət edək:

(1) *könlü açılmaq* - *könlü açılmamaq*;

(2) *könlündən çıxartmaq* - *könlündən çıxartmamaq*;

(3) *dilini saxlamaq* - *dilini saxlamamaq*;

(4) *intiqam almaq* - *intiqam almamaq*;

(5) *ayağını kəsmək* - *ayağını kəsməmək*;

(6) *imtahana çəkmək* - *imtahana çəkməmək*;

(7) *dilli-dilavər olmaq* - *dilli-dilavər olmamaq*;

(8) *baş əymək* - *baş əyməmək*;

- (9) *kənar gəzmək - kənar gəzməmək*;
 (10) *quyruğu ələ keçmək - quyruğu ələ keçməmək*;
 (11) *canı qurtarmaq - canı qurtarmamaq*;
 (12) *gözə dəymək - gözə dəyməmək*;
 (13) *ipini çəkmək - ipini çəkməmək*;
 (14) *cin atına mindirmək - cin atına mindirməmək*;
 (15) *bərkə-boşa düşmək - bərkə-boşa düşməmək*.

Affirmativ verbal frazeologizmlərin semantik təhlili göstərir ki, onların inkar olunmasında istifadə olunan inkar daşıyıcılar bu frazeoloji birləşmələrin mütləq komponenti kimi çıxış etmir. Nəticə olaraq onu da qeyd etmək olar ki, bütün affirmativ feili frazeoloji birləşmələri eyni şəkildə inkar etmək qeyri-mümkündür. Burada hər bir affirmativ verbal frazeologizmin özünəxas struktur-semantik xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır.

3.4. İnkərar elementinin privativ xarakteri və onun polisemantik-kommunikativ variasiyası

İnkərar-təsdiq variativliyinin yaranmasında neqativ təəssüratın pozitiv və pozitiv görkəmin neqativ aspektdə ifadə olunmasında privativ və neqativ frazeologizmlərlə yanaşı “*nein*” inkərar elementinin yaratdığı müxtəlif konstruksiyaların da böyük rolu vardır. Belə konstruksiyalar konnotativ informasiyanın zənginləşməsində və kommunikasiya aktının səmtinin dəyişməsində böyük rol oynayır. “*Nein*” inkərar elementi ilə digər inkərar daşıyıcılar arasında əlaqənin olmasına baxmayaraq belə bir sualın izahı diqqəti cəlb edir: “*Nein*” cümlənin tərkib hissəsidir, yoxsa özü bir cümlə və ya cümlənin növlərindən biridir?

Məlum olduğu kimi, *nicht, kein, nichts, niemand, nie, niemals, nirgends, nirgendwo* inkərar daşıyıcıları cümləyə inteqrasiya olunur. Onlar inkərarlıq vahidləri kimi şəraitdən asılı olaraq müvafiq pozitiv cümlələrdən sintaktik və semantik baxımdan fərqlənən inkərar cümlələrin yaranmasına səbəb olur. Bəs “*nein*”? “*Nein*” inkərarlıq daşıyıcısının cümlənin əvvəlində və ya zərf kimi işlənməsini müəyyənləşdirmək üçün anlayışın genişləndirilməsi və semantik təhlil tələbə olunur. Qeyd

olunmalıdır ki, “*nein*” həm bu, həm də digər funksiyada dilin daxilində xüsusi yer tutur ki, bu da müəyyən şərtlər daxilində “*ja*” və “*doch*” olmaqla iki formaya münasib cavablandırılır.

A.İsaçenko tərəfindən “*nein*” prosatz adlandırılır [314, s.164]. M.Bierviş [203, s.170], eləcə də Duden [69, s.303] lüğətində və bir sıra digər qrammatika kitablarında “*nein*” zərflər sırasına daxil edilir. V.Hartung [294, s.92] və H.Vater [449, s.82] “*nein*” inkar daşıyıcısını cümlə hesab edirlər.

Q.Tsifonunun [478, s.514] qeyd etdiyi kimi, “*nein*” indikatoru modal ədat kimi də işləyə bilər. Məsələn: “*Nein, dieser Heimtücker*” *wunderte sich der Mann* [234, s.302].

“*Nein*” inkar elementi haqqında baxış və fikirlərin müxtəlifliyi problemə yeni yanaşmaya tələbat olduğunu vurğulamağa əsas verir. Paradigmatik əvəzedici funksiyası mənasında “*nein*” inkar cümlənin proformu ola bilməz. Bunu sadə bir nümunənin təmsalında aydın müşahidə etmək mümkündür: *Ist der Schüler krank? a) Nein, er ist nicht krank; b) Nein*. Həllədiçi sual kontekstində “*nein*” ya tək-cə, ya da inkar cümlə ilə birlikdə cavab refleksiyanı yaradır. Tək halda inkar cümlə bu sualın həllədiçi cavabı kimi qənaətbəxş deyildir: *Ist der Schüler krank? – Er ist nicht krank*.

“*Nein*” isə ellips və ya proform kimi *Er ist nicht krank* cümləsini kənarlaşdırmaq gücünə malik olaraq bu kontekstdə həmin cümləni əvəz edə bilər. “*Nein*” elementi inkar cümlənin tərkib hissəsində bəzən zərflik kimi fəaliyyət göstərir. Lakin o, *möglicherweise* (ola bilsin ki), *wahrscheinlich* (yəqin ki), *vielleicht* (bəlkə) kimi cümlədə zərflik rolunda çıxış etmir. Bu formalar sadə cümlənin bir növü kimi başa düşülməlidir. Adi cümlə üzvləri meyarına görə onlar cümlə üzvləri kimi səthi strukturda çıxış edir. Bu mənada “*nein*” cümlə üzvü deyildir. O, nəqli cümlənin qarşısında dura bilər, lakin məsdər feilin qarşısında hər hansı mövqə icra edə bilməz. Nümunələri müqayisə edək:

Wahrscheinlich ist er krank. Vielleicht ist er krank – mümkün olduğu halda – *Nein ist er krank* – cümləsi məntiqsiz ifadə tərzini yaradır. Cümlədəki müxtəlif mövqə imkanları baxımından *wahrscheinlich*, *möglicherweise*, *vielleicht* ilə “*nein*” arasında ən mühüm fərq ondan ibarətdir ki, sadalanan sözlər nəqli cümlədə budaq cümlənin

tərkibində işləmə bildiyi halda, “*nein*” üçün bu istisnasızdır. Bu, bəlkə də, “*nein*” inkar daşıyıcısının digər cümlə zərfliklərinin təhlilinə dair ehtimala qarşı “səthi struktur düşüncələri” hesab oluna bilər. Belə zənn etmək olar ki, o, *wahrscheinlich* kimi özündən sonra gələn cümləyə daxil olan cümləyəbənzər struktura malikdir. Əgər “*nein*” digər inkar daşıyıcılarda ifadə olunan eyni inkar elementi özündə daşıyarsa, onda mürəkkəb cümlələrdə analogi olaraq iqiqat inkarlığa rast gəlinməlidir. Lakin belə hal müşahidə olunmur: Es ist *nicht* so, dass Ali *nicht* betrunken ist. Baş cümlədə Əlinin içkili olması, budaq cümlədə içkili olmaması mübahisəsinə səbəb olur. Ancaq “*nein, Ali ist nicht betrunken*” cümləsində “*nein*” məna baxımından heç nəyi dəyişmir. Kontekstual əlaqədən çıxış edərkən qoşulan cümlənin mənasını nəzərə almaq mümkün olmadığı halda, ikinci cümlənin birinci inkar daşıyıcısının kənarlaşdırılması mümkün deyildir. Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, “*nein*” məhz budaq cümlədəki inkar elementin daşıyıcısıdır. Burada inkarın iki qat artaraq “*nein*” və “*nicht*” arasında paylaşdığını qəbul etmək olar. Belə kommunikasiya hallarının yaranmasında bu inkar elementin variativlik funksiyasını yerinə yetirdiyi aydın nəzərə çarpır.

M.Biervişişin təklifinə görə “*nein*” cümlə zərfləri kimi müəyyən kontekstdə “*ja*”-nın alternativləri olaraq qəbul edilə bilər. Tamamlayıcı suallar istisna olmaqla digər sual cümlələrində “*entweder – oder*” (*ya, ya da*) bağlayıcısı sual elementindən öncə cümlə zərfliyinə istinad edir.

H.Vaynrix “*nein*”-ı – inkar morfem adlandırır və onu “*ja*” affirmativ morfeminin binar oppozisiyası hesab edir. Müəllif qeyd edir ki, “*nein*” feilin idarəsinə tabe olmayan sərbəst formadır. Bu morfemdə sadə, lakin qeyri-spesifik inkardan bəhs olunur ki, bu da gözlənilənə rəğmən ayrı-ayrı dil işarələrinə, xəbər və ya bütöv bir mətnin mürəkkəb ilkin informasiyasına, yaxud da bütün danışıq situasiyasına müdaxilə edə bilər [461, s.865].

Göründüyü kimi “*nein*” inkar ədatı çoxşaxəli funksiyaya malik olduğundan inkar-təsdiq variasiyasının yaranmasında mühüm rol oynayır. Məhz bu halları nəzərdən keçirmək maraqlıdır:

a) sual-cavab situasiyasında tərəf-müqabilin mövqeyini müəyyənləşdirən neqativləşməyə xidmət edir: *Besitzen Sie einen gültigen Reisepaß? – Nein!*

b) müəyyən şəraitdə insanın psixoloji durumunun daxili nitq vasitəsi ilə ifadəsini bildirir. Məsələn, *Mənzil istismar idarəsinə gələn bir nəfər çox adamın növbəyə dayandığını görüb heyətlə və qəzəblə deyir: Nein!*

Göründüyü kimi, heç bir sual replikası olmadan səslənən “*nein*” həmin şəxsin təəccüb və etirazını ifadə edir. Burada inkardan əlamət belə yoxdur, fəaliyyət şəraiti həmin şəxsin öz qərarını dəyişərək müvafiq şəraitə uyğunlaşdırmasını tələb edir. Təhlillər göstərir ki, dəqiqləşdirmə, qeyri-adekvat gözləmə hallarına və müəyyən digər tələblərə də çox vaxt “*nein*” cavabı səslənir:

– *Haben Sie schon ein Visum? – Nein.*

– *Besorgen Sie sich unbedingt ein Visum! – Nein, ich reise in die Türkei.*

– *Da braucht man wahrscheinlich auch ein Visum?*

– *Nein, da kann man als Aserbajdschanerin ohne Visum einreisen.*

Bu çoxfunksiyalı inkar element müxtəlif məqamlarda ədat funksiyasında istifadə olunaraq leksik gücləndirici kimi intensiv təsdiqin ifadəsinə xidmət edir. Məsələn:

– *Kann dein Sohn schon laufen? – O nein, er ist noch fünf Monate alt.*

– *Sie sehen aus wie 40? – Ach nein! Sie schmeicheln mir. Ich bin schon 67.*

– *Schminken Sie sich eigentlich jeden Tag? – Aber nein! – Das wäre zu umständlich.*

Bəzi kommunikasiya aktında “*nein*” verilən məlumatda, əmrə və sorğuda hər hansı bir inkar konstituent olarsa, əvvəlki inkarın təsdiqlənməsinə yönəlir. Məsələn:

– *Es ist also nicht nötig, eine Aufenthaltsgenehmigung zu beantragen?*

– *Nein, das ist nicht nötig.*

– *Lassen Sie sich nicht entmutigen! – Oh nein, das tue ich bestimmt nicht!*

– *Es ist noch nichts definitiv entscheiden. – Nein.*¹

Məlumdur ki, alman dilində ilkin neqativ informasiyanın təsdiq olunması zamanı “*doch*” affirmativ morfemindən istifadə daha məqsəduyğundur:

– *Ist das nicht?*

– *a) Doch, das ist richtig.*

¹ Nümunələr Frayburq Universitetində tələbə və professorlarla aparılan söhbətlər zamanı tətbiqi müşahidələrdən toplanmışdır.

– b) *Aber nein, das ist richtig.*

Hətta bəzi kommunikasiya şəraitində “*nein*” danışanın nitqinin redaktə olunmasına, eyni zamanda dinləyicinin aldığı məlumatdakı yalnışlığın aradan qaldırılmasına da xidmət edir. Nümunə maraqlıdır:

Ich versichere Ihnen, dass ich den Antrag schon am 17. März, ach nein, am 16. März gestellt habe.

Göründüyü kimi, bu zaman “*nein*” hər iki tərəfdən vergül ilə ayrılır və fikrin düzəlişinə diqqəti cəlb edir. Sintaktik emosionallaşdırma vasitələri kimi “*nein*” inkar ədatının gücləndirici variantları şəklində *keineswegs*, *keinesfalls* və *auf keinen Fall* inkar morfemləri də istifadə olunaraq dildə variativliyin yaranmasına səbəb olur. Nümunəyə diqqət yetirək: *Nein, das hätte ich von Ihnen nicht gedacht! Auf keinen Fall, das hätte ich von Ihnen nicht gedacht.*

Azərbaycan dilində “*nein*” inkar elementinin mənasını “*xeyr*” və “*yox*” inkar sözləri vasitəsi ilə ifadə etmək olar. Azərbaycan dilində seçilmiş nümunələrin təhlilinə əsasən demək mümkündür ki, bu leksik inkar elementlər müəyyən şəraitdə bütöv cümləyə ekvivalent kimi kommunikasiya aktında fikirlərə neqativ münasibəti bildirdikdə istifadə olunur. Məsələn:

Zübeydə: Bəs, balam, ərə getməyəcəksən?

Səkinə xanım: Yox. [7, s.169]

Gülsəba: Xanım, qardaşın arvadının məgər işdə payı var?

Səkinə xanım: Xeyr! Heç payı yoxdur. O qardaşıma kəbinli arvad deyildi ki, irs apara. [7, s.167]

Əziz bəy: Xeyr, bu sözlər ilə mən sakit olmanam. Ya gərək bu saatda bibini çağırıb mənim qulağım eşidə-eşidə deyesən ki, sən Ağa Həsənə getməyəcəksən, yəinki gərək bu gün mən Ağa Həsəni öldürəm! [7, s.168].

Bayram: Belə ki, mənə izin ver, səni götürüm qaçım. Qarabağa, İrəvana, başqa uzaq yerə.

Pərzad: Xeyr, anam razı olmaz. Anamın gözünün ağı-qarası bir mənəm. Məni uzaq aparsan, anamın günü qara olar. [7, s.68].

Analitik təbiətə malik olan “*yox*” inkar ifadə etməklə tam leksik mənaya və

morfoloji əlamətə malik deyildir. Çünki “yox” sözü müəyyən nitq hissəsinin əsas prinsiplərinə cavab vermir. “Yox” sözü özünü sintaktik vasitə kimi göstərərək müstəqil xəbər, əvəzedici bağlayıcı, bağlayıcı söz-cümlə şəklində istifadə olunur. Nümunələrin təhlillərdə “yox” sözünün də “nein” inkar elementi kimi pragmatik aspektdə çoxfunksiyalı olduğu nəzərə çarpır:

1) Bu inkar söz müstəqil xəbər funksiyasında, ümumiyyətlə, hər hansı əşyanın, əlamətin, kəmiyyətin yoxluğunu bildirir: *Mənim sənə yazığım gəlir, amma carə yoxdur. Dövlətin çoxdur, amma qoçaqlığın yoxdur* [7, s.92].

2) “Yox” sözü bağlayıcı funksiyasında köməkçi vasitə kimi həmcins xəbərin əvəz olunmasına səbəb olur: *Bir dəfə yox, dəfələrlə öpdü, gözünün üstünə qoydu* [77, s.258].

3) “Yox” sözü bağlayıcı kimi işləndikdə bəzən *-sa* suffiksini qəbul edir: *Sən sus, yoxsa, səni el içində xar edəyəm!*

4) “Yox” sözü bütöv cümləni əvəz edərək qəti inkarın yaranmasına səbəb olur: *Taxt-tacı ona verim? Yox!* [77, s.117].

5) “Yox” sözü bəzi hallarda “deyil” inkar elementinin sinoniminə çevrilir: *İndi xalça onun öz əl işi kimi yox (deyil), haradansa gətirilmiş hazır və gözəl bir şəkil kimi görünürdü* [63, s.223].

6) “Yox” sözü pragmatik planda hadisə və ya əşyaya verilən yüksək qiyməti (inkar və ya təsdiq) ifadə edir. Məsələn: *Füzulidən böyük şair yoxdur = Füzuli şairlərin ən görkəmlisidir, böyüyüdür.*

Aparılan təhlilə əsasən qeyd etmək olar ki, alman dilində “nein” inkar elementi və Azərbaycan dilində olan “yox” inkar sözü pragmatik aspektdə çoxfunksiyalıdır və onlar yalnız inkar semantikanın ifadəsinə xidmət etmir. Hər iki inkar element nitq şəraitindən asılı olaraq təsdiq mənanının implisit daşıyıcısı da ola bilər. Bununla da onlar neqo-pozitiv variasiyanın yaranmasında mühüm rol oynayır və intensiv təsdiqin variasiya imkanlarını genişləndirir.

IV FƏSİL

FRAZELOGİYA SAHƏSİNDƏ FUNKSIONAL-SEMANTİK MAKROQRUPLARIN İNTERLİNQVAL MÜQAYİSƏSİ

4.1. Privativ sabit müqayisələrin inkar-təsdiq transpozisiyası

Bir sıra linqvistik problemlərin müşahidəsi o zaman mühüm aktualıq kəsb edir ki, o, bir dilin sərhədlərini aşıb keçərək iki və ya daha artıq linqvistik sistemə toxunur. Müqayisə əsasında tutuşdurulan dil materialından əldə edilən paralellər və fərqlər qarşı-qarşıya qoyulan dillərin sistemində ayrı-ayrı hissələrin tanınmasına və onların tədris edilərək öyrənilməsinə gətirib çıxarır. Aydındır ki, xüsusilə geniş yayılmış tədqiqat obyektini dillərin fərdi təhlilinə və yaxud müxtəlif dillərdə müəyyən dil hadisəsinin araşdırılmasına yönəlir və burada da iki dilin kommunikasiya məqsədləri üçün qarşılaşdırılması mühüm amil olaraq ortaya atılmış olur. Lakin təəssüflə qeyd etmək olar ki, frazeologiya sahəsində ayrı-ayrı dillərin müqayisəli tədqiqatından bəhs edən dissertasiya işlərinin sayı çox azdır. Bəs bunun səbəbi nə ilə izah oluna bilər? 25 ildən artıq aparılan müşahidə, təhlil və tədqiqata istinad edərək belə bir faktı söyləmək olar. Zənnimcə, frazeologiya sahəsinə müraciət edən tədqiqatçıların sayının az olmasını frazeoloji birləşmələrin dilin dərin struktur qatlarının inventarı olaraq çətin mənimsənilməsi, onların olduqca müxtəlif strukturlarda olması, hətta deyərdim ki, göründükləri kimi olmamaları və onların tərcüməsinin, daha doğrusu, elmi şərhinin dilin fəlsəfi qaynaqlarına söykənməsi ilə izah etmək olar.

Bu paragrafda alman və Azərbaycan dillərinin rəngarəng frazeoloji birləşmələri arasında xüsusi bir növ kimi diqqəti cəlb edən komparativ frazeologizmlərin həm struktur, həm də semantik aspektdə təhlili qarşıya qoyulan başlıca məqsəddir. Çünki frazeologizmlərin funksional prinsip əsasında təsnifi komparativ frazeologizmlərin məhz ayrıca bir növ kimi tədqiqatın zəruriliyini şərtləndirir. Leksik vahidlərdən fərqli olaraq ekspressiv frazeologiyani təşkil edən iki qrup arasında frazeoloji cütlər, atalar sözləri və aforizmlər arasında aralıq mövqe yaradan sabit müqayisələr də struktur müxtəlifliyinə baxmayaraq digər frazeologizmlər kimi eyni üslubi funksiyaları yerinə

yetirir. Buraya əyaniliyin gücləndirilməsi, emosionallıq, inandırıcılıq, şəxsi münasibətlərin ifadəsi kimi mühüm funksional xüsusiyyətlər daxildir.

Komparativ frazeologizmlər elə frazeoloji birləşmələrdir ki, burada frazeologiləşmə və bunun əsasında formalaşan metaforlaşma prosesi müqayisə qruplarından yaranır. Strukturuna görə komparativ frazeologizmlər təyini, prepozisional, feili-sifət və digər birləşmələrdən ibarət olan *wie*, *als* (*als ob*) bağlayıcılarının vasitəsi ilə səciyyəvi sözlə birləşməklə yanaşı, bir neçə qruplara ayrılır. Məsələn:

(1) *stumm sein wie ein Grab = verschwiegen sein* – daş kimi dinməz olmaq;

(2) *wie von der Tarantel gestochen = plötzlich und überaus heftig* – gözlənilmədən dik atılmaq;

(3) *schlafen wie ein Murmeltier = fest schlafen* – div kimi yatmaq;

(4) *er/sie tut, als hätte er die Weisheit mit Löffeln gefressen = er / sie ist nicht sehr klug* – ağıl dayaz olmaq;

(5) *antworten wie aus der Pistole geschossen = rasch, ohne langes Überlegen* – güllə kimi açılmaq = hər şeyə dərhal reaksiya vermək və s.

İ.Çernyševa qeyd edir: “*Nadir hallarda cümlə, əksər hallarda söz birləşməsindən ibarət sabit sintaktik formalı sabit söz birləşmələri olan bu dil vahidləri dilçilik ədəbiyyatında sabit müqayisələr, stereotip müqayisələr və komparativ frazeologizmlər kimi müxtəlif adlarla ifadə olunur. Bu söz birləşmələrinin frazeoloji müşahidəsi üçün iki mühüm linqvistik faktor həlledicidir: 1) struktur-semantik xüsusiyyət; 2) məhsuldarlıq xüsusiyyəti*” [220, s.219].

V.Şade yazır: “*Bu sabit söz birləşmələrinin struktur-semantik xüsusiyyəti iki komponentin qarşılıqlı fəaliyyətini şərtləndirən semantik transformasiyadan ibarətdir. Semantik transformasiya yalnız o zaman baş verir ki, müqayisə edilən komponentlər müqayisə bazası aspektində nəzərdən keçirilməsi faktı ilə qanuniləşir. Buna müvafiq olaraq belə dil vahidləri iki hissəli strukturlar kimi dərk olunmalı və sabit müqayisələr deyil, komparativ frazeologizmlər adlandırılmalıdır*” [413, s.127-128].

V.Flaysler bu dil vahidləri haqqında öz münasibətini belə açıqlayır: “*Komparativ frazeologizmlərin komponentləri arasında frazeologizmlərin digər növlərindən fərqli olaraq spesifik semantik münasibət hökm sürür. Müqayisə əsasında onlar*

cümlənin sərbəst bir elementi ilə möhkəm bağlılıq münasibətində fəaliyyət göstərir, onların daxilində mühüm struktur-semantik model qərarlaşmış olur” [265, s.103].

V.Şade komparativ frazeologizmlərin zərb məsəllər olduğunu və onların atalar sözündən fərqləndiyini belə izah edir: *“Atalar sözləri əsas etibarlı ilə adətlərin, zərb məsəllər isə əksinə obyektə aid dil xəzinəsinin göstəricisidir” [413, s.134].*

Beləliklə, frazeologizmlərin bu iki növü arasında mühüm fərq belə anlama gəlir: zərb məsəllər lüğət elementləridir ki, hər bir dildə minlərlə bu cür elementlər mövcuddur və onlar ayrı-ayrı xalqların həyat və mədəniyyətini inikas etdirən güzgü rolunu oynayır. Alman və Azərbaycan dillərinin frazeoloji sistemini təhlil edərkən, hər iki dildə bu növ zərb məsəllərin çoxsaylı olduğunu asanlıqla müşahidə etmək olur. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, müqayisə olunan dillərdə komparativ frazeologizmlərin struktur-semantik nöqtəyi-nəzərdən kontrastiv təsviri əsasında fərq və oxşarlıqların müəyyənləşdirilməsi maraqlı olduğu qədər də çətin və əhəmiyyətlidir.

İ.Çernişeva komparativ frazeologizmləri eksplisit strukturlu xüsusiyyətlərə malik frazeoloji vahidlər adlandırmağı münasib hesab edir. Komparativ frazeologizmlərin cümlədə sintaktik rolunun tərz-i-hərəkət zərfi və ya təyini funksiyasını yerinə yetirməkdən ibarət olduğunu söyləyir [220, s.92].

Şübhəsiz ki, zərb məsəllər sırasına aid edilən frazeologizmlərin bu növünün böyük hissəsi hər bir xalqın tarixinin qədim dövrlərində yaranıb formalaşmışdır. Təbii ki, sonrakı dövrlərdə də komparativ frazeologizmlər yaranmamış deyildir.

Atalar sözü və zərb məsəlləri “dilin xəzinəsi” hesab edən K.Vander də komparativ frazeologizmlərin bilvasitə obyektinin məhz hər bir dilin daşıyıcıları olduğunu təkidlə vurğulayır [454, s.11].

K.Pilz komparativ frazeologizmləri sintaktik quruluşlarına görə beş qrupa ayırır:

“1) müqayisə əlaqəsi feil, sifət və ya zərf + wie + isim ilə mövcud olanlar: gucken wie ein Auto, aussehen wie eine gebadete Maus, frieren wie ein Schneider;

2) feil, sifət və ya zərf + wie + feili sifətlərdən ibarət olanlar: lügen wie gedruckt, kommen wie gerufen, aussehen wie geschniegelt und gebügelt;

3) feil, sifət və ya zərf + wie + cümlə strukturlu komparativlər: jmd. ist so

frech, wie er lang ist; jmd. redet wie ihm der Schnabel gewachsen ist;

4) *isim + wie + isimdən ibarət komparativlər: ein Kerl wie ein Baum, eine Frau wie Litfaßsäule;*

5) *feil, sifət və ya zərf + wie + müxtəlif strukturlar: jmd. hat das Gesicht wie sieben Tage Regenwetter; lügen, dass sich die Balken biegen, das passt wie die Faust aufs Auge” [383, s.823].*

Daha sonra müəllif müxtəlif qruplara daxil olan sabit müqayisələrin konstituentləri arasında sabitlik dərəcəsinin eyni olmadığını nəzərə çatdırır. Bəzi komparativ frazeoloji birləşmələrin uzevell vahidlər olduğunu vurğulayır.

Azərbaycan dilinin materialına əsasən anoloji araşdırma apararkən, komparativ frazeoloji birləşmələrin aşağıdakı sintaktik strukturlarından danışmaq mümkündür:

1) *isim + kimi + feil: milçək kimi qırılmaq, daş kimi yatmaq, qoyun kimi gözünü döymək;*

2) *isim + kimi + sifət: daş kimi bərk, ipək kimi yumşaq, dovşan kimi qorxaq, ceyran kimi ürəkək, istiot kimi acı, nar kimi qırmızı, buz kimi soyuq, quzu kimi sakit, şəvə kimi qara;*

3) *sanki / elə bil + isim + zərf + feil – cümlə strukturlu komparativlər: elə bil / sanki iynə üstündə oturub, elə bil / sanki göydən düşüb, elə bil / sanki divara deyirsən, elə bil / sanki başına daş düşdü, elə bil / sanki dilotu yeyib, elə bil başıma / üstümə qaynar su töküldü, elə bil çiyimdən / üstümdən dağ götürüldü və s.*

Aparılan struktur-semantik təhlilə əsasən demək mümkündür ki, cümlə strukturlu komparativlərdə sintaktik məcazlıq, sözlərin məntiqi və semantik-assosiativ həcmnin artması onların kommunikativ və funksional miqyaslarını genişləndirir. Affirmativ formalı belə sabit müqayisələrdə kontrastiv semantika qərarlaşmış olduğundan inkar məzmun dildaxili və dilxarici amillərin təsiri ilə təsdiq aspektdə verilmiş olur. Xüsusilə, qeyd etmək lazımdır ki, frazeologizmlərin digər növləri ilə müqayisədə privativ komparativ frazeologizmlər son dərəcə milli səciyyə daşıyır. Bunu da onunla izah etmək olar ki, hər bir sabit müqayisə konkret faktla, hadisə və əhvalatla bağlı olur. Onlar da öz növbəsində coğrafi mövqedə, məişət xüsusiyyətlərində, yaşayış tərzində və xalqın psixoloji durumunda öz əksini tapır.

H.H.Baxşiyev qeyd edir ki, hər hansı bir fərd danışdığı dildən asılı olmayaraq öz təfəkküründə real faktlara və hadisələrə münasibətini bildirdiyi zaman öz xalqının adət və ənənələrinə istinad edir [58, s.46].

Ona görə də privativ sabit birləşmələrdə yerli faktlar və əşyalar daha əyani təsvir olunur. Bunun nəticəsidir ki, alman və Azərbaycan dillərində mövcud olan privativ sabit müqayisələrdə milli kolorit daha çox nəzərə çarpır.

Müqayisəli təhlil belə bir fikir söyləməyə imkan verir ki, bir dildən o birinə keçəndə komponentlərin transformasiyası vasitəsi ilə ifadənin milli xüsusiyyətləri əks etdirilir. Nümunələrə nəzər salaq:

- (1) *leben wie Gott in Frankreich* – bəy balası kim yaşamaq;
- (2) *mager sein wie eine Ziege* – elə arıqdır ki, elə bil ki, çubuqdur;
- (3) *gesund sein wie ein Fisch* – buz baltası kimi sağlam olmaq və s.

Alman və Azərbaycan dillərində bu sabit müqayisələrin struktur tərkibinin müxtəlif leksik elementlərdən ibarət olduğunu görürük. Buradakı semantik ekvivalentliyin müxtəlif leksik tərkibdə ifadə olunması məhz müqayisə olunan dillərin milli xüsusiyyətlərinin göstəricisidir.

Elə buna görədir ki, alman dilçisi Q.qlük alman dilində sabit müqayisələrin konstituentlərinin əksər hallarda *falsch, hungrig, schlau, dumm, frech, gesund* sifətlərindən ibarət olmaqla xəlqilik xarakterində olmasından danışır [280, s.119].

Frazeoloji birləşmələrin digər növlərində nəzərə çarpan sabitlik, bütövlük, dəyişmədən hazır şəkildə istifadə olunma kimi xarakterik əlamətlərə malik olması komparativ frazeologizmləri digər sabit birləşmələrdən fərqləndirmir. Komparativ frazeologizmlərin müstəqilliyinin müdafiəsinə mühüm dəlil olaraq İ.Çernişeva onların məhsuldarlığının komparativ frazeologizmlərin statusunu şübhəyə salmaq üçün zəmin yaratdığını qeyd edir. Müəllif daha sonra frazeologizm kateqoriyasının özünün açıq və çətin olmasını təsdiqləyərək yazır ki, frazeoloji birləşmələrin səciyyəvi əlaməti onların məhsuldarlıq modelinin inikası kimi anlaşılmalıdır [220, s.231].

İ.Çernişevanın bu mülahizəsinə əsasən belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, komparativ frazeologizmlərin qrammatik və semantik modeli sadə və dəyişməz olduğundan modelə müvafiq bu növə aid yeni frazeoloji birləşmələr yaranır. Alman

dilində sabit müqayisələrin mühüm struktur modeli *müde wie ein Hund; frieren wie ein Schneider; schreien wie am Spieße*; Azərbaycan dilində *it kimi yorulmaq; buz kimi donmaq; elə qışqırır ki, elə bil ətini şişə çəkirlər* – modelinə uyğun gəlir.

Deməli, alman dilində komparativ frazeologizmlər adlanan frazeoloji və ya idiomatik müqayisələrin strukturunu belə formulə etmək mümkündür: əksər halda feil və ya sifət + *wie* (müqayisə ədatı) + isim (müqayisə bazası (tertium comparationis)). Azərbaycan dilində isə idiomatik müqayisələrin düstur şəklində ifadəsini bu cür vermək olar: isim + *kimi* (qoşması) + feil. Buradan aydın görünür ki, müqayisə bazasının (tertium comparationis) markeri alman və Azərbaycan dillərində fərqli mövqelərdə reallaşır.

Alman dilində H.Milits sintaktik-strukturunu nəzərə alaraq sabit müqayisələrin təsnifatını aparmışdır. Bu nöqteyi-nəzərdən müəllif yuxarıda qeyd olunan modelə müvafiq komparativ frazeologizmləri “*bilvasitə müqayisəyə əsaslanan müqayisələr (direkte Vergleiche) və bilavasitə, dolayısı ilə müqayisə ifadə edən sabit müqayisələrə (indirekte Vergleiche)*” bölünür [362, s.99].

Təhlillər göstərir ki, fərdi və okazional privativ komparativ frazeologizmlərin hansı dərəcədə komparativ frazeologizmlərə daxil edilməsi və bunlar arasında sərhədin müəyyənləşdirilməsi məsələsinə münasibət birmənalı deyildir. Çünki komparativ frazeologizmdən yalnız o vaxt bəhs edilməlidir ki, müqayisə komponenti gücləndirici elementi və ümumiləşdirici xüsusiyyətləri pozmamış olsun.

Müqayisə olunan dillərdə uzuel komparativ frazeologizmlərdən fərqli olaraq okazional privativ sabit müqayisələrdə struktur və semantik uyğunluq daha çox nəzərə çarpır. Bu məqamda qeyd etmək olar ki, insanın aktual marağı müəyyən pragmatik uyarlıq, estetik mənafe baxımından müsbət obrazın inkişafı istiqamətində gedir. Okazional sabit müqayisələrin təsdiq tərtibə meyl etməsi də məhz bununla əlaqədardır.

Alman dilində tədqiq olunan hər iki qrupun Azərbaycan dilinin materialı ilə müqayisədə təhlili maraqlı faktların olduğunu üzə çıxarmağa imkan vermişdir. Belə ki, müqayisəli təhlil əsasında alman və Azərbaycan dillərinin daşıyıcısı olan müxtəlif xalqların mədəniyyətlərinin simvolik (rəmzi) sahələrində (Symbolfelder) yalnız fərqlərin olması deyil, həm də uyğunluqların və bənzərliklərin olduğu müəyyən edilmişdir.

Tədqiqat göstərmisdir ki, tərkibində “wie” müqayisə ədatı mühüm komponent kimi fəaliyyət göstərən bilvasitə sabit müqayisələrin əksəriyyəti neqativ semantikali affirmativ strukturlu komparativ frazeologizmlərdir və onlar pragmatik aspektdə neqo-pozitiv variasiyanın reallaşdırıcıları kimi çıxış edir. Aşağıdakı nümunələrlə deyilənləri əyaniləşdirmək olar:

(1) *die sind wie Katze und Hund = sie vertragen sich nicht* - itlə - pişik kimi yola getmək;

(2) *sich wie ein Aal winden / krümmen = sich aus einer unangenehmen Situation befreien* - tülkü kimi aradan çıxmaq;

(3) *wie die Katze um den Brei herumgehen / herumschleichen = nicht wagen, etw. Unangenehmes offen auszusprechen* - cəsarətsiz olmaq;

(4) *fallen um / sterben wie die Fliegen = Personen sterben in großer Zahl* - milçək kimi qırılmaq;

(5) *sich wie ein Elefant im Porzellanladen benehmen = taktlos die Gefühle anderer Menschen verletzen* - ayı kimi davranmaq;

(6) *dastehen wie der Ochs vorm Berg / Scheunentor = nicht mehr wissen, was man tun soll* - qoyun kimi gözünü döymək;

(7) *blind wie ein Maulwurf = sehr kurzsichtig sein* - burnunun ucundan uzağı görməmək;

(8) *wie ein Hund leben = in armen und schlechten Verhältnissen leben* - acınacaqlı vəziyyətdə yaşamaq;

(9) *jmdn. wie ein Hund behandeln = jmdn. schlecht und verächtlich behandeln* - it yerinə qoymamaq;

(10) *wie der Storch im Salat (herumgehen) = mit steifen Beinen gehen, ungelenk sein* - yöndəmsiz olmaq.

Göründüyü kimi, əsas komponenti müxtəlif heyvan adları ilə ifadə olunan bu sabit müqayisələrin səthi strukturu ilə daxili strukturundan törəyən semantikasi arasında bir əkslik vardır. Nəzərə carpan bu əkslik məntiqi semantik və linqvistik amillərin təsirinin nəticəsidir. Yəni, heç də bütün təsdiq strukturlu komparativ frazeologizmlər affirmativ semantikali deyildir. Inkarın implisit markerləri olan bu

privativ sabit müqayisələrin Azərbaycan dilində olan ekvivalentləri və ya müvafıqları də neqativ predikasiya ifadə edir. Yuxarıdakı nümunələrin “müqayisə bazasını” yaradan dominant komponentlərin Azərbaycan dilində qarşılığı xüsusilə diqqəti cəlb edir. Nümunələrə diqqət yetirək:

Almanca	Azərbaycanca
Katze und Hund	itlə pişik
Aal	tülkü
Katze	-----
Fliege	milçək
Elefant	ayı
Ochs	qoyun
Maulwurf	-----
Hund	it
Storch	-----

Bu nümunələrdə müqayisə bazasının uyğunluğu yalnız (1), (4) və (8)-da müşahidə olunur. Digər nümunələrdə yalnız semantik ekvivalentlikdən danışmaq mümkündür.

İkinci qrupa daxil olan privativ komparativ frazeologizmlər əvvəldə göstərilən sxem-modelə müvafiq olmayan, yəni bilavasitə müqayisə bildirən sabit müqayisələrdir. Belə komparativ frazeologizmlərdə müqayisə ya ixtisarlaşmış şəkildə, ya da dolayı yolla ifadə olunur. Nümunələrə nəzər salaq:

- (1) *ein Frosch in der Kehle haben = kein Wort herausbringen* – səsi batmaq;
- (2) *keine zehn Pferde bringen = absolut nichts kann jmdn. dazu bringen, um etw. zu tun oder irgendwohin zu gehen/fahren* - iki qoçun başı bir qazanda qaynamaz;
- (3) *eine Natter am Busen nähren = jmdm. Gutes erweisen, von dem man später geschädigt wird der einem später schadet* - qoynunda ilan bəsləmək;
- (4) *den Bock zum Gärtner machen = jmdn. etw. tun lassen, wozu er überhaupt nicht geeignet ist* - təkədən pendir tutmaq;
- (5) *ein alter Hase sein = viel Erfahrung haben* - o, qoca tülküdür;
- (6) *schlafenden Hund wecken = jmdn. auf etw. aufmerksam machen und dabei*

das Risiko eingehen, sich selbst zu schaden - dəlinin / oğrunun yadına daş salmaq;

(7) *mit den Wölfen heulen* = *das tun, was die anderen auch tun* - palaza bürün, elnən sürün;

(8) *ein Wolf im Schaffpelz* = *jmd. der einen harmlosen Eindruck macht, aber trotzdem böse oder gefährlich ist* - o, yatağan ilandır;

(9) *ein blöder Hirsch sein* = *jmd. der etw. Dummes getan hat* - o, öküz kimi şeydir, yəni qanmaz adamdır;

(10) *der Hahn im Korb sein* = *als einziger Mann unter vielen Frauen sein* - sürünün qoçu olmaq və s.

Təhlil zəruri komponenti heyvan məhfumlarından ibarət olan nəzərdən keçirilən sabit müqayisələrin struktur-semantik nöqteyi-nəzərdən Azərbaycan dilində tam ekvivalentlərindən bəhs etməyin qeyri-mümkünlüyünü aşkara çıxarır:

Almanca	Azərbaycanca
Frosch	-----
Pferd	qoç
Natter	ilan
Bock	təkə
Hase	tülkü
Hund	-----
Wölfen	-----
Wolf	ilan
Hirsch	öküz
Hahn	qoç

Nümunələrdən görüldüyü kimi, müqayisə bazasının oxşarlığı yalnız (3) və (4), semantik eyniyyət isə bu və ya digər dərəcədə (tam və ya qismən) bütün nümunələrdə gözə çarpır.

Beləliklə, qeyd etmək olar ki, privativ xarakterli komparativ frazeologizmlərdə müqayisə bazasının uyğunluğu 1:5 nisbətindədir. Privativ xarakterli komparativ frazeologizmlərin müqayisə bazasını yaradan komponent “kollektiv” assosiyasiya

təqdim edir və bununla milli xüsusiyyətlərə bir baxış formalaşdırır. Öz inikasını frazeoloji birləşmələrdə tapan xalqların ictimai təcrübəsi göstərir ki, maddi aləmin müxtəlif əşyalarının qiymətləndirilməsi ilə əlaqədar rəngarəng “kollektiv” assosiasiyalar frazeologiyaların bünövrəsində yerləşir. Bu da xüsusilə, komparativ tipli sabit söz birləşmələrində aydın görünür. Ona görə də ayrı-ayrı dillərdə frazeoloji ifadənin yaranmasında iştirak edən oxşar əşya və əlamətin mənası eyni cür dəyərləndirilmir. Bu səbəbdən alman dilində olan privativ komparativ frazeologizmlərin Azərbaycan dilindəki ekvivalentləri cəzbedicidir. Məsələn:

- (1) *stumm wie ein Fisch = ohne ein Wort zu sagen* - ağızdan kirə istəmək;
- (2) *mager wie eine Spinne = ganz mager, knochig sein* - qabırğaları sananmaq;
- (3) *gehen / steigen wie Storch im Salat = steif, unbeholfen sein* - qaz kimi yerimək və s.

Privativ komparativ frazeologizmlərin tutuşdurulması zamanı nəzərə çarpan struktur-semantik fərqlərin müqayisə olunan dillərin inkişaf tarixi ilə əlaqədar olduğu görünür. Leksik baxımdan fərqli komponentlərdən ibarət olan privativ komparativ frazeologizmlərdəki fərqlər morfo-sintaktik struktura əsasən izah olunmalıdır. Privativ xüsusiyyətə malik olan komparativ frazeologizmlərin digər frazeologizmlər kimi şərh olunmaması onun ayrıca bir qrup şəklində təhlilini şərtləndirən mühüm amildir. Privativ sabit müqayisələrin başqa növ frazeologizmlərlə sərhəddinin müəyyənləşdirilməsində çətinlik ondan ibarətdir ki, burada tərkibdə olan feil və ya sifət öz ümumi lüğəvi mənasında başa düşülür.

Nümunələrdən aydın görünür ki, həm alman, həm də Azərbaycan dillərində bir sıra privativ sabit müqayisələrdə insan heyvanlarla müqayisə olunur. Belə privativ komparativ frazeologizmlərin müqayisə bazasını – *it, pişik, ilan, tülkü, pələng, at, uzunqulaq, öküz, çaqqal, dovşan* və s. təşkil edir.

Araşdırmaya cəlb olunan nümunələrin müqayisəli təhlili hər iki dildə “müqayisə bazası” əşya bildirən privativ sabit müqayisələrin də mövcud olduğunu söyləməyə zəmin yaradır. Beləliklə, “müqayisə bazası”nın komparativ frazeologizmlərin dominant konstituenti olduğunu nəzərə alaraq onları iki qrupa ayırmaq olar:

- I. “müqayisə bazası” heyvanlarla ifadə olunan privativ komparativ

frazeologizmlər:

(1) *arbeiten / schuften wie ein Pferd = sehr viel und schwer arbeiten* – eşşək kimi əlləşmək;

(2) *sich winden / kümmern wie ein Aal = sich aus einer unangenehmen Situation zu befreien versuchen* – tülkü kimi aradan çıxmaq;

(3) *blind wie ein Maulwurf = sehr kurzsichtig sein* – kor kimi davranmaq;

(4) *dastehen wie der Ochs vorm Berg / Scheunentor = nicht mehr wissen, was man tun soll* – qoyun kimi gözünü döymək;

(5) *hungrig sein wie ein Wolf = sehr hungrig sein* – qurd kimi ac olmaq və s.

II. “müqayisə bazası” cansız isimlərdən ibarət olan privativ komparativ frazeologizmlər:

(1) *arm wie eine Kirchenmaus = sehr arm sein* – dilənci kökündə olmaq;

(2) *dumm wie die Nacht sein = sehr dumm sein* – ağılsız olmaq;

(3) *dünn wie eine Bohnenstange = sehr hoch und mager sein* – elə arıqdır, ele bil ki çubuqdur, oxlov kimi olmaq;

(4) *dumm wie Stulle sein = sehr dumm* – sarsaq olmaq;

(5) *frech wie Gassendreck sein = sehr frech und unbehämmert sein* – abırsız olmaq və s.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, nəzərdən keçirilən nümunələrə əsasən alman dilində mövcud olan privativ komparativ frazeologizmlərin hec də həmişə Azərbaycan dilində tam ekvivalent müvafiqliyindən bəhs etmək qeyri-mümkündür. Bunu nümunələrin təhlilində aydın görmək mümkündür:

(1) *wie drei Tage Regenwetter aussehen* – çox qəmgin görünmək;

(2) *stehlen / klauen wie ein Rabe / die Raben* – it kimi oğurluq etmək;

(3) *falsch wie ein Hund* – fırldaqçı olmaq;

(4) *wie ein Stück Malheur aussehen* – bədbəxt görünmək;

(5) *reden wie der Blinde von der Farbe* – ağzının sözünü bilməmək və s.

Privativ komparativ frazeologizmlərin böyük hissəsi cümlədə feilin funksiyasını daşıyır. Belə halda çox vaxt hissəvi idiomlaşmış ifadələrdən bəhs edilir. Nümunələrə diqqət yetirək:

- (1) *wie eine lebende Leiche aussehen* – canlı meyit kimi görünmək;
- (2) *eingehen wie eine böhmische Leinwand* – ruhdan düsmək;
- (3) *wie Kraut und Rüben* – səliqə-səhmansız olmaq.

Lakin elə privativ sabit müqayisələr də vardır ki, tərkibindəki feil sərbəst deyil, əksinə komparativ frazeologizmə tamamilə inteqrasiya olunmuşdur. Məsələn: *Wie die Katze um den heißen Brei herumgehen/herumschleichen* və Azərbaycan dilində *it kimi quyruq bulamaq* ifadələrində feil özünün ilkin mənasını ümumi idiomatik mənə naminə itirmişdir.

Komponent təhlilə əsasən qeyd etmək mümkündür ki, privativ komparativ frazeologizmlər feili birləşmələr sırasına daxil olsalar da, bəzən sabit birləşməyə sifət də mühüm konstituent olaraq qoşulur. Bu halda sifətlər məhz təyin funksiyasında işlənmir. Belə ki, alman dilində “*sein*” Azərbaycan dilində isə ona müvafiq “*olmaq*” feili ilə əlaqədə ismi xəbərin tərkib hissəsi formasında fəaliyyət göstərir. Nümunələr maraqlıdır:

- (1) *hungrig sein wie ein Wolf* – qurd kimi ac olmaq;
- (2) *bekannt sein wie bunter Hund* – ala itdən məşhur olmaq;
- (3) *müde sein wie ein Hund* – it kimi yorulmaq;
- (4) *dick wie ein Litfaßsäule sein* – boçka kimi yoğun olmaq və s.

Qeyd olunmalıdır ki, frazeoloji birləşmələrin bir növü olan bəzi privativ komparativ frazeologizmlər obrazlı idiomatik dil vahidləri kimi yüksək ekspressivlik səviyyəsində vasitəli inkarlığın reallaşmasında mühüm rol oynayır. Buraya

- (1) *wie der Storch im Salat herumgehen* – astagəl / ağır (bacarıqsız) olmaq;
- (2) *von etw. soviel verstehen wie der Hahn vom Eierlegen* – dəvənin boynu kimi düzdür;
- (3) *sich fühlen wie vor den Kopf geschlagen* – elə bil göydən başına daş düşdü;
- (4) *wie auf Nesseln sitzen* – tikan üstə oturmaq;
- (5) *blind wie ein Maulwurf* – burnunun ucundan uzağı görməmək və s. aid etmək olar.

Göründüyü kimi, bu potensial kontrast üsulları ümumi semantik aspektdə intensiv inkar ifadə edir. Belə privativ komparativ frazeologizmlər yalnız şifahi dildə deyil, eləcə də dilin müxtəlif funksional üslublarında istifadə olunaraq inkar

semantikanı gerçəkləşdirən təsdiq transformasiyaların yaranmasına səbəb olur. Privativ komparativ frazeologizmlərin ekspressiv gücləndirmə dəyəri müqayisənin bazasını təşkil edən anlayışın semantik keyfiyyətindən asılıdır. Daxili emosionallıq ifadə edən bu dil vahidləri ekspressiv-gücləndirici müqayisə konstruksiyalarının yaranması üçün xüsusilə yararlıdır.

Yuxarıda qeyd olunan təsdiq strukturlu komparativ frazeologizmlər vasitəsilə inkar funksiyasında istifadə olunmaqla, həm fikrə emosionallıq və ekspressivlik verir, həm də ünsiyyət prosesində inkar-təsdiq varitivliyi yaradır.

Beləliklə, seçilən 80 nümunə üzərində aparılan təhlil əsasən belə qənaətə gəlmək mümkün olmuşdur ki, alman və Azərbaycan dilində privativ komparativ frazeologizmlərin tam ekvivalent müvafiqliyi 1:3 nisbətindədir. Burada nəzərə çarpan fərqlər privativ komparativ frazeologizmlərin böyük əksəriyyətinin struktur və semantik nöqteyi-nəzərdən, eləcə də müqayisə bazasına görə tədqiq olunan dillərdə qeyri-mütənasibliyi alman və Azərbaycan xalqlarının bir-birindən köklü surətdə fərqlənən mədəniyyət və həyat tərzinin inikasının nəticəsi kimi qiymətləndirilə bilər.

4.2. Privativ frazeoloji cütlərin kontrastiv təsvir modeli

İstinad olunan mühüm mənbələrə əsasən qeyd etmək olar ki, keçən əsrin 90-cı illərindən bəri dilçilik sahəsində frazeoloji birləşmələrin müqayisəli aspektdə tədqiqi diqqət mərkəzinə çəkilmiş ən aktual problem kimi bu gün də ön planda durur. Burada aparılan frazeoloji tədqiqat yalnız frazeologizmlərin bu və ya digər aspektdə təsnifatı və onların semantik baxımdan təhlili kimi problemləri deyil, həmçinin frazeoloji birləşmələrin xüsusi bir növü olan privativ frazeoloji cütlərin müqayisə olunan alman və Azərbaycan dillərində funksional xüsusiyyətlərini, onların struktur və semantik cəhətdən oxşar və fərqlərini, privativ frazeoloji cütlərin dildə işlənmə imkanlarını və onların məcazlaşma səviyyəsinə malik olan struktur tip kimi diferensiasiyasiya sferasında inkar-təsdiq varitivliyi əmələ gətirdiyini araşdırmağı nəzərdə tutur.

Həm alman, həm də rus dilli ixtisas ədəbiyyatında məlum olan ənənəvi struktur-semantik təsnifatda frazeologizmlərin xüsusi bir növü kimi göstərilən frazeoloji cütlərin Azərbaycan dilinin materialı əsasında struktur-semantik aspektdə

alman dili ilə müqayisəli təhlili heç şübhəsiz ki, öz aktuallığı ilə seçilir. Qeyd edə bilərik ki, alman dilində olan ixtisas ədəbiyyatında frazeologizmin bu növündən bəhs edilərkən onlar müxtəlif sinonim terminlərlə ifadə olunur. Belə ki, E.Riesel [398] onları “Zwillingsformeln”, U.Şröter [422] “Wortpaare”, J.Sternkopf [430] “Paarformeln” adlandırır.

Azərbaycan dilçiliyində frazeologiya sahəsində olan tədqiqat işlərində frazeologizmlərin ibarələr, hikmətli sözlər, aforizmlər və ədəbi sitatlar adlanan növlərindən bəhs olunur. Lakin bu paraqrafda tədqiq olunan dil vahidlərinin sabit birləşmənin bir növü kimi təhlilinə və necə adlandırılmasına dair məlumatlara rast gəlmirik.

Yalnız H.A.Bayramov Azərbaycan dili frazeologiyasının məna quruluşundan danışarkən qeyd edir: “Leksik variantların bir növünü də baş sözü türk mənşəli qoşa sözlərdən ibarət olanlar təşkil edir”. Müəllif burada nümunə olaraq “*baş-beynini - baş-qulağını aparmaq, əl-ayağını bağlamaq - əl-qolunu bağlamaq, dilə-dişə düşmək - dilə ağıza düşmək* və s. göstərir [60, s.150].

Dissertasiyanın bu paraqrafında Azərbaycan dilində belə strukturda olan sabit birləşmələri frazeoloji cütlər adlandırmaq münasib hesab olunur və onlar struktur-semantik aspektdə alman dili ilə müqayisədə tədqiq olunur.

“Frazeoloji cütlər eyni qrammatik nitq hissəsinə aid olan sabit birləşmədir və iki sözün birləşməsindən ibarətdir” [314, s.176].

E.Rieselın fikrincə, frazeoloji cütlər vahid anlayışı taftoloji şəkildə ifadə edir [398, s.148].

U.Şröter frazeoloji cütlər dedikdə, xarakterik struktura malik eyni nitq hissəsinə aid iki, nadir halda üç sözün bağlayıcı, ya da sözünü vasitəsi ilə birləşməsini nəzərdə tutur [422, s.195].

Hər üç mənbəni ümumiləşdirərək frazeoloji cütlərə belə tərif vermək olar: frazeoloji cütlər spesifik quruluşlu, tərkib komponentləri bağlayıcı və ya sözünü vasitəsi ilə birləşən, eyni nitq hissəsinə aid olan, vahid anlayışı taftoloji şəkildə ifadə edən iki və bəzən üç sözün birləşməsindən ibarət olan sabit söz birləşməsidir. Səs ahəngdarlığını nəzərə alaraq frazeoloji cütləri formal struktur baxımından alman və Azərbaycan dillərində üç qrupa ayırmaq olar, çünki frazeoloji cütlərdə səs

ahəngdarlığı xüsusi olaraq diqqəti cəlb edir:

a) alliterasiya – yəni frazeoloji cütü təşkil edən hər iki komponentin eyni səsle başlanması: *mit Kind und Kegel, mit Mann und Maus, blaß und bleich, zittern und zagen, hoffen und harren, bei Nacht und Nebel, in Wind und Wetter, Lust und Liebe, Feuer und Flamme*; söz-söhbət (yaratmaq), qaş-qabağını (tökmək/sallamaq), sorğu-suala (tutmaq), gecə-gündüz (qan ağlamaq), saç-saqqalı (ağarmaq), yaxşı-yaman (bilməmək / tanımamaq).

b) assonants – 1) heca düzəldən eyni saitli ahəngdarlığa görə: *Schrot und Korn, mit Ach und Krach, nach Jahr und Tag, auf Schritt und Tritt, außer Rand und Band, hegen und pflegen, Tag und Nacht, mit Sack und Pack*; bənd-bərə, yetim-yesir, səs-səmir, söz-söhbət, hirs-hikkə, gözəl-göyçək, baş-ayaq. 2) müxtəlifsaitli ahəngdarlığa aid: *aus nah und fern, Für und Wider, Hier und Heute, klipp und klar, kurz und bündig*; qədr-qiyət, küy-kələk, mehr-məhəbbət, tez-tələsik, çək-çevir və s.

c) həmqafiyəli frazeoloji cütlər: *in Saus und Braus, mit Sack und Pack, Knall und Fall, von Taten und Blasen, schiedlich und friedlich*; ürək-göbək (-yi düşmək), canla-başla (çalışmaq), əlli-ayaqlı (itmək), ağına-bozuna (baxmamaq) və s.

Göründüyü kimi, frazeoloji cütlərdə ahəngdarlığın yaranmasında qafiyənin də öz əhəmiyyəti vardır. Belə ki, alman və Azərbaycan dillərində olan frazeoloji cütlərin bir qismi tərkib hissələrinin son səslərinin uyğunluğu hesabına ahəngdar olur. Frazeoloji cütlərdə son səslərin ahəngdarlığı, daha dəqiq desək, son samitlərdə alliterasiya və müvafiq sait ahəngdarlığı Azərbaycan dilində əhəmiyyətli yer tutur. Səs tərkibinin uyğunluğuna görə həmin frazeoloji cütləri də qruplaşdırmaq məqsədə müvafiqdir:

a) zəngin həmqafiyə - sonda üç və daha artıq səsin eyniliyi: *bəzək-düzək (vurmaq), əsir-yesir (olmaq), iman-güman (yeri olmaq), nizam-intizam (-lı olmaq)*;

b) komponentlərin sonunda iki səsin uyğunluğundan yaranan qafiyə: *ara-sıra (görünmək), bac-xərac (almaq), dad-fəryad (eləmək), əkin-biçin (-lə dövrən sürmək)*;

c) yalnız sonuncu səsi eyni olan frazeoloji cütlər: *əl-qol (atmaq), it-bat (olmaq), üz-göz (olmaq), heç-puç (etmək)* və s.

Frazeoloji cütləri səciyyələndirən mühüm keyfiyyətlərdən biri onlarda yüksək emosionallıq və ekspressivliyin təzahürüdür. Bu da onların komponentlərinin

məcəzlaşaraq ayrılmazlığının nəticəsi kimi nəzərə çarpır ki, ahəngdarlıq da məhz bunun sayəsində yaranır.

Qeyd olunmalıdır ki, ümumiyyətlə, frazeologizmlər mürəkkəb dil vahidləri olduğundan müxtəlif mürəkkəblik dərəcəsi ilə xarakterizə olunur. Burada nəzərdən keçirilən frazeoloji cütlər öz mürəkkəblik dərəcəsinə görə tədqiqata cəlb olunaraq ayrı-ayrı növlər üzrə qruplaşdırılır. Təhlillər göstərir ki, sintaktik xüsusiyyətlərin sahəsi frazeoloji konstruksiyaların mürəkkəbliyi ilə məhdudlaşır. Araşdırmada frazeoloji cütlərin bölgüsü mürəkkəblik dərəcəsinin artmasına və komponentlər arasındakı əlaqələndirici elementə müvafiq aparılır. Bu prinsipə əsasən aşağıdakı frazeoloji cütlər birinci tipə aid edilir:

- 1) *Art und Weise – ein anständiges Benehmen*
- 2) *Angst und Bange – schrecken*
- 3) *Lug und Trug – List, Täuschung*
- 4) *Hab und Gut – der Besitz, das Eigentum*
- 5) *das Wohl und Weh – das Geschick.*

Bu frazeoloji cütlərin ilk öncə strukturu diqqəti cəlb edir. Nümunələrdən görüldüyü kimi, burada tərkib hissələr arasında əlaqəni “*und*” bağlayıcısı yaradır. Frazeoloji cütlər təsnif edilərkən yalnız onların strukturları deyil, həm də komponentlərarası semantik münasibət nəzərə alınmalıdır. Ona görə ki, sintaktik struktur və semantik spesifikasi arasında mühüm əlaqə labüddür.

Görüldüyü kimi, nümunələrin sintaktik strukturunda nəzərə çarpan koordinativ əlaqədir. Bu halda “*und*” bağlayıcısı yalnız formal əlaqəni tənzimləmir, həm də frazeoloji cütlərin əhatə dairəsində intensivliyin təyinedicisi olaraq semantik baxımdan spesifik xarakter alır.

U.Şröterin qeyd etdiyi kimi, “*koordinasiya cümlə yığınlarının potensial genişlənməsi vasitələrindən biri kimi təbii dilin daxili məhsuldarlığının və ya yaradıcılığının çoxsaylı mənbələri sırasına daxildir. Bu məhsuldarlıq və yaradıcılıq frazeoloji sahəni ikiqat əhatə edir*” [422, s.195].

Sintaktik görüntü və semantik spesifikasi arasında nəzərə çarpan əlaqə bəzi hallarda birləşdirici element rolunu oynayan sözünü ilə həyata keçirilir. Məsələn:

- (1) *Tür an Tür* = *eng benachbart* – *qapı-qapıya*,
- (2) *Hals über Kopf* = *sehr schnell* – *çox cəldl*,
- (3) *Stufe um Stufe* = *als Ausdruck einer sich steigenden Hervorhebung / Wiederholung*- *pillə-pilləyüksəliş*,
- (4) *Schulter an Schulter* = *dicht gedrängt, gemeinsam* – *çiyin-çiyinə*,
- (5) *Auge in Auge* = *ganz nah gegenüberstehen* – *göz- gözə*,
- (6) *von Zeit zu Zeit* = *gelegentlich, ab und zu* – *hərdənbir və s.*

İkinci qrupa aid edilən frazeoloji cütlərdə sözləri *an, über, um, von, zu, in* zəruri komponent kimi çıxış edir və tərkibdə intensivliyin göstəricisi olaraq yüksək potensial əhəmiyyətə malikdir.

Alman dilində frazeoloji cütlərin daha bir növü xüsusilə digərlərindən öz strukturuna görə seçilir və üçüncü qrupu təşkil edir. Burada eyni bir frazeoloji cütün daxilində həm sözləri, həm də “*und*” bağlayıcısı zəruri komponent şəklində fəaliyyət göstərir. Nümunələrə diqqət yetirək:

- (1) *mit Ach und Krach* = *mit knapper Not* – *ax- vayla*,
- (2) *mit Fug und Recht* = *mit vollem Recht* – *haqq - ədalətlə*,
- (3) *mit Mann und Maus* = *alle /alles* – *hamı /hər şey*,
- (4) *weit und breit* = *überall* – *hər yanda, hər yerdə*,
- (5) *an Ort und Stelle* = *sofort* – *dərhal*,
- (6) *Tag und Nacht* = *unaufhörlich* – *fəsiləsiz*,
- (7) *auf Ehre und Gewissen* = *nachdrücklich versichern* – *namus və vicdanla*,
- (8) *in Reih und Glied* = *exakt, in strenger Ordnung* – *ciddi nizam-intizamla* ,
- (9) *ohne Sinn und Verstand* = *sinnlos* – *düşüncəsiz*,
- (10) *nach Brauch und Sitte* = *nach den Sitten* – *adət-ənənəyə uyğun* və s.

Tərkib elementləri arasında əlaqə növünün bağlayıcı, sözləri və ya hər ikisinin köməyi ilə fərqli tərzdə olmasına baxmayaraq frazeoloji cütlərin komponentləri arasında olduqca sıx bağlılıq vardır. Ona görə də strukturdakı qrammatik fərqlər isə semantik vahidliyin daxilində məna komponentləri üçün intensivliyin potensial markerləri rolunda çıxış edir. Frazeoloji cütlərin hər üç tipində bağlayıcı və sözləri mütləq metaforlaşmış mənada fəaliyyət göstərir. Ona görə də strukturda komponent-

lərin variasiyası, eləcə də modifikasiyası qeyri-mümkündür.

Bu zaman qrammatik və frazeoloji problemin quruluşu məsələsi ortaya çıxır ki, bu da alman dilçisi Y.Şröter tərəfindən “xüsusi formalar” (Sonderformen) adlandırılır: *“Biz burada elə sözbirləşmələrindən danışırıq ki, onlar ən azı bir avtosemantikalı olsun və qismən, yaxud da tamamilə idiomlaşmış olsun. Frazeoloji cütlərdə bağlayıcı və sözlərinin birləşdirici elementlər kimi semantik reaksiyası frazeoloji tədqiqat sahəsində hələ də həllini tapmayan problem olaraq xüsusi aktualıq kəsb edir. Frazeoloji cütlərin bir qismi iki avtosemantikalı dil vahidinin qarşısında sözləni, arasında isə bağlayıcı olduğundan strukturdakı sintaktik genişliyə görə digər iki qrupdan fərqlənir”* [422, s.238].

Yuxarıdakı nümunələrin komponent təhlilindən görüldüyü kimi, hər üç qrupda olan frazeoloji cütlərin komponentləri isimlərdən ibarətdir. Lakin bu heç də alman dilində frazeoloji cütlərin tərkib elementlərinin yalnız isimlərdən təşkil olunduğuna dəlalət etmir, çünki öz struktur spesifikliyi ilə diqqəti cəlb edən, komponentləri digər nitq hissələrindən – sifət və zərflərdən ibarət kifayət qədər frazeoloji cütlərə də rast gəlirik. Məsələn:

- (1) *klipp und klar = sehr deutlich – tam aydın,*
- (2) *null und nichtig = völlig ungültig – etibarsız (hər hansı bir sənəd),*
- (3) *alt und jung = alle – hər kəs, qoca-cavan,*
- (4) *gang und gäbe = wie es üblich ist - adi,*
- (5) *weit und breit = überall – hər yerdə (hər yanda),*
- (6) *klein und hässlich = unterwürfig – boyunəyən,*
- (7) *blass und bleich = ganz blass – tamamilə solğun,*
- (8) *kreuz und quer = ohne Plan, Ordnung oder System – plansız (sistemsiz),*
- (9) *dies und das = einiges, mancherlei – gah onu, gah da bunu,*
- (10) *hier und da / dort = an manchen Orten – orada/ burada və s.*

Araşdırma zamanı aparılan statistik hesablamadan məlum olur ki, say etibarını ilə ismi frazeoloji cütlərdən sonra ikinci yeri komponentləri feillərdən təşkil olunmuş frazeoloji cütlər tutur:

- (1) *zittern und zagen = voller Furcht – qorxudan əsmək (titrəmək),*

(2) *hoffen und harren* = *stark hoffen*- böyük inamla,

(3) *lügen und trügen* = *ganz betrügen*- aldatmaq,

(4) *hegen und pflegen* = *sich sorgfältig kümmern* – özünə çox diqqət yetirmək,

(5) *schalten und walten* = *nach eigenem Belieben verfahren* – istədiyini etmək.

V.Flaysər H.Paula əsaslanaraq frazeoloji cütlərin komponentlərinin semantik cəhətdən sinonim, antonim və müxtəlif mənalı sözləri əhatə etdiyini qeyd edir [265, s.214].

A.Rotkeqel frazeologizmlərdə omonimlik problemini şərh edərkən frazeoloji cütlər arasında da omonimlərə təsadüf olunduğunu söyləyir [400, s.49].

Konkret nümunələrə istinad edərək aparılan təhlil isə aşağıdakıları qeyd etməyə imkan verir. Frazeoloji cütlərin struktur komponentlərinin təhlili əksər hallarda onların tərkib hissələrinin sinonim sözlərdən ibarət olduğunu göstərir:

(1) *an allen Ecken und Enden* = *überal* – hər yanda/hər yerdə,

(2) *mit Seele und Geist* = *mit Begeisterung* – canla-başla,

(3) *Angst und Schrecken* = *mit totaler Angst*- qorxu və təşviş,,

(4) *an Ort und Stelle* = *an einem bestimmten Ort* – təyin olunmuş yerdə,

(5) *nach Brauch und Sitten*= *nach den Sitten* – adət-ənənəyə uyğun,

(6) *ohne Sinn und Verstand* = *sinnlos* – mənasız, ağılabatmaz,

(7) *Lug und Trug* – *List, Täuschung* – hiylə və yalan,

(8) *lügen und trügen* = *ganz betrügen* – yalan-palan danışmaq,

(9) *kreuz und quer* = *nach allen Seiten* – dördbir tərəfdən,

(10) *blass und bleich* = *ganz blass* – tamamilə solğun (rəngi qaçmış),

(11) *kurz und knapp* = *bündig* – çox qısa,

(12) *Feuer und Flamme* = *begeistert sein* – od-alov və s.

Alman dilinin lüğət tərkibində komponentləri antonimlərdən ibarət frazeoloji cütlər də diqqəti cəlb edir:

(1) *bei Tag und Nacht* = *ohne Unterbrechung, ständig* – gecə-gündüz,

(2) *weder Liebe und Haß* = *verworren, unübersichtlich* – nə yardan doyur, nə də əldən qoyur,

(3) *Freund und Feind* = *alle* – dost- düşmən (hamı),

- (4) *Freud und Leid = alle Erlebnisse – sevinc və kədər,*
 (5) *auf Leben und Tod = auf immer – ölənə qədər,*
 (6) *alt und jung = alle qoca- cavan (hamı),*
 (7) *durch dick und dünn = mit allen Mitteln – hər vasitə ilə,*
 (8) *hier und dort = an manchen Orten – bəzi yerlərdə (gah orda, gah da burda),*

(9) *Hand und Fuß haben = gut durchdacht sein – bacarıqlı olmaq.*

Bunlarla yanaşı komponentləri müxtəlif mənalı sözlərdən yaranmış frazeoloji cütlər də azlıq təşkil etmir:

- (1) *mit Mühe und Not = mit großer Mühe - əzab-əziyyətlə,*
 (2) *Rat und Tat = mit allem - əlindən gələni etmək,*
 (3) *Hals über Kopf = sehr schnell – çox cəld (atüstü),*
 (4) *auf Schritt und Tritt = überall, ständig – addımbaşı (hər yerdə),*
 (5) *Schall und Rauch = vergänglich sein – keçici, müvəqqəti və s.*

Alman dilində frazeoloji cütlərin semantik təhlilindən aydın olur ki, sintaktik strukturda birləşdirici element funksiyasını yerinə yetirən “und” bağlayıcısı və yuxarıda tədqiq olunan nümunələrdə rast gələn müxtəlif sözləri stabillik nöqteyi-nəzərindən frazeoloji cütlərin zəruri komponentidir və idiomluq meyarına görə güclü idiomluqla müşayiət olunur.

Azərbaycan dilində frazeoloji cütləri struktur cəhətdən təhlil etdikdə onların komponentləri arasında nə bağlayıcının, nə də sözlərinin işlənməsi müşahidə olunur. Daha dəqiq desək, burada frazeoloji cütlər güclü idiomluq ifadə edərək bilvasitə əlaqə əsasında öz mövcudluğunu tapır. Burada defis frazeoloji cütlər arasında birləşdirici element olaraq iki müstəqil mənalı (avtosemantikalı) isimin bir anlayışın tautoloji şəkildə intensiv ifadəsinə xidmət edir. Nümunələr maraqlıdır:

- (1) *sorğu-suala tutmaq,*
 (2) *ürək-göbəyi düşmək,*
 (3) *söz-söhbət yaratmaq,*
 (4) *üz-göz olmaq,*
 (5) *dilə-dişə düşmək,*

- (6) *gecə-gündüz qan ağlamaq,*
- (7) *qaş-qabağı açılmaq/açılmamaq,*
- (8) *qaş-qabaq sallamaq/tökmək,*
- (9) *əhdi-peyman bağlamaq,*
- (10) *ağız-burun oynatmaq/əymək* və s.

Nümunələrdən görünür ki, bəzi frazeoloji cütlərin (1) və (5) sintaktik strukturundakı feilin idarəsindən asılı olaraq yönlük, (2) və (7)-də isə təsirlik hal şəkilçisi birləşdirici element kimi görüntüyə gəlir və bu zaman onlar frazeoloji olmuş olur. Ona görə də belə frazeoloji cütlərdə hal şəkilçilərinin ixtisarı ümumi mənənin itməsinə səbəb olduğundan qeyri-mümkündür. Azərbaycan dilində də komponentləri

- a) sinonimlərdən – *sorğu-suala tutmaq, dava-dalaş salmaq, səs-küy qoparmaq;*
- b) antonimlərdən – *gecə-gündüz ağlamaq, dost-düşməni tanımaq/tanınmamaq, var-yoxdan çıxmaq;*

c) müxtəlif mənalı sözlərdən – *ağız-burun oynatmaq / əymək, dilə-dişə düşmək, yalan- palan danışmaq / söyləmək* - ibarət olmaqla frazeoloji cütləri üç yarım qrupa ayırmaq olar.

Azərbaycan dilində frazeoloji cütlər feili frazeoloji birləşmələrin xüsusi növü kimi dəyərləndirilməlidir, çünki onların ikinci komponentini feil təşkil edir və onlar sabit birləşmədə müxtəlif qrammatik əlaqədə çıxış edir. Nümunələrdə bunu asanlıqla müşahidə etmək olar:

- (1) *ələk-fələk etmək / eləmək,*
- (2) *əl-ayaq açmaq,*
- (3) *küy-kələk qoparmaq,*
- (4) *baş-ayaq olmaq,*
- (5) *dil-ağız eləmək,*
- (6) *var-yoxdan çıxmaq,*
- (7) *əldən -ayaqdan düşmək / getmək,*
- (8) *baş-beynini aparmaq,*
- (9) *ağına-bozuna baxmamaq,*
- (10) *aya-günə dönmək,*

- (11) *ipə-sapa yatmaq / yatmamaq,*
- (12) *ürək-dirək vermək,*
- (13) *dəridən-qabıqdan çıxmaq,*
- (14) *bir dəri - bir sümük olmaq,*
- (15) *dost-düşməni tanımaq / tanımamaq,*
- (16) *yalan-palan danışmaq,*
- (17) *ağız-burun əymək,*
- (18) *yerə-göyə sığmamaq,*
- (19) *zurna-balabanla qandırmaq,*
- (20) *əl-ayaq eləmək və s.*

Qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycan dilində olduğu kimi, müqayisə olunan alman dilində də feili frazeoloji cütlər say etibarı ilə üstünlük təşkil edir. Elə yuxarıda strukturuna əsasən üç müxtəlif qrupda tədqiq olunan frazeoloji cütlərin çoxunun məhz feili frazeoloji birləşmələrə aid olduğunu görmək olar. Yəni bir sıra frazeoloji cütlər mütləq müəyyən feillərlə işlənir. Belə halda frazeoloji cüt feili frazeologizmin bir komponenti olur.

Feili frazeoloji cütlərin ümumi mənası feilin cütlərlə kombinasiyasından törəyir. Alman və Azərbaycan dillərində feili frazeoloji cütlərin tipoloji aspektdə müqayisəli təhlili zamanı strukturda nəzərə çarpan qlobal fərqlərin olmasına baxmayaraq, semantikasına görə üst-üstə düşən frazeoloji cütlər də diqqəti cəlb edir. Müqayisələr maraqlıdır:

- (1) *Feuer und Flamme sein* – dəli-divanə olmaq,
- (2) *Haut und Knochen sein* – bir dəri - bir sümük olmaq,
- (3) *Land und Leute kennenlernen* – itli-pişikli tanımaq,
- (4) *Kopf und Kragen riskieren* – hər şeyə cürət etmək,
- (5) *ganz Auge und Ohr sein* – qulaq kəsilmək,
- (6) *außer Rand und Band sein* – tamamilə diqqətdən kənarda qalmaq,
- (7) *jmdm. Brief und Siegel geben* – bir kəsdə həqiqətə inam yaratmaq,
- (8) *Ruhm und Ehre genießen* – şan-şöhrət sahibi olmaq,
- (9) *Haus und Hof verlassen* – ev-eşiyi tərk etmək / eləmək,

(10) *in Saus und Braus leben* – kef-damaqda yaşamaq və s.

Alman dilində təhlil olunan frazeoloji cütün altısının (1), (2), (3), (8), (9), (10) Azərbaycan dilindəki ekvivalentinin də eyni semantikalı frazeoloji cütlər olması, milli özünəməxsusluğu əks etdirən sabit birləşmələrin bu növündə təsadüf olunan semantik eyniyyət milli mentalitetinə görə bir-birindən köklü şəkildə fərqlənən alman və Azərbaycan xalqlarının düşüncə tərzində müəyyən hallarda oxşarlığın olması ilə izah oluna bilər.

Alman və Azərbaycan dillərində mövcud olan bəzi frazeoloji cütlərin tərkibində ekvivalent leksemlərin olmasına baxmayaraq onlar tamamilə müxtəlif mənalar ifadə edir:

(1a) *Mund und Nase aufsperrren = sehr überrascht sein* – təccüblənmək,

(1b) ağız-burun oynatmaq – nədənsə narazı qalmaq,

(2a) *Feuer und Flamme sein - sehr begeistert sein* – valeh olmaq,

(2b) od-alov olmaq – qoçaq olmaq,

(3a) *Freund und Feind = alle* – dost-düşmən,

(3b) dost-düşməni tanımaq / seçmək – düzgün qiymətləndirməyi bacarmaq,

(4a) *Haus und Hof = alles* – ev-eşik (hər şey),

(4b) ev-eşiksiz olmaq – kasıb olmaq,

(5a) *Tag und Nacht = ständig, ohne Unterbrechung* – gecə - gündüz,

(5b) gecə-gündüz əlləşmək / çalışmaq – çox işləmək və s.

Misallardan görüldüyü kimi, tərkibində eyni leksem (1a, b) *Mund*-ağız, *Nase*-burun; (2a, b) *Feuer*-od, *Flamme*-alov; (3a, b) *Freund*-dost, *Feind*-düşmən; (4a, b) *Haus*-ev, *Hof*-həyət/eşik; (5a, b) *Tag*-gündüz, *Nacht*-gecə olan frazeoloji cütlərin müqayisə olunan dillərdə semantikasındakı müxtəliflik onların ekspressiv çalarlarının da rəngarəngliyinə səbəb olur. Eyni zamanda semantik müxtəliflik məntiqi və emosional tutumu da şərtləndirir.

Alman dilində aparılan araşdırmadan məlum olur ki, feili komponent birinci və üçüncü qrupa aid olan frazeoloji cütlərin yalnız bir qismində fəaliyyət göstərir. Komponentləri bir-biri ilə sözünü vasitəsilə əlaqələndirən frazeoloji cütlərin hər hansı bir komponentlə genişlənməsi nadir hallarda müşahidə olunur. Nümunələr maraqlıdır:

I qrup üzrə:

- (1) *Mund und Nase aufsperrn* = *sehr überrascht sein* – gözü kəlləsinə çıxmaq,
- (2) *Gift und Galle spucken* = *sehr wütend sein* – qanı qaralmaq ,
- (3) *Hopfen und Malz verlieren* = *bei jemandem ist alle Mühe umsonst-* zəhməti hədə getmək ,
- (4) *ein Herz und eine Seele sein* = *unzertrennlich sein* – bir ürək, bir qəlb olmaq ,
- (5) *Kopf und Kragen riskieren* = *das Leben aufs Spiel setzen* – canından keçmək;

II qrup üzrə:

- (1) *auf Gnade und Ungnade ausgeliefert sein* = *bedingungslos* – şərtsiz, heç bir kəlmə də kəsmədən,
- (2) *auf Leben und Tod kämpfen* = *bis zur Vernichtung kämpfen* - ölənə qədər mübarizə aparmaq,
- (3) *in Dunst und Rauch aufgehen* = *dunsten* - yanıb külə dönmək,
- (4) *sich in Grund und Boden schämen* = *bis jemand, etwas vernichtet ist* – məhv olana qədər,
- (5) *außer Rand und Band sein* = *übermütig und ausgelassen sein* – ərköyün olmaq.

Lakin Azərbaycan dilində frazeoloji cütlərdə feil mütləq zəruri komponent kimi sintaktik strukturda bərqərar olur. Nümunələrdəki feili frazeoloji cütlərə formal sintaktik aspektdən yanaşılarsa, əsaslı bir fərq görünür. Lakin semantik nöqteyi-nəzərdən fərqlər dərhal gözə çarpır, çünki burada idiomatik vahidlərdən bəhs olunduğundan feili komponent məcazlaşmış olur. Bu da frazeoloji mənanın adekvat müəyyənləşdirilməsi üçün müxtəlif sintaktik xüsusiyyətlərlə əlaqədardır.

Y.Şternkopfun qeyd etdiyi kimi, nəzəri planda frazeoloji cütün feili komponentlə sintaktik genişlənməsi keyfiyyət etibarını ilə yeni sabit birləşmənin əmələ gəlməsidir ki, bunun da nəticəsində yaranan idiomluq dil işarələrinin kompleksləşməsinə gətirib çıxarır [430, s.128].

Azərbaycan dilində frazeoloji cütlərin birinci komponentinin yalnız isimlərdən ibarət olduğunu müşahidə etdiyimiz halda, alman dilində feili frazeoloji cütlərin birinci komponentinin sifət və zərflərdən təşkil olunduğunu aşağıdakı nümunələr əsasında söyləmək olar:

- (1) *hoch und heilig versprechen / versichern = fest versprechen – qəti söz vermək,*
- (2) *von innen und außen kennen = genau kennen – cəkinə-bökünə bələd olmaq,*
- (3) *krumm und lahm schlagen = heftig verprügeln – meyidinə çalmaq (bərk döymək),*
- (4) *sich krumm und bucklig lachen = heftig lachen – gülməkdən ürəyi getmək,*
- (5) *kurz und klein schlagen = völlig zerschlagen – tikə-tikə etmək (parçalamaq),*
- (6) *dumm und dämlich reden = viel reden – boşboğazlıq etmək,*
- (7) *auf immer und ewig verlassen = ständig verlassen - əbədi tərk etmək.*

Alman və Azərbaycan dillərində tədqiq olunan bir sıra frazeoloji cütlərin funksional-üslub xarakteristikasının müqayisəsi belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, onlar alman və Azərbaycan xalqlarının mədəni ənənələrinin və həyat tərzinin lakonik inikasıdır. Bu səbəbdən də frazeoloji cütlər üslub çalarlarına görə bədii və danışiq üslubunda daha yüksək işlənmə tezliyinə malikdir. Deyilənləri aşağıdakı nümunələrlə təsdiq etmək olar.

“Letter” jurnalından götürülmüş bu mətnin hər bir cümləsində frazeoloji cütlərin məharətlə istifadəsi bu kiçik mətni sintaktik motivliyi və yüksək daxili ekspressivliyi ilə nəzərə çarpdırır: “Die Eltern des Studenten waren äußerst wohlhabend, sie lebten *in Saus und Braus*. Doch Reichtum ist leider vergänglich wie *Schall und Rauch*. Da lernte der Student eine sehr nette Studentin kennen und schwor ihr Treue *für immer und ewig*. Bevor die Studentin in seine Heiratspläne einwilligte, prüfte sie ihn *auf Herz und Nieren*. Schließlich sagten die jungen Leute den Eltern Lebewohl und verließen *Haus und Hof*. Nichts blieb von ihnen zurück, sie reisten ab *mit Sack und Pack*. Nach dem Studium fanden sie sogleich eine gute Stelle, das passierte *Knall auf Fall*. Sie schrieben es ihren Eltern, und die waren vor Freude darüber *außer Rand und Band*. Doch bald darauf erfuhr das junge Paar von einem schrecklichen Schiffsunglück: das Schiff ging unter *mit Mann und Maus*. Da sie wüssten, dass die Eltern des Studenten auf dem Schiff waren, wurden sie vor Trauer ganz *still und stumm*. Später hatten sie gemeinsam noch viel Erfolg, sie genossen *Ruhm und Ehre*. Alles in allem führten sie ein glückliches Leben. Dies behaupten sie heute *mit Fug und Recht*” [346].

Göründüyü kimi, mətnin semantik strukturunu yaradan dəqiqləşdirici kontekst

düynləri kimi çıxış edən privativ frazeoloji cütlər mətnə münasibətdə müxtəlif pozisiyalarda yerləşə bilər. Belə olduqda kontekstin nüvəsini təşkil edən frazeoloji cütlər mətdaxili emosionallığı gücləndirir. Buna əsasən qeyd etmək olar ki, frazeoloji cütlərin yaratdığı kontekst münasibətləri mürəkkəb və çoxkomponentlidir, eyni zamanda inkarın implisit şəkildə ifadə olunması üçün onların mühüm əhəmiyyəti vardır.

Bədii və danışiq üslublarında təsirli canlandırma vasitəsi kimi privativ frazeoloji cütlərin mühüm rol oynadığını bədii əsərlərdən seçilmiş aşağıdakı nümunələr bir daha sübut edir:

Ich fühlte mich *müde und matt*, und es war mir zu warm im Zimmer, aber viel mehr bedrückte mich, dass die Eltern nun so stumm und traurig dasaßen [414, s.24]. Der verstickt dich ganz in *Lug und Trug*, und nachher möchtest du noch das Unschuldslamm herauskehren! [414, s.29] Und anstatt, dass du dich beim Lehrer entschuldigst wegen deiner saudummen Faxenmacherei, lachst du noch, wenn dein Kumpan mit dem Lehrer *Katz und Maus* spielt [414, s.24]. Luise blickt böse auf die silbernen Kringel, die der Mond auf ihr Bett malt. Plötzlich *spitzt* sie *die Ohren* [321, s.20]. Das Kind *schlingt die Arme* um ihren Hals und gibt ihr einen Kuß [321, s.81]. Er sagte nichts, lächelte nur und *schüttelte den Kopf* [277, s.27]. Ich habe mich *dumm und dämlich* gesucht, und du hast den Autoschlüssel in der Handtasche (Umgangssprache = məişət dilində). Der Autor *spuckte Gift und Galle*, als er von den Textänderungen erfuhr („Frankfurter Rundschau“, 2004 = televiziya kanalı). Die Stadt präsentierte sich im Festesglanz, die Leute waren *außer Rand und Band* [355, s.414]. Niemand braucht zu befürchten, er werde eines Tages mit Gewalt *von Haus und Hof* vertrieben [248, s.150]. Er war *bei Freund und Feind* angesehen (Alltagsrede = məişət dilində). Er wohnt seit sechs Jahren hier und kann Ihnen am besten Auskunft über *Land und Leute* geben (Alltagsrede = məişət dilində). Ich gebe Ihnen *Brief und Siegel* darauf, dass er nichts unternommen wird (Alltagsrede = məişət dilində). Die Frau Körner hat es einen kleinen *Stich gegeben* [321, s.99].

Azərbaycan dilində də privativ frazeoloji cütlər bədii üslubda özünəməxsus ekspressiv-üslubi effekt yaradır. Nümunələrə nəzər salaq:

“Oğul, gecələr *od-ocaq* olmayanda, *yorğan-döşək* buz bağlayanda səni

nəfəsimlə isitmişəm. Mən ömrümü-günümü *pis-yaxşı yaşamışam*. Sənə qiymıram, gözümün *ağı-qarası* təkcə oğlumsan” [71]. Qırx Birçək bir göz qırpımında Dəli Divin *başını bədənindən ayırır* [72, s.202]. “ *Kül* mənim *başım*a, niyə böyükklər sözüne baxmadım, tay-tuşumu tanımadım, öz evimi yıxdım [71, s.69]. Qasid: Xeyr, xan. Biz belə güman elədik ki, Ağa Məhəmməd xanın əsir olmağı onun *qol-qanadını* qıracaq [71, s.167].

Gecə-gündüz qan ağlarım, artıbdır fəğanım mənim [102, s.123].

Stansiyada o qədər *səs-küy* var idi ki, ağız deyəni qulaq eşitmirdi (Şifahi dildə). *Gəlin başdan -ayağa* qızıla bələnmişdi (Şifahi dildə). *Əl-ayaq* eləyib qıza bir at yükü odun yığdılar (“Şifahi dildə”). Padşahın carçıları *əldən-ayaqdan* düşmüşdü. Məmləkətdə *soxaq-sökük* qalmamışdı. Amma soyda heç kəsin oğlan uşağı doğulduğu haqqında *söz-sov* eşitməmişdilər. *Oba-oymaqda əl-ayaq* yığışmışdı [72, s.199]. Padşah xəzinədən çağırıb sığırçı Uğura 40 kisə *daş-gaş* verməyi əmr etdi. Bu vaxt göy guruldayır, ildırım çaxır, *səs-küydən* qulaq tutulur. Onların *yurdu-yuvası* mənim üçün həmişəlik sirli qalib [72, s.203]. Sarı div *yalvar-yaxar etdi*: - Nə arzu-diləyin var onu yerinə yetirəcəyəm, şüşəni yerinə goy [72, s.207]. Padşahım! Ulu-tala şahiddir ki, ömrüm boyu sənin sadıq qulun olmuşam, *saç-saqqalımı* qapında *ağartmışam* [72, s.209]. Kalvayı bəyin adını eşidəndə pozuldu, elə bil *qaş-qabağını boran döydü* [72, s.328].

Privativ mənalı frazeoloji cütlərin semantik aspektdə təhlili onların əksəriyyətinin kontrast effektinə əsaslandığını və bununla da neqo-pozitiv antifrazanın yaranmasında mühüm rol oynadığını göstərir. Yuxarıda nəzərdən keçirilən ayrı-ayrı mənbələrdən seçilmiş çoxsaylı nümunələrin təhlili göstərir ki, privativ xarakterli frazeoloji cütlər alman və Azərbaycan dillərində məzmun və forma kontrastlığına əsaslanan transpozisiya vəziyyətlərinin yaranmasına səbəb olur. Privativ xarakterli frazeoloji cütlər müqayisə olunan dillərdə həm struktur, həm də leksik cəhətdən fərqli olsalar da, semantik nöqtəyi-nəzərdən eyniliklərin olduğunu qeyd etmək mümkündür.

4.3. İdiom və qanadlı sözlərin privativ xarakteri

Neqativ və privativ frazeologizmlər üzərində aparılan tədqiqatlara əsaslanaraq qeyd etmək olar ki, frazeoloji birləşmələrdən bəhs edilən alman, Azərbaycan, rus və ingilis dillərində olan tədqiqat işlərində ənənəvi struktur-semantik təsnifatda idiomlar və qanadlı sözlər sabit söz birləşməsinin ayrıca bir növü kimi göstərilir. Lakin tədqiqat işlərinin heç birində bu növlərin bir-birindən fərqləri, onların başlıca xüsusiyyətləri və praqmatikasına dair dolğun məlumat verilmir. Bu tədqiqat işində araşdırmanın məqsədinə uyğun olaraq implisit inkara malik privativ idiom və qanadlı sözlərin müqayisə olunan dillərdə struktur-semantik təhlili aparılır, onların etimologiyası haqqında məlumat verilir və hansı üslublarda işlənmələri müqayisə olunan hər iki dilin faktları əsasında əyani şəkildə şərh edilir. Tədqiqat işinin bu paraqrafında “idiom” və “qanadlı sözlər” məhvumları geniş şəkildə izah olunur. Etimoloji təhlil etdikdə “idiom” və “qanadlı sözlər” anlayışlarının qədim dövrlərdə işlənməsinin şahidi oluruq. Ona görə də bu terminlərə istinad edərək belə bir faktı qeyd etmək mümkündür: digər frazeoloji birləşmələrdə olduğu kimi, privativ idiom və qanadlı sözlərdə də hər bir xalqın tarixi, adət-ənənəsi, dini və əxlaqi görüşləri inikas olunmuşdur.

Alman və Azərbaycan dillərində təhlilə cəlb olunmuş privativ xarakterli idiom və qanadlı sözlər dilin frazeoloji sisteminin özəyini təşkil etdiyindən onların əksəriyyəti heç şübhəsiz ki, alman və Azərbaycan xalqlarının həyat tərzi və tarixi ilə əlaqədar yaranmışdır. Lakin bununla heç də təsdiq etmək olmaz ki, hər hansı bir dildə mövcud olan idiom və qanadlı sözlərin hamısı uzun illər bundan əvvələ təsadüf edir. Araşdırmalar göstərir ki, idiom və qanadlı sözlərin bəziləri lap son zamanlar meydana gəlmişdir.

Frazeologizmlərin içərisində xüsusi ifadələr kimi diqqəti cəlb edən və inkar-təsdiq variativliyin yaranmasına xidmət göstərən hər iki növ haqqında seçilmiş dil faktlarının köməyi ilə təhlil aparmaq araşdırmanın yeniliklərindən biridir. Hər şeydən öncə qeyd olunmalıdır ki, idiomlar və qanadlı sözlərin sərhədlərinin müəyyənlişməsi ilə əlaqədar dilçilikdə olan dolaşq və ziddiyyətli fikirlərin izahı tədqiqatın obyektinə daxil deyildir. Məqsəd “qanadlı sözlər” və “idiomlar” adlandırılan sabit söz

birləşmələrində inkar-təsdiq variasiyanın reallaşma xüsusiyyətlərini müqayisə olunan dillərdə aydınlaşdırmaqdır.

Araşdırmalardan belə məlum olur ki, “qanadlı sözlər” ifadəsi ilk dəfə qədim Yunanıstan şairi Homerin “İliada” və “Odiseya” əsərlərində işlədilmişdir. Qoca Homer o sözləri “qanadlı” hesab edirdi ki, onlar bir nəfərin ağzından çıxıb çox sürətlə xalq içərisində yayılır, başqaları tərəfindən də istifadə olunurdu. Frazeoloji birləşmələrin tədqiqinə başlanıldıqdan sonra, yəni XX əsrin 50-illərindən etibarən bu ifadə filoloji termin səciyyəsi kəsb etmişdir. Bu terminin dilçilik ədəbiyyatında istifadəsində alman alimi Q.Büxmanın böyük xidməti olmuşdur. O, 1964-cü ildə nəşr etdirdiyi monoqrafiyasını “Geflügelte Worte” (“Qanadlı sözlər”) adlandırmışdır. Müəllif bu terminlə ədəbi-bədii mənbələrdən və tarixi sənəmlərdən götürülmüş, məşhurlaşmış söz və ifadələri adlandırmışdır.

Tədqiqatlara istinad edərək qeyd etmək olar ki, alman və Azərbaycan dillərində qanadlı sözlər strukturuna görə bir-birindən fərqlənir. Təbii ki, bu da alman və Azərbaycan dillərinin xüsusiyyətlərindən asılıdır. Alman dilinin daxili qanunauyğunluqları bəzi qanadlı sözlərin mürəkkəb söz formasında ifadəsinə imkan verir. Lakin bu hal Azərbaycan dili üçün məqbul deyildir. Məsələn, *Apfeil der Zwietracht* = *Erisapfeil* - nifaq alması

Qanadlı sözlərin ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri onların müxtəlif dillərdə işlənməsi, beynəlmiləl xarakter daşmasıdır. Lakin onlar beynəlmiləl sözlərdən fərqlənir, çünki qanadlı sözlərin mənbəyi, adətən, məlum olur. Nümunələrə nəzər salsaq, bunun şahidi olarıq: mifoloji qaynaqlarda tez-tez rast gəlinən - *Apfeil der Zwietracht* = nifaq alması; Platonun məşhurlaşmış - *Liebe macht blind* = məhəbbətin gözü kor olar; Ç.Darvinin söyləmiş olduğu kəlam – *Kampf ums Dasein* = mövcudluq uğrunda mübarizə. Nümunələrdən görüldüyü kimi, qanadlı sözlərin mühüm xüsusiyyətlərindən biri də onların bir dildən digər dilə sözbəsöz tərcüməsinin mümkünlüyüdür.

Qanadlı sözlərin qrammatik strukturu onların məntiqi məzmunundan qaynaqlanır. Aforizmlər, şuarlar, sitatlar və sentenslər (cümlələr) formasında ifadə olunmuş privativ qanadlı sözlər bütöv və ya yarımçıq cümlə şəklində mövcud olur. Təbii ki, bitmiş bir fikri ifadə edən privativ qanadlı sözlər bütöv cümlə formasındadır.

Nümunələr maraqlıdır: *Perlen vor die Säue werfen* = eşşək nə qanır zəfəran nədir. Və yaxud söz birləşməsi formasında – *Götz von Berlichingen!* = Əl çək məndən! qanadlı privativlərdə məlumat pozitiv prizmadan verilmişdir. Deməli, quruluşca müsbət görüntüyə malik bu qanadlı sözlər inkar mənanın ifadəsinə xidmət edir və neqo-pozitiv variativliyi yaradır. Tədqiqat belə bir fikri söyləməyə imkan verir ki, privativ xarakterə malik qanadlı sözlər həm alman, həm də Azərbaycan dillərində idiomlarla müqayisədə sayca azlıq təşkil edir. Frazologizmlərin bu növünün əksəriyyətinin antik mifologiyadan və folklordan qaynaqlandığı nəzərə çarpır. Məsələn: *aus der Szylla in die Charybde*; qədim yunan rəvayətinə görə Mesina dənizinin boğazında iki nəhəng burulğan belə adlanırdı. Məcəzi mənada bu frazeoloqizmin mənası “bir təhlükədən digərinə düşər olmaq” anlamını ifadə edir, yəni Azərbaycan dilində “təhlükədən xilas ola bilməmək” mənasını verir. Bu nümunədə də pozitiv strukturda neqativ semantikanın qərarlaşdığını, başqa sözlə desək, inkar – təsdiq variativliyi asanlıqla müşahidə edirik.

İdiom termini yunanca “idios” sözündən götürülmüş və “orijinal, xüsusi, yəni başqalarından fərqlənən” mənasını ifadə edir. Bu termini ilk dəfə alman alimi Y.Qottşed 1758-ci ildə nəşr etdirdiyi “Beobachtungen über den Gebrauch und Mißbrauch vieler deutscher Wörter und Redensarten” əsərində istifadə etmişdir. Bu əsərdə Y.Qottşed “idiom” sözünün maraqlı bir izahını vermişdir: “Dilimizdə elə ifadələr vardır ki, başqa bir dilə sözbəsöz tərcümə oluna bilmir. Bunlar məhz “idiotiklər” dir (axmaq ifadələrdir) [71, s.338].

Müasir dilçilik ədəbiyyatında sabit birləşmələrin xüsusi növü kimi ayırd edilən bu ifadələr rus dilində “idiom” və ya “idioma”, ingilis dilində “idiomaticity” anlayışı adı altında qruplaşdırılmışdır.

Nəzəri ədəbiyyatı təhlil etsək, əksər araşdırıcıların idiomların beş mühüm *alamətindən* danışdığını görürük: 1) müəyyən söz birləşməsindən ibarət olması, 2) komponentlərinin vahid məna ifadə etməsi, 3) bu mənanın idiomun tərkib elementlərinin nominativ mənası olması, 4) sintaktik və leksik cəhətdən parçalanmaması, 5) başqa dillərə tərcüməsinin qeyri-mümkünlüyü [60, s.44; 151, s.19].

Qeyd olunmalıdır ki, adları sadalanan dilçi tədqiqatçılarla yanaşı, bir sıra lüğət

müəllifləri də idiomların başlıca xüsusiyyəti kimi onların tərcüməsinin qeyri-mümkünlüyünü vurğulayırlar. M.Hiqi-Vidlerin fikrincə idiomların bu əlaməti onların ayrı-ayrı dillərin mühüm xüsusiyyətlərini özündə əks etdirməsi ilə izah olunur [308, s.134].

H.A.Bayramov idioma belə tərif verir: “*Idiom yunanca idioma sözündən olub elə ifadələrə deyilir ki, söz birləşməsi quruluşuna malik olsun, komponentlərinin leksik mənasından asılı olmayaraq, söz birləşməsini təşkil edən sözlərin hamısı birlikdə bir məna ifadə etsin, quruluşca və mənaca parçalanmasın*” [60, s.44].

Privativ idiomların çoxu təsadüf nəticəsində söylənilən müdrik kəlamdır və onun kim tərəfindən yaradıldığı məlum deyildir, çünki onlar tədricən ümumi danışiq dilinə keçmiş, əksər hallarda mənasını tamamilə dəyişmişdir. İmplicit inkar daşıyıcı idiom və qanadlı sözlər obyektiv gerçəkliyin obrazlı təsəvvürləri əsasında yaranmış və ümumi dəyişilmiş məna əsasında çulğalaşmış sözlərin sabit birliyidir. Ona görə də bu sabit privativlərin mənası komponentlərinin mənasının məcmusunu əhatə etmir. Qeyd olunmalıdır ki, həm alman, həm də Azərbaycan dilində olan privativ idiom və qanadlı sözlər ictimai həyatın müxtəlif sahələrinə aid xalq zəkasının və təfəkkürünün məhsulu olan sabit birləşmələrin ən maraqlı növüdür. Privativ xarakterli idiomlar və qanadlı sözlərin etimologiyasına nəzər salsaq, bunu asanlıqla müşahidə edərik. Alman dilində “*Sand in die Augen streuen*” (gözünə kül üfürmək) idiomunun orta əsrlərdə qılıncla ikilikdə qarşı-qarşıya döyüslərdən yarandığı güman edilir. Çünki bu döyüslərdə rəqibin döyüş gücünə əngəl törətmək üçün döyüşçülər bir-birinin gözünə hiylə və ustalqla qum atarlarmış. Müasir dildə bu idiom “aldatmaq, hiylə gəlmək” mənasında işlədilir. Məsələn: Der mündige Bürger wird sich nicht von falschen Propheten *Sand in die Augen steuen* lassen [288, s.177].

Müasir alman dilində “*auf den Hund bringen*” (məhv etmək) privativ idiomu bədii üslubda və məişət üslubunda yüksək işlənmə tezliyi ilə diqqəti cəlb edir. Nümunələr bunu təsdiq edir: Die Nachtarbeit wird ihn *auf den Hund bringen*. Das Heroin hatte sie schnell *auf den Hund gebracht* [234, s.18]. Bu privativ idiomun mənşəyi dəqiq bəlli deyildir. Ehtimal olunur ki, mənfur, ayaqlar altında tapdanan it bir canlı kimi tez-tez məhv edilirmiş.

Daha bir privativ idiomun struktur-semantik təhlilinə nəzər salaq: “*durch die*

Lappen gehen” (əkilmək, aradan çıxmaq), Yuxarıdakı privativ idiomlarda olduğu kimi, bu idiomun da tərkibində inkar element yoxdur. Lakin semantikasına görə inkar mənaya malikdir. Məna və quruluşda olan bu əkslik “*durch die Lappen gehen*” idiomunun semantikasındakı təsdiq-inkar paralelliyindən yaranan variativliyi göstərir. Çünki zahiri strukturda, inkarın reallaşmadığı bir vəziyyətdə inkar məna ifadə olunur. Bu privativ xarakterli idiomla bağlı belə bir fərziyyə vardır. İdiomun mənası orta əsr ovçuluq adət-ənənələrinə söykənir. Belə ki, ov zamanı ovçular kəndirdən vəhşi heyvanların qaçış istiqamətində tor qururmuşlar. Lakin bəzi vaxtlar heyvanlar qaçıb aradan çıxırmışlar, yəni insanlar onları ovlaya bilmirmişlər. Tədqiqat göstərir ki, müasir alman dilində “*durch die Lappen gehen*” privativ idiomu həm bədii üslubda, həm də danışiq üslubunda istifadə olunur. Numunələr maraqlıdır: Der Wachsoldat sagte: “Der wäre mir noch beinahe *durch die Lappen gegangen*” [424, s.123]. Durch seine Dußlichkeit ist uns eine Menge Geld *durch die Lappen gegangen* (Im Alltagsverkehr = məişət dilində).

Tarixi mənbələrdən məlum olduğu kimi, uzun bir tarixə malik Azərbaycan xalqı çox mürəkkəb və keşməkeşli bir yol keçmişdir. Xalqın həyatında əhəmiyyətli olan hər bir hadisə dildə, xüsusilə də onun frazeologizmlərində izsiz qalmamışdır. Azərbaycan dilində frazeologizmlərin içərisindən seçib təhlil etdiyimiz privativ idiomlar da bunu bir daha təsdiq edir. Məsələn: “*basaratı bağlanmaq*” idiomu “*gələcəyi, hadisələrin necə olacağını görə bilməmək, gözü bağlanmaq*” mənasını ifadə edir. İdiomun etimoloji şərhə belədir: “*basarat*” sözü ərəb dilinə məxsus “*bəsirət*” sözünün dəyişilmiş formasıdır. Bu söz ərəbcə “*həqiqəti görə bilmək*” mənasını verir. “*Basaratı bağlanmaq*” privativ idiom bədii və danışiq üslublarında yüksək işlənmə tezliyinə malikdir: Allah *basaratımı bağlayıb*. Nə başqaları kimi şirin dilim var, nə də qılığım (Xalq dilində, məişət üslubunda).

Sən odu, atəşi özgədən umma!

Aləm tutmayıbsa köz ürəyində.

Bəsirət gözünü aç bu dünyaya -

Axtar heyreti də öz ürəyində [101, s.120].

İnkar qütbü pozitiv strukturdan əks etdirən “*başına daş salmaq*” privativ

idiomu müasir Azərbaycan dilində “*məhv etmək, aradan çıxarmaq, xərcləmək*” mənalarında işlədilir. Bu privativ semantikalı idiomun həqiqi mənası maraqlı dini bir rəvayətlə əlaqədardır. “*Rəvayətə görə 570- ci ildə, Məhəmməd peyğəmbər anadan olan ili, xristian həbəşlər məşhur fil yolu ilə Kəbəni dağıtmağa gedirdilər. Çünki onlar ziyarət (həcc) yeri olaraq Səna şəhərində kilsə tikmişdilər və Kəbəni artıq hesab edirdilər. Həbəşlərin qoşununda çoxlu fil var idi və getdikləri yol da fil yolu hesab olunurdu. Allahın əmri ilə əfsanəvi əbabil quşları cənnətdə olan mərciməkdən kiçik, xırda daşları dimdiklərinə alıb Kəbə üzərinə yürüş edən həbəş qoşununun üstünə uçur, hər filin başına daş salırlar. Fillərinin başına daş salınmış olan həbəşlər Kəbədən əl çəkməli olurlar*” [4, s.46].

Tədqiqatdan görünür ki, privativ idiom və qanadlı sözlər dilin frazeologiyasının əsasını təşkil edir, başqa sözlə desək, bu privativ xarakterli sabit söz birləşmələri bəşər bədii fikrinin qərinələrlə inkişafının nəticəsi kimi təfəkkür qaynağından süzülüb gələn frazeologizmlərdir. Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, dilin idiomatikasını və frazeologiyasını arasında bərabərlik işarəsi qoymaq qeyri-mümkündür.

Qeyd etmək olar ki, dilin tərkib hissəsini təşkil edən digər söz və ifadələr kimi privativ idiom və qanadlı sözlərin də müəyyən hissəsi zaman keçdikcə arxaikləşir. Eyni zamanda elm və texnikanın inkişafı ilə bağlı yeni privativ idiomlar və qanadlı sözlər də yaranır.

Dilçilik ədəbiyyatında idiomlar haqqında fikir müxtəlifliyi nəzərə çarpır. Azərbaycan dilçiliyində S.Ə.Cəfərov [62], Ə.M.Dəmirçizadə [64], M.H.Hüseynzadə [74], idiomların quruluşca növlərindən biri kimi bəzi sözləri də idiomlar hesab edirlər. Məsələn, *atbasar, atlıqarışqa, dargöz, qaraqabaq, əliaçıq, gözütöx* və s. idiomların sırasına daxil edilir. Eyni zamanda həmin müəlliflər bu dil vahidlərinin həm də mürəkkəb sözlər olduğunu vurğulayırlar.

H.A.Bayramov isə bu dil vahidlərinin frazeoloji vahid olmadığını və mürəkkəb söz şəklində olan idiomların əsasən sabit söz birləşməsindən əmələ gəldiyini qeyd edir. Müəllif elə orada fikrini belə bir nümunə ilə əsaslandırır və yazır: “*Gözütöx (adam) mürəkkəb sözü “gözütöx olmaq” frazeoloji vahidindən əmələ gəlmişdir*” [60, s.46].

Alman dilçiliyində bu problemlə bağlı mənbələrə əsasən qeyd etmək olar ki,

idiomlar geniş aspektdə tədqiq olunmuşdur. D.Dobrovolski [234], H.Qrasseger [272], Q.Qreciano [273], D.Heller [290], M.Hiqi-Vidler [295], X.Hokkert [296], U.Şröter [398] kimi görkəmli dilçilər məhz frazeologizmlərin tərkibinə daxil olan idiomları ayrıca bir tədqiqat obyektinə kimi araşdırmışlar. Bu tədqiqatlarda idiomların struktur-semantik aspektdə təhlilindən, multimedial kommunikasiyada modifikasiyasından, idiomların mətnlə əlaqəsindən dilin müxtəlif üslublarında reallaşma şərt və imkanlarından, idiomatik ifadələrin tərcümə yollarından bəhs edilmişdir.

Lakin idiomlar haqqında çoxsaylı tədqiqat işlərinin olmasına baxmayaraq inkar tərkibli idiomlar, daha dəqiq desək, inkarlıq elementlərinin idiomlarla işlənməsi və privativ idiomlar, onların struktur-semantik xüsusiyyətləri tədqiq olunmamışdır. Ona görə də idiomların bu aspektdə müqayisə olunan alman və Azərbaycan dillərinin materialı əsasında tədqiqi bu araşdırmanın yeniliklərindən biridir.

Yuxarıda təhlil olunan nümunələrin məntiqi-semantik xüsusiyyətindən belə bir sual doğurur. Alman dilindən seçilmiş və təhlil olunmuş təsdiq quruluşu, ancaq inkar mənanın daşıyıcısı olan *Sand in die Augen streuen, auf den Hund bringen, durch die Lappen gehen* privativ idiomlarının Azərbaycan dilindəki ekvivalentləri də privativ xüsusiyyətə malikdirmi? Bu privativ idiomların Azərbaycan dilində olan qarşılıqlarının, yəni *gözünə kül üfürmək, məhv etmək, əkilmək və ya aradan çıxmaq* ifadələrinin struktur-semantik təhlili göstərir ki, burada da təsdiq strukturunda inkar mənə hökmrandır. Ona görə də alman və Azərbaycan dillərində privativ xarakterli idiom və qanadlı sözlərin müqayisəli təhlilinə əsasən belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, fərqli komponentlərdən ibarət olan bu frazeologizmlər hər iki dildə implisit inkar semantikanın daşıyıcılarıdır. İnkər mənanın potensial formada ifadə olunan və fikrin təsdiq formada təşəkkül tapmasına yönələn kommunikativ-üslubi paradigmalarda privativ idiom və qanadlı sözlərin yaratdığı variativlik aydın görünür.

4.4. Neqativ idiomların semantik xüsusiyyətləri

Aparılan tədqiqat müqayisə olunan alman və Azərbaycan dillərində privativ idiomlardan başqa neqativ idiomların da olduğunu aşkar etmişdir. Neqativ idiomlar dedikdə elə idiomlar başa düşülür ki, onların tərkibində hər hansı bir inkar element

reallaşır, lakin inkar strukturlu belə idiomların vasitəsi ilə ünsiyyət prosesində neqativ prizmadan təsdiq hökmlər ifadə edilir. Bu variantlaşma nitq ekspressiyasının inkar-təsdiq variativliyinin yaranmasına gətirib çıxarır. Burada məhz privativlik qutblərinin yaranmasına potensial şərait yaradan neqativ idiomların semantik xüsusiyyətləri təhlil olunacaq.

Tədqiqat nəticəsində məlum olmuşdur ki, inkarlıq elementlərinin idiomlarda istifadə edilməsi sərbəst söz birləşmələrində olduğu kimi deyildir. Ona görə də qeyd etmək olar ki, müxtəlif sistemli iki dilin materialı əsasında belə bir tədqiqatı aparmaq son dərəcə maraqlı və kifayət qədər çətindir. Hər şeydən əvvəl belə bir sual meydana çıxır: sabit söz birləşmələrinin bir növü hesab edilən idiomlarda inkar elementlərin istifadəsi necə mümkün olur?

Burada məşhur alman frazeoloqu V. Flayşerin belə bir sitatını xatırlamaq arzu olunandır: “Bütün frazeologizmlər hər hansı bir inkarlıq elementi ilə təchiz oluna bilər. Bunun üçün müxtəlif inkarlıq vasitələri tətbiq olunur” (*Alle Phraseologismen können grundsätzlich mit einer Negation verstehen werden. Dabei sind unterschiedliche formale Negierungsmittel verwendbar*) [265, s.89].

Alman dilində dil materialının təhlili göstərir ki, inkar elementlər sırasına daxil olan *nicht* inkar ədatı, *nichts* inkar əvəzliyi və *nie* inkar zərfi neqativ idiomların ayrılmaz tərkib elementi kimi çıxış edə bilər. Nümunələrə nəzər salaq: *jmdm. nicht schuldig bleiben; jmdm. nicht grün sein; nichts für fremde Ohren sein; nichts auf dem Kasten haben; nichts ist schwerer zu ertragen als eine Reihe von guten Tagen; nie aus seinem Dorf herausgekommen sein; nie einen Streit vom Zaune brechen; einmal und nie wieder.*

Araşdırmalardan bəlli olmuşdur ki, hətta inkar əvəzlik *kein* da bəzi neqativ idiomların komponenti kimi fəaliyyət göstərə bilər. Nümunələr deyilənləri əsaslandırmağa imkan verir: *keinen Kohldampf schieben; keinen roten Heller haben; kein großes Licht sein; keinen Finger rühren; kein Blatt vor den Mund nehmen; keinen Kopf und keinen Arsch finden* və s.

İnkar bağlayıcı *weder-noch* da bəzi neqativ idiomların zəruri komponenti kimi reallaşa bilər. Hətta alman dilində elə neqativ idiomlara rast gəlmək olur ki, orada

weder- noch əvəzinə *nicht-noch* və *nicht-und* işlənir. Bu da tədqiqata cəlb olunmuş alman dilinin variasiya imkanlarının geniş olmasının təzahürüdür. Məsələn: *weder links, noch rechts schauen; weder Tod noch Teufel fürchten; weder aus noch ein / nicht aus noch ein / nicht aus und ein wissen; weder Weg noch Steg* və s.

Alman dilində bir qrup neqativ idiomalar vardır ki, inkar element onların zəruri tərkib komponenti olmur, lakin inkar element kommunikasiya şəraitindən asılı olaraq belə idiomlarla işləyə bilər. Yəni inkarlıq vasitələri sərbəst söz birləşmələrində olduğu kimi, bu növ idiomlara danışanın məqsədindən asılı olaraq daxil və xaric ola bilər. İnkar elementlərin tərkibdən çıxarılması və ya daxil edilməsi idiomun bütövlüyünə xələl gətirmir, lakin onun semantik baxımdan modifikasiyasına səbəb olur. İdiomların məna və quruluşca təhlili göstərir ki, inkarlıq konstituentlərinin idiomlara daxil edilməsi və yaxud idiomdan çıxarılması zamanı üç vəziyyət nəzərə çarpır:

- 1) inkar element idiomun zəruri komponenti olur,
- 2) inkar element təsdiq idioma əlavə olunur,
- 3) inkar element affirmativ idiomun müəyyən komponentini əvəz edir.

Alman dilindən seçilmiş nümunələrin təhlilinə əsaslanaraq demək mümkündür ki, birinci və ikinci aspektlərdə inkarlıq vasitələrindən *nicht* inkar ədatı və *kein* inkar əvəzliyi idiomun komponenti kimi çıxış edir. *Nichts* inkar əvəzliyinin fəallığı isə üçüncü aspektdə nəzərə çarpır. Nümunələrə nəzər salmaq:

- (1) *(nicht) hinter dem Berg halten* – öz fikrini gizlət (mə)mək;
- (2) *(nicht) von gestern sein* – bu çeynənmiş saqqızdır;
- (3) *sein Licht (nicht) unter den Scheffel stellen* – təvazökarlıq et(mə)mək
- (4) *nichts für jmdn. sein* – heç kəsin işinə yaramamaq;
- (5) *aus nichts wird nichts* – səndən hərəkət, məndən bərəkət;
- (6) *eine (keine) Antenne für etwas haben* – düzgün qiymətləndir(mə)mək;
- (7) *einen (keinen) Bock auf etw. haben* – həvəsi ol(ma)maq;
- (8) *(nicht) viele Worte machen* – çənə - boğaz ol(ma)maq;
- (9) *darüber ist (kein) Wort zu verlieren* – ağız açmağa dəyər /dəy məz;
- (10) *einer Sache keine Träne nachweinen* - əldən getmiş bir şey üçün göz yaşı

tökmək faydasızdır və s.

Bu nümunələrin Azərbaycan dilindəki ekvivalentlərinin semantik təhlilinə əsasən belə bir nəticəyə gəlmək olar: (1), (3), (6), (7), (8) və (9)-cu idiomların Azərbaycan dilindəki qarşılıqları olan frazeologizmlərdə də inkar şəkilçi *-ma, -mə* ünsiyyət prosesindən asılı olaraq işlənə bilər. (2) və (5) -ci nümunələrin Azərbaycan dilində olan ekvivalenti həm affirmativ strukturlu, həm də affirmativ semantikəli sabit söz birləşməsidir. İdiom (4)-də həm alman dilində, həm də onun azərbaycanca ekvivalentində inkar mütləq statusa malik olduğundan onun idiomdan çıxarılması qeyri-mümkündür. Bu idiom struktur və semantik baxımdan hər iki dildə oxşardır, çünki o, hər iki dildə neqativ struktura və neqativ mənaya malikdir. İdiom (10)-nun Azərbaycan dilində frazeoloji ekvivalenti yoxdur, lakin onun izah yolu ilə şərh göstərir ki, burada da neqativ semantika hökmrandır.

Y.Korhonen qeyd edir ki, alman dilində *kaum* dil vahidi də “Negativoid” (inkar element) kimi idiomlarda tez-tez rast gəlir [328, s.14].

Aparılan müşahidələrdən belə məlum olur ki, *kaum nicht* inkar ədatının əvəzedicisi kimi bəzi idiomların tərkib hissəsində çıxış edə bilər. Məsələn:

(1) *etw. fällt kaum ins Gewicht = etw. fällt (gar) nicht ins Gewicht;*

(2) *seinen Augen kaum trauen = seinen Augen nicht trauen* və s.

Bundan başqa “*null*” dil vahidinin də bəzi idiomlarda *kein* inkar əvəzliyinin mövqeyinə daxil olması diqqəti cəlb edir. Maraqlı bir nümunəyə diqqət yetirək: *keinen Bock auf etw. haben = null Bock auf etw. haben.*

Tədqiqatlardan məlum olur ki, neqativ idiomların tərkibində inkar vasitələrin mövqeyi ilə bağlı müxtəlif variasiya imkanları mövcuddur. Belə ki, *nicht* inkar ədatı danışanın niyyətindən asılı olaraq cümlədə yerini asanlıqla dəyişə bilər və nəzərdə tutulan cümlə üzvünün inkarına xidmət edir. Bu da *nicht* inkar ədatının distributiv xüsusiyyəti ilə izah olunur.

Alman dilçisi G.Ştikel “Untersuchungen zur Negation im heutigen Deutsch” (“Müasir alman dilində inkarlığa dair tədqiqlər”) adlı tədqiqatçıların masaüstü kitabına çevrilmiş monoqrafiyasında yazır: “*Nicht inkar ədatı inkarlığın funksional sahəsinin əsas elementidir. Nicht universal inkar vasitəsi olub hər cümlə üzvünə aid olur, hər cümlə növündə işlənir və inkarın hər iki növünü (xüsusi və ümumi) ifadə edə*

bilir. Özünün maksimal birləşmə qabiliyyəti nəticəsində qrammatik ədat nicht inkarlıq sahəsində geniş funksional miqyaslar kəsb edir” [438, s.67].

Araşdırmalar zamanı nəinki sərbəst sintaktik strukturlarda, hətta neqativ idiomların tərkibində də *nicht* inkar ədatının hərəkiliyi müşahidə olunur. Ona görə də sabit söz birləşməsinin bir növü olan bəzi neqativ idiomlarda inkar vasitələrin mövqeyi ilə bağlı müxtəlif variasiya imkanlarının olduğunu söyləmək mümkündür. Alman dilindən seçilmiş nümunələrin köməyi ilə bunu izah edək:

(1a) jmdm. nicht das Wasser reichen können;

(1b) jmdm. das Wasser nicht reichen können;

(2a) nicht alle /sie richtig beieinander haben;

(2b) alle /sie richtig nicht beieinander haben;

(3a) im Oberstübchen nicht ganz richtig sein;

(3b) nicht ganz richtig im Oberstübchen sein.

Neqativ idiomların struktur təhlili zamanı *nicht* inkar ədatının üç müxtəlif mövqedə işləndiyi nəzərə çarpır. Müxtəlif lüğətlərdən seçilmiş nümunələrin timsalında bunu nəzərdən keçirmək maraqlıdır:

a) sich *nicht* die Butter vom Brot nehmen lassen [225, s.232];

b) sich die Butter *nicht* vom Brot nehmen lassen [342, s.539];

c) er ließ sich die Butter vom Brot *nicht* nehmen [230, s.709];

Misallardan göründüyü kimi, komponentlərinə biri isim olan neqativ idiomlarda ismin işləndiyi haldan asılı olaraq *nicht* inkar ədatının yeri dəyişə bilər:

(1) dem Frieden nicht Trauen;

(2) nicht in die Tüte kommen.

Əksər dilçilərin qeyd etdiyi kimi, *nicht* inkar ədatından sonra *kein* inkar əvəzliyi işlənmə tezliyinə görə inkarlıq sahəsində ikinci yeri tutur. Ona görə də onun neqativ idiomların komponenti kimi fəaliyyətini izləmək maraqlıdır. Müşahidələrə əsasən demək mümkündür ki, *kein* inkar əvəzliyinin neqativ idiomların daxilində variasiyası həmin sabit birləşmənin idiomluq dərəcəsi ilə asılıdır. Idiomluq dərəcəsi yüksək olan neqativ idiomlarda *kein* inkar əvəzliyinin mövqeyini dəyişmək qeyri-mümkündür. Nümunələr maraqlıdır:

- (1) *kein Dach über dem Kopf haben* – evsiz – eşiksiz olmaq;
- (2) *kein grosses Licht sein* – ağılına gəlməmək;
- (3) *kein Wasserchen trüben können* – zərərsiz olmaq;
- (4) *nach jmdm. kräht kein Hahn* – qayğısına qalmamaq və s.

Lakin idiomluq dərəcəsi zəif olan neqativ idiomlarda *kein* inkar əvəzliyi öz mövqeyini asanlıqla dəyişə bilir. Məsələn:

- a) von Tuten und Blasen *keine* Ahnung haben - heç nədən başı cıxmamaq;
- b) *keine* Ahnung von Tuten und Blasen haben - başı heç nədən cıxmamaq.

Nümunədən görüldüyü kimi, *kein* inkar əvəzliyi bu neqativ idiomda iki mövqedə işləyə bilər və Azərbaycan dilində də idiomdaxili variasiya mümkündür.

Qeyd etmək olar ki, buna bənzər hallar mücərrəd isimlərin və sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmiş neqativ idiomlarda da müşahidə olunur:

- (1a) von etw. *keine* Ahnung haben – xəbəri / məlumatı olmamaq,
- (1b) *keine* Ahnung von etw. haben - xəbəri / məlumatı olmamaq;
- (2a) zu etw. *keine* Lust haben – həvəsi olmamaq,
- (2b) *keine* Lust zu etw. haben - həvəsi olmamaq.

Müşahidələr göstərir ki, inkar element *kein* yalnız idiomun nüvəsi ilə deyil, həmçinin nüvə ətrafında yerləşən digər komponentlərlə də sintaktik münasibətdə ola bilər. Belə hallarda *kein* hətta cümlədə mübtədə rolunda çıxış edir. Məsələn:

Keiner kann wirklich *aus seiner Haut* [Im Alltagsverkehr = məişət dilində].

Keiner würde der beiden Parteien *ein Zacken aus der Krone fallen* [Im Alltagsverkehr = məişət dilində].

Aparılan tədqiqara istinadən qeyd etmək olar ki, alman dili kimi Azərbaycan dili də idiomlarla zəngin bir dildir. Azərbaycan dilində idiomların tərkibində inkarlıq konstituentlərinin necə reallaşdığını müşahidə etmək də maraqlıdır. Məlumdur ki, Azərbaycan dilində bir qayda olaraq feili inkar etmək üçün *-ma*, *-mə* şəkilçisindən, isimlərin inkarında isə “*deyil*” inkar elementindən istifadə olunur. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan dilində feil əksər hallarda neqativ idiomların zəruri komponentlərindən biridir. Buna görə də neqativ idiomlarda *-ma*, *-mə* inkar şəkilçisinin işlənmə tezliyi yüksəkdir və Azərbaycan dilində neqativ idiomların əksəriyyəti

tində *-ma, -mə* inkar şəkilçisi idiomun zəruri tərkib hissəsi kimi reallaşmışır:

(1) *anasının qarnında öyrənmək – anasının qarnında öyrənməmək;*

(2) *alnına gün doğmaq – alnına gün doğmamaq;*

(3) *başı əhləd daşına dəymək – başı əhləd daşına dəyməmək;*

(4) *başına at təpmək – başına at təpməmək;*

(5) *başı daşa dəymək – başı daşa dəyməmək*

(6) *basaratı bağlanmaq – basaratı bağlanmaq;*

(7) *başına kül tökmək – başına kül tökməmək;*

(8) *qara tikan koluna dönmək – qara tikan koluna dönməmək;*

(9) *qədir ağacı əkmək – qədir ağacı əkməmək;*

10) *dəvəni eşşəyin quyruğuna bağlamaq – dəvəni eşşəyin quyruğuna bağlamamaq* və s.

Neqativ idiomların struktur təhlilindən görünür ki, alman dilində sintaktik, Azərbaycan dilində isə morfoloji səviyyə aparıcı rol oynayır. Heç şübhəsiz ki, bu da həmin dillərin tipoloji quruluşu ilə, yəni türk dillərinin aqlütinativ xüsusiyyəti və german dillərinin analitizm meyli ilə əlaqədardır. Neqativ idiomların hər iki dildə semantik təhlili inkar və təsdiq strukturların qarşılıqlı əlaqə və asılılıq münasibətlərini təzahür etdirir. Inkar görümdə təsdiqin ifadəçisi olan neqativ idiomlar ekspressiv-üslubi effekt yaradır. Buna görə də neqativ idiomların komponentlərinin funksional nisbətlerini araşdırarkən kommunikativ- praqmatik faktorların rolunu nəzərə almaq tələb olunur.

4.5. Privativ paremlərin inkar-təsdiq transformasiyası

Alman və Azərbaycan dillərinin frazeoloji sistemini təşkil edən frazeologizmlər, başqa sözlə desək, struktur-semantik təsnifata görə müəyyən edilmiş frazeoloji növlərin müxtəlif aspektlərdə tədqiqinə dair təhlil etdiyimiz araşdırmalardan görünür ki, paremlər də ayrıca bir növ kimi tədqiq olunmuşdur. Lakin qeyd olunmalıdır ki, xalq hikmətini, təcrübəsini, dünya görüşünü obrazlı şəkildə ifadə edən paremlərin frazeoloji vahidlər arasında mövqeyi məsələsi bu gün də aktual olaraq qalır. Belə ki, bir qrup dilçilər tərəfindən paremlər dilin frazeologiyasının mənbələrindən biri hesab

olunur, digər qrup dilçilər tamamilə bunun əksini söyləyir. Ona görə də şifahi xalq ədəbiyyatının qədim janrlarından biri olan paremlərin müxtəlif prizmalardan araşdırılması tədqiqatçıların diqqətini cəlb edən məsələlə olaraq gündəmdədir. Bu tədqiqat işində heç də bütün paremlər deyil, yalnız implisit inkar daşıyıcıları paremlər təhlil olunmuş və onlar funksional semantik privativlik sahəsinin periferiyaya konstituentlərinə daxil edilmişdir. Burada başlıca məqsəd ekspressivlik və emosionallıq mücəssiməsi olan paremlərin neqativ və privativ xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaqdır. Çünki alman və Azərbaycan dillərində dilçilik ədəbiyyatında mövcud olan tədqiqatlara nəzər yetirsək, paremlərin semantik və sintaktik transformasiyası nəticəsində yaranan neqo-pozitiv variativliyindən bəhs edən tədqiqat işinin olmadığını görürük. Tədqiqatların təhlilindən görünür ki, paremlər mürəkkəb dil fenomeni olduğundan hər bir tədqiqatçı onun yalnız bir əlamətini tədqiqat obyektinə olaraq seçmiş və təhlil etmişdir. Paremlər haqqında yazılmış mühüm mənbələrə diqqət yetirsək, söylədiyimiz bu fikri təsdiq etmiş olarıq.

P.Qrütsebek və X.Xlosta atalar sözlərinin empirik tədqiqindən bəhs edərkən yazırlar: *“Empirik-obyektiv faktlara əsaslanan tədqiqatlar və sosial dilçilik atalar sözlərinin ərazi və əski spesifik statusuna dair mühüm məlumatlar verir. İndiyə qədərki empirik tədqiqatların əsas qüsuru ondadır ki, onlar sosial mövcudluq əlamətlərinə diqqət yetirməyiblər. Bu səbəbdən də ətraflı, bütün sahələri əhatə edə biləcək xalq düşüncələrinin təhlilinə təsadüf olunmur. Bu dilemadan çıxış yolunu böyük qruplarda sorğular keçirmək və atalar sözlərinin işlənmə tezliyini müəyyənləşdirməklə təyin etmək olar”* [81 s.89]. Müəlliflər daha sonra qeyd edirlər ki, iri həcmli atalar sözləri toplularını ayrı-ayrı qruplara ayırmağın və tədqiq etməyin əhəmiyyəti o qədər də böyük deyil və qeyri-mümkündür.

Alman alimi Y.Virrerin fikrincə atalar sözlərində yaranan dəyişkənliyin tədqiqində iki mühüm problemə diqqət yetirilməlidir: *“Frazeoloji dəyişkənliyin statusuna dair vahid fikir yoxdur. Birinci problem invariantların müəyyənləşdirilməsi və bunun nəticəsində yaranan uzuell və okazionell dəyişikliklərin aydınlaşdırılmasıdır. Sonra isə qarşıda variant, variativlik, variasiya, modifikasiya, transformasiya, sinonimlər, paradigmatik formalar və s. məsələlərin həlləməsi dayanır”* [467, s.73].

Müasir dövrün görkəmli rus dilçisi D.Dobrovolski atalar sözlərində idiom modifikasiyasının semantik-praqmatik effektindən və diatez forma dəyişkənliyindən danışır və bu dil fenomeninin bir tədqiqat işində tam bütöv halında təhlilini qeyri-mümkün hesab edir [245, s.51].

D.O.Dobrovolskiyə görə atalar sözü xüsusi formalı konstruksiyalar içərisində özünəxas semiotik funksiyalı və lüğət vahidi olmayan müstəqil növdür [245, s.219].

H.Burqer qrammatik variantlar, leksik variantlar komponentlətin dəyişkən sıralanması, dəyişkən ekstern dəyərləri atalar sözlərinin variasiya formaları kimi təsvir edir [216, s.25].

V.Hayneman sintaqmatik və paradiqmatik variativlikdən bəhs edir: *“Atalar sözlərinin dəyişkənliyinin müəyyənləşdirilməsi danışanın bu fenomenin linqvistik mənasını anlamadığını göstərən mühüm faktdır”* [300, s.185].

H.Burqer qeyd edir: *“Frazeologizmlərin bu növü danışmaq dilində geniş miqyasda dəyişikliyə məruz qalır, burada fərdi dəyişkənlik, eləcə də rəngarəng yayınmalar nəzərə çarpır ki, bunlar yüksək işlənmə tezliyinə malik deyillər. Atalar sözlərində bu dəyişkənlik, fərdi istifadəlilik daha çox diqqəti cəlb edir”*. Elə burada H.Burqer paremləri frazeoloji cümlələr adlandırır və onları belə izah edir: *“Frazeologizmlərlə atalar sözlərinin ümumi cəhəti onların sabit leksik tərkibə malik olması və metaforik məna əks etdirməsidir”* [211, s.39].

Məşhur alman frazeoloqu V.Flaysər *“Phraseologismen und Sprichwort”* (“Frazeologizmlər və atalar sözləri”) adlı məqaləsində atalar sözünün frazeologizmlər olmadığından bəhs edir. Müəllif burada H.Ruef [404, s.32], M.Borbely [204, s.67] və V.Şindlerin [417] fikirləri ilə razılaşmadığını bildirir və yazır: *“Ətraflı və dərinlən düşünülməlidir ki, “atalar sözü” kateqoriyasına tərif vermək əvvəlki kimi çətin olaraq qalır, necə ki, “təbii kateqoriyalar” və “radikal kateqoriyalar” konsepsiyası ilə əlaqədar fikir ayrılığı qalmaqdadır. Xalq adət-ənənələrini əks etdirən atalar sözləri dil xəzinəsinin inciləri hesab olunur və frazeologizmlərin obyektinə daxil edilir, lakin onlar frazeologizmlər hesab edilə bilməz”* [263, s.163].

F.Şindler atalar sözünə belə tərif verir: *“Atalar sözləri xalqın həyat tərzinin, ibrətəməz qayələrinin və əksər hallarda obrazlı fikirlərinin ifadəsidir”* [417, s.209].

H.Feilke yazır: *“Atalar sözünün xüsusiyyətinə aid olan başlıca cəhət problemləli situasiya, mücərrəd, modelləşmiş və ümumi əlamətlərə görə qruplaşmış olmasıdır”* [257, s.121].

H.Ruefin fikrincə bu idraki yanaşma tərzində atalar sözünün pragmatikası üçün qənaətbəxş deyildir. Dil sisteminin vahidləri kimi istehsal olunan frazeolekslər, elan və bildirişlərdən fərqli olaraq atalar sözləri hazır mətn kimi iqtibas olunur [404, s.34].

N.Poethenin atalar sözünə verdiyi tərifdə oxuyuruq: *“Qısa və yığcam şəkildə həyat qanunlarından bəhs edən, xalq dilində dolaşan sabit strukturlu müdrik kəlamlar – atalar sözüdür”* [385, s.179].

V.V.Vinoqradov paremləri belə şərh edir: *“Sabit söz birləşməsi xarakterində olan bu dil mirvarilərində xalqın həyat və məişət təcrübəsi, adət və ənənələri, onun daxili aləminin incəlikləri, sülh, azadlıq və müstəqillik uğrunda mübarizəsi dahiyənə tərzdə inikas olunmuşdur”* [134, s.45].

E.Donalies paremləri cümlə frazemləri hesab edir və o, struktur nöqtəyindən nəzərdən cümlə frazemlərinin dörd növü olduğunu qeyd edir:

- a) sadə cümlə strukturlu: *Der Klügere gibt nach.*
- b) tabesiz mürəkkəb cümlə strukturlu: *Vertrauen ist gut, Kontrolle ist besser.*
- c) Tabeli mürəkkəb cümlə strukturlu: *Man tut, was man kann.*
- d) Yarımçıq cümlə strukturlu: *Aus dem Augen, aus dem Sinn.* [247, s.116]

Azərbaycan dilçiliyində də paremlərin statusu ilə bağlı fikir ixtilafı mövcuddur. Lakin bu ziddiyyətlərin izahı tədqiqatın obyektinə aid deyildir. Paremlərin dilin frazeologiyasına daxil olmadığını söyləyən H.Bayramov yazır: *“Atalar sözü və məsəllər müxtəlif tipli cümlə quruluşuna malik olub bitmiş bir fikri ifadə edir. Bunlar keçmiş nəsillərin çoxcəhətli fəaliyyətində əldə etdikləri nəticələri yeni nəsillərə vermək üçün işlədilir. Əksər hallarda, bunların nitqə daxil edilməyinə ehtiyac qalmır. Əsasən bədii əsərlərdə müəlliflər atalar sözü və məsəllərdən öz fikirləri ilə əlaqəli şəkildə istifadə edirlər. Ümumiyyətlə, atalar sözü və məsəllərin dilin frazeologiyasının tərkib hissəsi hesab edilməsinin heç bir elmi əsası yoxdur.. Bəzi atalar sözü və məsəllərdəki obrazlılıq da bunların bilavasitə fikrin tərkib hissəsi olmasına gətirib çıxarmır və bunlarda frazeoloji vahidə xas olan keyfiyyət yaratmır”* [60, s.44].

Mövcud fikirləri saf-çürük edərək belə qənaətə gəlmək olar: paremlər ilə digər frazeoloji birləşmələr arasında ümumi cəhət hər iki dil vahidinin obrazlı və ekspressiv ifadə dəyərinə malik olmasıdır. Onlar arasında fərq isə atalar sözlərinin bitkin mənaya malik cümlə formasında dil sistemində mövcudluğudur. Bu tədqiqatda paremlər frazeologizmlərin bir növü hesab edilir və frazeoloji cütlər, idiomlar və komparativ frazeologizmlər kimi struktur-semantik baxımdan inkar-təsdiq transformasiyanın ekspressiv vahidləri kimi tədqiq olunur.

Paremlərin neqo-pozitiv variativliyini izah etmək üçün yalnız lüğətlərdən deyil, ayrı-ayrı bədii əsərlərdən və xalqımızın tarixini, mübarizəsini, məişətini heyrətamiz bir dillə əks etdirən ölməz sənət incisi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarından seçilmiş və müasir həyatla səsleşən çoxsaylı privativ və neqativ paremlər təhlil olunmuşdur. Məlum olduğu kimi, dastanda olan neqativ paremlər bütün boylarda bir surət kimi iştirak edən və dastanın düzücüsü, söyləyəni kimi göstərilən Dədə Qorqudun dilindən verilir. Dastanda rast gəlinən və bu gün xalq arasında geniş tətbiq dairəsinə malik olan neqativ paremlərə nəzər salaq:

- (1) *təkəbbürlük eləyəni tanrı sevməz;*
- (2) *özünü uca tutan lovğa adamda ağıl olmaz;*
- (3) *qarı düşmən dost olmaz;*
- (4) *oğul atadan görməyincə süfrə açmaz;*
- (5) *qız anadan görməyincə öyüd almaz;*
- (6) *ağıllı oğul olsa, ocağın gözüdür, ağılsız oğul olsa, ocağın külüdür;*
- (7) *kül təpəcik olmaz;*
- (8) *iti qılınıcı çalmanınca, düşmən basılmaz;*
- (9) *qardaşsız kişilər boynun bükər;*
- (10) *əski pambıq bez olmaz, qarı düşmən dost olmaz;*
- (11) *yad oğlu saxlamaqla oğul olmaz;*
- (12) *çıxan can geri dönməz və s.*

Eləcə də M.Kaşqarlının lüğətində rast gəlinən paremlərin bir qismi mütləq inkar konstituentli pozitiv semantikəli olması ilə diqqəti cəlb edir:

- (1) *qanı-qanla yumazlar;*

- (2) *dağ-dağa qovuşmaz;*
- (3) *ət dırnaqdan ayrılmaz;*
- (4) *günahsız adam olmaz və s. [76]*

Bu paremlərin struktur təhlilindən aydın olur ki, onlar əsasən inkarda işlədilir və bu neqativoidlərin təsdiqə çevrilməsi semantik pozulma ilə nəticələnir. Deməli, kommunikasiya şəraitində obrazlı ifadə tərzini əmələ gətirən çoxsaylı paremlər sırasında mütləq inkar konstituentə malik bir qrup atalar sözü mövcuddur ki, həmin dəyişməz leksik tərkibdən inkar elementinin çıxarılması qeyri-mümkündür. Bunu alman dilindən seçilmiş dil faktları da təsdiq edir:

- (1) *Der Apfel fällt nicht weit vom Stamm* – ot kökü üstə bitər;
- (2) *Den Nackten kann man nicht asuziehen* – islanmışın yağışdan nə qorxusu;
- (3) *Keine Rosen ohne Dornen* – tikansız gül olmaz;
- (4) *Ein voller Bauch studiert nicht gern* – toxun acdan xəbəri olmaz;
- (5) *Wer keinen Fehler hat, muss im Grabe liegen* – səhvsiz insan olmaz;
- (6) *Seinem Schicksal kann niemand entgehen* – qismətdən qaçmaq olmaz;
- (7) *Alte Spatzen fängt man nicht mit Spreu* – eşşək batdığı yerə bir də batmaz;
- (8) *Besser spät als niemals* – heç olmamaqdansa gec olmaq da yaxşıdır;
- (9) *Bettelsack ist bodenlos* – dilənçinin torbası dolmaz;
- (10) *Billig gut ist nie gut* – ucuz ətin şorbası olmaz;

Aparılan tədqiqatlardan aydın olur ki, Azərbaycan dilində olan atalar sözlərinin leksik tərkibi, əsasən, dəyişməzdir. Lakin dastanda olan bəzi neqativ paremlərin komponentlərinin sırası və leksik tərkibi müasir dildə fərqli şəkildə işlədilir. Neqativ və privativ paremlərin müasir dildə şəklini dəyişməsi tənəzzül prosesi kimi qeyd olunmamalıdır, çünki paremlərdə hazırki həyatda baş verən hadisələr müvafiq şəkildə ifadə olunduqda onların dəyəri daha da artır. Dastandan göstərdiyimiz nümunələr müasir ədəbiyyatda, siyasətdə və mətbuatda tez-tez müxtəlif formalarda istifadə olunur. Lakin onların xəlqiliyi daim saxlanılır. Neqativ və privativ paremlərdə nəzərə çarpan fərqlər onların predikativ söz birləşməsi səciyyəsi daşımından irəli gəlir. Belə folklor materiallarının bir qisminin komponentlərinin sinonimlər və ya başqa sözlərlə əvəz edilməsi xalq yaradıcılığı səciyyəsi daşıyır və müxtəlif dialekt

xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Bundan başqa privativ paremlərdə olan bəzi dəyişikliklər dilin mütəmadi inkişafı ilə izah oluna bilər. Dil fəlsəfi mahiyyət daşıdığına görə dildə də hər şey “axır” və hər şey “dəyişir” demək mümkündür. Dilin bir sıra yaruslarında olan dəyişiklikləri dilin frazeoloji sistemində xüsusi mövqeyi olan privativ paremlər tarixi sənəd kimi qeydə alır.

Alman və Azərbaycan dillərində təhlil olunan privativ və neqativ paremlərin əksər hallarda müxtəlif leksemlərdən təşkil olunmasına baxmayaraq, semantik nöqtəyi-nəzərdən oxşar və hətta eyni olanları da vardır. Nümunələr maraqlıdır:

(1) *Eine Schwalbe macht keinen Sommer* – bir gül ilə bahar olmaz;

(2) *Zwei Bären vertragen sich nicht in einer Höhle* – iki qoçun başı bir qazanda qaynamaz;

(3) *vom Ansehen wird man nicht satt* – halva-halva deməklə ağız şirin olmaz;

(4) *Der Tod hat noch keinen vergessen* – ölümdən qaçmaq olmaz;

(5) *Es ist nicht alle Tage Sonntag* – həmişə yol bostan kənarından düşməz və s.

Ç.H.Qurbanlı “Alman paremlərinin Azərbaycan dilinə transformasiya problemləri” ndən bəhs edən məqaləsində yazır: “*Ayrı-ayrı xalqların atalar sözləri, məsəlləri arasında çox oxşar, hətta eyni olanlarına rast gəlmək mümkündür ki, bu da xalqların həyata eyni baxışı və bu baxış nəticəsində eyni nəticələrə gəlmə ilə izah edilə bilər. Ona görə də bunu təbii saymaq lazımdır, belə ki, müxtəlif həyat şəraitinə, fərqli adət-ənənəyə malik xalqların gəldiyi oxşar həyatı - mənəvi nəticələri tutuşdurmağın özü elmi cəhətdən maraqlıdır. Paremlərin tərcüməsi onları yaradan xalqın tarixini, mənəvi-psixoloji təkamül yolunu daha ətraflı öyrənmək və daha aydın təsəvvür etmək baxımından da əhəmiyyətlidir*” [79, s.54].

Nümunələrin müqayisəsinə əsaslanaraq belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, alman və Azərbaycan dillərində privativ və neqativ paremlərin ekvivalentləri bir-biri ilə yalnız semantik adekvatlıq təşkil edir, yəni müqayisə olunan dillərdə privativ və neqativ paremlərin komponentləri müxtəlif leksemlərdən təşkil olunmuşdur. Müqayisəli təhlildə daha bir maraqlı cəhət də nəzərə çarpır. Alman dilində mütləq inkar tərkibli neqativ paremlərin semantik adekvatları heç də həmişə Azərbaycan dilində mütləq inkar konstituentli paremlərə müvafiq olmur. Deyilənləri dil

faktlarının köməyi ilə təsdiqləmək olar:

(1) Niemand kann zweier Herren dienen – bir əldə iki qarpız tutmaq olmaz;

(2) Die Katze läßt das Mäusen *nicht* – canavarı necə bəsləsən də yenə gözü meşədədir;

(3) Man muß das alte Heu *nicht* eher verkaufen, bis man frisches Futter hat – saxla samanı, gələr zamanı;

(4) *Niemand* will gern die Wahrheit hören – düz söz acı olar;

(5) Der hungrige Bauch hat *keine* Ohren – ac qılınca çapar;

Eləcə də, əksinə, Azərbaycan dilində olan neqativ paremlərin alman dilindəki ekvivalentlərinin də zəruri inkar komponentli paremlər olmadığı müşahidə olunur:

(1) Utananın oğlu *olmaz* - blöde Bettler haben leere Säcke;

(2) Yazıya pozu *yoxdur* – schreiben tut bleiben;

(3) Olacağa çarə *yoxdur* – was sein soll, schickt sich wohl;

(4) Xəlbirlə su daşımaq *olmaz* – Wasser im Siebe holen;

(5) Özü yıxılan ağlamaz – wer den Brei gekocht hat, der esse ihn və s.

Paremlərin struktur-semantik təhlili daha bir maraqlı məqamı da açıqlayır. Alman dilində pozitiv quruluşa malik bəzi paremlərin Azərbaycan dilində olan qarşılığı heç də pozitiv strukturlu deyildir. Məsələn:

(1) *Die Narbe bleibt, wenn auch die Wunde heilt* – Xəncər yarası sağalar, söz yarası sağalmaz;

(2) *Einem hungrigen Magen ist schlecht predigen* – acın imanını olmaz;

(3) *In jeder Herde findet sich mal ein schwarzes Schaf* – meşə çaqqalsız olmaz;

(4) *Lügen haben kurze Beine* – yalan ayaq tutar, yeriməz;

(5) *Jeder Nachteil hat auch einen Vorteil* – şər deməsən, xeyir gəlməz.

Nümunələrin təhlilindən görüldüyü kimi, dil daşıyıcılarının həyat şəraitinin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq bəzi paremlərin də leksik tərkibi dəyişir, mükəmməlləşir, qəliblərə düşür, yaddaşlarda kök salır. Paremlərin uzunömürlü olması və əsrdən-əsrə keçərək yaddaşlarda qalmasının başlıca səbəbi onların ahəngdarlığı, qafiyə, ritm, hədəfi sərrast vurmaq xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır.

Bəlli bir faktdır ki, müxtəlif xalqlar bir- birindən öz tarixi, həyat tərzi, məişət

davranışları və milli adət-ənənələri ilə fərqlənir. Bütün bunlar öz əksini məhz xalqların folklorunda müxtəlif janrlarda tapır. Qeyd etmək lazımdır ki, alman və Azərbaycan xalqlarının ucu – bucağı görünməyən folklorunda privativ paremlər özünəməxsus yer tutur. Bilavasitə bəşər təfəkkürünün formalaşma çağları ilə həmyaşd olan privativ və neqativ paremlər folklorun digər janrlarından yığcamlığı, lakonikliyi, az sözlə dərin fəlsəfi fikir ifadə etməsi, məna dərinliyi və işlənmə tezliyi ilə seçilir.

Həm bir-birinə yaxın, həm də bir-birindən uzaq olan xalqların folklor nümunələri sırasına aid olan paremlərin müqayisəli tədqiqi sayəsində nəinki dillər arasındakı oxşarlıq və fərqlər müəyyənləşdirilir, hətta dil daşıyıcılarının adət və ənənələri də öyrənilir. Alman və Azərbaycan dillərində privativ və neqativ paremləri kontrastiv metoda müvafiq araşdırarkən bir sıra ümumi və fərqli əlamətlərin olduğunu öyrəndim.

Ç.H.Qurbanlının mülahizəsinə görə *“Paremeologiyadakı universallıq bir qayda olaraq xalqlar arasındakı düşüncə universallığından irəli gəlir. Hər bir insan həyata göz açdığı andan onu öz düşüncəsində canlandırır və təsvir edir, yaşadığı mühitdən asılı olaraq həmin təsəvvürləri ümumiləşdirib obrazlaşdırır və sonradan ona ad qoyur. Beləliklə, dil həmin dil daşıyıcısının bir növ həyata münasibəti olur”* [79, s.56].

Alman və Azərbaycan dillərində privativ paremeoloji vahidlərin təhlili göstərir ki, hər iki dilin privativ və neqativ paremləri məzmunca yaxın, lakin ifadə və obrazlılıq baxımından fərqlidir. Nəzərə çarpan bu fərqlər müxtəlif amillərlə izah oluna bilər ki, burada da ən başlıca amil insanın təbiətə münasibətidir.

Alman dilçisi F.Şindler qeyd edir: *“Dünya folklorşünaslığı üçün həmişə aktual olan bu problemin həlli bilavasitə qarşılıqlı müqayisə metodu prinsipi ilə öyrənilir. Tədqiqatın bu yolla aparılması iki mühüm cəhətin aydınlaşmasına kömək edir:*

1) *Xalqların folklor yaradıcılığında müştərək halların müəyyənləşdirilməsi, fərdi əlamətlərin, mülki xüsusiyyətlərin üzə çıxarılması, mövzu-ideya, frazeoloji vahid, poetik fiqurların təyin edilməsi;*

2) *Folklor nümunələrini, o cümlədən atalar sözlərini analoji yolla öyrənməklə*

təkcə ayrı-ayrı janrların yaranma, təkamül, formalaşma tarixini yox, həmçinin bu nümunələrin köməyi ilə onların məxsus olduğu xalqın həyatı inkişaf proseslərini, keçdiyi ictimai-tarixi formasiyaları, məişət qayda qanunlarını və mənəviyyat atributlarını izləmək mümkün olur” [417, s.213].

V.Miderin “Sprichwörter im modernen Sprachgebrauch” (“Atalar sözlərinin müasir dildə istifadəsi”) adlanan məqaləsində oxuyuruq: “*Müxtəlif xalqların atalar sözləri arasındakı oxşar və fərqli cəhətlər iki prinsipə - genetik və tipoloji prinsiplərə istinadən müəyyənləşdirilir*” [361, s.68].

Qeyd olunmalıdır ki, kök etibarı ilə bir-birinə yaxın olan xalqların atalar sözləri genetik prinsiplə təyin olunur. Türk dilli xalqlarla german dilləri qrupuna daxil olan xalqların paremləri arasında nəzərə çarpan oxşarlıq isə tipoloji səciyyə daşıyır. Alman və Azərbaycan dillərində privativ və neqativ paremlərin struktur-semantik təhlilində gözə çarpan oxşar və fərqli cəhətlər bu xalqların poetik təfəkküründə mövcud olan xüsusiyyətlərlə izah oluna bilər. Bunu bir neqativ paremin timsalında izah etmək olar: *wer keinen Fehler hat, muss im Grabe liegen* inkar konstituentli pareminin semantik ekvivalenti “*səhvsiz insan olmaz*” və yaxud “*səhvsiz insan ancaq qəbirdəkdir*” hesab oluna bilər. Hər iki dildə struktur və semantik nöqteyi-nəzərdən paremin inkar tərkibli, eləcə də inkar mənalı olması diqqəti cəlb edir. Məhz bu oxşarlıq alman və Azərbaycan xalqlarının düşüncə tərzindəki oxşarlığa bir işarədir. Lakin bu paremlər komponent tərkibinə görə fərqli obrazlardan ibarətdir.

Beləliklə, semantik təhlil sübut edir ki, privativ paremlər implisit inkar mənanın daşıyıcıları olduğuna görə neqativ əlaqə xəttinin qabarıqlaşdırılmasının ən təsirli üslub vasitəsi olub güclü kommunikativ-praqmatik potensiala malikdir. Privativ paremlər inkar əlaqə xəttini ünsiyyət şəraitində təsdiq qütbün istiqamətinə səmtləşdirərək təsdiq-inkar variasiyanın yaranmasına səbəb olur.

Paremlərin tədqiqində diqqət çəkən amillərdən biri də paremlərin istifadəsi zamanı onların tərkib hissələrinin dəyişikliyə uğramasıdır. Alman dilində privativ və neqativ paremlərdə bu modifikasiyanı müəyyənləşdirmək üçün 2009-cu və 2014-cü illərdə iki dəfə Almaniyanın Frayburq Universitetinin 120 nəfər tələbəsi və 100 nəfər şəhər əhalisi arasında empirik sorğu keçirmişəm. Sorğu zamanı Duden lüğətinin

“İfadələr və zərb məsələlər” adlanan XI cildindən seçilmiş 200 privativ paremin necə başa düşülməsi və istifadə olunmasını tapşırıq formasında vermişdim. Bu paremlər dissertasiyanın sonunda əlavə olaraq “Müxtəsər neqativ və privativ frazeologizmlər” lüğətində geniş şəkildə verilməmişdir. Sorğu təsviri metoda əsasən aparılmışdır. Soruşulan şəxslərdən sorğu zamanı verilən paremlərin istifadəsi haqqında məlumat vermələri və başqa bir variantının olduğunu izah etmələri tələb olunurdu. Sorğu iştirakçılarında bir səhifədə ənənəvi leksikoqrafik formalı paremlər təqdim olunur, digər səhifədə onların söylədikləri variantlar toplanırdı. Belə bir təhlilin aparılması mənim üçün alman dilini dərinlən öyrənmək baxımından nəinki elmi, həm də böyük praktiki əhəmiyyət daşıyırdı.

Həm sorğunun aparılması prosesi, həm də alınan nəticələr çox maraqlıdır. Bu empirik sorğunun nəticəsinə əsasən dəyişkənlik nöqtəyi-nəzərindən privativ paremləri üç qrupa böldüm:

- a) minimal dəyişkənliyə uğrayan paremlər,
- b) yüksək dəyişkənliyə məruz qalan paremlər,
- c) dəyişkənliyə uğramayan paremlər.

Tədqiqatın nəticəsində, dəyişkənliyə məruz qalmayan paremlərin, yəni alternativləri olmayan paremlərin sayca çox olduğu müəyyən edildi. Nümunələr maraqlıdır: *Schmück dich nicht mit fremden Federn* – özgə atına minən tez düşər; *es ist nicht alles Gold, was glänzt* – hər parıldayan qızıl olmaz; *die alte Liebe rostet nicht* – ilk məhəbbət unudulmur və s. alternativsiz paremlərə parlaq misaldır.

V FƏSİL

KONTEKSTUAL PRIVATİVLƏRİN KOMMUNİKATİV-PRAQMATİK FUNKSİYASI

5.1. Sabit tərkibli privativ predikativ konstruksiyaların neqo-pozitiv variasiyası

Alman və Azərbaycan dillərinin frazeologiyası sahəsində privativ frazeoloji birləşmələrin inkar-təsdiq variativliyini təhlil edərkən müqayisə olunan hər iki dildə quruluşca cümləyə ekvivalent müəyyən qrup privativ frazeoloji vahidlərin olduğu aşkar edildi. Belə privativ xüsusiyyətli frazeologizmlər struktur baxımdan cümləyə bənzəyir, lakin sintaktik funksiya etibarilə cümlədə yalnız predikativ rolunda çıxış edir. Dilçilik ədəbiyyatında bu problemə həsr olunmuş kiçik həcmli məqalələrdən göründüyü kimi, cümlə tipli predikativ frazeoloji konstruksiyaların komponentlərinin təyini və onların sintaktik funksiyasının müəyyənləşdirilməsi dilçiliyin həm aktual, həm də çətin problemlərindən hesab olunur və geniş bir mövzunu əhatə edir. Ona görə də cümlə tipli predikativ frazeoloji konstruksiyaların tədqiqi ayrıca bir araşdırma mövzusu ola bilər. Biz isə burada cümlə tipli predikativ frazeoloji konstruksiyaların privativ xüsusiyyətlərindən və onların dildə yaratdığı inkar-təsdiq variativlikdən bəhs edəcəyik. Eyni zamanda ayrıca bir qrup kimi cümləyə ekvivalent privativ predikativ frazeoloji konstruksiyaların müqayisə olunan dillərdə struktur-semantik xüsusiyyətlərini və sintaktik funksiyalarını araşdırmaq da tədqiqatın tərkib hissəsi kimi nəzərdə tutulur.

Oeyd etmək olar ki, alman dilinin frazeologiyası ilə məşğul olan tədqiqatçılar cümlə formasında olan predikativ frazeoloji konstruksiyaları müxtəlif terminlərlə adlandırmışlar. Məsələn, J.Korhonen yazır: *“Cümlə quruluşunda mövcud olan sabit söz birləşmələrini frazeoloji cümlələr (Satzphraseologismen) adlandırmaq olar”* [329, s.161].

H.Burger sabit struktura malik belə mürəkkəb konstruksiyaları “möhkəm frazalar” (feste Phrasen) adlandırmış və onları xüsusi bir qrupda cəmləşdirmişdir.

Müəllifin fikrincə, bu cür sabit strukturlar forma və məzmununa görə danışığ dilinə xas olan semantik xüsusiyyətlərindən çox praqmatik funksiyalı ənənəvi birləşmələrdir. Müəllif belə konstruksiyaları praqmatik idiomlar adlandırır, salamlama və xudahafizləmə formullarının, eləcə də digər “nəzakətli dil siqnallarının” da buraya aid olduğunu qeyd edir [211, s.17].

Görkəmli alman frazeoloqlarından biri A.D.Rayxştayn frazeologizmlərin üç növündən bəhs edərkən bir-birinə möhkəm cilalanmış cümlə sxemlərini (festgeprägte Satzschemas) xüsusi növ olaraq qeyd edir. Müəllifin qənaətinə görə sabit sxemlər sabit tərkibli predikativ konstruksiyalardan fərqlənir, bəzi hallarda onlarda məhdud zaman variasiyasının bərqərar olduğu qəbul olunmalıdır. Bunlar implisit cümlə strukturunda olan sabit konstruksiyalardır, onlarda edilən cüzi dəyişiklik frazeologizmin ləğvinə gətirib çıxarır. Müəllif nümunə *Nicht daß ich wüßte! Daß ich nicht lache!* kimi predikativ konstruksiyaları göstərir və bu sabit sxemlərin nəzakətli nitqlərdə, xüsusilə sual və əmrin bilavasitə ifadə olunmasına xidmət etdiyini vurğulayır. A.Rayxştayn bu sabit sxemləri “qlobal idiomatizmlər” adlandıraraq onların nitqdə yalnız cümlənin daxili dil xüsusiyyətlərini deyil, hətta kommunikativ dəyər daşdığını qeyd edir [392, s.321].

V.Zanders frazeologizmlərin bu növünü kommunikativ formullar adlandırır. Müəllif yazır: “*Onlar yalnız quruluşca deyil, həmçinin funksiya etibarlı ilə cümləyə müvafiqdir. Onların mənasını söz ekvivalentləri ilə ifadə etmək mümkün deyildir, burada cümlə ekvivalentləri tələb olunur. Bu növ konstruksiyalar bir qayda olaraq mətnböhlücü və ya kommunikasiya idarəedici siqnallar (textgliedernde oder kommunikationssteuernde Signale) kimi tətbiq edilir. Ona görə də biz kommunikativ formullardan danışırıq. O formullardan, çağırışlardan, ifadələrdən ki, müəyyən situasiyada dili istifadə üçün hazır şəkildə sərəncamımıza verir*” [409, s.98].

K.Pilz də predikativ frazeologiji konstruksiyaları “kommunikativ formullar” hesab edir. Müəllif “kommunikativ formullar”ın funksiyalarına görə qapalı sistem yaratmasından bəhs edir və onları bir neçə mühüm funksional qruplara ayırır:

“1) *nəzakətli etiket formulları (salamlama, süfrə ətrafında söhbət və vidalaşma formulları); 2) danlaq, məzəmmət və söyüş ifadə edən formullar; 3) imtina,*

təəccüb, razılıq və təsdiq ifadə edən formullar); 4) əmr, hədə, xəbərdarlıq bildirən formullar)” [383, s.633].

V.Flayşerə görə “*cümlə tipli predikativ frazeoloji konstruksiyalar idiomluğun bütün aspektlərini əhatə edən başqa bir semantik münasibət (semantik, kommunikativ, leksik) ifadə edir, yəni bu sabit konstruksiyalar cümlənin bütün denotativ məna elementlərinin qaldırılması və yeni konotativ məna elementlərinin daxil edilməsi nəticəsində bütöv vahiddə nida və modal mənanın konstruksiyalarda bərqərar olmasıdır*” [265, s.129].

Müəllif kommunikativ formullardan bəhs edərkən məhz frazeologizmlərin bu növünü nəzərdə tutur və onların bir hissəsinin müxtəlif kommunikasiya şəraitində fərqli pragmatik funksiya yerinə yetirdiyini söyləyir. Bu fikrə nümunələrlə aydınlıq gətirək:

(1) *Da kannst du was erleben!*

- a) hər hansı bir əmrin yerinə yetirilməməsi halında hədə,
- b) maraqlı, xoşa gələn bir şeyi vəd edən əmr;

(2) *Ich kann auch anders!*

- a) tərəfmüqabilini yumşaltmaq üçün hədə,
- b) xəbərdarlıq;

(3) *Was ist schon dabei?!*

- a) tənqidin yumşaldılması,
- b) həmsöhbətinin uğurunun təkrar olunacağını qiymətləndirmə iddiası.

S.İ.Ojeqov bu tip frazeologizmləri “sintaktik frazeologizmlər” adlandırır və onları mütləq emosionallıq daşıyıcıları hesab edir. Məhz bu mütləq əlamətlər sayəsində onların heç bir əlavə kontekstə ehtiyacı olmadığını vurğulayır [160, s.30].

A.V.Kunin onları “kommunikativ frazeoloji vahidlər” (“коммуникативные фразеологические единицы”) adlandırmışdır [151, s.27].

İ.İ.Çernişeva isə onlara “frazeoloji ifadələr” (“фразеологические выражения”) adını vermişdir [220, s.178].

Azərbaycan dilçiliyində İ.Murtuzayev [85, s.61] belə konstruksiyaları “frazeoloji cümlələr”, Ə.Dəmirçizadə [64, s.172] “idiomatik cümlələr”, H.Bayramov [60,

s.122] “frazeoloji cümlələr” adlandırır və onların iki növünün olduğunu qeyd edir.

H.Bayramov frazeoloji cümlələrin doqquz tipindən bəhs edərək yazır: *“Frazeoloji nəqli cümlələrin bir qisminin xəbəri feillə, bir qisminin xəbəri isə adlar qrupundan olan sözlərlə işlədilir. Bunu nəzərə alaraq belə konstruksiyaları iki qrupa ayırmaq lazımdır: 1) Feili xəbərli frazeoloji nəqli cümlələr. 2) İsmi xəbərli frazeoloji nəqli cümlələr”* [60, s.123].

H.Bayramov predikativ frazeoloji konstruksiyaların bir qisminin “ritorik frazeoloji sual cümlələri” olduğunu qeyd edir. Müəllif belə zənn edir ki, Azərbaycan dilindəki frazeoloji sual cümlələrinin çoxu ritorik səciyyə daşıyır və onlar qrammatik sual cümlələrinə oxşayır. Lakin bu heç də belə deyildir, çünki frazeoloji ritorik sual cümlələri leksik tərkibi və qrammatik quruluşuna görə qrammatik sual cümlələrindən fərqlənir.

Qeyd etmək lazımdır ki, nəqli cümlə şəklində olan predikativ frazeoloji cümlələrin bəzilərinə sual sözlərinin artırılması mümkündür və belə halda predikativ frazeoloji sual cümlələrindən bəhs etmək olar. Lakin qeyd olunmalıdır ki, H.Bayramovun monoqrafiyasında qrammatik sual cümlələri ilə ritorik sual cümlələri arasındakı fərqin nədən ibarət olduğu izah edilmir, onlar sanki eyniləşdirilir. Lakin bunlar arasında mühüm bir fərq vardır. Zənnimcə, başlıca fərq ondan ibarətdir ki, predikativ frazeoloji sual cümlələrin komponentlərinin arasına hər hansı bir sözün əlavə edilməsi qeyri-mümkündür. Bunun da əsas səbəbi predikativ frazeoloji konstruksiyaların güclü idiomluq ilə xarakterizə olunmasından irəli gəlir.

Dilçilik ədəbiyyatında cümlə quruluşlu sabit konstruksiyaların müxtəlif terminlərlə adlandırılmasının onların mürəkkəb semantik-struktur səciyyə daşması ilə əlaqədar olduğunu qeyd etmək olar. Sabit tərkibli belə cümlələr frazeoloji leksemlərdən həm funksional, həm də semantik cəhətdən fərqlənir. Buna baxmayaraq onların frazeologiyanın tədqiqat obyektinə daxil olması mübahisəli deyildir.

Sadalanan tədqiqat işlərindən fərqli olaraq bu araşdırmada sabit tərkibli cümlələri predikativ frazeoloji konstruksiyalar adlandırmağı münasib hesab etdik.

Predikativ frazeoloji konstruksiyalar yaxud da predikativ frazeologizmlərdən danışarkən ilk öncə onların struktur-qrammatik xüsusiyyətləri diqqəti cəlb edir. Bu

fakt heç bir şübhə doğurmur ki, bütün növ frazeoloji birləşmələr, o cümlədən də predikativ frazeoloji konstruksiyalar, sərbəst, yəni qeyri-frazeoloji söz birləşmələrindən əmələ gəlmişdir. Bu səbəbdən frazeologizmlərin yaranması və inkişaf qanunauyğunluqlarının öyrənilməsində frazeoloqlar müvafiq sərbəst söz birləşmələrinə müraciət edirlər.

Z.Rizayevanın qeyd etdiyi kimi, mürəkkəb kateqorial vahid hesab olunan frazeologizmlər elmi tədqiqatların predmeti kimi bir neçə aspektdən tədqiqat obyektinə çevrilir: leksik-semantik, funksional, struktur-qrammatik. Struktur-qrammatik aspekt digərlərindən onunla fərqlənir ki, burada sərbəst konstruksiyalara daha çox diqqət yetirmək tələb olunur [166, s.14].

Qeyd etmək olar ki, struktur-qrammatik baxımdan adi cümlə ilə predikativ frazeoloji konstruksiyalar arasındakı eyniyyət frazeologiya termininin burada işlənməsinin sanki ziddiyyətli bir xarakter almasına gətirib çıxarır. Lakin bu heç də belə deyildir. Bəzi predikativ frazeoloji konstruksiyaların struktur təhlili göstərir ki, onlar qeyd olunan aspektdə adi sadə cümlələrlə eyniyyət təşkil edir. Lakin semantik aspektdə onların təhlili inkar-təsdiq variativliyi yaradan transformasiya varianrlarının olduğunu söyləməyə imkan verir. Nümunələrə nəzər salaq:

(1) *Unser langjähriger Abteilungsleiter ist gestern aus dem Leben abberufen worden.* = *Unser langjähriger Abteilungsleiter ist nicht mehr am Leben.*

(2) *Ich würde euch gern helfen, aber mir sind die Hände gebunden.* = *Ich würde euch gern helfen, aber ich kann nichts tun.*

(3) *Lass dir wegen dieser Sache keine grauen Haare wachsen.* = *Du musst dich beruhigen.*

(4) *Bei diesem Schalterbeamten dauert es ewig, der steht auf der langen Leitung.* = *Dieser Schalterbeamte begreift nicht sofort.*

(5) *Der Mann am Nebentisch schien ganz offenkundig einen Klaps zu haben.* = *Der Mann am Nebentisch ist nicht recht bei Verstand.*

Privativlik xüsusiyyətlərinə malik olan bu predikativ frazeoloji konstruksiyaların Azərbaycan dilinin materialı əsasında struktur-semantik təhlili də inkar-təsdiq variativliyi yaradan transformasiya imkanlarının olduğunu göstərir. Tədqiqatı apar-

maq üçün alman və Azərbaycan dillərində struktur baxımdan eyniyyət təşkil edən dil vahidlərinə müraciət olunur, yəni müqayisə olunan dillərdə predikativ frazeoloji konstruksiyaların ekvivalentləri tədqiqata cəlb edilməmişdir. Daha dəqiq desək, yuxarıda alman dilində təhlil olunmuş predikativ frazeoloji konstruksiyaların ekvivalentləri deyil, Azərbaycan dilində struktur-qrammatik baxımdan analoji dil vahidləri, yəni privativlik markerləri olan predikativ frazeologizmlər araşdırılmışdır.

Qeyd etmək olar ki, Azərbaycan dilində bu qrupa aid olan privativ xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirmiş frazeoloji nəqli cümlələrin strukturuna görə bir neçə növü vardır. Biz bu tipləri ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirmək niyyətində deyilik, çünki burada əsas məqsəd frazeoloji cümlələrin frazeoloji vahidlərin bir növü olduğunu müəyyən etmək və hər iki dilin materialı əsasında onların struktur-qrammatik və leksik-semantik xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmaqdır. Azərbaycan dilində müvafiq nümunələrin müşahidəsi maraqlıdır:

(1) *Həyatdan heç kam almadım, oxum daşa dəydi.* = *Arzularıma çatmadım.*

(2) *İraqın bombalanması xəbərini eşidəndə qanım qaraldı.* = *İraqın bombalanması xəbərini eşidəndə özümü çox pis hiss etdim.*

(3) *Hər dəfə imtahanda tələbə özünü itirirdi.* = *Tələbə imtahanda cavab verə bilmirdi.*

(4) *Validənlərinin məsləhətləri oğlanın bir qulağından girib, o biri qulağından çıxırdı.* = *Oğlan valideynlərinin sözüünə qulaq asmırdı.*

(5) *Kişi arvadın yanında dili gödək idi.* = *Kişi günahkar olduğundan danışa bilmirdi.*

Hər iki dildə nümunələrin struktur-qrammatik baxımdan adi nəqli cümlələrdən fərqlənmədiyini görürük. Yəni, müqayisə olunan hər iki dildə predikativ frazeoloji konstruksiyalar sadə nəqli cümlə formasındadır. Burada sual oluna bilər: bəs predikativ frazeoloji konstruksiyalar ilə adi sadə nəqli cümlələr bir-birindən nə ilə fərqlənir? Digər nəqli cümlələrdən predikativ frazeoloji konstruksiyalar onunla fərqlənir ki, onlar işləndiyi cümlənin tərkibində predikativ funksiyasını yerinə yetirir və predikativ frazeoloji konstruksiyaların tərkibini dəyişmək mümkün deyildir. Bu da onların frazeologiləşmə xüsusiyyətinə malik olması ilə əlaqədardır.

Nümunələrin təhlili göstərir ki, predikativ frazeoloji konstruksiyaların çoxunda söz sırası sabitdir. Ancaq nadir hallarda cümlə daxilində üzvlərin yerini dəyişmək mümkündür. Məsələn, alman dilində (2), Azərbaycan dilində isə (1)-ci nümunədə cümlə daxilində söz sırasının, yəni komponentlərin yerdəyişilməsi müşahidə olunur.

Alman dilində təsdiq quruluşlu inkar mənalı və yaxud da əksinə, inkar quruluşlu pozitiv mənalı predikativ frazeoloji konstruksiyaların struktur təhlilindən aydın olur ki, üç leksik komponentli predikativ frazeoloji konstruksiyalarda sifətlər bu konstruksiyaların vacib komponenti kimi çıxış edir. Ona görə də onların ixtisarı bu frazeoloji cümlələrin mənasının itməsinə səbəb olur. Sifətlər isimlərin qarşısında işlənməklə təyin funksiyasını yerinə yetirir və epitet olaraq dərin mənalı obrazlılığın yaranmasına səbəb olur. Nümunələrə nəzər yetirək:

(1) *auf keinen grünen Zweig kommen = keinen finanziellen, wirtschaftlichen Erfolg haben* – cücərməmək, inkişaf etməmək;

(2) *mit der heißen Nadel genäht sein = ohne Sorgfalt genäht sein* – başdansıvdu tikilmək;

(3) *eine reine Weste haben = etwas Unehrenhaftes getan haben* – vicdanla yerinə yetirməmək;

(4) *einen feuchten Kehrlicht angehen = gar nichts angehen* – heç bir dəxli olmamaq;

(5) *klebrige Hände haben = zum Stehlen neigen* – əli əyri olmaq, oğru olmaq.

Azərbaycan dilində isə üç leksik komponentli predikativ frazeoloji konstruksiyalarda feillə idarə edilən üçüncü komponent zərflik funksiyasını yerinə yetirir. Predikativ frazeoloji konstruksiyalarda işlənən bu sifətlər predikativ frazeologizmlərin zəruri komponentlərindən biri olduğu üçün onların tərkibdən çıxarılması mümkün deyildir. Nümunələr üzərində müşahidələr maraqlıdır:

(1) *dili gödək olmaq = danışa bilməmək,*

(2) *işi tərs gətirmək = məqsədinə çata bilməmək,*

(3) *ağzı açıq qalmaq = təccübdən tərpənə bilməmək,*

(4) *sözü çəp gəlmək = bir – biri ilə dil tapa bilməmək,*

(5) *gözü bərələ qalmaq = heyrətdən donmaq, ölmək və s.*

Bu nümunələrin struktur cəhətdən müqayisəli təhlilinə əsaslanaraq demək olar ki, frazeologizmlərin digər növlərində olduğu kimi, predikativ frazeoloji konstruksiyalarda da komponentlər fərqli nitq hissələrindən ibarətdir. Göründüyü kimi, alman dilində isim+sifət (təyin)+feil olduğu halda, Azərbaycan dilində isim+sifət (zərflik)+feildən ibarətdir. Müqayisəli təhlildən məlum olur ki, alman və Azərbaycan dillərinin frazeoloji sisteminin müəyyən hissəsini təşkil edən predikativ frazeoloji konstruksiyaların az bir qismi struktur-qrammatik baxımdan eyniyyət təşkil edir. Xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, alman dilində zəruri komponentlərindən biri təyini funksiya daşıyan sifətlərdən ibarət predikativ frazeoloji konstruksiyalara tez-tez rast gəlinir. Məsələn:

- (1) *eine weiße Weste haben = etwas Unehrenhaftes getan haben;*
- (2) *kein großes Licht sein = nicht sehr klug sein;*
- (3) *weiße Mäuse sehen = Wahnvorstellungen haben;*
- (4) *eine heilige Kuh sein = etwas Unantastbares;*
- (5) *einen kühlen Kopf behalten / bewahren = nicht nervös werden;*
- (6) *eine lange Leitung haben = schwerfällig und langsam im Denken sein;*
- (7) *auf der schwarzen Liste stehen = Aufstellung verdächtiger, mißliebiger Personen;*
- (8) *jmdn. an die frische Luft setzen / befördern = jmdn. hinauswerfen;*
- (9) *wie der letzte Mensch benehmen = in ganz üblicher, schlechter Weise;*
- (10) *lange / spitze Ohren bekommen / machen = neugierig lauschen;*
- (11) *jmdn. / etw. in die engere Wahl ziehen = jmdn. etw. für eine endgültige Auswahl in Betracht ziehen və s.*

Alman dilində privativ predikativ konstruksiyaların böyük bir qrup təşkil etdiyi nəzərə çarpır. Lakin tədqiqat göstərir ki, Azərbaycan dilində belə privativ xüsusiyyətə malik frazeoloji konstruksiyalar say baxımdan o qədər də çox deyildir. Nümunə olaraq bunları göstərmək olar:

- (1) *gününü göy əskiyə bükmək;*
- (2) *üstündən qara xətt çəkmək;*
- (3) *qara siyahıya düşmək;*
- (4) *gününü qara eləmək və s.*

S.Murtuzayev atalar sözləri və məsəlləri frazeoloji cümlələr hesab edir və müəllif bu frazeoloji cümlələrdə struktur dəyişikliyin mümkünlüyünü qeyd edir: *“Cümlə tipli frazeoloji vahidlər əsasən atalar sözləri və məsəllərdən ibarətdir. Məlumdur ki, məsəllər öz qrammatik quruluşu etibarilə dəyişə bilər”* [85, s.61].

Beləliklə, bu paraqrafda privativ frazeologizmlərin ayrıca bir növü kimi nəzərdən keçirilən və predikativ frazeoloji konstruksiyalar adlandırılan sabit birləşmələrin paradigmatik forma və qrammatik strukturuna görə nəinki sərbəst söz birləşmələrindən, həmçinin frazeoloji birləşmələrin digər növlərindən, o cümlədən, həm atalar sözlərindən, həm də zərb məsəllərdən köklü surətdə fərqləndiyini görürük. Sərbəst söz birləşmələrindən fərqli olaraq, predikativ frazeoloji konstruksiyalar bir dil vahidi kimi cümlədə bir üzvün funksiyasında işlənir. Hər bir sözün paradigması olduğu halda digər frazeologizmlər də olduğu kimi predikativ frazeoloji konstruksiyaların da ayrı-ayrı komponentləri paradigmatikdir. Predikativ frazeoloji konstruksiyaların hər bir komponentinin qrammatik əlaməti donmuş haldadır, çünki onlar cümlənin başqa elementləri ilə əlaqəyə girmir və ayrıca funksiya yerinə yetirmir. Deməli, predikativ frazeoloji konstruksiyalarda komponentlərin funksional müstəqilliyinin məhdudluğu və ya heç olmaması onların sabit birləşmələrə aid olduğunu göstərir. A.İ.Molotkovun fikrincə onlara belə tərif vermək olar: *“Formanın bir komponentdə bərqərar olmasına baxmayaraq, onlar bütövlükdə frazeologizmə məxsusdur”* [155, s.149].

Privativ xarakterli predikativ frazeoloji konstruksiyaların qeyd olunan qrammatik xüsusiyyəti təsdiq edir ki, frazeoloji birləşmələrin ayrı-ayrı üzvlərinin leksik asılılığı onların qrammatik asılılığını şərtləndirir, yəni leksik və qrammatik məna bütövlükdə frazeologizmə xasdır. Genetik cəhətdən sərbəst predikativ vahidlərə söykənən cümlə strukturlu privativ frazeologizmlər özünün bir sıra ilkin xüsusiyyətlərini qoruyub saxlasalar da, frazeologizmə prosesində onlardan bir neçəsini – yəni aktual üzvlənmə, söz sırasının paradigmatik əhəmiyyəti və digər xüsusiyyətləri itirmiş olur.

Söz kimi leksik mənaya malik predikativ frazeoloji konstruksiyalar da cümlə daxilində müəyyən sintaktik funksiyaları yerinə yetirir. Eyni zamanda burada söz və predikativ frazeoloji konstruksiyalar arasındakı kateqorial fərq özünü büruzə verir.

Məlum olduğu kimi, sözün cümlədə funksiyası onun leksik-qrammatik mənasını təyin edir: əşya bildirən leksik vahidlər cümlədə mübtədə və ya tamamlıq funksiyasını daşıyır. İsmi kateqorial xüsusiyyətlərinə malik əsas komponenti isimdən ibarət olan predikativ frazeoloji konstruksiyalar isə xəbər funksiyasını yerinə yetirir. Deməli, isimlərdən fərqli olaraq ismi predikativ frazeoloji konstruksiyalar həmişə xəbər funksiyasında işlənir.

Aparılan struktur-semantik təhlillərdən bəlli olur ki, predikativ frazeoloji konstruksiyaların real nitqdə istifadəsinə əsasən onun hansı leksik-qrammatik kateqoriyaya aid olduğu haqqında mühakimə yürütmək mümkündür. Privativ xüsusiyyətə malik predikativ frazeoloji konstruksiyaların semantik və formal xüsusiyyəti isə onların hansı kateqoriyadan olan sözlərlə və necə əlaqəyə girməsindən asılı olur.

Burada tədqiqata cəlb olunan privativ predikativ frazeoloji konstruksiyalar digər frazeologizmlərdən onunla fərqlənir ki, onlar bir cümlə üzvünün yerində işlənir. Ona görə də kontekstdən kənarında onların sintaktik funksiyasını müəyyən etmək qeyri-mümkündür. Araşdırmalardan belə məlum olur ki, predikativ frazeoloji konstruksiyalar müqayisə olunan hər iki dildə cümlədə müxtəlif sintaktik mövqələrdə işləyə bilər. Məsələn:

- (1) *Wir machen heute blau.*
- (2) *Ich könnte mich schwarz ärgern.*
- (3) *Immer bin ich das schwarze Schaf.*
- (4) *Dünəndən kişinin qanı qaradır.*
- (5) *O bilirdi ki, hamının yanında üzü ağdır.*
- (6) *Atan mənə baxan kimi ürəyimin buzu əridi.*
- (7) *Görürsən ki, ağızından süd qoxusu gəlir.*
- (8) *Çoxları danışanda kələfin ucunu itirir.*

Nümunələrdən təhlilindən görüldüyü kimi, privativ predikativ frazeoloji konstruksiyalar cümlədə xəbər funksiyasındadır. Daha dəqiq desək, onlar ismi xəbərli nəqli cümlələrdir. Predikativ frazeoloji konstruksiyaların ifadə etdiyi xəbərin sintaktik əlaqəsinin xarakteri ilk növbədə həmin frazeologizmin dominant komponentinin qrammatik xüsusiyyətindən asılı olur ki, bu formanın köməyi sayəsində cümlənin

digər üzvləri ilə əlaqə həyata keçir.

Məlumdur ki, privativ predikativ frazeoloji konstruksiyaların daxilindəki sintaktik əlaqə onun komponentlərinin sayından asılı deyildir. Nümunəyə diqqət yetirək: *Ich würde euch gern helfen, aber mir sind die Hände gebunden.* = *Sizə kömək edərdim, ancaq elə bil əllərim bağlanıb.* Nümunədən görünür ki, alman dilində bu privativ predikativ frazeoloji konstruksiyanın komponentlərinin sayı onun Azərbaycan dilindəki ekvivalentinin komponentlərinin sayından çoxdur. Ona görə də bu privativ predikativ frazeoloji konstruksiyanın cümlə daxilində sintaktik əlaqəsinin alman və Azərbaycan dillərində fərqli növləri müşahidə olunur.

Privativ predikativ frazeoloji konstruksiyaların sintaktik əlaqəsinin ayrı-ayrı nitq şəraitində müxtəlif olması onların cümlədəki mövqeyi ilə müəyyən olunur və əksər hallarda bu mövqə əlaqələrin sayını məhdudlaşdırır. Xəbər funksiyasını daşıyan privativ predikativ frazeoloji konstruksiyalar cümlə üzvü kimi mübtəda ilə uzlaşma əlaqəsində çıxış edir.

Göründüyü kimi, privativ predikativ frazeoloji konstruksiyalarda implisit inkar mənə mübaliğəli xarakter alır və müstəqil kommunikativ vahidin tərkibində spesifik funksiya yerinə yetirirək inkar – təsdiq variasiyasını yaradır.

Cümlə tipli privativ predikativ frazeoloji konstruksiyaların başlıca xüsusiyyəti onların mürəkkəb struktura malik olması ilə izah oluna bilər. Belə ki, araşdırmalara əsasən privativ predikativ frazeoloji konstruksiyaların quruluşca iki növünün olduğunu söyləmək olar. Birinci növə sadə cümlə formasında olan privativ predikativ frazeoloji birləşmələr daxildir. Nümunələrə diqqət yetirək:

- (1) *kein Auge bleibt trocken* – gözümdən yaş çıxmıyan tapılmaz;
- (2) *keine Perle fällt aus der Krone* – muncuqların tökülməz ki;
- (3) *mit ihm / ihr ist nicht gut Kirschen essen* – o, yola gedilməzdir;
- (4) *es ist kein Meister vom Himmel gefallen* – heç kəs anadan alim doğulmayıb.

Azərbaycan dilində bu növə nümunə olaraq aşağıdakıları aid etmək olar:

- (1) *qanını halal etmək*;
- (2) *ağzına çullu dovşan yerləşməmək*;
- (3) *ağzından süd iyi gəlmək*;

- (4) *itlə qurdun tayı olmaq;*
- (5) *alın təri ilə mal qazanmaq və s.*

İkinci növə isə mürəkkəb cümlənin müxtəlif növlərinin yaranmasına xidmət edən privativ predikativ frazeoloji konstruksiyalar daxildir. Məsələn:

- (1) *blöde Bettler haben leere Säcke* – utananın oğlu olmaz;
- (2) *borgen macht Sorgen* – borclu ölməz, rəngi saralar;
- (3) *einem hungrigen Magen ist schlecht predigen* – acın imanını olmaz;
- (4) *beinah bringt keine Mücke um* – bəlkəni əkiblər bitməyib;
- (5) *Wasser im Siebe holen* – xəlbirlə su daşımaq olmaz və s.

Azərbaycan dilindən seçilmiş nümunələr də maraqlıdır:

- (1) *saman səninin deyil, samanlıq ki, sənindir;*
- (2) *kasıblıq eyib deyil, oğurluq eyibdir;*
- (3) *yel qayadan nə aparar?;*
- (4) *boş-boş guruldamağı var;*
- (5) *özgə atına minən tez düşər və s.*

Göründüyü kimi, ikinci növ privativ predikativ frazeoloji konstruksiyaların çoxu atalar sözləridir. Atalar sözlərinin struktur-semantik baxımdan inkar-təsdiq variativliyinin yaranmasındakı rolu dördüncü fəslin beşinci paragrafında geniş şəkildə izah olunduğundan bu məsələyə burada toxunulmur.

Azərbaycan dilində bu cür üçüzvlü predikativ frazeoloji konstruksiyalar fikrin kommunikativ xarakterindən və konkret semantik-üslubi nöqtəyi nəzərdən asılı olaraq güclü emosional məna ifadə edir. Məsələn:

- (1) *ürəyinə xal düşmək;*
- (2) *üzünə söz gəlmək;*
- (3) *kürkünə birə düşmək;*
- (4) *əlinə fürsət düşmək,*
- (5) *ürəyinə rəhm gəlmək;*
- (6) *ağzundan dürr tökülmək;*
- (7) *ürəyindən tikan çıxmaq;*
- (8) *üzündən nur yağmaq və s.*

Beləliklə, komponentlərindən biri sifət olan privativ predikativ frazeoloji konstruksiyaların Hind-Avropa sistemli dillərdən olan alman və türk dilləri ailəsinə mənsub Azərbaycan dilindəki müqayisəli təhlili zamanı onların mövcud olduğu frazeologizm daxilində yerinə yetirdiyi sintaktik funksiyası müəyyən edilmişdir. Bu zaman aydın olmuşdur ki, tərkib elementlərindən biri sifət olan predikativ frazeologizmlərdə alman dilində sifət təyin, Azərbaycan dilində isə əksər hallarda zərflik funksiyasında işlənir. Təhlillər göstərir ki, bu privativ predikativ frazeoloji konstruksiyalar öz strukturuna görə müxtəlif cümlə növlərini əhatə edir. Predikativ frazeoloji konstruksiyalarda cüzi sintaktik dəyişkənlik mümkündür. Ona görə də praqmatik nöqteyi-nəzərdən onların tədqiq olunması dərin axtarışlar tələb edir.

Aparılan təhlildən belə nəticəyə gəlmək olar ki, privativ predikativ frazeoloji konstruksiyalar bütün dillərin müvafiq funksional-semantik sahələrində vardır. Privativ predikativ frazeoloji konstruksiyalar inkar semanın implisit tərzdə ifadəsinə əsaslanır. Mütləq formullar kimi sabitləşmiş sintaktik frazeologizmlər dil sistemində öz intensivliyi ilə fərqlənir və emosional ekspressivliyin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Predikativ frazeoloji konstruksiyalarda ünsiyyət şəraiti və onu reallaşdıran intonasiya deyil, cümlə modelinin özü əsas neytrallaşdırıcı amilə çevrilir. Ona görə də nəzərdən keçirilən misallardakı privativ predikativ frazeoloji konstruksiyalar inkarlıq sahəsinin sintaktik səviyyəli elementləri kimi çıxış edir və implisit inkar daçıyıcılar olaraq funksional-üslubi variativliyin yaranmasında əhəmiyyətli rol oynayır.

5.2. Dialoji və frazeoloji kontekstlərin inkar-təsdiq variasiyası

Məlumdur ki, ünsiyyət prosesində yalnız ayrı-ayrı sözlər və cümlələr deyil, kontekstlər də mühüm rol oynayır. Hər bir kontekst kommunikasiya aktında müəyyən məqsədə xidmət edir və iki mühüm funksiyayı yerinə yetirir: 1) məlumatın verilməsi, 2) informasiyanın qəbulu. Qeyd etmək olar ki, kontekstdə informasiyanın qəbul edən tərəfindən açılmasını tələb edən funksiya qərarlaşmış olur. Bu funksiya kontekstdə müəyyən ənənəvi ünsiyyət niyyətinə və məramına yönəlmiş dil elementlərinin sayəsində öz reallığını tapır. Doğrudur, kontekst dil vahidlərinin struktur əhəmiyyətini əsaslandırmır, lakin dilxarici informasiyanın verilməsi üçün mühüm

olan dil vahidlərinin ünsiyyət aktındakı mənasını aktuallaşdırır. Kontekstin semantik strukturunu yaradan tərkib hissələri, yəni sözlər, sabit və sərbəst söz birləşmələri, cümlələr mətnə münasibətdə müxtəlif şəkildə yerləşə bilər. Konteksti yaradan dil vahidlərinin hamısı onun nüvəsi vasitəsi ilə bir-birindən ayrılır. Buna əsasən qeyd etmək olar ki, kontekst vasitələri öz növbəsində mürəkkəb və çoxkomponentlidir.

Kontekst semantik və qrammatik mənaları və qeyri-inkar strukturlarda implisit inkari reallaşdırmaq imkanına malik iki mühüm tərkib hissədən ibarətdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir tədqiqatlarda “kontekst” termini müxtəlif mənalarda işlədilir. Araşdırmaları təhlil etsək, dil tədqiqatçılarının kontekst problemi ilə XIX əsrin əvvəllərindən məşğul olduğunu görürük. Kontekst ilk öncə müəyyən məzmunla malik şifahi nitq zənciri hesab olunurdu və beləliklə kontekst geniş mənada başa düşülürdü. Ona görə də hecadan bütöv əsərlərə qədər, həmçinin bütün bədii mətnlər kontekst hesab edilirdi.

Q.Kolşanski yazır: *“Kontekst hər hansı dil vahidlərinin mahiyyətinin üzə çıxdığı müəyyən şərtlərin formal məcmusudur”* [146, s.47].

V.Koduxov müxtəlif dil və nitq təzahürlərini deyil, eləcə də təfəkkür və mədəni həyatın müəyyən hadisələrini də kontekst hesab edir [144, s.18].

Anvax XX əsrin 50-ci illərindən etibarən bu anlayışın məzmun və həcmi müəyyənləşdirilmişdir. Hal-hazırda “kontekst” bir termin kimi dilin tarixi və qrammatik kateqoriyaları ilə müqayisədə nitqin mühüm xüsusiyyəti olan semantik-sintaktik anlayış kimi başa düşülür.

H.Fater yazır: *“Ünsiyyət işarələrinin toplusu olan kontekstin uzunluğu və ya qısalığı onun mövcudluğunu müəyyənləşdirmir. Kontekst bir cümlədən, hətta bir söz və ya söz birləşməsindən ibarət ola bilər”* [449, s.706].

A.Reformatski qeyd edir: *“Kontekst sözlərin istifadə olunma sahəsidir”* [165, s.122].

N.Amosova kontekstə dair fikirlərini belə şərh edir: *“Kontekstoloji analiz real nitqdə biri digərinə təsir edən sözlərin nəzərdən keçirilməsi metodudur”* [116, s.8].

Bu müxtəlif fikirləri ümumiləşdirsək, demək olar ki, kontekstin əsas funksiyası dilxarici informasiyanın verilməsi zamanı vacib olan dil vahidlərinin ünsiyyət

aktındakı mənasını aktuallaşdırmaqdan ibarətdir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, kontekst yalnız məlumatın verilməsi üçün deyil, həmçinin dilxarici informasiyanın dərk olunması üçün də mühüm rol oynayır. Deməli, kontekst dil vahidlərinin yalnız struktur əhəmiyyətini əsaslandırır, eyni zamanda onlar arasında semantik təzahürün ifadəçisidir. Buna görə də kontekst hər hansı mülahizənin mahiyyətinin dəqiq və səlis şəkildə verilməsində böyük rol oynayır.

Araşdırmaların təhlilindən məlum olur ki, dilçilikdə kontekstin əsasən iki növündən bəhs edilir: dar kontekst və geniş kontekst. Bəzi tədqiqatçılar müəyyən hallarda cümlələrin dar kontekst rolunu yerinə yetirdiyini qeyd edir. Geniş kontekst dedikdə isə cümlə çərçivəsindən kənara çıxılır və bir neçə cümlənin əhatə olunduğu dil mühiti başa düşülür.

Burada biz kontekstin daha geniş anlama malik olduğunu dil faktlarının vasitəsi ilə təhlil etməyə çalışacağıq. Hər şeydən öncə qeyd edək ki, kontekst müxtəlif dil vahidlərinin xüsusi məqsədlə istifadə olunduğu dil mühitidir. Məhz bu dil mühitinin sayəsində neqativ mənanın pozitiv strukturda reallaşma imkanı gerçəkləşir. Məsələn: *Das Unglück hat mehrere Tote und Verletzte gefordert. = Infolge des Unglücks sind viele Menschen gestorben und verletzt. = Viele Menschen sind nicht mehr am Leben.*

Ana qızının ürək sirrini öyrənməyə çalışdı, lakin qız daş atıb başını tutdu . = Qız heç nə demədi = Qız susdu. Qız ağzına su alıb durdu.

Bu nümunələrdə kontekstual variativlik cümlə səviyyəsində ifadə olunmuşdur. Belə kiçik kontekstlərdə söz sırası və intonasiya da böyük rol oynayır və semantik strukturun xarakterini müəyyənləşdirir. Deməli, müəyyən sabit struktura və inkar komponentə malik olmayan söz və söz birləşmələri neqativ mənanın okkazional vasitələri kimi fəaliyyət göstərir. Belə semantik struktura malik okkazionalizmlər bir dildən başqa bir dilə tərcümə olunduqda inkar elementdən istifadənin zəruriliyi məhz onların implisit inkara malik olduqlarına dəlalət edir.

Aparılan tədqiqata əsasən qeyd etmək mümkündür ki, neqativ modallığın eksplisit və implisit ifadə vasitələri semantik, funksional - kommunikativ və pragmatik münasibətlərin incə çalarlarını üzə çıxarmaq və reallaşdırmaq üçün əlverişli

şərait yaradır. Bu prosesdə kontekstual privativlər də tez-tez fəal mənə dəyişdiricisi kimi çıxış edir. Bu fikri dil faktları ilə əsaslandırmaq olar:

In der Nacht davor nahm er sich im Gefängnis das Leben [234, s.6].

Azərbaycan dilində: *Padşahın carçıları əldən-ayaqdan düşmüşdü* [72, s.199].

Təhlillər göstərir ki, iki həmsöhbətin sorğu və cavab replikasında mövcud olan frazarıcı vahidlərdə inkarın ifadə vasitəsi özünəməxsus ahəngə malik olur. Dialoq formalı belə kontekstlər iki cümlədən ibarət olur və mühakimənin inkar modusunun məntiqi ifadəsini yaradır. Belə hallarda implisit inkar hadisələrin gedişi üçün zəmin yaradan kontekst və replikalarla cümlənin daxili semantikasında ifadə olunur. Bədii əsərlərdən seçilmiş nümunələrə nəzər salaq:

Tante Rosi ist zu Besuch. Der kleine Neffe fragt: "Tante Rosi, woher nimmst du eigentlich den ganzen Senf ? - "Von welchem Senf redest du denn, mein Junge? – "Na, Papa hat doch gesagt, du würdest einfach zu allem deinen Senf dazugeben!" [237, s.30].

Oruc: Mənciyəz... yeyərəm! Mənim nəyimə gərəkdir ad-san! [7, s.76].

Təsdiq – inkar variasiyasının reallaşdığı belə kontekstual dialoqlarda sintaktik təzad hökm sürür və onun əsasında qeyd-şərtsiz neqativ semantika ifadə olunur. Müqayisə olunan hər iki dildən seçilmiş nümunələrlə bu fikri təsdiq etmək olar:

1) *Warst du im Sommer in Deutschland? – Aus Geldmangel musste ich auf die Reise verzichten. = Ich konnte nach Deutschland nicht fahren.*

2) *Wie war gestern das Seminar in Geschichte? – Gestern habe ich das Seminar verpasst. = Ich kann nichts über das Seminar informieren.*

3) *Dərmanları aldınmı? – Resept evdə qalmışdı. = Dərmanları almamışam.*

4) *Xanpəri: Eh, xanım, kişilərin əgər ağı var, niyə biz onları hər qədəmdə min yol aldadıriq, öz bildiyimizi edirik! = Kişilərin ağı yoxdur* [7, s.65].

Nümunələrin təhlili göstərir ki, kontekstdə tək mənalı sözlər istisna olmaqla digər sözlər qeyri-sərbəst, yəni bir-biri ilə semantik bağlılığa malikdir. Dil vahidlərinin bir-birinə bağlılığının nəticəsində yaranan yuxarıdakı kontekstlərdə inkar mənanın dolayı yolla təsdiqin prizmasından verildiyi aydın görünür.

F.Lauxert yazır: *"İnsana məxsus nitqin əsas vahidini söhbət təşkil edir. İnsani*

mövcudluğun müxtəlif sahələrində onun əvəzəlməz rolu heç də təəccüblü deyildir. İnsanların yaşam və əmək fəaliyyətinin məhsulu olan söhbətin də özünün yarım növlərinin mövcudluğunu nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Bunlardan biri fiktiv (uydurulmuş, yalan) söhbət hesab olunur ki, belə söhbətlər xüsusi məqsədə xidmət edir. Məsələn, xarici dil dərslərinin maraqlı və canlı olması üçün belə söhbətlərin layihələşdirilməsi metodik baxımdan əhəmiyyətlidir” [343, s.33-34].

Qeyd etmək lazımdır ki, dialoji kontekstlərdə reallaşan inkar semantik cəhətdən daha böyük həcmə malik olur. Bunu nümunələrin təhlilində aydın görmək olar:

(1) *Mit dem neuen Gesetz hat das Parlament mehreren Interessengruppen eine Laus in den Pelz gesetzt* [384, s.132]. = *Mit dem neuen Gesetz hat das Parlament mehreren Interessengruppen Unannehmlichkeiten bereitet.*

(2) *Die hat der Portier sowieso auf dem Strich, ewig übernachtet alles mögliche Gesindel bei der* [254, s.207]. = *Sie kann den Portier nicht leiden.*

(3) *Bax, bax necə and içir! Necə şirin dil ilə yaxasını qıraq çəkir!* [7, s.64]. = *İşin qulpundan tutmur.*

(4) *Şamama qarı, bu gündən mən adam öldürməyi qoydum yerə* [71, s.121]. = *Bu gündən mən adam öldürməyəcəyəm.*

Nümunələrin təhlilindən aydın olur ki, kontekstual dialoqlar inkar semanın ifadə həcmının genişlənməsinə, eləcə də onların məntiqi və emosional-ekspressiv çalarlığına şərait yaradır.

Burada A.T.Krivonosovdan iqtibas yerinə düşür: *“İnkarlığın yalnız bir cümlə çərçivəsində deyil, daha geniş məqamlarda nəzərdən keçirilməsi dilçini mətnə gətirib çıxarır. Bu o deməkdir ki, inkarlıq hər biri müəyyən formaya malik ayrı-ayrı bitmiş fikirlərin əlaqələnməmiş mühitində tədqiq olunmalıdır”* [147, s.11].

Ünsiyyət prosesində inkar qütbün təsdiqin prizmasından verilməsinin geniş semantik həcmə malik olduğunu bir neçə nümunə əsasında izah etmək olar:

Möchten Sie Zigarette? – sualına *Ich möchte keine Zigarette* – şəklində cavab verdikdə kommunikativ baxımdan cavab qənaətbəxş olmur, məlumatın genişləndirilməsi və dəqiqləşdirilməsi üçün əlavə *Warum möchten Sie keine Zigarette?* sualının

verilməsinə tələbat yaranır. Lakin həmin suala - *Seit einem Jahr habe ich aufgehört zu rauchen* – verilən cavab özlüyündə səbəb ifadə etdiyi üçün yaranan yeni sual replikasını kənar edir.

Eləcə də Azərbaycan dilində – *İstanbulda ezamiyyət zamanı dostuna baş çəkdinmi? – Onun ünvanını unutmuşdum.* – formasında verilən cavab – *Nə üçün dostuna baş çəkməmişən?*- sualına ehtiyacı aradan qaldırır.

Y.Şternkopf qeyd edir: *“Frazeoloji kontekstlərdən bəhs olunarkən elə dil mühiti başa düşülür ki, burada frazeoloji vahidlərin düzgün istifadəsi əyaniləşir. Bu nümunələr əksər hallarda nitq şəraitinin aydınlaşmasına xidmət edir. Bir çox hallarda isə frazeologizmlər ikincili adlandırılan vahid (sekundäre Nominationseinheit) kimi insani davranışın ekspressiv ifadəsində həlledici dəyəərə malik olur. Bunun nəticəsində yaranan üslubi əlamət göstərir ki, hər hansı bir mətnlə bağlı kommunikasiya sahəsi və xüsusiyyəti onların istifadə ölçüsünün müəyyənləşdirilməsinə səbəb olur”* [432, s.709].

Tədqiqat göstərir ki, neqativ üslub çalarının daşıyıcısı olan *jmdm. den Fuss auf den Nacken setzen* - başından basmaq, *eine leichte Ader haben* – yelbeyin olmaq, *den Arsch offen haben* – dərrakəsiz olmaq, *den Arsch zukneifen* - qırağını qatlamaq, *jmdm. das Feill versohlen* – gönünü soymaq, *jmdn. um die Ecke bringen* – qətlə yetirmək, *alles auf den Kopf stellen* – altını-üstünə çevirmək və s. privativ frazeoloji birləşmələr kommunikasiya aktında dialoji və ya frazeoloji kontekstin nüvəsini təşkil edir.

Məişət üslubu daha çox emosionallıqla müşayiət olunduğundan dialoji kontekstlərin yaranmasına daha geniş şərait açılır. Çünki qarşılıqlı nitq mübadiləsi dialoji prosesdə zəruridir, monoloji nitq zamanı isə dinləyicinin bilavasitə kommunikasiya aktında iştirak etməməsi mümkündür. Alman dilində bədii əsərlərdən götürülmüş dialoji kontekst nümunələrinin təhlili maraqlıdır:

Die fremde Frau fragt den kleinen Jungen vor dem Haus: “Wo ist denn die Frau Lehmann?” Der Junge: “Die ist auf dem Friedhof”. Die fremde Frau wartet. Nach einer Stunde fragt sie wieder den Jungen: “Ist die Frau Lehmann noch nicht da?” Der Junge: “Die ist auf dem Friedhof!” – “Sie müsste aber doch zurück sein?”

– *fragt die Fremde. Der Junge: “Das glaube ich nicht. Die liegt doch schon über zwei Jahre dort!”* [233]

Bu kontekstdə məcazi mənada işlənən *auf dem Friedhof sein* söz birləşməsi kontekstual variativliyin yaranmasına səbəb olur, çünki pozitiv strukturda olan bu söz birləşməsi (*Sie ist auf dem Friedhof = Sie ist nicht am Leben = Sie ist verstorben*) cümlələrinə ekvivalent mənə ifadə edir.

Azərbaycan dilində bədii üslubda olan dialoqlarda inkar mənənin implisit şəkildə ifadə olunaraq inkar – təsdiq variativliyi yaratdığını aşağıdakı nümunələrdə görmək mümkündür:

(1) *Həmzə bəy: Qadam, çox kötəklər üstündə çırpılar doğrayıblar. Allah qoysa hamınızı mən yerə quyulayacağam* [71, s.52] = *Mən sizdən sonra öləcəyəm. = Mən tezliklə ölməyəcəyəm.*

(2) *Ağa Cabbar: Yalançının evi yıxılsın! Sən saf və sadıqsən! A kişi, durun gedək, ağaya çox zəhmət oldu. Dəxi çox danışmaq nə fayda verər?* [7, s.198]. = *Çox danışmaq fayda verməz.*

Nümunələrin struktur-semantik təhlilinə əsasən qeyd etmək olar ki, dialoji nitqdə mütəmadi olaraq kontekstdaxili söz və sözbirləşmələrinin yaranması prosesi gedir. Bu prosesin nəticəsində təsdiq formalı söz birləşməsi implisit inkarın yaranmasını şərtləndirərək inkar-təsdiq variativliyi doğurur. Çünki A.T.Krivonosovun söylədiyi kimi, “*dialoji nitqdə implisit inkarın rəngarəng ifadə təzahürlərinin bütöv bir sistemi fəaliyyət göstərir*” [147, s.11].

Kontekstual variativliyin ifadə vasitələri arasında şərt budaq cümlələri mühüm rol oynayır. Çünki bəzi təsdiq formalı şərt budaq cümlələrində inkar mənə heç bir inkar elementin iştirakı olmadan reallaşır. Təsdiq və inkarın dialektikası ifadə olunan təsdiq formalı şərt budaq cümlələrində inkar hökmlərin əks funksional-semantik görümdə təqdim olunması eyni məntiqi hökmün təsdiq cümlədə reallaşması imkanlarından yararır və inkar-təsdiq variasiyanın daşıyıcısı kimi nəzərə çarpır. Nümunələr deyiləni əyaniləşdirir:

(1) *Wenn er meine Brille fände, würde er sie mir schicken. = Er hat meine Brille nicht gefunden.*

(2) *Falls ich noch treffe, will ich ihm das Päckchen gern geben* [Fresehsendung: = televiziya verlişi “Der rote Teppich” (Qızıl xalı)] = *Ich habe ihn noch nicht getroffen.*

(3) *Hätte ich die einschlägige Fachliteratur, würde ich zu Hause recherchieren.* = *Ich habe keine einschlägige Fachliteratur.*

(4) *Ona qulaq asan olsaydı, indi o nə qədər xoşbəxt olardı* (məişət dilində). = *Ona qulaq asan yox idi.*

(5) *Avazın yaxşı gəlir, oxuduğun quran olsa* [7, s.154]. = *Oxuduğun quran deyil!*

(6) *Gedərəm gedən olsa,*

Göz yaşım silən olsa,

Çiçək olub açillam,

Dərdimi bilən olsa [41, s.49]. = *Dərdimi bilən yoxdur.*

Təsdiq-inkar variasiyanın reallaşdığı belə mürəkkəb inkar üsullar, həm danışandan, həm də dinləyicidən xüsusi diqqət və emosional-psixoloji fəallıq tələb edir. Əks təqdirdə kommunikasiyanın təbii gedişinin pozulması mümkündür. Qeyd etmək lazımdır ki, inkar mənanın implisit formada ifadə olunduğu kontekst məqamları yalnız məlumatın verilməsinə xidmət etmir. Çünki bir çox hallarda frazeoloji privativlərin istifadəsi ünsiyyət prosesində kobud danışıq üslub tərzinin yaranmasına səbəb olur və neqativ məna kəskin formada implisit halda kontekstdaxili informasiyanın özəyini təşkil edir. Buna parlaq misal olaraq A.Zeqersin “Qamış” (das Schilfrohr) hekayəsini göstərmək olar. Bu hekayədə inkarın implisit ifadə olunduğu kontekst məqamları yalnız məlumatın verilməsinə xidmət etmir. Burada əsərin baş qəhrəmanı Martanın hiss və iradəsi xüsusilə ifadə olunur. Əsərin kuliminasiyasını təşkil edən ordudan qaçan fərrarilərin axtarışı səhnəsi buna əyani misaldır: “*Wen sucht ihr denn! fragte Martha. “Mein jüngerer Bruder ist gefallen, mein älterer ist in Gefangenschaft”* [426, s.34].

Bu kontekstdə inkar məna təsdiqin prizmasından verilərək belə bir ifadə təzinə bərabər olur: *Es gibt niemanden zu Hause.* Və yaxud: *Ich bin allein zu Hause.* Səhra komandirinin ona cavabında səslənən “*Halt’s Maul*” [426, s.37] cümləsi kobud

danışiq üslub tərzininin göstəricisidir və bu mikrokontekstdə neqativ mənə kəskin formada implicit şəkildə ifadə olunmuşdur. Ona görə ki, *das Maul halten = nicht sprechen* (ağzını bağlamaq, mumlamaq, susmaq) privativ frazeologizmi inkar semantikanın təsdiqin prizmasından verilməsinə zəmin yaradır.

Qeyd etmək olar ki, nəzəri faktların aydınlaşdırılmasında dil materialı kimi təhlilə cəlb olunan bu hekayə neqativ və privativ frazeologizmlərlə zənginliyi baxımından maraq kəsb edir. Belə ki, bu hekayədə 22 neqativ və privativ frazeoloji vahid məharətlə istifadə olunmuşdur: *kein Herz im Leibe haben; nach und nach Mut fassen; nach und nach vertraut werden; trüb zumute sein; auf etwas scharf sein; erpicht sein auf etwas; verbissen sein in etwas; gefaßt sein auf etwas; ungehalten sein über etwas; in Wut geraten über etwas; einen Überschuß erzielen; drei Minuten vor Torschluß verrecken; jmdm. Mut zusprechen; auf jmdn. einreden; ernst werden mit etwas; aus Angst auf und davon sein; überschwemmt sein von Flüchtlingen; vollgestopft sein mit Menschen; die Achseln zucken; jmdm. kalte Schulter zeigen; keine Lust haben. Der Fremde sagte: Haben Sie denn kein Herz im Leib? Dort hörte sie zu, schüttelte auch mal den Kopf, wenn ihr etwas gegen den Strich ging. Die Fremde Frau zuckte die Achseln. Darum zeigte er dem Klein die kalte Schulter [426]*

Müqayisəli təhlil göstərir ki, inkarlıq semantikasının dolayı yolla ifadəsi universal xarakter daşıyır və alman və Azərbaycan dillərində mətnin semantik perspektivlərinin əsaslarını yaradır. Bunu aydınlaşdırmaq üçün yenə dialoji kontekstlərə nəzər salaq: *Der Knabe findet vor dem Elternhaus einen Fünfzigeuroschein und steckt ihn einfach ein. Meint ein Passant: “Den musst du doch im Fundbüro abgeben!” [231]. = Den musst du nicht mitnehmen!*

Və yaxud: *Elke klingelt bei den Nachbarn: “Stört es Sie denn nicht, wenn ich jeden Tag in unserer Wohnung auf der Geige übe?” – “Doch”, erwidert die Nachbarin. “Fein”, freut sich Elke. “Können Sie das mal meinem Vater sagen?” (Alltagsrede = məişət dilində) = Elke wollte auf der Geige nicht üben.*

Şəhrəbanu xanım: Şərəfnisə, ağlamaq nədir? Sənə nə gəlibdir ağlayırsan? Allaha şükür, atan sağ, anan sağ. Gözəl-göyçək adaxlın gözün qabağında. Yeməyin bol, dəxi niyə ağlayırsan? [7, s.40-41] = Şərəfnisə ağlama!

Mirzə Qoşunəli: Nə sözdür! Fərhadın bu dünyada səndən savayı kimi var? [71, s.97] = *Fərhadın bu dünyada səndən savayı heç kimi yoxdur.*

Bu kontekstlərin semantik təhlilindən aydın görünür ki, inkar sema bu kontekstlərdə təsdiqin prizmasından təqdim edilmişdir. Belə bir ifadə tərzii öz semantik-praqmatik mahiyyəti etibarilə bir növ əks ifadə effektini əmələ gətirir və onun kontekstdaxili neqo-pozitiv variativliyi yaratması şübhəsizdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, frazeoloji kontekstlərdə neqativ mənənin yaranmasında qlobal inkarlıq semantikasının reallaşdırıcıları kimi çıxış edən və ya leksik vahidin semantik strukturunun tərkib hissəsinə daxil olan mənə komponentlərindən birinin inkarlaşması kimi təzahür tapan privativlər mühüm rol oynayır.

Nümunələrin təhlilinə əsaslanaraq belə bir nəticəyə gəlirik ki, inkar və təsdiqin semantik-struktur variativliyində dialoji və frazeoloji kontekstlər başlıca rol oynayır. Daha dəqiq desək, kontekstlər neqativ semanın həcmiini dərinləşdirir. Beləliklə, ifadə olunan fikir daha da məntiqi və emosional olduğuna görə diqqəti cəlb edir. Dialoji kontekstlərin köməyi ilə danışan hər hansı fikri birbaşa deyil, dolayı yolla inkar edir. Bu da fikrin kommunikativ optimallığını gücləndirir. Nəticədə mürəkkəb neqativ transformasiyalar və təsdiq-inkar variasiya meydana çıxır.

5.3. Privativlik sahəsində “ölmək” mikroqrupunun obrazlı ifadə vasitələri

Privativ frazeoloji vahidlər üzərində aparılan semantik təhlilə əsaslanaraq inkarın implisit daşıyıcıları olan privativ sabit birləşmələrin özlərinin ayrı-ayrı kiçik qruplar təşkil etdiyini demək olar. Bu mikroqruplar içərisində “ölmək” – “sterben” mənəsini ifadə edən privativ frazeologizmlərin alman və Azərbaycan dillərində müqayisəli təhlili önəmlidir, çünki bu privativ frazeologizmlər müqayisə olunan dillər arasında milli adət-ənənələrdən irəli gələn mühüm cəhətlərin daşıyıcıları olaraq müqayisə olunan dillərin oxşar və fərqli cəhətlərinin üzə çıxarılmasında böyük rol oynayır.

Tədqiqat işlərinin araşdırılmasından məlum olur ki, “Tod und sterben” (ölüm və ölmək) semantik mikrosahəsi həm ümumi dilçilik, həm də frazeologiya sahəsində bir neçə tədqiqat işinin obyektii olmuşdur. Bunların sırasında H.Anders [186, s.49],

A.Davidou [231, s.334], P.Lopetsin [350, s.29], E.Toledo [447, s.116] tədqiqatları maraqlıdır. Sadalanan bu tədqiqat işlərində “*sterben*” – “*ölmək*” mənasını ifadə edən frazeologizmlərin fəallığı dəfələrlə vurğulanmış və bu əksər hallarda ölümün ictimai tabu mövzusu olması ilə izah olunmuşdur. Bu frazeologizmlərin tədqiqindən bəhs edən araşdırmalarda qeyd olunur ki, ölüm bir başa adlandırma yolu ilə deyil, evfemistik təsvirlərlə ifadə olunmalıymış ki, ictimai davranış qaydalarını pozmasın. Deməli, bu tədqiqat işlərində “*sterben*” – “*ölmək*” feilindən əmələ gələn frazeologizmlərin etimologiyası və onların dildə istifadə qaydaları təhlil olunmuşdur. Lakin onların müxtəlif dillərdə müqayisəli struktur-semantik təhlili aparılmamışdır. Ona görə də bu paraqrafda “*sterben*” – “*ölmək*” semantikasını ifadə edən frazeologizmlərin privativ xarakter daşımından və onların struktur-semantik aspektdə təhlilindən bəhs olunur. Alman dilində bu mikroqrupa daxil olan olan privativ frazeologizmlərin Azərbaycan dilində ekvivalentlik məsələsi də burada izah olunur.

“*sterben*” – “*ölmək*” mikroqrupunu təşkil edən privativ frazeologizmlərin semantik təhlili göstərir ki, bütün tarix boyu qərb mədəniyyətində “ölüm” tabu kəlməsi olmuş və hal-hazırda da olaraq qalır. Tabu anlayışı öz mənşəyini polineziya dilindən götürmüş və “müqəddəsləşmiş”, “toxunulmaz” “yaxşı adlandırma”, “qadağan olmuş” mənalarını ifadə edərək Avropada özünə geniş məkan tapmışdır.

Brokhaus ensklopediyasında (Brockhaus Enzyklopädie) qeyd olunur ki, tabu sözü XVIII əsrin sonunda James Cook tərəfindən Avropa dillərinə gətirilmiş, ilk öncə 1777-ci ildə “taboo” formasında ingilis dilində işlənmişdir [208, s.1126].

Ayrı-ayrı elm sahələrinin gəldiyi nəticələrdən bəllidir ki, antik dövrlərdə ölüm hadisəsi ilə bağlı müxtəlif mifoloji təsəvvür və inanclar olmuşdur. Belə ki, insanlar ölümlərin yatmağına inanırdılar, yəni ölümü yuxu ilə eyniləşdirirdilər. Güman etmək olar ki, bu təsəvvür ölü ilə yatan arasındakı xarici oxşarlığa əsaslanır. İnanclardan birində deyilir ki, ölümlər görünməz şəkildə dirilər arasında gəzib-dolaşırlar və yaxın vaxtlarda öləcək insanların gözlərinə “ruh” kimi görünürlər. Qədim insanların bu inanc və təsəvvürləri dildə öz əksini obrazlı ifadələrdə, daha dəqiq desək, privativ frazeologizmlərdə tapmışdır. Belə ki, alman dilində “ölüm” mənasını ifadə edən, “*der Tod*” sözü metaforlaşaraq “*der Todesschlaf*, *der Todesschlummer*, *der Grabsschlum-*

mer” formasında istifadə olunur. Bunu “*zum Todesschlaf ist keiner müde*” atalar sözünün timsalında da görmək olar.

Almaniyada dini inanc və etiqadlara əsasən orta əsrlərdə ölünün adını çəkmək olmazdı, çünki rəhmətliyin ruhu oyadılmış hesab olunurdu. P.Lopez yazır: “*Qədim insanlar fikirləşirdilər ki, “ölüm” sözünün deyilməsi yeni ölüm hadisəsinə səbəb ola bilər. Bu gün də insanlar buna bənzər davranır, ölünün adını birbaşa çəkmirlər ki, ailə üzvlərinə ağırlı hadisəni yenidən xatırlatmasınlar. Xərçəng kimi ölümlə nəticələnən xəstəliklərin də adı birbaşa deyil, dolayısı ilə adlandırılır*” [350, s.229].

Tədqiqatı apararkən xalqımızın “ölüm” mərasimi ilə bağlı adətlərinin aliliyini bir daha yəqin etdik. Azərbaycan etiqadlarına görə ölünün sakitliyi qorunmalı, ölüyə toxunmaq və ya onu öpmək olmaz, uşaqlar ölünün, yəni can verənin və ölüm ayağında olanın yanında durmamalı, ona baxmamalı, ölüm haqqında mümkün qədər uşaqlara məlumat verilməməlidir. Bütün bu insanı davranışların dil fenomeni kimi ifadə olunması müqayisə olunan alman və Azərbaycan dillərində çoxsaylı evfemizmlərlə nümayiş etdirilir. Beləliklə, “Tod” və Azərbaycan dilində “ölüm” sözləri ünsiyyət prosesindən kənarlaşdırılır və digər dil strukturları ilə, yəni frazeologizmlərlə əvəz olunur. Bu zaman dilin obrazlı ifadə vasitələrinə metafora və perifrazlara müraciət olunaraq danışanın hadisəyə münasibətini aşkarlayan müxtəlif üslublardan istifadə olunur. Yəni ölüm hadisəsi privativ frazeologizmlərin köməyi ilə dolayısı adlandırma yolu ilə ifadə olunur.

“Sterben” - “ölmək” semantikasını ifadə edən privativ frazeologizmləri təhlil etmək üçün Duden lüğətinin “Redewendungen und sprichwörtliche Redensarten” (“İfadələr və zərb məsəllər”) adlanan XI cildindən “sterben” - “ölmək” semantikasını ifadə edən 48 privativ frazeoloji birləşmə seçilərək bu mikroqrupda cəmləşdirilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu mikrosahəyə aid olan privativ frazeologizmlərin semantik xüsusiyyətləri yalnız ictimai davranış qaydaları çərçivəsini əhatə etmir, onlar həm də psixoloji səbəblərlə ölümdən qorxu və ürپəşmə, həmçinin mövcud ölüm hədəsinin qarşısının alınması kimi dərin insani hissləri özündə ehtiva etməsi ilə diqqəti cəlb edir. Semantik təhlil göstərir ki, ifadə tərzinə görə bu semantik sahəyə

daxil olan privativ frazeologizmlər yalnız evfemizm - gözəlləşdirmə, mülayimləşdirmə mənalarını deyil, həmçinin dissevfevizm - yumorlu, kobud, kiminsə xətrinə dəymək və s. mənaları da ifadə edir. Yəni onlar müxtəlif üslubi dəyər və çalarların tərənnümcüsü kimi çıxış edir. Bu səbəbdən də konkret ünsiyyət prosesində insanın bioloji mövcudluğunun mütləq sonu haqqında stereotip və evfemizmlər danışanın sərəncamında olur. Nümunələr maraqlıdır:

- (1) *Er ist von seinem Leiden erlöst* – o, ağrılardan canını qurtardı;
- (2) *Er ist heimgegangen* – o, öz evinə yollandı;
- (3) *Er hat uns für immer verlassen* – o, bizi əbədi tərk etdi.

Bu frazeologizmlərin struktur-semantik cəhətdən təhlili daha maraqlıdır. Semantikasına görə inkar xüsusiyyətə malik bu sabit ifadələrin struktur tərkibində inkarlıq daşıyıcısına təsadüf olunmur, yəni pozitiv strukturda neqativ mənə hökm sürür.

Bu privativ frazeologizmlərin böyük əksəriyyəti ali üsluba mənsubluğun markerləri funksiyasını yerinə yetirməsinə baxmayaraq, bəzən evfemizm və dissevfevizm arasında sərhəd pozulur, ifadənin yumşalması və gözəlləşməsi ilə yanaşı zarafat və əyləncə elementlərinin daşıyıcılarına çevrilir. Nümunəyə nəzər salaq: *So ein Unfall kann immer passieren. Wenn man auf der Straße trainiert, und wird von einem besoffenen Lkw-Fahrer plattgefahren, dann ist man bei den Engeln und hat es auch nicht besser* [236].

Bu nümunədə velosiped yarışının iştirakçısı olan idmançının bu idman növünün təhlükəsi haqqında danışarkən ölümdən qaçılmazlığın labüdlüyünü kinayəli formada “*ölmə sinə gərmək*” privativ frazeoloji birləşməsi ilə Azərbaycan dilində ifadə etmək olar.

Təhlillərə əsasən qeyd etmək mümkündür ki, “sterben “- ölmək semantikasını ifadə edən privativlər mikrosahəsinə aid olan privativ frazeologizmlər yüksək obrazlılıq dərəcələri ilə seçilir. Onların real semantikasını ünsiyyət şəraitindən asılı olur və yumor ilə ciddiyyət arasında bəzən keçilməz bir ziddiyyət görüntüsü yaradır. Nümunələr maraqlıdır:

- (4) *ins Kistlein hupfen* – sandığa sıçramaq;

- (5) *sein Abtreterchen machen* – köçənlərə qoşulmaq;
- (6) *ein Flöckchen machen* – yumağa dönmək;
- (7) *sein Ränzlein schnüren* – qırağını qatlamaq;
- (8) *sein letztes Lüftchen aushauchen* – canını tapşırmaq;
- (9) *sein letztes Seufzerchen machen* – sonuncu nəfəsini almaq;
- (10) *den letzten Schiss tun* – yatağına qaçırmaq;
- (11) *den letzten Furz lassen* – çəzmək;
- (12) *einen kalten Arsch kriegen* – oturacağı buzlamaq və s.

Semantik təhlil (10), (11) və (12)-ci nümunələrdə müqayisə olunan hər iki dildə dissevfevizmin dominantlığının nəzərə çarpdığını göstərir. Eyni zamanda bu ifadələr ölüm məqamında sonuncu bədən simptomlarının müşahidəsinin nəticəsini bildirməklə yanaşı, “kobud” üslub daşıyıcıları olaraq kommunikasiya aktında ölənlər şəxsə qarşı soyuqluğu, ürəkyanmamazlığını da ifadə edir.

Tədqiqat prosesində aparılan təhlil “sterben” - “ölmək” semantik sahəsinin əhatə etdiyi privativ frazeologizmlərin zaman, məkan və obrazlılıq dərəcəsinə əsasən qruplaşdırılmasının zəruriliyini yəqinləşdirdi. Beləliklə, bu sahəyə daxil olan privativ frazeologizmləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

I. İşləndiyi zamana və ya dövrə münasib üç faktor diqqəti cəlb edir: *a) yeni yaranan frazeologizmlər, b) qədim dövrlərdə yaranmış, lakin hal-hazırda danışığı dilində işlənməyən frazeologizmlər; c) arxaik frazeologizmlər.*

Bu frazeologizmlərin işlənmə tezliyini müəyyənləşdirmək üçün Frayburq Universitetində 2005-ci ildə empirik tədqiqat aparmışam. Tədqiqat üçün 22-27 yaşlarında təhsil alan 150 nəfər tələbə, 35-60 yaşlarında olan 70 nəfər, 65-80 yaşlarında olan 70 nəfər Frayburg şəhərinin sakini sorğuya cəlb edilmişdir. Sorğunun nəticələrinə əsasən gənclərin danışığı üslubunda salop - kobud mənə təsirinə malik privativ frazeologizmlərin üstünlük təşkil etdiyi müəyyən olunmuşdur. Məsələn: *Er hat die Mücke / die Biege gemacht = Er ist gestorben.*

Gənclik leksikonunda musiqi və incəsənət sahəsi ilə bağlı kifayət qədər sintaktik neologizmlərin yarandığı da müşahidə olunur.

Qeyd olunmalıdır ki, gənclik leksikonunda mövcud olan bəzi frazeoloji

neologizmlər yaşlı nəsil (65-80 yaş) arasında kobud üslubun markerləri olaraq geniş şəkildə işlənməkdədir. Məsələn: *Wie geht es deinem Nachbar? - Er hat die Mücke / die Biege gemacht. = Er ist krepirt / gestorben = Er lebt nicht mehr.*

Elə privativ frazeoloji neologizmlər də vardır ki, müxtəlif ərazidə yaşayan bütün yaş qruplarından olan insanlar tərəfindən istifadə olunur. Məsələn:

(1) *Er hat schon einen Zettel am Bein* – ayaqları çatılıb;

(2) *Er trägt einen Zettel am dicken Zeh* – ayaqları çatılıb və s.

Bu privativ fraseologizmlərin Azərbaycan dilində ekvivalentlərinin olmaması və ya daha dəqiq desək, “*ayaqları çatılmaq*” şəkildə vahid ekvivalentlə ifadə olunması alman dövlətinin konstitusiyasının tələbinə müvafiq ölünün qıçına, ayağına və yaxud ayaq barmağına möhürlü bir kağızın yapışdırılması ilə izah olunur. Bu möhürlü kağız parçası həkim tərəfindən ölümün səbəbi göstərilməklə ölümü təsdiqləyir və həmin şəxsin bütün idarə və təşkilatlarda qeydiyyatdan çıxmasını təmin edir. Azərbaycanda ölümün bu cür aktlaşdırılması olmadığından insan dünyasını dəyişən kimi yalnız onun *ayaqları çatılır və çənəsi bağlanır. Ayaqları çatılmaq və çənəsi bağlanmaq* söz birləşmələrini struktur-semantik aspektdə təhlil etsək, hər iki ifadənin bu mikrosahənin privativ markerləri olduğunu görmək olar.

Əski dəfn adətlərini əks etdirən bəzi idiom tipləri bir sıra yaşayış yerlərində müasir dövrdə də geniş şəkildə istifadə olunur. Xalq arasında belə bir qədim adət olmuş və indi də bu adət yaşamaqdadır: “*Ölü ayaq tərəfindən evdən çıxarılmalıdır*“. Məhz bu adəti əks etdirən qədim dövrlərdə yaranmış frazeoloji privativlər indi də yüksək işlənmə tezliyinə malikdir:

(1) *Er hat mit den Füßen voran das Haus verlassen* – ayaqları çölə evdən çıxmaq;

(2) *Das Haus mit den Füßen nach vorne verlassen* – ayaqları çölə evdən çıxmaq;

(3) *Mit den Füßen zuerst rausgetragen / hinausgetragen werden* – ayaqları çölə evdən çıxarılmaq;

(4) *Er wurde mit den Füßen nach vorne getragen* – ayaqları çölə evdən çıxarılmaq.

Ölünün kəfənlənməsi ilə əlaqədar yaranmış əski adət-ənənəni tərənnüm etdirən privativ frazeologizmlər də bu gün öz müasirliyi ilə diqqəti cəlb edir, yəni onlar dilin işlək sferasında bərqərarlıdır. Məsələn: *Er hat sein letztes Hemd angezogen. = O, son köynəyini geyinmişdir.*

II. İşləndiyi əraziyə görə, yəni məkan üzrə qruplaşma. Müasir alman dilində son dövrlərin gündəlik həyatını əks etdirən eksplisit inkar konstituentli frazeologizmlərin semantik təhlili daha maraqlıdır. Bunların arasında “ölmək” semantik sahəsində “einkaufen” (“bazarlıq etmək”) feilindən yaranmış privativ frazeologizmlər mühüm üstünlük təşkil edir. Məsələn: *Er geht nicht mehr einkaufen. Er hat lange an fünf Mark.* Bu privativ xarakterli idiom tipləri Almaniyanın son dövr tarixini əks etdirir. Bəzi privativ frazeologizmlərin ikinci dünya müharibəsindən sonra yaranmış iki müxtəlif ictimai quruluşlu alman dövlətinin mövcudluğu dövründə, yəni qərb və ya şərqdə yarandığı nəzərə çarpır və bu privativ frazeologizmlərin bir-birindən fərqli leksik strukturda olması insanların ikiye bölünmüş Almaniyada eyni həyat tərzini sürmədiyini göstərir. Belə ki, Almaniyanın qərb zonasında

- (1) *Er kann nicht mehr im Kaufhof / bei Aldi einkaufen* – filankəsin bazarı bağlandı;
- (2) *Er kauft nicht mehr bei Horten / bei Neckermann / bei C und A* – filankəsin bazarı bağlandı;
- (3) *Er kauft nicht mehr in der Kaufhalle ein* – filankəsin bazarı bağlandı və s. privativ frazeoloji deyimlər danışmaq üslubunda tətbiq olunurdusa, Almaniyanın şərq hissəsində:
 - (1) *Er ist aus dem Konsum ausgetreten* – filankəs çərçi ilə üzülüşüb / üzülüşdü;
 - (2) *Er hat aus dem Konsum abgemeldet* – filankəs çərçi ilə üzülüşüb/üzülüşdü və s. privativ frazeologizmlər istifadə olunurdu.

1990-ci ildə Almaniyanın yenidən birləşməsindən sonra dilin lüğət tərkibində mövcud olan belə privativ ifadələr Qərb-Şərq dubletlərinin yaranması ilə nəticələndi.

Müasir alman dilində bir maraqlı cəhəti də qeyd etmək olar. Həyatın digər aspektini açıqlayan, ölümdən sonra bəzi administrativ tələblərin gərəksizliyinin markerləri olan metaforlaşmış privativ ifadələrə bu gün də tez-tez müraciət olunur. Nümunələr maraqlıdır:

- (1) *Er zahlt keine Steuern mehr* – filankəs daha vergi ödəmir;
- (2) *Er braucht keine Steuern mehr zu zahlen* – filankəs daha vergi ödəmir;
- (3) *Da wird wieder eine Wohnung frei* – filankəsin qapısı bağlı qalıb və s.

Aparılan tədqiqatdan belə məlum olur ki, Almanıyanın bütün ərazilərində “sterben” – “ölmək” semantikasını ifadə edən privativ frazeoloji birləşmələrin işlənmə tezliyi heç də eyni deyildir. Bundan başqa müxtəlif ərazilərdə bu privativ frazeologizmlərin modifikasiyası və variantları da müşahidə olunur. Məsələn: *die Hufe hochmachen* privativ frazeologizminin aşağıdakı ərazi variantlarının olduğu lüğətlərdə əks olunmuşdur:

- (1) *Er hat die Hufe hochgeklappt* – filankəsin nalı göydə qalıb / qaldı;
- (2) *Er hat Hufe hochgenommen* – filankəsin nalı göydə qalıb / qaldı;
- (3) *Er hat die Hufe hochgeschlagen* – filankəsin nalı göydə qalıb / qaldı;
- (4) *Er hat die Hufe hochgerissen* – filankəsin nalı göydə qalıb / qaldı;
- (5) *Er hat die Hufe hochgeschmissen* – filankəsin nalı göydə qalıb / qaldı;
- (6) *Er hat Hufe hochgelegt* – filankəsin nalı göydə qalıb / qaldı;
- (7) *Er hat Hufe langgestreckt* – filankəsin nalı göydə qalıb / qaldı;
- (8) *Er hat Hufe gestreckt* – filankəsin nalı göydə qalıb / qaldı və s.

Bu privativ frazeoloji vahidin etimologiyası Duden lüğətində belə açıqlanır: “*Qədim zamanlarda müharibə vaxtı atlarla savaşa atın yaralanıb ölərkən arxası üstə uzanaraq ayaqlarını yuxarıya uzatması səhnəsinin məcazlaşaraq insanın ölərkən əl və ayaqlarını uzatmasının obrazlı müqayisəsinə işarədir*” [79, s.494]. Hal-hazırda bu privativ frazeoloji vahid məişət üslubunda kobud üslub çalarlı “*den Arsch hochmachen*” ifadəsinin sinonimi kimi geniş istifadə olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu mikroqrupa aid olan privativ frazeologizmlər daha çox məişət üslubunda istifadə olunur. Bu semantik sahəyə daxil olan privativ idiomları komponentlərinin obrazlılığına görə də iki qrupa ayırmaq olar:

1. Yüksək idiomluq dərəcəsinə malik olan privativ frazeologizmlər: *den Löffel abgeben, ins Gras beißen, die große Grätsche machen, über den Acker gehen, den letzten Furz lassen, den Arsch zumachen, den Hintern zukneifen* və s. Bu sahənin əksəriyyət idiomları həm dəqiq və zəngin obrazlılıq çərçivəsində, həm də yüksək

müərrədlik dərəcəsi ilə əlamətdar olan metaforalar kimi təsvir olunur. Eyni zamanda onların bir tərkib elementi rəmzi funksiyanı ifadə edə bilər.

2. Zəif idiomluq dərəcəsinə malik olan privativ frazeologizmlər: *einen Zettel am Bein haben, das Haus mit den Füßen nach vorne verlassen, sein letztes Lüftchen aushauchen, von seinem Leiden erlöst sein, die Schuhe stehen lassen, seine ewige Ruhe finden, aller Sorgen ledig sein, die letzten Atemzüge machen*, və s.

Məlum olduğu kimi, qədim zamanlarda insanlar ölümü müxtəlif allegorik simvollarla ifadə etmişlər. Bu allegorik simvolların mənbəyi olan saysız - hesabsız privativ frazeologizmlər şifahi formada nəsil-dən-nəsilə ötürülmüşdür. “Ölüm” hadisəsinin personifikasiya olunduğu bu privativ frazeologizmlərdə incəsənətin ədəbiyyata ən böyük təsiri ifadə olunmuşdur. Nümunələrə diqqət yetirək: *Der Tod schloss ihm die Augen. Der Arm / die Hand des Todes streckt sich nach ihm aus. Im Wald lauert der Tod.*

Azərbaycan dilində də “ölüm” ün personifikasiya olunduğu sabit tərkibli privativ konstruksiyalara rast gəlmək olur. Məsələn: *Ölüm gəncin arzularını ürəyində qoydu. Ölüm onu öz caynağına keçirdi. Ölüm çağrılmamış qonaqdır* və s. dil ifadə formaları Azərbaycan dilində ölümün personifikasiyasından xəbər verir.

“Sterben” – “ölmək” semantik mikrosahəsinə aid privativ frazeologizmlərin struktur təhlilindən bəlli olur ki, burada çoxsaylı privativ frazeologizmlərlə yanaşı neqativ frazeologizmlər də az deyildir. Ona görə də struktur-semantik aspektdən yanaşsaq bu sahəni təşkil edən privativ və neqativ frazeologizmləri iki qrupa ayırmaq olar:

1. Ölümün mütləq sonluq olduğunu ifadə edən privativ frazeologizmlər. Alman xalqının “das Alte Testament” adlanan dini kitabında ölümdən sonra həyatın olmadığından, ölümlə təbii həyatın sona çatdığı və günahlarına görə insanın allah tərəfindən cəzalandırılmasından bəhs olunur. Bu konsepsiya məhz həmin dövrün frazeologizmlərində, müdrik kəlam və atalar sözlərində əks olunmuşdur. Burada alman və Azərbaycan xalqlarının düşüncə tərzlərinin oxşarlığını aşkarlayan privativ və neqativ sabit ifadələr diqqəti daha çox cəlb edir. Nümunələrə diqqət yetirək: *“Ölən özü ilə o dünyaya heç nə aparmır, bütün var-dövlət bu dünyada qalandır”* - mənasını

ifadə edən privativ və neqativ frazeologizmlər müqayisə olunan dillərdəki semantik oxşarlığı təsdiq edir. Nümunələrə nəzər salaq:

- (1) *Nach dem Tod gilt das Geld nicht mehr* – ölüyə pul gərək olmaz;
- (2) *Er hat die Schuhe stehen lassen* – filankəs çəkmələrini nümayişə çıxarıb;
- (3) *Toter Mann macht keinen Krieg* – meyitdən döyüşçü olmaz;
- (4) *Ölən özü ilə heç nə aparmır*;
- (5) *Dünya malı dünyada qalandır*;
- (6) *Ölüm kasıba* – varlıya baxmır və s.

Müqayisə olunan hər iki dildə “mütləq sonluq” ideyasını özündə ehtiva edən və insanların gündəlik həyatında müntəzəm istifadə olunan “sterben” - “ölmək” semantikasını ifadə edən bir sıra privativ frazeologizmlər dildə variativliyin yaradıcıları kimi öz ekspressivlikləri ilə seçilir:

- (1) *aus dem Leben gehen / scheiden* – həyatdan köçmək / getmək;
- (2) *aus ihrer bzw. unserer Mitte gerissen werden* – aramızdan vaxtsız getdi;
- (3) *die Welt verlassen* – dünyanı tərk etmək;
- (4) *aus der Welt gehen / scheiden* – dünyadan köçmək;
- (5) *vom Leben Abschied nehmen* – həyatla vidalaşmaq;
- (6) *sein Leben verlieren* – həyatını itirmək və s.

Nümunələrdən görüldüyü kimi, alman dilində nəzərdən keçirilən bu privativ frazeologizmlərin Azərbaycan dilində tam semantik ekvivalentləri vardır və onlar da privativ frazeologizmlərdir. Deməli, alman və Azərbaycan dillərində ölümün mütləq sonluq olduğunu ifadə edən privativ frazeologizmlər həm komponent tərkiblərinin eyni nitq hissələrindən əmələ gəlməsi baxımından (isim, feil), həm də semantik cəhətdən üst-üstə düşür.

2. Ölümün əbədi həyata keçid olduğunu ifadə edən privativ frazeologizmlər. Almanların “das Neue Testament” adlanan dini kitabı İsa Məsihin dirilməsi timsalında ölümdən sonra həyatın olmasına inam yaradır. Bu baxışa görə ölüm insan varlığının sonu deyil, o, sadəcə bu məhdud fani həyatdan yeni əbədi həyata keçiddir. Həm alman, həm də Azərbaycan dilində bu mənanı ifadə edən külli miqdarda privativ frazeologizmlər allahın insanları əbədi bərabər həyata topladığını əks etdirir.

Nümunələrə diqqət yetirək:

- (1) *in die Ewigkeit eingehen* – əbədiyyətə qovuşmaq;
- (2) *sich zu den Vätern versammeln* – əcdadlarının yanına köçmək / yığılmaq;
- (3) *die Augen (für immer) schließen* – gözlərini (əbədi) yummaq və s.

Müasir alman dilində “*yeni mənzilə köçmək*” mənasını ifadə edən implisit inkar daşıyıcılı bir qrup privativ frazeologizmlər ölümə həyatın bitmədiyini, insanların yalnız dünyasını dəyişməsinə ifadə edir və beləliklə ölüm qarşısında qorxunun aradan qaldırılmasına xidmət edir. Nümunələrə maraqlıdır:

- (1) *Er ist umgezogen* – o, dünyadan köç edib;
- (2) *Er hat jetzt eine Kellerwohnung* – o, qara torpağın altındadır;
- (3) *Er ist in neue Wohnung umgezogen* – o, başqa / yeni mənzilə köçüb və s.

Bu gün də öz aktuallığını saxlayan bu privativ frazeologizmlər bəşər oğlunun qədim zamanlardan bəri ölümdən sonra əbədi həyata qovuşacaq inamının təcəssümüdür. İnsanlar həmişə düşünmüşlər ki, ölüm yalnız ruhun bədəndən ayrılmasıdır. Bədən və ruhun dualizmi və ölümdən sonrakı ayrılıq privativ frazeoloji leksemlərin bəzilərində hətta yumoristik formada ifadə olunur. Məsələn:

- (1) *den Weg allen Fleisches gehen* – insan dünyanı tutub duran deyil ki;
- (2) *die sterbliche Hülle ablegen* – əbədi donunu geyinmək (kəfənlənmək).

Semantik təhlil göstərir ki, “sterben” – “ölmək” semantik sahəsinə aid olan privativ frazeologizmlər vasitəsi ilə bəzən ölünün görünüşü obrazlaşdırılır, bəzən də ölümün psixi fenomen olaraq vacibliyindən bəhs edilir. Bu nöqtəyi nəzərdən də privativ frazeologizmləri iki qrupa ayırmaq mümkündür:

a) Privativ xarakterli frazeologizmlərin bir qisminə insan ölümü quşlarla müqayisə olunur. Bunu Azərbaycan dilində “*quş kimi uçdu*“, “*elə bil bir quş imiş bir dəqiqənin içində əlimizdən getdi*” və s. privativ sabit deyimlər asanlıqla təsdiqləyir.

Privativ frazeologizmlərin digər bir qisminə ruhun bədəndən azad olması ilə müxtəlif orqanlarda baş verən dəyişikliklər müqayisə olunan hər iki dildə obrazlı şəkildə ifadə olunur. Nümunələr maraqlıdır:

- (1) *die Augen verdrehen* – gözləri qiyamətə dikilmək/çevrilmək;
- (2) *die Augen zumachen* – gözlərini yummaq;

(3) *die Augen zudrücken* – gözləri qapanmaq;

(4) *die Augen sind ihm zugewachsen* – gözləri bərələ qalmaq.

b) Alman və Azərbaycan dillərində dəfn mərasimini əks etdirən privativ frazeologizmlərdə *tabut*, *məzar*, *qəbiristanlıq* sözlərinin perifrəzləri qabarıq şəkildə nəzərə çarpdırılır:

(1) *in die schwarze Kiste sprungen* – qara qutuya qoyulmaq;

(2) *sich in die Kiste legen* – qutuya / tabuta uzanmaq;

(3) *in der Kiste gelandet sein* – qutuda / tabutda olmaq;

(4) *in den Kasten springen* – sandığa sıçramaq;

(5) *in den Kasten gehen* – sandığa yollanmaq və s.

Nümunələrdən görüldüyü kimi, alman dilində ikinci qrupa aid privativ frazeoloji birləşmələrdə “*Kiste*” (*qutu*) və “*Kasten*” (*sandıq*) sözləri “*Sarg*” (*tabut*) sözünün metaforası kimi işlədilmişdir. Azərbaycan dilində isə “*qutuya və ya qara qutuya qoyulmaq*” və “*qutuda getmək*” ifadələrində “*qutu*”, “*tabut*” sözünün kontekstual sinonimi kimi istifadə olunur. Alman dilində yuxarıdakı nümunələrə əsaslanaraq dəfn mərasimini ifadə edən privativ frazeologizmin zəngin variantlarının olduğunu qeyd etmək olar.

Obrazlı ifadələrlə zəngin olan alman dilində “*Sarg*” (*tabut*) sözünün “*Bretter*” və “*Holz*” sözləri ilə də obrazlaşdırıldığını və bunun nəticəsində dildə sinonim privativ frazeoloji birləşmələrin olduğunu tədqiqat əsasında müəyyənləşdirmək mümkün olmuşdur. Nümunələrə nəzər salaq:

(1) *Er kann schon mal die Bretter nageln* – onun taxtaları mıxlana bilər;

(2) *Er hat seine sechs Bretter schon zusammen* – o, altı taxtalı mənzilə köçüb;

(3) *Er hat den Holzpyjama an* – o, taxtadan gecə köynəyi geyinib;

(4) *Er liegt im Holzpyjama* – o, taxtadan olan gecə köynəyindədir.

Dəfn olunmaq (basdırılmaq) semantikasının markerləri olan privativ frazeologizmlər güclü obrazlılıq dərəcəsinə malik sabit birləşmələr kimi xüsusilə seçilir. Belə privativ frazeologizmlərin bir qisminə ölünün özünün “*fəallığı*” məcazlaşmış feillərlə “*springen*” = “*hoppanmaq*”, “*hüpfen*” = “*sıçramaq*”, “*sich legen*” = “*uzanmaq*”, “*gehen*” = “*getmək*” təsvir olunur. Nümunələrlə bu fikri

asanlıqla təsdiqləmək olar:

- (1) *in die Kuhle springen* – çuxura yuvarlanmaq;
- (2) *in die Grube hüpfen* – çalaya hoppanmaq;
- (3) *in die Gruft fahren* – xəndəyə yuvarlanmaq;
- (4) *sich ins Grab legen* – qəbrə uzanmaq;
- (5) *unter die Erde gehen* – torpağa gömülmək / girmək və s.

Hər iki dildə bəzi privativ frazeologizmlərdə “*Grab*”- “*məzar*” sözü “*Erde*” - “*yer, torpaq*” kəlamı ilə işarə olunur. Məsələn:

- (1) *sich mit Erde vertraut machen* – torpaqla dostlaşmaq;
- (2) *Er riecht schon nach Erde* – ondan torpaq qoxusu gəlir;
- (3) *Er kaut schon Erde* – onun yemi torpaqdır;
- (4) yerin altında olmaq;
- (4) torpağa qarışmaq;
- (5) torpağa gömülmək və s.

c) Ölüm bəzi frazeologizmlərdə “*səyahət və rahatlıq*” kimi perifrazlaşdırılır. Bir çox arxaik Avropa və qeyri - Avropa mədəniyyətlərində yeni həyata möhkəm inam geniş şəkildə formalaşmışdır. Bu inamı özündə əks etdirən privativ frazeologizmlərdə “ölüm” digər mövcudluq formasına keçid hesab olunur. Aparılan tədqiqata əsaslanaraq həm qədim alman mifologiyasında, həm də incildə “*o tərəfə, yeni dünyaya köçmə*” təsəvvürünü ifadə edən çoxsaylı feili frazeoloji privativlərin mövcud olduğunu söyləmək mümkündür. Məsələn:

- (1) *um die Ecke gehen* – ölmək;
- (2) *seinen letzten Gang / seine letzte Reise antreten* – son mənzilə yollanmaq;
- (3) *den Acheron überqueren* – hərf: Axeronu aşmaq (çəpəri adlamaq);
- (4) *zur ewigen Ruhe eingehen* – əbədi dincliyə qovuşmaq;
- (5) *in den ewigen Frieden eingehen* – əbədi dincliyə qovuşmaq;

Azərbaycan dilində bu privativ frazeologizmləri “*o dünyaya yollanmaq*”, “*ölülərə qoşulmaq*”, “*əbədi dincliyə qovuşmaq*”, “*çəpəri adlamaq*” şəklində ekvivalent privativ sabit birləşmələrlə ifadə etmək olar.

Məlum olduğu kimi, ölənlər şəxs və onun doğmaları ölümün yaxınlaşdığını dərk

etdikdə qorxu və təlaş keçirirlər. Belə güman olunur ki, son anda ölənün gözləri qarşısından bütün həyatı bir şəkil kimi gəlib keçir, bu da ölənün görünüşündə, sözlərində, sayaqlamalarında ətrafındakılara əyan olur.

“Sterben” – “ölmək” semantik sahəsinə aid olan privativ frazeologizmlər bütün bu psixoloji yaşantıları metaforlaşmış şəkildə əks etdirir. Nümunələr bunu asanlıqla təsdiqləyir:

- (1) *bleich wie der Tod aussehen* – bəri-bənizi ölü rəngindədir;
- (2) *blaß und elend aussehen* – bəri-bənizi ölü rəngindədir;
- (3) *mit dem Tod ringen* – ölümlə əlləşmək;
- (4) *mit Tode gezeichnet sein* – nəsibi ölüm olmaq;
- (5) *der Tod sitzt ihm im Nacken* – əcəl başının üstünü kəsdirib;
- (6) *ein Kind des Todes sein* – əzrayılın övladı olmaq və s.

Azərbaycan dilində də belə privativ frazeologizmlərə müasir danışiq üslubunda tez-tez rast gəlmək olur:

- (1) *rəngi meyit rəngindədir*;
- (2) *bənizi saralmışdır*;
- (3) *bənizi solmuşdur*;
- (4) *əzrail sinəsinə çökmüşdür*;
- (5) *canı ilə əlləşir*;
- (6) *o dünya ilə əlləşir və s.*

“Ölmək” (“sterben”) mikrosahəsinə aid olan privativ frazeologizmlərin semantik aspektdə tədqiqi belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir: alman və Azərbaycan xalqlarının düşüncə tərzində eyni bir ideya bərqərarlıdır: ölüm hər an baş verə bilər, ölümə insan həmişə hazır olmalı və onu cəsarətlə qarşılmalıdır. Nümunələrə nəzər salmaq:

- (1) *Der Tod kommt als ein und scheidet Leid und Lieb* – əcəl gələr oğru kimi, izzirabla məhəbbəti ayırır;
- (2) *der Tod kommt ungeladen* – əcəl çağrılmamış gələr;
- (3) *der Tod hat keinen Kalender* – əcəl cədvəl tanımaz;
- (4) *der Tod ist gewiss, doch ungewiss die Stunde* – ölüm haqdır fəqət vaxtı bilinməz;

(5) *der Tod ist gewisser als der Tod, und nichts ungewisser als die Stunde* – ölüm haqdır fəqət vaxtı bilinməz.

Alman dilində olan bu privativ frazeologizmlərin Azərbaycan dilində işlənən ekvivalentləri belədir:

- (1) *ölüm haqdır;*
- (2) *ölüm qaşla – göz arsındadır;*
- (3) *canını təmiz saxla ölümün gələr, evini təmiz saxla qonağın gələr;*
- (4) *ölüm cavana qocaya baxmır / baxmaz;*
- (5) *ölüm yaşa baxmır / baxmaz;*
- (6) *əzrail cavan – qoca tanımır, vaxtı çatanı aparar və s.*

Həm alman, həm də Azərbaycan xalqının mifoloji təfəkküründə belə bir deyim vardır: *Heç bir kəs özünün ölüm vaxtını (anını, saatını) müəyyən edə bilməz. Çünki bu insanın alın yazısından asılıdır və ona qarşı mübarizə aparmaq da fayda verməz.* Müqayisə olunan hər iki dildə “*Ölüm labüddür*” ideyasını insanlara “tövsiyyə” edən (anlatdıran) bir sıra frazeoloji neqativlər xalq zəkasının süzgəcindən süzülüb gələn müdrik kəlamlar kimi dildə geniş şəkildə tətbiq olunur və özünəməxsus ekspressiv üslubi effekt yaradır. Onlara diqqət yetirək:

- (1) *Niemand stirbt vor seinem Tage* – hərənin öz sanlı günü var;
- (2) *Des Todes Pfad ist stets geebnet* – ölüm yolu hamar olar;
- (3) *Für den Tod ist kein Kraut gewachsen* – ölümə əlac olmaz;
- (4) *Der Tod hat noch Keinen vergessen* – əzrayılın yadından heç kim çıxmaz;
- (5) *Niemand kann dem Tod entlaufen* – ölümdən qaçmaq olmaz və s.

Xalq arasında geniş yayılmış adət və vərdişlərdən biri də ölənin öz son arzularını söyləməsi, yəni vəsiyyəət etməsi hesab olunur. Bu adət və vərdişlər zaman keçdikcə dəyişilmiş və ailədəki münasibətlərin ifadə formasına çevrilmişdir. XVIII əsrə qədər vəsiyyətnamə ölümün yaxınlaşdığını hiss edən adamın son arzularını, hiss və düşüncələrini doğmalarına və ətrafdakılara söyləməsindən ibarət idi. Zəmanəmizdə isə vəsiyyətnamə introspektiv xüsusiyyətini itirmiş, bu ölənin arzularını dilə gətirməsi deyil, hansı mirasları təhvil verməsi funksiyasını yerinə yetirir. Bəzi privativ frazeologizmlər vəsiyyətnamənin ölənin üçün kədərlənmək əvəzinə hər hansı

bir mirasa sahib olmaq sevincini təcəssüm etdirməsindən xəbər verir. Məsələn:

(1) *des einen Tod, des andern Brot* – biri ölməsə, o birinə yer olmaz;

(2) *die einen sterben, die andern erben* – biri ölür, o biri qazanır.

Müasir alman dilində ünsiyyət prosesində işlək olan privativ xarakterli arxaik frazeologizmlərin çoxunda qədim german inanclarına və yaxud antik dünyanın mifoloji obrazlarına rast gəlmək olur: (1) *nach Walhalla gehen*; (2) *an Odins Tafeil sitzen*; (3) *in den Orkus fahren*; (4) *in den Hades gehen* və s.

Burada privativ frazeologizmlərin komponentləri olan *Walhalla*, *Odins*, *Orkus*, *Hades* kimi obrazlar qədim insanların təxəyyülünün məhsulu olan “*əzrailin*“, yaxud “*ölüm allahı*”nın simvollarıdır. Belə privativ frazeologizmlərdə antik dövrün əski mədəniyyətinin mifoloji təsəvvürləri aydın görünür. Məsələn: *sein Lebensfaden ist gerissen* privativ frazeoloji birləşməsinin etimoloji lüğətdə belə bir açıqlaması vardır: “*İnsan ömrünün müddəti müvafiq ölçüdə olan ip boydadır (üzünlüğüdür). O, bir tale allahı tərəfindən hörülür, digəri tərəfindən isə sökülür*” [98, s.123].

Azərbaycan dilində bu privativ frazeoloji birləşməsinin ekvivalentini “*kəndiri kəsilmək*” və yaxud “*kəndiri üzülmək*” privativ frazeoloji birləşməsi şəklində vermək olar. İntensiv inkarı metaforik bir tərzdə ifadə edən bu privativ frazeoloji vahidin semantikasının çox qədim mifoloji mənbədən qaynaqlandığını Aşıq Ələsgər yaradıcılığında aydın görürük:

Qəza insanatı tənabdan asar,

Leyli nahar-muşdu, cəhd eylər kəsər,

Əjdaha ayaqdan çəkər sərəsər,

Əlləşər, barmağı bala yetişməz [4, s.181]

Aşıq bu bəndin açıqlamasını belə verir: “El arasında deyərlər ki, əzrayıl bir qızımız dəvə donunda insanı qovar, öldürsün. İnsan hayana qaçarsa, dəvə də dalınca gələr. İnsan axırda gəlib bir quyunun yanına çıxar. Görər ki, quyunun üstündə ağaca bağlı bir kəndir var. Kəndirdən tutub aşağı sallanar ki, dəvədən canını qurtarsın. Bu zaman görər ki, bir ağ siçan bir qara siçan ilə gəlib kəndiri kəsməyə başladılar. Aşağı baxar ki, quyunun dibində bir əjdaha var, ağzını açıb ki, düşən kimi onu kamına çəksin. İnsan gözünü quyunun qırağında gəzdirəndə görər ki, bir çöl arısıdı, burda

yuva qayırb. Bu zaman insan dövəni də yadından çıxardar, siçanların kəndiri kəsməyini də, quyunun dibindəki əjdahanı da; çalışar ki, arının yuvasından bal çıxardıb yesin. Başı o qədər qarışar ki, siçanlar kəndiri kəsər, insan gumbultuyla quyunun dibinə düşər. Ağ siçan qara siçan gecə ilə gündüzdür ki, insanın ömrünü kəsir. Əjdaha cəhənnəmdi ki, ağzını açıb, hazır durub; gözləyir ki, *kəndir üzülün*. Quyunun qırağındakı arı yuvasındakı bal da dünya malının şirinliyidir. Dünya malı insanı aldadar, ölümü, cəhənnəmi yadından çıxardar, bir gün *kəndiri kəsilər*.“

Mifoloji təsəvvürlərdə hər bir xalqın dini mədəniyyətini əks etdirən, milli dini inanclarını ifadə edən privativ frazeoloji birləşmələr üstünlük təşkil edir. Məsələn, alman dilindəki *sich in den himmlischen Heerscharen anschließen; ins große Heer eingehen; in die große Armee eintreten; zum letzten Appell antreten* və s. xristian dininin o dünyaya köçməsi ilə bağlı təxəyyüllərindən yaranmış ifadələrdir.

Azərbaycan dilində də belə dini inancları özündə əks etdirən privativ frazeologizmlər diqqəti cəlb edir:

- (1) *min ilin ölüsünə qoşulmaq;*
- (2) *imamlara yoldaş olmaq;*
- (3) *torpağa qarışmaq və s.*

Alman dilində privativ frazeologizmlərin bəzilərində “ölmək” alleqorik şəkildə “Sense” - “dəryaz / kəranti” leksemlərinin vasitəsi ilə mifoloji surət formasında ifadə olunur:

- (1) *den Sensemann begleiten* - *əzraili müşayiət etmək;*
- (2) *den Sensemann zu Besuch haben* - *əzrailin qonağı olmaq;*
- (3) *er hat den Sensemann gesehen* - *əzraili görmək və s.*

Bəzi privativ frazeologizmlərdə isə “ölüm” “cin / şeytan” (*Teufel*) ilə müqayisə olunaraq alleqorikləşdirilmişdir:

- (1) *er ist zum Teufel gegangen* – cəhənnəmə vasil olmuşdur;
- (2) *ihn hat der Teufel geholt* – şeytan onu aparmışdır;
- (3) *er spielt nun Karten mit dem Teufel* – şeytanlara yoldaş olub və s.

Sözün geniş mənasında müqayisə olunan hər iki dildə mifoloji təsəvvürlər müxtəlif mədəni səlnamələrdən (qurandan, incildən, nağıl və dastanlardan) qaynaqla-

nan privativ frazeologizmlərdə daha aydın ifadə olunur. Nümunələrə nəzər salaq:

- (1) *er hat sein Licht ausgelöscht* – o, öz çırağını söndürdü;
- (2) *sein Lebenslicht ist abgebrannt* – onun çırağı sönmüşdür;
- (3) *sein Lebenslicht wurde ausgeblasen* – onun həyat çırağı üfürülmüşdür;
- (4) *das Licht ausgeblasen kriegen* – onun çırağı sönmüşdür;
- (5) *er hat sein Lämpchen ausgepustet* – öz əli ilə öz çırağını söndürmüşdür və s.

Göründüyü kimi, bu privativ frazeologizmlərdə insanın həyatı “ışığı” və yaxud “lampa” ilə müqayisə olunur. Bu privativ frazeologizmlərdə “ışığı” həyat rəmzi kimi ümumiləşdirilir, “ölüm” isə “ışığı”, “çırağı” söndürən bir qara qüvvə formasında perzonifikasiya olunur. Azərbaycan dilindəki semantik ekvivalentlərdə “ışığı” sözünün “çırağı” sözü ilə ifadə olunması daha yüksək obrazlılıq yaradır. Beləliklə, Azərbaycan dilində neqativ mənə pozitiv təəssüratın zəngin ifadə variativliyində inikas olunur.

“Ölmək”-“sterben” semantik mikrosahəsinin müqayisəli təhlili ictimai davranışa, həmçinin insanların şüur və təfəkkürünə təsir edən ölümdən qorxunun universal fenomen olduğunu göstərir. Buna görə də, müqayisə olunan alman və Azərbaycan dillərində dilin digər semantik sahələri ilə müqayisədə bu sahədə ümumi mədəni aspektlərə toxunan privativ frazeologizmlərin çoxluğu nəzərə çarpır. Ölümün personifikasiyasını yaradan tarixi və mədəni rəmzlərin mövcudluğu denotat (əsas) və konotat (əlavə) mənalar arasında çoxlu obrazlı dil assosiasiyalarına səbəb olur ki, bunlar da privativ frazeologizmlər vasitəsi ilə həm dil, həm də mədəni rəmzləri əks etdirir. Çoxsaylı nümunələrin təhlilindən göründüyü kimi, həm alman, həm də Azərbaycan dilində bu sahəyə aid olan privativ frazeologizmlər məişət üslubunda daha çox işlənən evfemizmlərdir. Təhlil zamanı qeyd olunduğu kimi, hər iki dilin bu mikrosahəyə aid olan privativ frazeologizmləri arasındakı oxşarlıq fərqlərə nisbətən daha çoxdur. Lakin burada struktur eyniliyindən deyil, yalnız semantik oxşarlıqdan bəhs olunur. Ona görə də demək olar ki, semantik paralelizmlər ümumbəşəri mədəni irsə əsaslanır.

Bu sahəyə daxil olan privativ frazeologizmlərdə nəzərə çarpan struktur-semantik fərqlər alman və Azərbaycan dillərinin müxtəlif mədəni xüsusiyyətlərə məxsuslu-

ğunu nümayiş etdirir. Aparılan tədqiqata əsasən fərqlərin daha çox ehsan və dəfn mərasimini ifadə edən privativ frazeologizmlərdə rast gəldiyini qeyd etmək olar.

“Ölmək” semantik mikrosahəsinə aid olan privativ frazeologizmlər hər iki dildə nəsihətamiz ənənəni əks etdirən sosial təsirə malik sabit söz birləşmələridir. Bu implisit inkar mənanın daşıyıcıları olan privativ frazeologizmlər insanlara ölümün labüdlüyünü bilvasitə xatırladaraq onları əməli - saleh olmağa, xeyirxah əməllərlə ömür sürməyə, dünya malına həris olmamağa, gözütöx olmağa, darda olanlara kömək etməyə, bir sözlə yaxşı əməllər sahibi olmağa sövq edir.

Bu privativ frazeologizmlər insanların antik dövrdəki biliklərini nümayiş etdirir, başqa sözlə ifadə etsək, onlar insan təfəkkürünün obrazlarda orjinal ifadəsidir. Beləliklə, privativ frazeologizmlərdə əks olunmuş ölümün simptomlarının müasir tibbin gəldiyi nəticələrlə üst-üstə düşməsini qədim dövrlərdə insanların güclü müşahidə qabiliyyətinin olması ilə izah etmək olar. Bu sahəyə aid privativ frazeologizmlərin semantik təhlilindən belə bir ümumi nəticəyə gəlmək mümkündür: “ölmək” semantik mikromikrosahəsini təşkil edən privativ sabit söz birləşmələri güclü kontrast effektinə əsaslanır və bununla da inkar-təsdiq variativliyin yaranmasında həm alman, həm də Azərbaycan dilində mühüm rol oynayır.

5.4. Frazeoloji kinayənin neqo-pozitiv variasiyanın yaranmasında rolu

Bu paraqrafda privativ frazeologizmlərin kinayə çaları kəsb edərək istifadə olunduqda dildə kontrastivlik semantikasının yaranmasına səbəb olduğundan bəhs edilir. Başqa sözlə desək, burada qeyri-predikativ inkar semantikada yaranan struktur variativliyin cümləni təşkil edən konstruktiv vahidlərin sintaktik strukturda yaratdığı məna ilə müəyyənləşməsi müqayisə olunan dillərdən seçilmiş faktlarla təhlil olunur.

Artıq tədqiqatın əvvəlində qeyd etdiyimiz kimi, frazeologiya sahəsinin problemləri ilə əlaqədar alman dilçiliyində, eləcə də Azərbaycan dilçiliyində bir sıra maraqlı tədqiqatlar aparılmış, dillərin frazeoloji sistemlərinin bu və ya digər cəhətləri araşdırılmışdır. Lakin mövcud tədqiqatlara baxmayaraq, qeyd etmək olar ki, frazeologizmlərin Azərbaycan dilçiliyində müqayisəli tədqiqinə dair tədqiqat işlərini barmaqla saymaq mümkündür. Elə bu da frazeologizmlərin inkar-təsdiq variativli-

yinin alman və Azərbaycan dillərinin materialı əsasında geniş aspektdə təhlilinin aktuallığını və onun dil faktları ilə tədqiqini bir daha şərtləndirir. Xüsusilə qeyd olunmalıdır ki, dilçilik ədəbiyyatımızda, ümumiyyətlə, frazeoloji kinayənin təhlil və tədqiqinə həsr olunan tədqiqat işi yoxdur. Məhz bu da problemin çözülməyə tələbatı olduğunu söyləməyə əsas verir. Buna görə də alman və Azərbaycan dillərindən seçilmiş nümunələrə istinad edərək frazeoloji kinayənin privativ xarakterə malik olaraq privativlik sahəsinə aid olmasını və dildə inkar-təsdiq variativliyin yaranmasındakı rolunun şərhinə çalışacağıq.

Qeyd etmək lazımdır ki, məcazların xüsusi növü olan kinayə inkar və təsdiq variasiyanın yaxın və uzaq semantik əlaqəsini ifadə edərək məntiqi və emosional-ekspressiv çalarlığın geniş şaxələnmə mənzərəsini yarada bilir. Əlamət və keyfiyyətin dərəcələnməsində və konkret ifadə keyfiyyətinin müəyyənləşməsində kinayə əhəmiyyətli rol oynayır. Dilin obrazlı ifadə vasitələrindən biri olan kinayə təsdiq effektinin zəiflədilməsində və inkar semantikanın implisit ifadəsində intensivliyin müəyyən dərəcələrini səciyyələndirir.

Tədqiqatların təhlilindən bəlli olur ki, mühüm dil fenomenlərindən biri hesab olunan kinayə uzun müddətdir ki, müzakirə mərkəzində olan problem kimi dilçi-tədqiqatçıların diqqətini cəlb edir. Lakin mövcud tədqiqatlarda frazeologiya sahəsində kinayənin rolundan bəhs edilməyib. Ona görə də burada kinayənin struktur-semantik aspektdə təhlilindən danışılacaq. Daha dəqiq desək, privativ frazeoloji kinayənin quruluş və məna arasındakı tərs mütənasib xüsusiyyətlərini izah etməyə cəhd edəcəyik.

Bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, kinayənin semantik üslub fiquru kimi məcazlara aid edilməsi onun klassik ritorik nöqtəyi-nəzərdən müəyyənləşdirilməsi üçün qənaətbəxş deyildir. Diskurs təhlil baxımından kinayə fikrin ifadəsinin təsir keyfiyyəti (xüsusiyyəti) hesab oluna bilər. Çünki o, konkret ünsiyyət şəraitində dinləyici və ya oxucu tərəfindən mətnin üslub əlamətləri əsasında qəbul edilməsinin nəticəsi kimi meydana çıxır.

Son dövrün pragmatik-kommunikativ istiqamətə yönələn üslubiyyat elmi belə çıxış edir ki, üslub yalnız bəzəyici deyil, həmçinin fikir mübadiləsində dil

fəaliyyətinin konstitutiv mənasını daşıyır və məzmunun denotativ özəyini dərk etmək üçün implist göstərişlər verir. Ədəbi mətnlərdə denotat ifadə elementlərinə bağlanır və yaxud əlavə olaraq diskursiv kontekstlərdə əmələ gələn emosional və ya ekspressiv əlavə mənaların xüsusi tərzdə daşıyıcılarına çevrilir. Bu səbəbdən də belə dil vahidləri frazeoloji tədqiqatların obyektinə daxil olur [365, s.54; 409, s.197].

Məlumdur ki, öz-özlüyündə kinayə mövcud ola bilməz, o, dil bacarıqlarına müvafiq fikrin ifadəsinin reallaşması əsasında praqma-üslubi təsir keyfiyyətindən yaranır, dil qabiliyyəti və fərdi biliyin tutumuna uyğun linqvistik çərçivəyə bütöv fenomen şəklində daxil olur.

Əgər bilgi və ifadə etmə arasında qeyri-bağlılıq kinayəvi təsirə səbəb olarsa, kinayə signalı ünsiyyətin gedişinin dilxarici parametrləri içərisində xüsusi ilə mühüm rol oynayır.

Üslub vasitəsi olan kinayəni diskursiv ikiləşmə şəklində müəyyənləşdirərkən emosiya, mühakimə və hökmlərdən riyakarlıq məqsədi ilə istifadənin mümkünlüyünü nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Burada belə bir sual yaranır: Bu mənfi dəyər və onun ciddiliyi nəyə əsaslanır? Eyni zamanda bu dəyər dəyişkəndirmi?

Alman dilçisi Y.Möhrinq deyilən və fikirləşilən arasındakı qarşılaşmanın (pozisiyanın) iki səviyyəsinin olduğunu vurğulayır və buna müvafiq kinayənin dörd növünü göstərir:

a) illokutiv səviyyə

Təşəkkürün şəxsi münasibəti ifadə edən simulasiyası: *“Herzlichen Dank für deine gelungene Selbstdarstellung!”*;

b) propozisional səviyyə

referentlə dil işarələri və nəticə arasında etimad simulasiyası:

-müsbət propozisional-qlobal kinayə: *“Wie ich die Musik liebe!”*

-mənfi propozisional-lokal kinayə: *“Ich nehme noch etwas / nichts mehr von diesem fantastischen Tröpfchen“*.

-illokutsional-propozisional kinayə; *“Herzlichen Dank für deine grenzenlose Hilfsbereitschaft!”* [365, s.71]

Bölgüdən göründüyü kimi, Y.Möhrinq burada üslubi kinayədən bəhs

etməmişdir. Dildə üslubi kinayənin mühüm rolunu nəzərə alaraq, kinayənin beş növünün olduğunu qeyd etmək olar. Bunu Azərbaycan dilinin materialına əsasən nümunələrlə izah etməyə çalışaq.

1. Müdirini görməyə gözü olmayan bir nəfər onun uğruna sevindiğini belə ifadə edir: *“Sizin nailiyyətinizi eşitmək mənə çox xoş oldu!”* (şəxsi münasibəti ifadə edən kinayə);

2. Əcnəbi musiqilərin – pop, caz, vals və s. toy məclislərində səslənməsindən məmnun olmayan şəxs deyir: *“Bu rəqslər toylarımızın yaraşığıdır!”* (yerli milli xüsusiyyətlərin itirilməsi təhlükəsindən təşvişi / qorxunu nümayiş etdirən kinayə);

3. Qaynanası ilə yola getməyən gəlin öz rəfiqələri ilə söhbət zamanı deyir: *“Qızlar, qaynanam evdə olmayanda darıxıram”* (insanlar arasında müsbət görüntü ifadə edən qlobal kinayə);

4. Tez-tez sevgililərini dəyişən oğlan qıza deyir: *“Sənin üçün canımdan keçərəm”* (kommunikasiyaya xidmət edən danışiq fəaliyyətli-illokutsioner kinayə);

5. Hər bir yazıçı və şairin az və ya çox dərəcədə müraciət etdiyi üslubi kinayə.

Göründüyü kimi, bu nümunələrdə intonasiya vasitəsi ilə emosional-ekspressiv mənə çalarlarını kəsb edən *xoş oldu, yaraşığıdır, darıxıram, canımdan keçərəm* dil vahidləri implisit inkar ifadə etməklə yanaşı, həm də istehza və kinayə çalarlarının daşıyıcılarıdır.

Qeyd olunmalıdır ki, semantikasına görə arzu və dilək bildirən sözlər, eləcə də söz birləşmələri, ifadələr intonasiya və kommunikativ şəraitdən asılı olaraq iztirab, istehza ekspressiyası ifadə etmək iqtidarında olur. Nümunəyə nəzər salaq: S.Vurğunun “Vaqif” mənzum dramında Xuramanın xəyanətkarlığından xəbər tutan Vaqif böyük kədər və ağrı hissi ilə deyir: *“Aha, halal olsun bu Xuramana!”*... Aydın ki, burada *halal olsun* arzu – dilək deyil, gəzəb, kədər, iztirab və ağrı kimi hisslərin ifadəsinə yönəlmişdir, daha dəqiq desək, üslubi kinayənin vasitəsi ilə pozitiv struktur neqativ semantikanın daşıyıcısına çevrilmişdir.

Aparılan semantik təhlil göstərir ki, hər bir privativ frazeoloji vahid həm əsas, həm də məcazi mənada istifadə oluna bilər. Kommunikasiya aktında frazeologizmlərə kinayə çaları intonasiya vasitəsilə verilir. Lakin məzmununu kinayə çaları təşkil edən

privativ frazeologizmlər də az deyildir. Mətnə kinayə çaları yaradan və ya məzmununda kinayə çaları olan privativ frazeoloji vahidlərin əksəriyyətində iş, hal, vəziyyət və keyfiyyət zahirən təsdiq olunur, məzmunu görə isə inkar edilir. Deməli, kinayənin köməyi ilə real vəziyyət birbaşa adlanma ilə deyil, əksliyin timsalında öz təzahürünü tapır. Mənfi emosiyalara əsaslanan inkarlıq frazeologiyalaşmış kinayədə implisit - vasitəsiz yolla ifadə olunur. Canlı danışq dilinin möhürünü daşıyan frazeologiyalaşmış kinayə bir çox hallarda mütləq ekspressiv dil vahidləri kimi pozitiv kontekstdə gələrək, diametral çevrilmə ilə inkar elementlərin iştirakı olmadan inkar mənanın yaranmasına xidmət edir. Nümunələrə nəzər salaq: *Es ist wirklich großartig, dass du mich, so unterstützt hast! Ölülər elə bilirlər ki, dirilər halva yeyir!* Bu nümunələrdə güclü peyorativ yüklənmə bütöv cümləni neqativləşdirmək imkanına malikdir. Bu məcazlaşmanın nəticəsidir ki, kinayənin yaratdığı inkarlıq görünüşü məhz canlı dil mühiti üçün məqbul sayılır və digər funksional sferalara yalnız xüsusi üslubi məqsədəuyğunluğun ifadəsi gərəkli olan halda daxil edilə bilər.

Bu cür funksional-semantik sferada intonasiyanın nizamlayıcı rolunu xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Təzad görünüşünü reallaşdıran intonasiya müvafiq strukturlu mühüm linqvistik amilə çevirir. Konkret mətnə privativ frazeoloji kinayənin praqmatik gücü, ekspressivliyi bilavasitə intonasiya ilə ifadə olunur. Başqa sözlə, intonasiya parametrləri emosionallıq dərəcəsi ilə müəyyənləşir və onunla linqvistik reallıq kəsb edir. Bu, hər hansı bir dildən asılı olmayaraq, emosional-expressiv nitq üçün ümumi olub, intonasiya universallığının relevant əlaməti kimi gerçəkləşir.

L.Rayners yazır: *“Obrazlı təfəkkürün əsas vasitələrindən biri məcazlardır. Bədii dildə sözün və söz birləşməsinin məzmunu onun əsas nominativ-əşyavi mənası ilə məhdudlaşmır”* [393, s.230].

Deməli, söz və söz birləşmələri əsas mənələrindən başqa, bir sıra əlavə mənələr də kəsb edə bilər. Belə mənələr məcazlaşmanın təsirindən yaranaraq dilə obrazlılıq verir. Obrazlılıq, ümumiyyətlə, dilə xas olan mühüm keyfiyyətlərdən biridir. Obrazlılıq bədiilikdən daha geniş anlayışdır. Frazeoloji kinayələrdə özünü göstərən obrazlılıq, emosionallıq onları bədii dil nümunələrinə çevirmişdir.

Qeyd etmək olar ki, bədii məcazların bir növü olan kinayədə təsdiq strukturunda

olan cümlə inkar cümləyə transpozisiya olunur və bunun nəticəsində implisit inkar yaranır. İnkarlıq effektinin gücləndirilməsinin təsirli ifadə üsullarından biri kimi diqqəti cəlb əks maksimallaşdırma texnikasını kinayənin vasitəsi ilə məharətlə ifadə etmək olar. Kinayənin köməyi ilə məlumat bir başa obyektin adlandırılması ilə deyil, onun əksinin təsdiqlənməsi formasında verilir.

B.Zovinski yazır: *“Kinayə fenomenini düzgün qiymətləndirmək üçün bir faktın aydın dərk olunması tələb olunur. Sözlər və eləcə də ayrı-ayrı leksemlər onları əhatə edən birləşmələrsiz kinayəli səsələnmir. Figurativ istifadə olunan ifadələr yalnız o zaman məcazlaşır ki, onu əhatə edən kontekst obrazlı mənə əsasında təyin olunmuş olsun. Belə olduqda verbal ifadə konkret dil mühiti ilə əlaqədə kinayəli semantikanın daşıyıcısına çevrilir”* [429, s.133].

H.Löfler qeyd edir: *“Məcazlar sırasında özünəməxsus yer tutan kinayə bu gün hər şeydən öncə ona görə təəccübə səbəb ola bilər ki, indiyə qədər o, hekayə yönümlü hesab olunurdu, deyilənin ciddiliyi sual altında təsəvvürə gəlirdi. Qədim məhkəmə nitqlərində rəqibi ciddiliklə və ağlabatan şəkildə lərzəyə gətirmək üçün onun sitatının sözbəsöz anlanmasında kinayə başlıca rol oynayırdı. Fikir əks mənada təkrar olunurdu. Bu zaman kinayə həm söz səviyyəsində, həm də ideya və mətn səviyyəsində semantik məcazlar sırasında daxil edilirdi. Bu gün də kinayə mətn sferasına məhdudlaşdırılmış ciddiyət kimi daxil olur. Yazılı mətnlərdə kinayəni müəyyənləşdirmək o qədər də asan deyildir. Belə hallarda yalnız kontrast siqnalların köməyi ilə kinayəni müəyyənləşdirmək mümkündür”* [351, s.126].

Bəzi üslub tədqiqatçıları isə kinayəni “subyektiv məcaz” kimi əsaslandırmağa cəhd edirlər ki, bunun da qayəsində əşya və hadisəyə subyektiv yanaşma əsasında mənə dəyişməsindən bəhs olunaraq əksliyin meydana çıxması dayanır.

Tədqiqatlara əsaslanaraq təsdiq etmək olar ki, dil xəzinəsində formal olaraq elə donmuş söz birləşmələrinə rast gəlmək mümkündür ki, onlar dəyişikliyə uğramadan istifadə olunur və birmənalı olaraq kinayəli şərhə əsaslanır. Nümunələrə nəzər salaq:

1) *Da haben wir die Bescherung! = Ausruf des Verärgertseins über etwas Mißglücktes;*

2) *Ein sauberes Früchtchen ! = ein Kind, das man für schlecht erzogen hält;*

3) *Das fängt ja gut an!* = *wenn etwas unglücklich beginnt, gleich am Anfang mißlingt;*

4) *Bange machen gilt nicht!* = *keine Angst, ich lasse mich nicht einschüchtern!*

5) *Das ist ja eine schöne Geschichte!* = *etwas Dummes machen, nichts Schönes tun.*

Nəzərdən keçirilən bu nümunələri kinayə çalarlı privativ ideomatik kinayələr adlandırmaq olar. Privativ idiomatik kinayələrin struktur təhlili onların təsdiq formada olduğunu göstərir. Lakin onların semantik təhlilində pozitiv strukturlu bu dil vahidlərinin inkar mənalı olduğunu görürük. Beləliklə, təsdiq-inkar perifrazlarının dildə məzmun və forma kontrastlığını yaratması məhz kinayələrin neqo-pozitiv variativliyi əmələ gətirməsini əyaniləşdirir. Azərbaycan dilində seçilmiş privativ ideomatik kinayələrdə də məzmun planı ilə ifadə planının bir-birinə uyğun gəlmədiyini görmək çətin deyildir:

1) *Güya ki, ağzı ilə quş tutacaq!*

2) *Ağası gülüm olanın başına külüm olar!*

3) *Sənə qədir ağacı əkəcəyəm!*

4) *Əcəb işə düşdük!*

Nümunələrdən görüldüyü kimi, ifadə o zaman kinayəli səslənir ki, o, iki mənalı xarakter daşıyır və əksliyə aparıb çıxarır. Kinayələrdə denotativ mənadan yayınma daha dəqiq desək, əks semantika danışıqdan ötrü mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Kommunikativ şəraitdə yalnız kontekst daxilində ekspressivlik daşıyıcıları olan frazeoloji kinayələr obrazlı – inkarlıq şəkillərinin əmələ gəlməsində ümumiləşdirmə və qətilik semantik fonunun yaradıcısına çevrilərək mühüm rol oynayır. Heç bir inkar elementin reallaşmadığı bu sabit birləşmələrdə inkarlıq effekti intensiv xarakter daşıyır. Çünki burada inkarlaşma, başqa sözlə ifadə etsək, əks təsirə malik ifadə kinayənin vasitəsi ilə meydana çıxır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bəzi kinayə çalarlı ifadələrdə zahirən inkarlıq əlaməti olduğu halda, affirmativ məna hökm sürür. Nümunələrə nəzər salaq:

Das ist nicht übel! = *das ist recht gut.*

50 yaşlı bəyin toyunda oynamamaq olar! = *oynamaq lazımdır.*

Qeyd etmək olar ki, bədii əsərlərdə müəllif düşündüyünün əksini ifadə etmək üçün ifadə şəraitinə və mənə əlaqəsinə söykənərək kinayəyə müraciət etməklə fikrin daha dolğun və məzmunlu ifadəsinə nail olmaq imkanı əldə edir. Alman yazıçısı Eqon Ervin Kisch özünün reportaj xarakterli kitablarından birini “Paradies Amerika” (“Cənnət Amerika”) adlandırmışdır. Kitabın oxucusu müəllifin Amerikanı cənnət hesab etmədiyini, əksinə qara dərilili əhali və həmçinin ağ dərilili fəhlələr üçün cəhənnəm olduğunu asanlıqla müəyyənləşdirə bilir. Deməli, kitabın sərlövhəsi əks ifadə tərzinin yaranmasına xidmət edir və bu da kinayənin təsir qüvvəsindən yaranır.

Göründüyü kimi, kinayələşdirmə metodu yüksək əqli təfəkkürün məhsulu olaraq, bədii yaradıcılıqda mühüm rol oynayır. Müəllif oxucu və dinləyicinin zehni bacarıq və hazırlığını, yəni frazeoloji kinayələrdə quruluş və mənə əksliyini tanımaq qabiliyyətini yoxlayır. Bu baxış əqli çalarlanmanı istisna edir və beləliklə də kinayəli ifadə oxucu hissini geniş miqyasda düşünməyə sövq edir.

Kinayənin üslub vasitəsi kimi güclü emosional təsirini alman klassik şairi F.Schiller “Kabale und Liebe” (“Məkr və məhəbbət”) əsərində alman şahlarının özlərinə firavan həyat qurmaqdan ötrü uşaqları xaricə əsgər kimi satmalarının təsvirində parlaq əks etdirir. Əsərdən həmin hissəyə nəzər salaq:

O Gott! – nein – lauter Freiwillige.

Es traten wohl so etliche vorlaute Bursch' vor die Front heraus und fragten den Obersten, wie teuer der Fürst das Joch Menschen verkaufe? - Aber unser gnädigster Landesherr ließ alle Regimenter auf dem Paradeplatz aufmarschieren und die Maulaffen niederschießen. Wir hörten die Büchsen knallen, sahen ihr Gehirn auf das Pflaster spritzen, und die ganze Armee schrie : “Juchhe! Nach Amerika!”

Yuxarıda göstərilən sitatın ilk cümləsində üslubi dəyər kəsb edən isim “Frewillige” sözüdür. Struktur baxımından bu sözdə heç nə nəzəri cəlb etmir. Lakin oxucu bu nitq vahidində cəmləşmiş kinayənin kəskinliyini kontekstdə aydın hiss edir. Əsərin yazıldığı dövrdə bu sözün səslənməsi qorxunc, dəhşətli həyat sürən o zamankı tamaşaçıları nə dərəcədə silkələyirdi? Təzyiq altında əzilən, sıxılan qoşunun sırayı əsgərləri “Freiwilligkeit” – “kөнüllүлүк” anlayışını sözün əsil mənasında anlamalıydılar, yoxsa?...

Semantik təhlil göstərir ki, bu sözün vasitəsi ilə müəllif diqqəti həqiqi vəziyyətə yönəltməkdən ötrü əks anlayışı istifadə etməklə diametral transpozisiya düşüncəsini yaratmağa nail olmuşdur. Bunun nəticəsində əsərin oxucusu personajın sözlərinin arxasında qəddar hökmranlığa qarşı güclü etirazın gizləndiyini dərk etməkdə heç də çətinlik çəkmir. Burada inkar semantikanın ekspressiv kinayəli ifadəsi inkar-təsdiq variativliyin ifadənin məqsədindən, sintaktik və pragmatik münasibətlərin xarakterindən asılılığını göstərir.

Qeyd olunmalıdır ki, privativ frazeoloji kinayənin vasitəsi ilə hadisə və əşyaların əsil mahiyyəti, danışanın ifadə olunan fikir predmetinə, konkret təfərrüata münasibətinin xarakteri daha kəskin özünü göstərir. Müəyyən hadisə və məlumatın pozitiv prizmadan neqativ ifadəsi məhz bu kəskinlikdə öz əksini tapır. Nümunələr maraqlıdır: *Das Wetter ist ja wirklich prachtvoll!* Almanlar bu ifadəni güclü yağışda bərk islandıqda, “*siçan kimi suda üzmək*” mənasına ekvivalent olaraq işlədir və havanın olduqca xoşagəlməz olmasına işarə edirlər. Beləliklə, yuxarıdakı cümlə - *das Wetter ist jammervoll, kläglich* - mənasını bildirir.

Azərbaycan dilində “*Yeyəsən qaz ətini, görəsən ləzzətini*” atalar sözünün doğrudan da qaz ətinin ləzzətli olub-olmadığını ifadə etməsi kommunikasiya şəraitindən bəlli olur. Yəni pozitiv strukturlu bu ifadənin kinayəli tərzdə istifadəsi inkar semantikanın yaranmasına zəmin yaradır. Bunu Ə.Haqverdiyevin məşhur əsərini oxuduqdan sonra asanlıqla müəyyənləşdirmək olur. Əsərin baş qəhrəmanının arvadları arınsadakı dava-dalaşdan boğaza yığıldığını yəqinləşdirən oxucu bu atalar sözünün tamamilə əks mənada işlənməsini asanlıqla müşahidə edir.

Müəllif bu privativ frazeoloji kinayənin vasitəsi ilə personajın hissi prosesini, keçirdiyi həyəcanı obrazlı şəkildə ifadə edir, oxucusuna öz qəhrəmanının fərəhləndiyi şadlıq və sevinc içərisində həyat sürdüyünü deyil, əksinə onun qəm-kədər, qəzəb, ümitsizlik və ikrah hissi içərisində boğulduğunu nümayiş etdirə bilir.

Azərbaycan ədəbiyyatında M.Ə.Sabirin satiralarının çoxunda kinayədən məharətlə istifadə olunduğunu asanlıqla müşahidə etmək olur: “*Fəhlə, özünü sən də bir insanmı sanırsan?! Axmaq kişi, insanlığı asanmı sanırsan?!*” [60, s.76] sözləri ilə, şair əslində fəhləyə yox, bu sözləri deyən dövlətliyə gülür. Bu gülüş isə özündə qəzəb

və nifrətin tərənnüm vasitəsinə çevrilir. Və yaxud:

Durma, yıxıl yat hələ, Fəhrrat kişi!

Əsri görüb qalma belə mat kişi!

İndi olub yorğanın üçqat, kişi!

Saqqalını bir-iki yırğat, kişi!

Çək başına yorğanını yat, kişi! [95, s.158]

Xalq şairinin sözü seçib işlətməkdəki misilsiz ustalığını nümayiş etdirən bu şerin hər beyti qəhrəmanını gözüaçıqlığa, zülm və əsarətdən qurtarmaq üçün mübarizəyə səsləyir. Şair özünün fikirlərini məhz implisit şəkildə kinayənin vasitəsi ilə oxucusuna çatdırmağa səy edir. Burada əsrlər boyu davam edib gələn və avamların iliyinə, qanına işləyən zərərli görüşlər, əsarətə dözmək, itaətkarlıq, ətalət və s. təsdiqin prizmasından ustalılıqla tənqid olunur.

Beləliklə, unudulmamalıdır ki, bir beytini nəzərdən keçirdiyimiz “*Kişi*” şerində kinayə intonasiyanın köməyi olmadan oxucuya aşkar şəkildə çatdırılır. Burada kinayənin aydın-aşkar çatdırılmasında müvafiq, tələb olunan söz və ifadənin seçilməsinin böyük rolunu qeyd etməmək olmaz.

L.Reiners yazır: “*Dəqiq, lazımı söz və ifadələr seçilmədən yaxşı üslubdan bəhs etmək olmaz*” [393, s.70].

V.Zanders qeyd edir: “*Hədəfi vurmaq üçün sözlərin yerli-yerində, tam dəqiqliklə seçilməsinin vacib olduğunu unutmaq olmaz*” [409, s.142].

H.Manın “*Im Schlarefenland*” (“*Utopiya*”) romanının yarım sərlövhəsi “*Ein Roman unter feinen Leuten*” (“*Zərif insanlar arasında roman*”) adlanır. “*Zərif insanlar*” birləşməsindəki kinayəni oxucu yalnız bütün romanı oxuduqdan sonra dərk etmək iqtidarında olur.

Məlum olduğu kimi, diametral transpozisiya düşüncəsi kontrast effektinə əsaslanan satirik üslubun başlıca semantik arxa fonlarından birini təşkil edir. İnkarlığın ekspressiv kinayəli ifadəsi kimi qeyd edilən ifadə dəyəri təzad effektini yaradan inkar – təsdiq transformasiya hesab olunur. Məsələn:

Bu dilbilməz həsrətimə

Yaxanı bir tanıt görüm!

Unut məni, unut görüm! [82, s.78] = *qətiyyən məni unuda bilməzsən və yaxud unuda bilməyəcəksən.*

Alman yazıçısı Günter Grazın “*Blechtrommel*” (“*Tənəkə təbil*”) əsərində kinayə motivli səhnələr çox ustalıqla qələmə alınmışdır. Müəllif “qovulma”, “çıxarılma” məvhumunu lakonik effemistik formada ifadə etmək əvəzinə geniş təsvir vasitəsi ilə privbativ frazeoloji kinayənin köməyi sayəsində məharətlə əks etdirir. Əsərdə cərəyan edən hadisələrin məğzini nəql edən anasının dəfnində oyuncaq alverçisi yəhudi Ziqismund Markusun natsional sosialistlər Metsn və Şefler tərəfindən qəbirstanlıqdan qovulması təşkil edir. Həmin təsvirə nəzər salaq:

Zuerst begrifflich nicht, was Alexander Scheffler vom Markus verlangte. Hinter der Hecke wurde es laut, blieb aber unverständlich. Der Trompeter Mezn tippte dem Markus mit dem Zeigefinger gegen den schwarzen Anzug, schof ihn so vor sich her, nahm den Sigismund links am Arm, während Scheffler sich rechts einhängte. Und beide gaben Acht, dass der Markus, der rückwärtst ging, nicht über Gräbereinfassungen stolperte, schoben ihn auf die Hauptallee und zeigten dem Markus, wo das Friedhofstor, war. Der schien sich für die Auskunft zu bedanken und ging in die Richtung Ausgang.

İlk anda müəllifin təsviri sadələvh uşaq perspektivindən görünür, lakin sonda *jmdm. zeigen, wo die Tür ist = jmdm. die Tür weisen* (bir kəsi rədd etmək) privativ frazeologizminin nitqə daxil edilməsi kontrastın yaranmasına və fikrin qəlizləşməsinə səbəb olur. Ondan sonra işlənən *sich für die Auskunft bedanken* ifadəsi kinayənin daşıyıcısına çevrilir. Yəni bu ifadədə “*təşəkkür*” deyil “*nifrət*” implisit şəkildə bərqərarlıdır. Beləliklə, pozitiv strukturda olan *sich für die Auskunft bedanken* ifadəsi təzad effektinin və həmçinin diametral antifrazanın yaranmasına səbəb olmuşdur.

Aparılan təhlildən belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, kinayə, başqa sözlə desək, privtaiv frazeoloji kinayə ayrı-ayrı sözlərdə məhdudlaşmır. O, bütöv bir cümlənin və ya abzasın əksliyi olaraq kommunikasiya aktında reallaşır, fəaliyyət göstərir və sintaktik semantikanın mürəkkəb şəkillərinin yaranmasında və bununla da inkar-təsdiq variativliyinin meydana gəlməsində əvəzsiz rol oynayır.

5.5. Frazeoloji metafor və evfemizmlərin privativ xüsusiyyətləri və onların inkar – təsdiq variativliyi

Qeyd etmək lazımdır ki, privativ xüsusiyyətli frazeoloji birləşmələrin geniş planda struktur-semantik aspektdə alman və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında müqayisəli təhlili dilçilik elmi sahəsində yeni və dəyərli faktlar müəyyən etməyə imkan vermişdir. Bunların arasında frazeoloji metaforaların və evfemizmlərin implisit xüsusiyyətlərinin tədqiqindən əldə edilən nəticəni göstərmək olar, çünki nə alman, nə də Azərbaycan dilçilik ədəbiyyatında dilin obrazlı ifadə vasitələri olan metafora və evfemizmlərin inkar-təsdiq variativliyi haqqında heç bir tədqiqat aparılmamışdır. Doğrudur, dilin obrazlı ifadə vasitələri arasında mühüm yer tutan metafora və evfemizmlər haqqında çoxlu maraqlı tezislər, məqalələr və araşdırmalar vardır. Lakin frazeoloji metaforalar və frazeoloji evfemizmlər, onların privativ xüsusiyyətləri haqqında nəinki məqalə və araşdırma, hətta heç bir tezis və ya mülahizə belə yoxdur. Həm otuz ildən artıq dilçilik sahəsində apardığımız araşdırmalar, həm də pedaqoji fəaliyyətdən əldə edilmiş təcrübi nəticələr metafora və evfemizmlərin bu yeni prizmadan təhlilinə gətirib çıxarmış, hətta sövq etmişdir.

Bu dissertasiyada alman və Azərbaycan dillərində privativ frazeologizmlər sadəcə struktur və semantik baxımdan müqayisəli şəkildə tədqiq olunmamışdır. Tədqiqat işinin ən mühüm əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, burada neqativ və privativ frazeologizmlər komponent tərkibinə görə qruplaşdırılmış və onların semantik təsnifatı müəyyən edilmişdir. Privativ frazeologizmlərin etimoloji tədqiqindən aydın olmuşdur ki, hər bir xalq əsrlər ərzində əşyavi və əyani təfəkkür dövrü keçmiş, söz və ifadələrin konnotativ (məcazi) mənaları dilin inkişafının son yüksək pilləsində meydana gəlmişdir. Məlum olduğu kimi, məcazi mənə dolayısı ilə istiqamətləndiyindən onun dərk olunması fikri gərginlik və düşünmək tələb edir. Məhz buna görə metaforik mənaların əsas mənşəyini psixoloji paralelizm təşkil edir. Ona görə ki, qədim insan dünyanı dərk edərkən özünü təbiətlə qarşılaşdırmışdır. Bu qarşılaşdırma nəticəsində sonralar sintaktik paralelizm törəmişdir. Nəticədə sintaktik paralelizmin bir tərəfi təbiət hadisəsinə və heyvanlara, digər tərəfi isə insana aid edilərək metaforalar yaranmışdır. Deməli, metafora əşya və ya hadisələrin daxili və xarici

bənzərliyinə əsaslanan məna köçürülməsi nəticəsində yaranan bədii ifadə vasitələrindən biridir. Privativ xüsusiyyətə malik olan metaforaların struktur təhlilindən aydın olur ki, onlar, adətən, söz birləşməsi formasında olur və burada ancaq sabit söz birləşməsindən bəhs etmək olar, çünki belə söz birləşmələrinin komponentlərindən biri məcazlaşmış, başqa sözlə desək, metaforlaşmış olur. Nümunələrə diqqət yetirək:

- 1) *die Flamme der Liebe* – məhəbbətin odu (alovu);
- 2) *der Fuss des Tisches* – masanın ayağı;
- 3) *bittere Worte* – acı söz;
- 4) *harte Stimme* – möhkəm səs;
- 5) *weiches Gefühl* – zərif hisslər;
- 6) *trockene Worte* – quru söz;
- 7) *süsse Liebe* – şirin məhəbbət;
- 8) *frostiges Lächeln* – soyuq təbəssüm;
- 9) *eisige Begrüßung* – soyuq qarşılama;
- 10) *bitterer Blick* – acı baxış və s.

Bu söz birləşmələrinin tərkib elementlərinin semantik təhlili göstərir ki, onların birinci komponenti məcazi məna kəsb etmişdir və bu məcazlaşmış sözlər ayrılıqda deyil, ancaq bu söz birləşməsi daxilində metaforik məna ifadə edir. Ona görə də bu cür sabit söz birləşmələrini frazeoloji metaforalar adlandırmaq olar. Bunu təsdiq etmək üçün yuxarıdakı nümunələrdə nəzərdən keçirilən söz birləşmələrinin ikinci komponentini başqa bir sözlə əvəz edək. Bu zaman onların metaforlaşmadığını, yəni frazeoloji birləşmə olmadığını aydın görürük. Nümunələrə diqqət yetirək:

- 1) *die Flamme des Feuers* – ocağın odu (alovu);
- 2) *der Fuss des Lamms* – quzunun ayağı;
- 3) *bitterer Pfeffer* – acı bibər;
- 4) *harte Schale* – bərk qabıq;
- 5) *weiches Samt* – yumşaq məxmər;
- 6) *trockenes Holz* – quru odun;
- 7) *süße Birne* – şirin armud;

8) *frostiger Wind* – şaxtalı külək;

9) *eisiges Wasser* – buzlu su;

10) *bittere Pille* – acı həb.

Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, ayrı-ayrı sözlər deyil, məhz sabit söz birləşmələrinin, yəni frazeologizmlərin müəyyən qrupu metafora hesab oluna bilər. Göründüyü kimi, frazeoloji metaforaların xarici aləmin predmet və hadisələri arasındakı bu və ya digər bənzərlik əsasında yaranması əsas amildir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, metaforaların yaranması eyni zamanda dilin leksik-semantik sistemində mövcud olan daxili əlaqələrdən də asılı bir prosesdir. Frazeoloji metaforalar dil daşıyıcıları üçün maraqlıdır və çox vaxt ümumişlək xarakter daşıyır. Elə buna görə də danışıq üslubunda onlar daha çox işlənmə tezliyi ilə diqqəti cəlb edir. Frazeoloji metaforaların struktur təhlili göstərir ki, insanın bədən üzvlərinin adı müxtəlif cansız əşyalara köçürülür. Hər bir xalq üçün daha maraqlı olan, onun fikrini daha çox cəlb edən predmet və hadisə adları metaforik mənada geniş şəkildə işlədilir. Alman və Azərbaycan dillərində frazeoloji metaforaların komponent təhlili bu dil vahidlərində nəzərə çarpan fərqlərin bu səbəbdən mövcud olduğunu göstərir. Təbii ki, ayrı-ayrı xalqların zövq və maraqları müxtəlifdir və tarixən bu zövq və maraqlar dəyişir. Məhz bu da dilin daima inkişafda olmasını göstərən dəlillərdən biridir, desək səhv etmərik.

Əlamət bənzərliyinə görə mənə köçürülməsi hadisəsi bütün dillərə məxsus lingvistik hadisədir. Lakin bu hadisə hər bir dilin tarixi və milli xüsusiyyətləri ilə əlaqədar müxtəlif tərzdə öz ifadəsini tapır. Bu səbəbdən də müxtəlif dillər arasında oxşarlıq və fərqlər özünü göstərir. Belə bir nümunəyə diqqət yetirək: alman dilində *die Ziege* sözü (als Schimpfwort für ein Mädchen oder eine Frau) *çirkin və arıq qız və ya qadın* mənasında mənfi səciyyəyə malikdir. Lakin Azərbaycan dilində *keçi* sözü metafora kimi *dəcəl qız uşaqlarını* müsbət mənada səciyyələndirməyə xidmət edir. Və yaxud: alman dilində *die Eule* (als Symbol der Weisheit) - *bayquş* metaforik tərzdə müdriklik rəmzi hesab olunur. Azərbaycan dilində *bayquş* sözü metaforik mənada bədbəxtlik və fəlakət rəmzini ifadə edir. Alman dilində *die weiße Taube* (als Symbol des Friedens) – *ağ göyərçin* sülh rəmzini ifadə edir. Azərbaycan dilində rəngindən asılı olmayaraq *göyərçin* sözü iki mənada metaforlaşır: a) sülh rəmzi kimi;

b) sevgili mənasında, qadına və ya qıza deyilən söz.

Burada nəzərə çarpan oxşar və fərqlər nədən irəli gəlir? Qeyd etmək lazımdır ki, alman və Azərbaycan dillərində sözlər və söz birləşmələrinin metaforik mənalarında nəzərə çarpan bu fərqlər hər dilin öz səciyyəvi inkişaf tarixinin nəticəsidir. Nəzərə çarpan bu fərqlərin metaforaların mənasında hər bir dilin mədəni xüsusiyyətlərinin əks olunması amili kimi qeyd etmək tələb olunur. Ona görə də frazeoloji metaforaların tərcüməsinin qeyri-mümkünlüyü ilə üzləşirik. Alman dilində privativ frazeoloji metaforaların semantikasının mədəni-spesifik aspektlərinin yaratdığı assosiyasiya Azərbaycan dilində başqa anlamda başa düşülür. Frazeologizmlərin bütün növlərində, o cümlədən privativ frazeoloji metafora və evfemizmlərdə mədəni-spesifik fenomenlər və milli dəyərlər daha bariz formada nümayiş etdirilir. Ona görə də müəyyən təsəvvürlər alman mədəniyyətində fərqli şəkildə formulə olunur. Buradakı oxşarlıq ancaq obrazların harmoniyasında özünü büruzə verir. Belə ki, eyni heyvan adları *die Ziege – keçi, die Eule – bayquş, die Taube – göyərçin* müqayisə olunan alman və Azərbaycan dillərinin hər ikisində obrazlaşdırılmışdır.

Qeyd olunmalıdır ki, burada – yəni bu dissertasiyanın sonuncu paraqrafında dilin obrazlı ifadə vasitələri arasında mühüm yer tutan metafora və evfemizmlərdən bütövlükdə bəhs edilmir. Burada yalnız tədqiqatın predmetinə müvafiq olaraq privativ xarakterə malik frazeoloji birləşmə strukturunda olan metafora və evfemizmlər struktur və semantik aspektdə alman və Azərbaycan dillərində müqayisəli təhlil olunur.

Semantik təhlillər göstərir ki, folklor incəliklərinin güzgüsü hesab olunan privativ frazeologizmlərin əvvəlki fəsillərdə təhlil olunan bütün növlərində və eləcə də frazeoloji metaforalarda xalqın istək və arzuları, azadlıq uğrunda mübarizəsi, adət və ənənəsi, dünyagörüşü, yenilməzliyi, gündəlik həyat tərzinə məxsus əşya və hadisələrə münəsbəti məharətlə implisit şəkildə əks etdirilmişdir. Müqayisə olunan dillərin dərin qatlarının inciləri olan hər bir privativ frazeoloji metaforanı təhlil və tədqiq etdikcə alman və Azərbaycan dillərinin ucu – bucağı görünməyən sonsuz bir ümman olduğunu dilə gətirməmək qeyri-mümkündür.

Buna görə də qeyd etmək olar ki, privativlik vasitələrinin sırasında privativ

xarakterli frazeoloji metaforaların xüsusi yeri vardır. Tədqiqatın obyektindən belə bir məntiqi sual yaranır: Hansı halda metaforanı privativ frazeoloji metafora adlandırmaq və ya hesab etmək olar?

Əgər metafora sabit söz birləşməsi formasında olarsa və dilin daxili semantik sistemində, məndə və nitq səviyyəsində bilavasitə inkar ifadə edrəsə, onları privativ frazeoloji metaforalar adlandırmaq olar. İnkara mənə privativ frazeoloji metaforaların semantik strukturunda zəruri komponent kimi implisit şəkildə reallaşır. Deməli, privativ frazeoloji metaforalar da digər privativ vasitələr kimi privativ semantikanın yoxluq, çatışmazlıq, imtina və rədd mənalarını heç bir qrammatik inkar elementin iştirakı olmadan ifadə edir. Deyilənləri nümunələrin təhlilində aydın görmək olar:

- (1) *jmdm. die Kehle zuschnürren = nicht mehr reden können;*
- (2) *Bohnen in den Ohren haben = absichtlich nicht hören;*
- (3) *nur mit Wasser kochen = nicht besser als andere machen;*
- (4) *etw. fällt ins Wasser = etw. Geplantes kann nicht ausgeführt werden;*
- (5) *in den letzten Zügen liegen = nicht mehr viel Kraft, Macht, Geld haben;*
- (6) *jmdn. in den Senkel stellen = jmdn. scharf zurechtweisen;*
- (7) *(mit etw.) auf den Bauch fallen = mit etw. keinen Erfolg haben;*
- (8) *jmdn. mit den Rücken ansehen = jmdn. bewußt nicht beachten* və s.

Təsdiq quruluşunda olan bu privativ frazeoloji metaforaların semantik şərhindən görünür ki, neqativ mənə onların daxili strukturunda implisit şəkildə təmsil olunmuşdur. Bu privativ frazeoloji metaforaları cümlələrdə işlətsək, onların yaratdığı təsdiq-inkar variasiyanı bir daha aydın müşahidə etmək olar:

- (1) *Ihm schnürte die Kehle zu = Er konnte nicht mehr reden.*
- (2) *Warum kommt er denn nicht, wenn ich rufe? Er hat wohl Bohnen in den Ohren! = Er hörte nicht.*
- (3) *Wir sollten den Herrn mal kräftig in den Senkel stellen, wenn er sein unkollegiales Verhalten nicht ändert. = Wir sollen den Herrn zurechtweisen.*

Azərbaycan dilində də privativ frazeoloji metaforaların semantik təhlilinə əsasən bu fikri təsdiq etmək olar. Nümunələrə diqqət yetirək:

- (1) *dodaq büzmək = bəyənməmək;*

- (2) *yaxasını qırağa / kənara çəkmək* = bir iş görməmək;
- (3) *dünyadan köçmək* = ölmək, daha yaşamamaq, mövcud olmamaq;
- (4) *çüyü çiyində gəzmək* = heç bir iş görməmək;
- (5) *dirsək göstərmək* = rədd etmək;
- (6) *sözünü ağzına təpmək* = danışmağa imkan verməmək;
- (7) *qulağının dibini görmək* = heç vaxt baş tutmayacaq bir iş haqqında belə deyilir;
- (8) *əl-ayağa dolaşmaq* = iş görməyə qoymamaq; mane olmaq;
- (9) *gözlərinə qaranlıq çökmək* = özünü pis hiss etmək;
- (10) *göz ağartmaq* = olmaz işarəsini vermək və s.

Alman dilində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də aşağıdakı nümunələrdə privativ frazeoloji metaforaların yaratdığı forma və məzmun kontrastlığına əsaslanan transpozisiya vəziyyətlərini görmək mümkündür:

(1) Bədxah insanlar həmişə başqalarının uğuruna *dodaq büzürlər*. = Bədxah insanlar başqalarının uğuruna sevinmirlər və yaxud bəyənirlər.

(2) Camalın anası əl-ayağını yığışdırıb Cənnət kişigilə elçiliyə getdi. Cənnət kişi *yaxasını kənara çəkdi* [88, s.246]. = Cənnət kişi qızı vermədi.

(3) Həyatda çox əzab-əziyyətlər çəkmişəm, çünki 14 yaşım olanda anam *dünyadan köçdü*. = Anam ölüb, 14 yaşımdan anasız qalmışam.

(4) Başına endirilən qılınc zərbəsindən divin *gözlərinə qaralıq çökür* və qılınc əlindən düşür [72, s.202]. = Div özünü pis hiss edir və döyüşə bilmir.

(5) Uşaqları bir tərəfə çəkmək lazımdır, çünki *əl-ayağa dolaşırlar*. = Uşaqlar iş görməyə qoymurlar.

(6) Niyaz anasına *göz ağartdı*, Ballı söhbəti kəsdi [104, s.161]. = Niyaz anasına danışma işarəsini verdi.

Bu nümunələrin təhlili göstərir ki, affirmativ strukturlu neqativ semantikali frazeoloji metaforalar privativ xüsusiyyətin daçıyıcısı olaraq müqayisə olunan hər iki dilin materialında inkar-təsdiq variativliyin yaranmasında mühüm rol oynayır. Semantik təhlil göstərir ki, əgər bu privativ frazeoloji metaforalar hər hansı bir qrammatik inkar elementlə işlənərsə, onda onlar inkar məna deyil, təsdiq motivlərin

yanmasına səbəb olur. Buradan belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, privativ frazeologizmlərin bir qrupu olan frazeoloji metaforalar bir bütöv halında inkarın implisit markerləri kimi çıxış edir. Privatv frazeoloji metaforaların yüksək ekspressivlik potensialı əsasında yaratdığı belə sinonimlik variantları müqayisə olunan hər iki dilin materialında yuxarıdakı nümunələrdə aydın görünür. Privatv frazeoloji metaforaların yaratdığı bu rəngarəng ifadə variasiyası üslubi seçim baxımından məqsədmüvafiq və şəraitə münasib kommunikasiya aktının yaranması üçün olduqca əhəmiyyətlidir.

Göründüyü kimi, privativ frazeoloji metaforaların semantik strukturunun rəngarəngliyi onların tətbiqinin zəruriliyini şərtləndirir. Lakin ünsiyyət prosesində frazeoloji metaforaların tətbiqi ümumi, qeyri-əyani, qeyri-orijinal ifadələrdən fərqli olaraq gözəl natiqlik istedadı tələb etdiyinə görə hər kəs tərəfindən mümkün olmur, başqa sözlə desək, hər kəs onları istifadə etməyi bacarmır.

Məlumdur ki, evfemizmlər də dilin obrazlı ifadə vasitələri sırasında nitqi zənginləşdirən və gözəlləşdirən dil vahidləri kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dilçilik nöqtəyi-nəzərindən evfemizmlər dedikdə bəzi söz və söz birləşmələrinin ictimai yerlərdə istifadəsinin qadağan olunmasından söhbət gedir. Evfemizmlərdən istifadə etməklə dil istifadəçiləri xoşagəlməz vəziyyət və halları mərhəmətli, rəhimli və yumşaq ifadələrlə tərəf-müqabilinə çatdırmağa çalışır və beləliklə, kommunikasiya aktında gərginlik azaldılır və ya aradan qaldırılır. Privatv frazeologizmlərin semantik aspektdə təhlili burada bir qrup privatv frazeologizmlərin evfemizmlərə aid olduğu qənaətinə gəlməyə imkan vermişdir. Bu tədqiqat işində belə evfemizmlər privatv frazeoloji evfemizmlər adlandırılmışdır. Burada affirmativ strukturlu neqativ semantik frazeoloji evfemizmlər semantik mikrosahələrə ayrılmış və onların dildə yaratdığı inkar-təsdiq variativlik nümunələr əsasında təhlil olunmuşdur. Qeyd edək ki, implisit inkar daşıyıcılı frazeoloji evfemizmlərin sayca ən böyük mikrosahəni *“Tod” – “ölüm”* semantikasını ifadə edən frazeoloji evfemizmlər təşkil edir. Bu mikroqrupa daxil edilmiş privatv frazeoloji evfemizmlər haqqında beçinci fəslin üçüncü paraqrafında geniş bəhs edildiyi üçün burada bu mikroqsahə barəsində danışılmır. Yalnız onu qeyd etmək lazımdır ki, bu mikroqsahəyə 48 privatv

frazeoloji evfemizm daxildir. Bu frazeoloji evfemizmlər danışığ üslubunda müxtəlif üslub çalarlarına xidmət edən zəngin sinonimlik variantlarını və bundan törəyən təsdiq-inkar üslubi variativliyi əmələ gətirir, bununla da koqnitiv istiqamətdə böyük funksiyalar yerinə yetirir.

Privativ frazeoloji evfemizmlərin ikinci mikrosahəsinə cəmiyyətin müxtəlif etik normalarını əks etdirən sabit söz birləşmələri aid edilmişdir. Bu privativ frazeoloji evfemizmlərin əksəriyyətində cəmiyyətdə insani davranış qaydalarının bəzi cəmiyyət üzvləri tərəfindən pozulma halları implisit formada inikas olunmuşdur. Məsələn, alman dilində “*betrügen*” – “*aldatmaq*” semantikasını bildirən privativ frazeoloji evfemizmlərin köməyi ilə dil istifadəçisi kommunikasiya aktında dinləyiciyə bu mənfi təəssüratı ört-basdır etməklə çətdırmağa çalışır. Nümunələrə diqqət yetirək:

(1) *jemandem einen Bären aufbinden* = *jmdn. betrügen* – başını tovlamaq, aldatmaq;

(2) *jemanden hinters Licht führen* = *jmdn. täuschen, betrügen* – başını piyləmək, aldatmaq;

(3) *jmdm. Sand in die Augen streuen* = *jmdn. betrügen* – gözünə kül üfürmək, aldatmaq;

(4) *jmdm. das Fell über die Ohren ziehen* = *jmdn. bei einem Handel betrügen* – kələk gəlmək, dəf-dolaq gəlmək ;

(5) *jmdn. übers Ohr hauen* = *jmdn. betrügen* – başına torba salıb fırlatmaq, aldatmaq və s.

Privativ frazeoloji evfemizmlərin üçüncü mikrosahəsinə “*Dummheit*” – “*səfehlik*” mənasının daşıyıcıları olan privativ frazeologizmlər daxil edilmişdir. Bu sahəyə aid olan frazeologizmlərin qruplaşdırılması zamanı digər mikrosahlərlə əlbəttə ki, kəskin sərhəd nəzərdə tutulmamışdır. Çünki burada “səfehlik” geniş anlamda başa düşülür. Bu semantik struktura aid edilən privativ frazeoloji birləşmələr “*ruhi məhdudiyyət*”, “*geridə qalmışlıq*”, “*ruhi dolaşıqlıq*”, “*karıxmış hal*” və buna bənzər digər insani durumu xarici görünüşə qeyri-adekvat davranışa əsasən ifadə edən privativ frazeologizmlərdir. Ona görə də bu semantik sahəyə daxil edilmiş ayrı-ayrı

frazeologizmlər digər bir kommunikasiya aktında başqa bir mənada başa düşülə bilər. Bunu isə privativ frazeologizmlərin çoxmənəlilikləri ilə izah etmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, polisemantik privativ frazeoloji birləşmələrdə müxtəlif privasiya mənaları fərqli semantik sahələrə aid olur. Bununla da feili privasiyanın müxtəlif strukturlu semantik variantlığı meydana çıxır.

Alman dilinin izahlı lüğətlərindən “*nicht bei Verstand sein*” – “*ağılı başında olmamaq*” semantikasını özündə ehtiva edən 30 privativ frazeoloji evfemizmlərin Azərbaycan dilində ifadəsinin mümkünlüyü və semantik adekvatlığı tədqiq olunaraq müqayisə olunan dillərin özünəməxsusluğu dil faktları ilə əsaslandırılmışdır. Nümunələrə diqqət yetirsək müqayisə olunan dillərdəki maraqlı faktları görə bilərik:

- (1) *den Arsch offen haben = nicht bei Verstand sein;*
- (2) *eine weiche Birne haben = nicht bei Verstand sein;*
- (3) *einen Floh im Ohr haben = nicht mehr bei Verstand sein;*
- (4) *einen Hammer haben = nicht recht bei Verstand sein;*
- (5) *einen weichen Keks haben = nicht recht bei Verstand sein;*
- (6) *jmdm. brennt der Kittel = nicht ganz bei Verstand sein;*
- (7) *etwas am Propeller haben = nicht bei Verstand sein;*
- (8) *einen Span haben = nicht recht bei Verstand sein;*
- (9) *des Teufels sein = nicht bei Verstand sein;*
- (10) *einen Triller haben = nicht bei Verstand sein;*
- (11) *einen Vogel haben = nicht recht bei Verstand sein;*
- (12) *nicht ganz dicht sein = nicht bei Verstand sein;*
- (13) *nicht bei Groschen sein = nicht bei Verstand sein;*
- (14) *keine Grütze im Kopf haben = nicht bei Verstand sein;*

Göründüyü kimi, “*səfehlik*” semantik mikrosahəsinə aid olan bu sabit birləşmələrdə hər hansı bir şəxsin psixoloji durumunun qaydasında olmaması, onun ruhi xəstə olması birbaşa adlandırma yolu ilə deyil, dolaylı yolla, yəni implisit şəkildə ifadə olunur. Bu frazeoloji evfemizmlərdə pərdələnmiş müraciətlər və işarətlər əsk olunur, qarşıdakı şəxsin eybi, əqli qüsuru eyhamlarla vurğulanır. Yuxarıdakı ifadələrdən göründüyü kimi, sərsəm davranışlı şəxslər dildə istehza və sataşma yolu ilə deyil,

mübaligəli idiomlarla təsvir olunur, onların ağılsızlığı zarafatyana nümayiş etdirilir.

Bunu Azərbaycan dilində olan privativ evfemizmlərdə də asanlıqla müşahidə etmək mümkündür:

- (1) *başı xarab olmaq = ağılsız olmaq;*
- (2) *başı saman çuvalıdır = ağılsızdır;*
- (3) *başına noxta keçirmək = ağılsızlığından istifadə etmək;*
- (4) *başına hava gəlmək = aqlını itirmək, ağılsızdır;*
- (5) *başında külək (yel) oynayır = səfehdir, ağılsızdır;*
- (6) *yelbeyin olmaq = ağıldan kəm/az olmaq;*
- (7) *Məcnun olub, çöllərə düşmək = dəli olmaq;*
- (8) *quşbeyin olmaq = ağılsız olmaq;*
- (9) *peyinbaş olmaq = ağılsız olmaq;*
- (10) *vintləri tökülmək = ağılsız olmaq və s.*

Məlumdur ki, linqvistik nöqteyi-nəzərdən privativliyi sistemli təhlil edən E.Layzi onu – *eine vom Normalen, Erwarteten abweichende Abwesenheit, d.h. ein Fehlen* (gözlənilənə rəğmən meydana olmamaq, yoxluq) kimi xarakterizə edir [345, s.37-39]. Bioloji varlıq olan insanda ən böyük qüsür onun əqli çatışmazlığı hesab olunur və bu çatışmazlıq müxtəlif dərəcələrdə təzahür olunur. Hər bir xalqın dil mədəniyyətinin daşıyıcısı olan frazeologizmlərdə, xüsusilə privativ frazeoloji evfemizmlərdə əqli çatışmazlıq əksər hallarda çox eyhamla ifadə olunur. Bunu nümunələrin struktur-semantik təhlilindən aydın görmək olar. Məsələn: alman dilində olan “*er ist im Dunklen gewachsen*” = “*o, qaranlıqda böyümüşdür*” – idiomunda “*qaranlıq*” sözü bu metaforlaşmış ifadənin özəyini təşkil edir. “*Dummheit ist Dunkelheit*” = “*axmaqlıq qaranlıqdır*” ifadəsində “*qaranlıq*” sözünün metaforanın periferiyasında yerləşən ağılsızlığı ifadə edən bir dil vahidi olduğu nəzərə çarpır. “*O, qaranlıqda böyümüşdür*” ifadəsini eşidənin başında ilk anda “*ağac*” obrazı canlanır və elə bir ağac ki, işığın qıt olduğu yerdə bitdiyindən inkişafdan geri qalmış və şikəst adama bənzəyir. Bu metaforlaşmanın özülündə “*der Mensch ist eine Pflanze*” = “*İnsan da bir bitkidir*” layihəsi durur. Digər tərəfdən inkişafdan qalmış, şikəstə bənzəyən bir ağacın timsalında əqli çatışmaz bir insan obrazı təsəvvürə gəlir.

H.Şemanın təbirincə desək: “*Belə sabit ifadələrdə ikiqat kodlaşmadan bəhs olunur, onların hamı tərəfindən deyil, yalnız müəyyən qrup insanlar tərəfindən adekvat açıqlanması və başa düşülməsi mümkündür*” [415, s.143].

“*Səfehlik*” sematik mikrosahəsinin privativ frazeologizmlərinin təhlilindən aydın olur ki, bu frazeologizmlərdə metaforlaşmaya heç də nadir hallarda təsadüf olunmur. Metaforlaşmış bu evfemizmlər eyni kodlaşma əsasında formalaşmalarına baxmayaraq müxtəlif şərh tələb edir. Ona görə ki, “*səfehlik*” başda olan çatışmazlıqlarla əlaqələndirilir. Dünyanın əksər dillərində “*baş*” – “*Kopf*” düşünməyə xidmət edən və zəkanın toplandığı orqan kimi başa düşülür. Bu səbəbdən də bir sıra frazeoloji birləşmələrdə “*baş*” sanki bir qab ilə müqayisə olunur. Məsələn:

- (1) *Stroh im Kopf haben* – başı saman çuvalıdır;
- (2) *Sägemehl im Kopf haben* – başı un çuvalıdır;
- (3) *Grütze im Kopf haben* – başı yarma çuvalıdır;
- (4) *er hat nichts im Kopf* – başında heç nə yoxdur, başı boşdur;
- (5) *er hat keinen Verlauf im Kopf* – başında qırıqlar yoxdur və s.

Nümunələrdən görüldüyü kimi, bu neqativ və privativ frazeologizmlərdə məcazlaşma metonimiya əsasında yaranmışdır. Burada “*baş*” “*məkan*” mənasının daşıyıcısına çevrilir, kinayə yolu ilə ruhi potensialın çatışmazlığını ifadə edir. Məhz başın məkan ölçüsünün məhdudiyyətinin əsasında “*səfehlik*”, “*ağılsızlıq*” durur.

Məlumdur ki, insanı heyvanlardan fərqləndirən mühüm xüsusiyyət onun əqli düşüncəsi, zəkası, biliyidir. Ona görə də bəzən aqlın azlığının ifadəsi zamanı heyvanlar müqayisə obyektinə çevrilir. Belə müqayisələrin bazasını alman və Azərbaycan dillərində çox vaxt *inək – Kuh, öküz – Ochse / Bulle, uzunqulaq – Esel, qaz – Gänse* və s. təşkil edir. Nümunələr maraqlıdır:

- (1) *er ist so dumm wie ein Ochse* – o, öküz kimi qanmazdır;
- (2) *er ist so dumm wie ein Bulle* – o, öküz kimi qanmazdır;
- (3) *er schaut drein wie die Kuh in die Bibel* – inək güzgüyə baxan kimi baxır;
- (4) *er ist noch dümmer als ein Esel* – uzunqulaq kimi ağılızdır;
- (5) *so dumm / verrückt wie ein Gänseküken* – qaz kimi səfehdir.

Lakin qeyd olunmalıdır ki, “müqayisə bazası” heyvanlarla ifadə olunan kom-

parativ frazeologizmlərin heç də hamısı “*səfehlik*” mikrosahəsinə daxil deyildir. Bu da onunla izah olunur ki, *meymun – Affe, dəvə – Kamel, it – Hund, at – Pferd* və s. “müqayisə bazası” əsasında yaranmış sabit müqayisələr pozitiv xüsusiyyətin ifadəsinə xidmət edir. Ancaq burada hər bir xalqın milli xüsusiyyətindən irəli gələn mühüm fərqlər də nəzərə çarpır. Məsələn, alman dilində “Schaff” = “*qoyun*”la müqayisə olunan adam ağılsız kimi deyil, xeyirxah insan kimi başa düşülür. Azərbaycan dilində isə insanın qoyunla müqayisəsi onun qanmazlığına, çox şeyi anlamadığına, ağılının azlığına işarədir. Elə buna görə də *qoyun kimi gözünü döymək* privativ frazeoloji birləşməsinin almanca ekvivalentində “müqayisə bazasını” *qoyun – Schaff* deyil, *öküz – Ochs* və yaxud *inək – Kuh* təşkil edir. Nümunəyə diqqət yetirək: *dastehen wie der Ochs am / vorm Berg / Scheunentor = dastehen wie die Kuh vor einem Tor*.

Dil faktlarının təhlilindən aydın olur ki, “*səfehlik*” semantikasının markerləri olan privativ frazeologizmlərdə bu insani qüsurun anadangəlmə və ya həyatda qazanılma olduğu kimi incə məqamlar da əks olunmuşdur: *die Ziege hat ihn gebissen = er ist dumm, einfältig* evfemizmi insanın əqli fəaliyyətinin azalmasını həyatında üzləşdiyi fəlakət və ya faciədən aldığı zərərin nəticəsində baş verdiyini göstərdiyi halda, *er ist unter der Eule ausgebrütet = er ist sehr dumm* hər hansı bir şəxsin anadangəlmə əqli qüsurunu dünyaya gəlmiş olduğunu ifadə edir.

Nümunələrin təhlilindən görünür ki, privativ frazeoloji evfemizmlər frazeoloji səciyyə daşıyan, obrazlı idiomatik perifrazlar kimi anlaşılan bir sıra sabit müqayisələr yüksək ekspressivlik səviyyəsində vasitəli inkarlığın reallaşması vasitələri kimi tətbiq olunur. Bu potensial kontrast üsulları ümumi semantik aspektdə intensiv inkar ifadə edərək ünsiyyət prosesində optimal ifadə üsulları kimi təzahür edən inkar-təsdiq variativliyin yaranmasına səbəb olur.

“*Səfehlik*” semantik mikrosahəsinə aid olan privativ frazeoloji birləşmələrin çoxunda evfemizm potensialı müşahidə olunur. Burada üslubi fiqur olan antiteza üstünlük təşkil edir, çünki pozitiv strukturda olan privativ frazeologizmlər neqativ semantika effektinin yaranmasına xidmət edir.

Privativ semantikanın sistem reallaşdırıcıları kimi çıxış edən implisit inkar mənalı frazeoloji metaforalar və frazeoloji evfemizmləri struktur-semantik nöqteyi-

nəzərdən təhlil edərkən maraqlı faktların olduğu aşkar olundu. Burada həm alman və Azərbaycan dillərində implisit inkar konstituentli frazeoloji metaforaların və frazeoloji evfemizmlərin ayrı-ayrı növlərini geniş planda şərh edərkən nəzərə çarpan fərqləri, həm də onların ifadə özünəməxsusluğunun təhlili zamanı ortaya çıxan fərqləri məhz belə faktlardan hesab etmək olar.

Privativ frazeologizmlər arasında privativ frazeoloji evfemizmlərin bir neçə mikrosahəni əhatə edən ayrıca bir makrosahə kimi müəyyənləşdirilməsini, bu makrosahəni təşkil edən privativ xarakterli evfemizmlərin və privativ frazeoloji metaforaların inkar-təsdiq variativliyinin buradakı təhlilini frazeologiya sahəsində gələcək tədqiqatlar üçün bir cığır hesab etmək olar. Çünki bunların hər birini ayrıca tədqiqat işi mövzusu kimi müxtəlif dillərin materiallarında həm struktur-semantik, həm də üslubi-praqmatik aspektlərdə geniş şəkildə tədqiq etmək olar və bu aktual bir problem kimi öz həllini gözləyir.

NƏTİCƏ

Neqativ və privativ frazeoloji birləşmələrin alman və Azərbaycan dillərinin materialı əsasında struktur-tipoloji təhlil aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir:

1. Frazeoloji sistemin daxili təşkili prinsipləri ilə dilin digər subsistemlərinin tipoloji spesifikasiyası arasında implikativ münasibətlər mövcuddur. Ona görə də hər bir dilin özünəməxsus xüsusiyyətlərinin məcmusu onun frazeoloji sisteminin müntəzəmliyini şərtləndirir.

2. Alman dilinin analitik, Azərbaycan dilinin isə aqqlütinativ xüsusiyyəti təkcə bu dillərin qrammatik quruluşunda deyil, həmçinin onların digər subsistemlərində, o cümlədən frazeologiyasında da özünü göstərir. Ona görə də müxtəlif dillərin frazeologizmlərinin kontrastiv tədqiqi dilçilik elmində bir sıra mühüm nəzəri və praktik məsələlərin işıqlandırılmasında başlıca rol oynayır. Bu tədqiqat işində müasir dilçilikdə öz aktuallığı ilə seçilən və frazeologiya sahəsində tədqiq olunmamış bir problem frazeologizmlərin inkar-təsdiq variativliyi öz şərhini tapır.

3. Dilin ifadə mexanizmi pozitiv semantikanın inkar strukturunda və əksinə ifadə oluna bilməsini göstərir. Ona görə də privativ frazeologizmlərdə inkarın ifadəsi inkarlıq sahəsinin konstituentlərinin iştirakı olmadan da dərk olunur. Bundan başqa, neqativ və privativ frazeoloji birləşmələr və onların müxtəlif kombinasiya modelləri təsdiqin məntiqi və emosional-ekspressiv dərəcələnməsində fəal iştirak edir.

4. Privativ frazeologizmlər ayrı-ayrı mikrosahələri əhatə edən bütöv bir makrosahədir və onun daxilində semantik yükün bölüşdürülməsinin nisbəti mühüm qanunauyğunluğun təzahürüdür. Müxtəlif dil səviyyələri ayrı-ayrı funksional-semantik mikrosahələrin strukturunda “mərkəz və qeyri-mərkəz” tipoloji quruluşa münasibətdə xüsusi mövqeyə malikdir. Bu isə hind-Avropa və türk dillərinin frazeoloji sisteminin fərqli strukturda təşkilindən xəbər verir. Hər bir dilin milli xüsusiyyətlərindən asılı olaraq neqativ və privativ frazeologizmlər özünəməxsus əlamətləri ilə seçilir.

5. Azərbaycan dilində də inkar mənalı frazeoloji birləşmələrin 40%-i implicit inkara malik privativ frazeologizmlərdir. Alman dilindəki privativ frazeologizmlərin

təxminən 30%-nin ekvivalentləri Azərbaycan dilində eksplisit inkar mənalı frazeoloji birləşmədir. Nümunələrin 10%-i Azərbaycan dilində həm struktur, həm də semantikasına görə affirmativ ifadələrdir.

6. Nəzərə çarpan fərqlər müqayisə olunan dillərin strukturunun konstitutiv xüsusiyyətləri və onların frazeologiyada inikasından irəli gəlir. Alman və Azərbaycan dillərində privativ frazeologizmlərin struktur və semantik aspektdə tam ekvivalentliyi nadir hallarda müşahidə olunur. Müəyyən hissənin ekvivalentliyi isə daha tez-tez nəzərə çarpır. Privativ frazeologizmlərdəki bu struktur və semantik fərqlər alman dilini öyrənənlər üçün böyük çətinliklər törədir. Ona görə də frazeologiya sahəsində belə kontrastiv tədqiqatlar alman dilini öyrənənlər üçün qarşıya çıxan maneələrin aradan qaldırılmasında bir tövhə ola bilər. Müxtəlif sistemli dillərin struktur-tipoloji xüsusiyyətlərinin müqayisəli öyrənilməsi nəinki dillərarası əlaqələrin aşkara çıxarılmasında, eləcə də xarici dillərin tədris prosesində dərinlən mənimsənilməsində əhəmiyyətlidir.

7. Müqayisə olunan dillərdə neqativ frazeologizmlərin semantik təhlili göstərir: 1) zəruri inkar tərkibli və neqativ semantikalı frazeologizmlərin ekvivalentləri arasındakı münasibət 1:1 nisbətində deyildir; 2) alman dili neqativ frazeoloji birləşmələrlə zəngin olduğu halda, Azərbaycan dilində bu növ frazeologizmlər sayca məhduddur; 3) alman və Azərbaycan dillərində frazeoloji neqativlər morfo-sintaks və leksik baxımdan ekvivalent deyildir, çünki alman və Azərbaycan dillərinin tipoloji fərqliliyinə əsasən struktur və semantik cəhətdən mütləq ekvivalentlik müəyyən məhdudiyyətlərə məruz qalır.

8. Neqativ frazeologizmlərin mənasında heç də həmişə onun tərkibində reallaşmış inkar elementin mənası ifadə olunmur. Buna görə də neqativ frazeologizmləri iki qrupa bölmək olar: 1) inkar konstituentli təsdiq mənalı neqativ frazeologizmlər; 2) inkar konstituentli inkar semantikalı neqativ frazeologizmlər. İnkar konstituentin frazeologizmin tərkibində rolu və onun qarşılaşdırılan dildə ifadəsi zamanı gözə çarpan qeyri-mütənasiblik müqayisə olunan dillərin strukturundakı köklü fərqlərin olduğunu göstərir.

9. Alman dili ilə müqayisədə Azərbaycan dilində affirmativ feili frazeoloji

birləşmələrin inkarlığı ilə əlaqədar fərqli halların nəzərə çarpması Azərbaycan dilinin aqlütinativ xüsusiyyətindən irəli gəlir. Müqayisə olunan hər iki dildə affirmativ frazeologizmlərin heç də hamısının inkar olunması mümkün olmadığı kimi, neqativ frazeologizmlərin də hamısının təsdiqdə işlənməsi mümkün deyildir.

10. Müxtəlif sistemli alman və Azərbaycan dillərində onun kəmiyyət və keyfiyyət nisbəti, struktur və funksional-tipoloji xüsusiyyəti hər bir dilin özünəməxsus fərqli əlamətləri ilə seçilir. Eyni zamanda privativ frazeologizmlər və privativ xarakterli dilin obrazlı ifadə vasitələri tədqiq olunmuş dillərin konkret özünəməxsus ifadə imkanlarını əks etdirir. Bu ifadə imkanlarının müəyyən əlamətlərini alman və Azərbaycan dillərində frazeoloji privativlərin semantik-funksional nisbətində aydın görmək olur. Bunun sayəsində inkar və təsdiqin funksional-semantik və üslubi variativliyini, linqvistik “mənfi” və “müsbət” müxtəlif intensivlik hədlərini aşkara çıxarmaq mümkün olur.

11. İmplit inkarlıq vasitələri sırasında mühüm yer tutan privativ frazeologizmlər kontekstdə digər komponentlərlə qarşılıqlı əlaqə və münasibət zamanı əhəmiyyətli rol oynayır və inkarın funksional-semantik və üslubi variativliyini yaradır. Privativ frazeoloji birləşmələrdə inkar məna frazeoloji vahidin semantik strukturunun zəruri komponenti kimi reallaşır. Ona görə də privativ xarakterli frazeologizmlər neqativ semantikanın yoxluq və çatışmazlıq, imtina və rədd mənalarını heç bir qrammatik inkar daşıyıcının iştirakı olmadan ifadə edərək inkar-təsdiq variativliyinin yaranmasına səbəb olur.

12. Privativ frazeologizmlərin komponentləri arasında semantik münasibəti müəyyən edən idiomluq dərəcəsi bütün privativ frazeoloji birləşmələrdə özünü eyni dərəcədə göstərmir. Privativ frazeologizmləri iki qrupa – tam və ya qismən idiomlaşmış privativ frazeoloji birləşmələrə bölmək olur. Tam idiomlaşmış, yəni idiomluq dərəcəsi yüksək olan privativ frazeologizmlər daha çətin qavranılır, çünki alman və Azərbaycan dillərində eyni və ya oxşar komponentlərdən ibarət olan privativ frazeologizmlər müxtəlif semantikaya malik olur.

13. Privativ frazeologizmləri semantik prinsip əsasında belə təsnif etmək olur:
1) işin icrasının qeyri-mümkünlüyünü ifadə edən privativ frazeologizmlər; 2) işin

icrasından imtina olunmasını göstərən privativ frazeologizmlər; 3) insanın mənfi xüsusiyyətlərini əks etdirən privativ frazeologizmlər; 4) verbal əlamətin yoxluğunu ifadə edən privativ frazeologizmlər.

14. Privativ frazeologizmlərin funksional imkanları mətn daxilində müəyyənləşir. Privativ frazeologizmlər müvafiq linqvistik şəraitə və kommunikativ formalaşmaya uyğun olaraq bir çox pragmatik məqsədlərə xidmət etdiyindən, bəzi mətnlərdə isə hətta manipulativ funksiya yerinə yetirdiyindən privativ frazeoloji birləşmənin bu və ya digər semantik mikrosahəyə aid olması şərti xarakter daşıyır. Ona görə də privativ frazeologizmlərin müxtəlif leksik-semantik variantları həm eyni, həm də müxtəlif leksik-frazeoloji mikrosahəyə aid ola bilər. Çoxmənalı verbal frazeoloji privativlərin alman və Azərbaycan dillərində ayrı-ayrı kommunikativ şəraitdə müxtəlif semantik qruplara daxil olması müqayisə olunan dillərdəki ümumi cəhətin olduğunu deməyə əsas verir.

15. Bəzi privativ frazeoloji birləşmələr iki və daha artıq semantik mikrosahəyə aid ola bilər. Bu, onların çoxmənalılıq xüsusiyyətindən irəli gəlir. Alman dilində çoxmənalı privativ frazeoloji birləşmənin Azərbaycan dilindəki ekvivalenti polisemantik olmaya bilər və yaxud, əksinə, Azərbaycan dilində çoxmənalı olan privativ frazeologizmin alman dilindəki semantik ekvivalenti təkmənalı ola bilər.

16. Eyni semantikaya malik neqativ və privativ frazeologizmlər alman və Azərbaycan dillərində heç də həmişə eyni funksional üslubda işlənmir və eyni işlənmə tezliyinə malik olmur. Bu, neqativ və privativ frazeologizmlərin müqayisə olunan dillərdə müxtəlif semantik-ekspressiv üslub çalarına malik olması ilə izah edilə bilər. Lakin universal xarakterli privativ frazeoloji vahidlərin üslubi xüsusiyyətlərinin təhlili göstərir ki, onların semantik xüsusiyyətləri həm bədii, həm də məişət üslubi ilə bağlıdır. Onlar bu iki üslubda yüksək işlənmə tezliyinə malikdir, çünki privativ frazeoloji birləşmələr kommunikasiya aktında “fikrin yumşaldılmasına və gərginliyin azaldılmasına” xidmət edir. Ekspressiv ifadə vasitələri sırasına daxil olan neqativ və privativ frazeologizmlər hər iki dildə elmi üslubda məhdud şəkildə istifadə olunur, çünki elmi mətnlərdə obrazlı ekspressiv ifadə vasitələri xüsusi funksiya və dəyərə malikdir.

17. Neqativ və privativ frazeologizmlərin milli xüsusiyyətləri özünü daha çox onların strukturunda göstərir. Frazeoloji neqativlərin və privativlərin semantikasında eynilik mövcuddursa, o halda bu eynilik onların üslubi xüsusiyyətlərində də vardır. Lakin qarşılaşdırılan dillərin neqativ və privativ frazeoloji birləşmələrində bəzi leksik-semantik uyğunluqlar olsa da, həmin dillərin frazeologizmlərinin semantikasında, funksional və ekspressiv xüsusiyyətlərində köklü fərqlər mövcuddur.

18. İnsanların hətta öz ana dilində privativ frazeologizmləri düzgün başa düşməməsi və ya başa düşməkdə çətinlik çəkməsi onunla izah edilə bilər ki, privativ frazeologizmlər mürəkkəb dil vahidləridir, onların başa düşülməsi və düzgün istifadəsi mükəmməl dil duyumuna malik olmağı tələb edir. Bundan başqa, kommunikativ inkarın formalaşması texnikası hər bir dilin özünə xas semantik-sintaktik strukturu, leksik və sözdüzəltmə sistemi ilə sıx bağlıdır, ona görə də əcnəbinin öyrəndiyi xarici dildə yalnız ayrı-ayrı sözləri və söz birləşmələrini deyil, onların ünsiyyət şəraitində kəsb etdiyi semantik çalarları mənimsəməsi də tələb olunur.

19. Alman dilində eksplisit privasiya, Azərbaycan dilində implisit privasiya üstünlük təşkil edir. Bu amil dillərin ifadə imkanlarının mütləq üstünlüyü haqqında fikir söyləməyin qeyri-mümkünlüyünə, birtərəfliyinə bir sübutdur, bu səbəbdən də bu və ya digər dilin ayrı-ayrı mikrosahələrində fəaliyyət göstərən privativ frazeologizmlərin müqayisəsindən, onların müəyyən yarısdakı intensivliyindən bəhs etmək daha düzgün olar. Güman etmək olar ki, privativliyin müxtəlif göstəricilərinin kəmiyyət və keyfiyyət nisbətləri həmin dil vahidlərinin müxtəlif struktur intensivliyinə səbəb olur. Beləliklə, nəinki neqativ və privativ frazeologizmlər, həmçinin kontekstual privativlər inkarın funksional-semantik makrosahəsinin geniş şəbəkəsində müxtəlif kommunikativ sahələrdə inkar semanın münasib fəaliyyətini təmin edir.

20. Privativ frazeologizmlərin tipoloji əlamətlərini və funksional-semantik xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, onları belə təsnif etmək olar: 1) privativ predikativ konstruksiyalar, 2) komparativ privativlər, 3) privativ frazeoloji cütlər, 4) privativ idiomlar, 5) privativ paremlər. Bu struktur tipin hər biri həm alman, həm də Azərbaycan dilində inkar-təsdiq variativliyin yaranmasında mühüm rol oynayır.

21. Yalnız privativ frazeologizmlər deyil, eyni zamanda dilin digər obrazlı ifadə vasitələri də inkar-təsdiq variativliyin yaranmasında böyük rol oynayır. Neqativ və privativ frazeologizmlərin ünsiyyət şəraitindəki eksplisit və implisit funksional nisbətlərinin təhlili, struktur-semantik və funksional-üslubi tədqiqi mühüm elmi-nəzəri və praktik əhəmiyyət kəsb edir, eyni zamanda dilin müxtəlif səviyyələrində dillərarası müvafiqliyin dərindən öyrənilməsi üçün geniş imkanlar yaradır. Dilin obrazlı ifadə vasitələrinin inkar-təsdiq variativliyinin bu dissertasiyadakı təhlilini frazeologiya sahəsində gələcək tədqiqatlar üçün bir cığır hesab etmək olar, çünki bunların hər birinin ayrıca tədqiqat işi mövzusu kimi müxtəlif dillərin materiallarında həm struktur-semantik, həm də üslubi-praqmatik aspektlərdə geniş şəkildə tədqiqi müqayisəli dilçiliyin qarşısında duran əsas problemlərdəndir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində:

1. Abdullayev, Ə.Z. Müasir Azərbaycan dili (Sintaksis) / Ə.Z.Abdullayev, Y.M.Seyidov, A.Q.Həsənov. – Bakı: “Şərq-Qərb”, – IV hissə. – 2007. – 422 s.
2. Abdullayev, S.Ə. Müasir alman və Azərbaycan dillərində inkarlıq kateqoriyası / S.Ə.Abdullayev. – Bakı: “Maarif”, – 1998. – 279 s.
3. Abdullayev, S.Ə. Qeyri-səlis çoxluqların ierarxiyası: yaygınlığın həddləri // – Bakı: “ADU nəşriyyatı” MMC, “Dil və ədəbiyyat” jurnalı. – 2009. – s.15-49.
4. Abdullayev, S.Ə. Linqvistik qiymətləndirmənin səviyyələri: artan yayılanlıq hədləri // – Bakı: “ADU nəşriyyatı”, Dil və Ədəbiyyat jurnalı. – 2010. – s.22-59.
5. Axundov, A.A. Ümumi dilçilik. Dilçiliyin tarixi, nəzəriyyəsi və metodları / A.A.Axundov. – Bakı: “Maarif”, – 1979. – 250 s.
6. Axundov C.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sual cümlələri: / Filol. elm. nam. dis. ... avtoref. / – Bakı, 1968. – 19 s.
7. Axundov, M.F. Komediylar, povest, şeirlər / M.F.Axundov. – Bakı: Yazıçı, – 1982. – 271 s.
8. Alman dilində atalar sözləri və məsəllər və onların ingilis, Azərbaycan və rus dillərində qarşılıqları / Tərtibçi: Y.M.Mürşüdoğ – Bakı: “Nərgiz-P” Nəşriyyat-Poliqrafiyası firması, – 1997. – 50 s.
9. Anar. Adamın adamı / Anar. – Bakı: Azərənəşr, – 1977. – 504 s.
10. “Anatomiya” (dərslük). VIII sinif / – Bakı: – 1988.
11. Aslanov, A.H. Müasir Azərbaycan dilində inkarlıq və kəmiyyət kateqoriyaları / A.H.Aslanov. – Bakı: Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, – 1963. – 90 s.
12. Aslanova, U.B. Privativ frazeologiyanın semantik strukturu // – Bakı: “Elm” nəşriyyatı, EA-nın nəşri. Filologiya məsələləri. Nəzəriyyə və metodika. IX buraxılış, – 1998. – s.12-16.
13. Aslanova, U.B. Frazeologizmlərin dilin zənginləşməsində rolu // – Bakı: “Elm” nəşriyyatı, EA-nın nəşri. Tədqiqələr, – 1998. – s.45-51.

14. Aslanova, U.B. Feili frazeoloji birləşmələrdə inkarlıq // – Bakı: “Elm” nəşriyyatı, Tədqiqlər, AEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. – 1999. №4, – s.7-12.
15. Aslanova, U.B. Dilin frazeoloji sistemində atalar sözünün yeri // – Bakı: “Elm” nəşriyyatı, Tədqiqlər, AEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. – 1999. №5, – s.27-30.
16. Aslanova, U.B. İnkərlıq konstituentlərinin idiomlarda reallaşma imkanı // – Bakı: “ADU” nəşriyyatı, Elmi Xəbərlər, – 2004. №3, – s.24-30.
17. Aslanova, U.B. Frazeoloji neqativlərin semantik adekvatlığı // Beynəlxalq konfrans “Tərcümə və Transmilli Proseslər”. – Bakı: ADU, – 14-15 aprel, – 2005, – s.165-173.
18. Aslanova, U.B. Frazeologizmlərin tərcüməsində idiomluq dərəcəsi mühüm amil kimi // Bakı Slavyan Universiteti, Beynəlxalq konfrans “Müasir dilçiliyin problemləri”. – Bakı: “Kitab aləmi” nəşriyyat poliqrafiya mərkəzi, – 18-19 may, – 2005, – s.16-18.
19. Aslanova, U.B. Predikativ frazeologizmlər // – Bakı: “ADU” nəşriyyatı, “Elmi əsərlərin” xüsusi buraxılışı, – 2005. – s.153-163.
20. Aslanova, U.B. Frazeologizmlərin əsas xüsusiyyətləri // – Bakı: “Zərdabi LTD” MMC, ADU, “Elmi xəbərlər”, – 2006. №7, – s.21-24.
21. Aslanova, U.B. Komparativ frazeologizmlər // Bakı Slavyan Universiteti, “Tağıyev oxuları” Beynəlxalq Elmi konfrans. – Bakı: “Kitab aləmi”, – 1-2 iyun, – 2006, – s.34-39.
22. Aslanova, U.B. Feili frazeoloji privativlərin semantik qrupları // – Bakı: “ADU” nəşriyyatı, “Dil və ədəbiyyat”, – 2007. №3(4), – s.60-71.
23. Aslanova, U.B. “Nein” və onun Azərbaycan dilində ifadəsi // – Bakı: “ADU” nəşriyyatı MMC, “Dil və ədəbiyyat”, – 2009. №3(11), – s.103-109.
24. Aslanova, U.B. Deyimsəl kinayənin neqo-pozitiv deęişimin yaranmasındakı rolu // – Türkiyə, Konya: “Elnur Hasan Mikail”, Stratejik Araştırmalar Merkezi. Uluslararası Bilimsel Hakemli Mevsimlik Dergi “Turan”, – 2009. №3, – s.21-25.
25. Aslanova, U.B. Frazeologizmlərin funksiyaları // Ümummilli lider Heydər Əliyevin sərəncamı ilə ali məktəbimizə universitet statusu verilməsinin 10

- illiyinə həsr olunmuş xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri. III Respublika Elmi konfransının materialları. – Bakı: – 15-17 aprel, – 2010, – s.161-165.
26. Aslanova, U.B. Privativ frazeologizmlərin manipulyativ-strateji funksiyası // Uluslararası ögretmen Yetiştirme Politikaları və Sorunları Sempozyumu II. Bildirilər Kitabı. – Beytepe-Ankara: Hacettepe Üniversitesi, – 16-18 mayıs, – 2010, – s.1028-1033.
27. Aslanova, U.B. Neqo-pozitiv variasiyanın yaranmasında privativliyin rolu // Mədəniyyətlərarası dialoq: linqvistik, pedaqoji və ədəbi aspektlər. Beynəlxalq elmi konfransın materialları .– Bakı: “Mütərcim” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, – 25-27 noyabr, – 2010, – s.241-243.
28. Aslanova, U.B. “Sterben” – “ölmək” semantikasını ifadə edən frazeologizmlər // “Alman dili fakültəsinin 60 illik yubileyi”nə həsr olunmuş elmi-praktik konfransın tezisləri. – Bakı: “ADU” nəşriyyatı MMC, – 19 dekabr, – 2009, – s.20-23.
29. Aslanova, U.B. Alman və Azərbaycan dillərində neqativ və pozitiv frazeologiya problemi (Monoqrafiya) / Redaktor S.Ə.Abdullayev. – Bakı: “Elm və təhsil”, – 2010. – 232 s.
30. Aslanova, U.B. Privativ frazeologizmlərin tədrisində qarşıya çıxan çətinliklər // Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri. IV Respublika elmi konfransı. – Bakı: “ADU” nəşriyyatı, – 18-19 may, – 2011, – s.116-118.
31. Aslanova, U.B. İdiomlarda modifikasiya imkanları // – Bakı: “Elm və təhsil” nəşriyyatı, AMEA, M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri. – 2012. №2, – s.80-87.
32. Aslanova, U.B. Dialoji kontekstlərin neqo-pozitiv variasiyası // – Bakı: “Nurlan” nəşriyyatı, Pedaqoji Universitet Xəbərləri, – 2012. №3, – s.145-149.
33. Aslanova, U.B. Azərbaycan dilində sabit müqayisələrin semantik xüsusiyyətləri // – Bakı: “Elm” nəşriyyatı, AMEA, Terminologiya məsələləri, – 2012. №1, – s.26-33.
34. Aslanova, U.B. Kontekstual və sintaktik frazeologizmlərn praqmatikası (Monoqrafiya) / Redaktor: Ə.H.Hacıyeva. – Bakı: “Elm və təhsil” nəşriyyatı, – 2012. – 164 s.

35. Aslanova, U.B. Milli mədəniyyətin markerləri olan frazeologizmlərin tədrisinə dair // Ümummilli lider H.Əliyevin anadan olmasının 90 illiyinə həsr olunmuş “Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri” Beynəlxalq elmi-praktik konfransının materialları. – Bakı: Mütərcim, – 6-7 may, – 2013, – s.288.
36. Aslanova, U.B. Almanca-Azərbaycanca neqativ və privativ frazeologizmlər lüğəti / – Bakı: Mütərcim nəşriyyatı, – 2015. – 111 s.
37. Aslanova, U.B. Frazeoloji metaforaların privativ xüsusiyyətləri // – Bakı: “Elm” nəşriyyatı, Terminologiya məsələləri, – 2016. №2, – s.74-79.
38. Aslanova, U.B. Frazeoloji metaforaların tədrisinə dair // Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri. Respublika elmi-praktik konfransının materialları. – Bakı: – 5-6 may, – 2016, – s.190-192.
39. Aslanova, U.B. Verbal frazeologizmlərin affirmativ-neqativ transformasiyası // Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpasının 25-ci ildönümünə həsr olunmuş “Müasir dilçiliyin aktual problemləri” Beynəlxalq elmi konfransın materialları. – Sumqayıt: – 24-25 noyabr, – 2016, – s.22-23.
40. Aslanova, U.B. Privativ frazeologizmlərin sabitlik əlaməti haqqında // “Ağamusa Axundov və Azərbaycan filologiyası” Beynəlxalq Elmi konfransının materialları. – Bakı: “Elm” nəşriyyatı, – 24-25 aprel, – 2017, – s.373-378.
41. Aslanova, U.B. Verbal frazeologizmlərin affirmativ-neqativ transformasiyası // – Bakı: BDU, Dil və Ədəbiyyat Beynəlxalq Elmi-nəzəri jurnal, – 2018. № 3(107). – s.38-43.
42. Aslanova, U.B. Alman və Azərbaycan dillərində privativ paremlər haqqında // – Bakı: ADU, Dil və ədəbiyyat, – 2019. №1, – s.27-35.
43. Aslanova, U.B. Privativ evfemizmlərin semantik xüsusiyyətləri // – Bakı: “Zəngəzurda” nəşriyyatı, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Tədqiqlər, – 2021. №3, – s.8-14.
44. Aslanova, U.B. Privativ frazeologizmlərin funksional üslublarda tətbiqi // International Scientific Symposium “flag once raised will never fall again!”, dedicated to the 140th anniversary of the founder of the Azerbaijan Democratic

Republic Mammad Amin Rasulzadeh. Proceedings Book. – Kars/Türkiye: – 27th of January, – 2024. – p.185-193.

45. Aşıq Alı. Şeirlər / Aşıq Alı. – Bakı: Yazıçı, – 1982. – 141 s.
46. Aşıq Ələsgər. / Aşıq Ələsgər. Birinci kitab – Bakı: Elm, – 1972. – 326 s.
47. Aşıq Ələsgər. / Aşıq Ələsgər. İkinci kitab – Bakı: Elm, – 1972. – 326 s.
48. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti / Ə.Orucovun rəhbərliyi və ümumi redaktəsi ilə. – I cild. – Bakı: “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, – 2006. – 740 s.
49. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti / Ə.Orucovun rəhbərliyi və ümumi redaktəsi ilə. – II cild. – Bakı: “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, – 2006. – 790 s.
50. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti / Ə.Orucovun rəhbərliyi və ümumi redaktəsi ilə. – III cild. – Bakı: “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, – 2006. – 670 s.
51. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti / Ə.Orucovun rəhbərliyi və ümumi redaktəsi ilə. – IV cild. – Bakı: “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, – 2006. – 708 s.
52. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti / – Bakı: Az SSRİ EA Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutu, – 1960. – 620 s.
53. Azərbaycanca-rusca frazeologiya lüğəti / – Bakı: Elm, – 1976. – 247 s.
54. “Azərbaycan” qəzeti / – Bakı:– 1995, – 25 may.
55. Babayev, A.M. Azərbaycan dilinin funksional üslubları / A.M.Babayev. – Bakı: “İşıq”, – 2001. – 258 s.
56. Babayev, A.M. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti / A.M.Babayev. – Bakı: “Gənclik”, – 2015. – 572 s.
57. Babayev, Ə. N.Hikmət / Ə.Babayev. – Bakı: Universitet nəşriyyatı, – 1991. – 133 s.
58. Baxşiyev, H.H. Sabit söz birləşmələri və izahlı frazeoloji lüğətlərin tərtibi prinsipləri / H.H.Baxşiyev. – Bakı: “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, – 2002. – 63 s.
59. Bayramov, B. Qaşsız üzük / B.Bayramov. – Bakı: Azərnəşr, – 1977. – 402 s.
60. Bayramov, H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları / H.A.Bayramov. – Bakı: “Maarif”, – 1978. – 174 s.
61. Cavid, H. Dram əsərləri / H.Cavid. – Bakı: Azərnəşr, – 1975. – 561 s.

62. Cəfərov, S.Ə. Müasir Azərbaycan dili. Leksika / S.Ə.Cəfərov. – Bakı: “Şərq-Qərb”, – 2007. – 191 s.
63. Cəlal, M. Dirilən adam / M.Cəlal. – Bakı: Yazıçı, – 1978. – 414 s.
64. Dəmirçizadə, Ə.M. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi / Ə.M.Dəmirçizadə. – Bakı: “Maarif”, – 1979. – 268 s.
65. Eyvazlı, F. Qaçaq Kərəm / F.Eyvazlı. – Bakı: Yazıçı, – 1987. – 416 s.
66. Əlizadə, Z.Ə. Azərbaycan atalar sözü və zərb məsəllərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri / Z.Ə.Əlizadə. – Bakı: “ADU nəşriyyatı”, – 1980. – 106 s.
67. Füzuli, M. Leyli və Məcnun / M.Füzuli. – Bakı: Gənclik, – 1977. – 210 s.
68. Hacıbəyov, Ü. Ordan-burdan / Ü.Hacıbəyov. – Bakı: Yazıçı, – 1981. – 205 s.
69. Hacıyeva, Ə.H. İngilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeologiyanın əsasları / Ə.H.Hacıyeva. – Bakı: “Nurlan”, – 2008. – 273 s.
70. Hacızadə, Ə. Ayrılığın sonu yoxmuş / Ə.Hacızadə. – Bakı: Gənclik, – 1983. – 432 s.
71. Haqverdiyev, Ə. Seçilmiş əsərləri [II cilddə] / Ə.Haqverdiyev. – I cild. – Bakı: Azərnəşr, – 1971. – 549 s.
72. Həkimov, M.İ. Xalqımızın deyimləri və duyumları / M.İ.Həkimov. – Bakı: “Maarif”, – 1986. – 388 s.
73. Həsənov, H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası / H.Ə.Həsənov. – Bakı: “Maarif”, – 1988. – 306 s.
74. Hüseynzadə, M.H. Müasir Azərbaycan dili / M.H.Hüseynzadə. – Bakı: “Şərq-Qərb”, – 2007. – 279 s.
75. İbrahimov, M. Seçilmiş əsərləri / M.İbrahimov. – Bakı: Azərnəşr, – 1954. – II cild. – 323 s.
76. Kaşğari, M. Divanü Lüğat-it Türk [4 cilddə] / M.Kaşğari. Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əsgər. – Bakı: “Ozan”, – 2006. – I cild. – 512 s.
77. Kərimzadə, F. Çaldıran döyüşü / F.Kərimzadə. – Bakı: Yazıçı, – 1987. – 301 s.
78. Koseriu, E. Ümumi dilçiliyə giriş / E.Koseriu. Alman dilindən tərcümə edən F.Y.Veysəlli. – Bakı: “Mütərcim”, – 2006. – 252 s.

79. Qurbanlı, Ç.H. Alman pəremlərinin Azərbaycan dilinə transformasiya problemləri // – Bakı: Elmi Xəbərlər. “ADU nəşriyyatı”, – 2004. №3, – s.53-71.
80. Qurbanov, A.M. Ümumi dilçilik [2 cilddə] / A.M.Qurbanov. – II cild. – Bakı: “Elm”, – 2011. – 532 s.
81. Mahmudova, Q.Ç. Türk dillərinin frazeologiyası / Q.Ç.Mahmudova. – Bakı: “Nurlan”, – 2009. – 294 s.
82. Məmməd, A. Seçilmiş əsərləri / A.Məmməd. – Bakı: Avrasiya press, – 2006. – 318 s.
83. Məmmədov A.Y. Dilçiliyin müasir problemləri / A.Y.Məmmədov. – Bakı: “ADU nəşriyyatı”, – 2008. – 90 s.
84. Mirzəliyeva, M.M. Türk dillərinin frazeologiyası / M.M.Mirzəliyeva. – Bakı: “Nurlan”, – 2009. – 220 s.
85. Murtuzayev, S.N. M.F.Axundovun komediyalarının frazeologiyası / S.N.Murtuzayev. – Bakı: “Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı”, – 1958. – 80 s.
86. Musayev, Q.İ. Seçilmiş əsərləri / Q.İ.Musayev. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. – 1978. – 378 s.
87. Ordubadi, M.S. Gizli bakı / M.S.Ordubadi. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – 1972. – 294 s.
88. Rəhman, S. Seçilmiş əsərləri. Saçlı [IV cilddə] / S.Rəhman. – I cild. – Bakı: Azərnəşr, – 1968. – 595 s.
89. Rəhman, S. Seçilmiş əsərləri [IV cilddə] / S.Rəhman. – IV cild. – Bakı: Azərnəşr, – 1977. – 409 s.
90. Rusca-Azərbaycanca lüğət. Русско-азербайджанский словарь: А-К [3 cilddə] / Ə.Ə.Orucovun redaktəsi ilə. – I cild. – Bakı: Maarif, – 1982. – 605 s.
91. Rusca-Azərbaycanca lüğət. Русско-азербайджанский словарь. Л-П [3 cilddə] / Ə.Ə.Orucovun redaktəsi ilə. – II cild. – Bakı: Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, – 1983. – 712 s.
92. Rusca-Azərbaycanca lüğət. Русско-азербайджанский словарь. Р-Я [3 cilddə] / Ə.Ə.Orucovun redaktəsi ilə. – III cild. – Bakı: Gənclik, – 1983. – 555 s.
93. “Respublika” qəzeti / – Bakı: – 2007, – 17 mart.

94. “Respublika” qəzeti / – Bakı: – 2008, – 29 aprel.
95. Sabir, M.Ə. Hophopnamə /M.Ə.Sabir. – Bakı: Yazıçı, – 1980. – 557 s.
96. Salayeva, F. XX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan dilçiliyində frazeologiya nəzəriyyəsinin inkişafı: / filol. üzrə fəls. dok-ru dis... / – Bakı, Bakı Slavyan Un-ti, 2017. – 147 s.
97. Seyidbəyli, H. Cəbhədən-cəbhəyə / H.Seyidbəyli. – Bakı: Yazıçı, – 1979. – 555 s.
98. Seyidov, Y.M. Azərbaycan dilinin qrammatikası / Y.M.Seyidov. – Bakı: “Bakı Dövlət Universiteti”, – 2011. – 367 s.
99. Şəhriyar, M. Seçilmiş əsərləri / M.Şəhriyar. – Bakı: “AVRASIYA PRESS”, – 2005. – 480 s.
100. Şıxlı, İ. Seçilmiş əsərləri [II cildə] / İ.Şıxlı. – I cild. – Bakı: “Şərq-Qərb”, – 2005. – 405 s.
101. Vahabzadə, B. Seçilmiş əsərləri [II cildə] / B.Vahabzadə. – I cild. – Bakı: Azərnəşr, – 1974. – 383 s.
102. Vahid, Ə. Seçilmiş əsərləri / Ə.Vahid. – Bakı: Azərnəşr, – 1975. – 519 s.
103. Veysəlli, F.Y. Dil / F.Y.Veysəlli. – Bakı: “Təhsil” NMP, – 2007. – 298 s.
104. Vəliyev, Ə. Əsərləri [IX cildə] / Ə.Vəliyev. – I cild. – Bakı: Azərnəşr, – 1968. – 474 s.
105. Vəliyeva, N.G. Frazeoloji birləşmələrin müqayisəli linqvistik təhlili / N.G.Vəliyeva. – Bakı: “Ünsiyyət”, – 2001. – 218 s.
106. Vəzirov, H. Seçilmiş əsərləri / H.Vəzirov. – Bakı: Maarif, – 1976. – 174 s.
107. Vurğun, S. Əsərləri [IV cildə] / S.Vurğun. – IV cild. – Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, – 1963. – 382 s.
108. Vurğun, S. Əsərləri. Seçilmiş dram əsərləri və poemaları [IV cildə] / S.Vurğun. – I cild. – Bakı: Azərnəşr, – 1974. – 494 s.
109. Yadigar, F.V. German dilçiliyinə giriş / F.V.Yadigar. – Bakı: “Təhsil” NPM, – 2003. – 408 s.
110. Yunusov, D.N. Mürəkkəb sintaktik vahidlərdə konstantlıq və variativlik / D.N.Yunusov. – Bakı: “E.L.” nəşriyyat və poliqrafiya şirkəti MMC, – 2008. – 162 s.

111. Zakir, Q. Qoşmalar / Q.Zakir. – Bakı: Gənclik, – 1983. – 80 s.

Rus dilində:

112. Аволиани Ю.Ю. Некоторые вопросы глагольной фразеологии курдского языка // – Самарканд: Труды Самаркандского университета. – 1961. – с.98-103.

113. Алекперов, А.К. Сложные глаголы в современном азербайджанском языке: / Автореф. дис... канд. филол. наук. / – Баку, 1961. – 23 с.

114. Алиев, К.Ю. Стилистические особенности фразеология в художественной литературе: / Автореф. дис. ... канд. филол. наук. / – Баку, 1966. – 18 с.

115. Амиров А. Т. ИмPLICITное отрицание в современном английском языке: / Автореф. дис... канд. филол. наук. / – Москва, 1981. – 32 с.

116. Амосова, Н.Н. Основы английской фразеологии / Н.Н.Амосова. – Ленинград: Изд-во Ленинг. ун-та, – 1963. – 208 с.

117. Андразасшвили, М. Г. Функционально-семантическая категория отрицания в современном немецком литературном языке: / Автореф. дис. ..канд. филол. наук. / – Тбилиси, 1984. – 22 с.

118. Андреева, И.В. Грамматическая категория отрицания и ее стилистические потенция в современном английском языке: / Автореф. дис. ...док. филол. наук. / – Москва, 1974. – 33 с.

119. Аничков, И.Е. Идиоматика идиом и идиоматика идиоматизмов // – Москва-Ленинград: Вопросы фразеологии. Исследование и материалы. Наука, – 1964. – с.17-31.

120. Асланова, У.Б. Привативные фразеологизмы как средства имPLICITного выражения отрицания // Materialele Colocviului Ştiinţifico-Practic. “Rolul Limbilor Straine in Contextul European” – Chişinău: Centrul Editorial-Poligrafic al USM, – 22 aprilie, – 2010, – s.10-15.

121. Асланова, У.Б. Функционально-семантическая классификация фразеологических негативов // – Алматы: Әl-Farabi atındağı kazak Ülttik Universiteti.

- Казахский национальный университет имени Аль-Фараби. Хабаршы Вестник. Серия филологическая. – 2011. №2(132), – s.53-57.
122. Асланова, У.Б. Привативный характер идиом и крылатых слов // Материалы международной научно-практической конференции “Полиязычное образование как основное условие интегрирования в мировое образовательное сообщество: опыт и внедрение” – Алматы: “Үлағат”, – 11 апреля, – 2014, – s.145-151.
123. Асланова, У.Б. Семантический анализ привативных компаративов в немецком и азербайджанском языках // Актуальные проблемы и достижения в гуманитарных науках. Сборник научных трудов по итогам международной научно-практической конференции. – Самара: – 7 апреля, – 2015, Вып. II, – с.83-87.
124. Асланова, У.Б. Стилистические особенности привативных фразеологизмов // – Москва: ФГБОУ ВО МГЛУ, Вестник МГЛУ. Гуманитарные науки, – 2017. Вып. 10(783), – с.11-23.
125. Архангельский, В.Л. Устойчивые фразы в современном русском языке // – Ростов на Дону: Основы теории устойчивых фраз и проблемы общей фразеологии. Просвещение, – 1964. – с.136-147.
126. Ахманова, О.С. Очерки по общей и русской лексикологии / О.С.Ахманова. – Москва: Едиториал УРСС, – 1957. – с.34.
127. Ахунзяков, Г.К. О классификации фразеологических единиц татарского языка // – Баку: Вопросы фразеологии и составления фразеологического словаря. – 1968. – с.107-116.
128. Бабаева, М.Т. Термины брачного родства в немецком и еаджиском языках: / Автореф. дис... канд. филол. наук. / – Баку, 1990. – 21 с.
129. Бабкин А.М. Русская фразеология, её развитие, источники и лексикографическая разработка: / Автореф.дис. ... док.филол.наук. / – Ленинград: Наука, – 1968. – 26 с.
130. Балли, Ш. Французская стилистика / Ш.Балли. – Москва: Просвещение, – 1961. – 394 с.

131. Бондаренко, В.Н. Отрицание как логико-грамматическая категория / В.Н.Бондаренко. – Москва: Наука, – 1983. – 212 с.
132. Бурмистрович, А. Крылатые слова и афоризмы русских писателей и проблема их перевода на болгарский язык // Болгарская русистика, №5, – с.11-16.
133. Велиева, Н.Ч. Структурно-семантические особенности словосочетаний в современном английском языке: Учебное пособие / Н.Ч.Велиева. – Баку: Ünsiyuət, – 2001. – 61 с.
134. Виноградов, В.В. Основание понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины // – Москва: Изд-во Мос. уни-та, Избранные труды по русской лексикологии и лексикографии.– 1946. – с.45-69.
135. Гаврин, С.Г. Изучение фразеологии в русском языке в школе / С.Г.Гаврин. – Москва: Издательство мин. РСФСР, – 1963. – 213 с.
136. Гайкашвили, А.А. Вопросы грузинской фразеологии: / Автореф. дис.... канд. филол. наук. / – Тбилиси, 1962. – 19 с.
137. Гальперин, И.Р. Очерки по стилистике английского языка / И.Р.Гальперин. – Москва: Изд. лит. на иност. яз., – 1958. – 459 с.
138. Гусейнзаде, А.Г. Крылатые слова / А.Г.Гусейнзаде. – Баку: – 1984. – 207 с.
139. Гусейнов, Ф.Г. Фразеологическая валентность лексических единиц // – Баку: Уч.записки АГУ. Серия литературы и языка. – 1966. №5, – с.32-40.
140. Добровольский, Д.О. К основам структурно-типологического анализа фразеологии Функциональная семантика: пропозициональные структуры и модальность // – Москва: АН СССР, Ин-т языкознания.– 1988. – с.109-116.
141. Добровольский, Д.О. Основы структурно-типологического анализа фразеологии современных германских языков: / Автореф. дис. ... док. филол. наук. / – Москва, 1990. – 41 с.
142. Дубинский И.В. Приемы использования фразеологических единиц в речи: / Автореф. дис.... канд. филол. наук. / – Баку, 1964. – 24 с.
143. Зульфугарова, Ф.И. Идиоматические выражения в персидском языке: / Автореф. дис.... канд. филол. наук. / – Баку, 1964. – 19 с.

144. Кодухов, В.И. Введение в языкознание / В.И.Кодухов. – Москва: Просвещение, – 1979. – 186 с.
145. Кожин, А.Н. Некоторые вопросы русской фразеологии // – Москва: Русский язык в школе.– 1969. №3, – с.16-23.
146. Колшанский, Г.В. О природе контекста // ВЯ, – Москва: – 1959. №4, с.159.
147. Кривонос, А.Т. Способы выражения отрицания в немецкой диалогической речи // – Москва: Иностранные языки в школе.– 1983. №5, – с.7-13.
148. Кулиев, Г.К. Семантика глаголов в тюркских языках / Г.К.Кулиев. – Баку: Элм, – 1998. – 47 с.
149. Кулинич, М.А. Отрицание в системе словообразования современного английского языка: / Автореф.дис.... канд. филол. наук. / – Москва: – 1978. – 23 с.
150. Куманичкина, Л.Ф. Средства выражения негативного значения в словац, регулярность их употребления и продуктивность // – Москва: Ученые записки. Т.475. Вопросы немецкой филологии. Типография ТАСС, – 1971. – с.135-145.
151. Кунин, А.В. Основные понятия английской фразеологии как лингвистической дисциплины / А.В.Кунин. – Москва: ГИС, – 1964. – 28 с.
152. Курбанов, Ч.Г. Диапазон лексических вариантов во фразеологии: / Автореф. дис.... канд. филол. наук. / – Тбилиси, 1980. – 24 с.
153. Мамедов, И.А. Методика обучения глагольным фразеологическим единиц немецкого языка на начальном этапе языкового вуза: / Автореф.дис.... канд.пед.наук. / – Москва, 1985. – 16 с.
154. Мокиенко, В.М. Славянская фразеология / В.М.Мокиенко. – Москва: Высшая школа, – 1980. – 207 с.
155. Молотков, А.И. Основы фразеологии русского языка / А.И.Молотков. – Ленинград: Наука, – 1977. – 268 с.
156. Мордвилко, А.П. Очерки по русской фразеологии / А.П.Мордвилко. – Москва: Просвещение, – 1964. – 132 с.

157. Муратов, С.Н. Устойчивые словосочетания в тюркских языках / С.Н.Муратов. – Москва: Наука, – 1961. – 127 с.
158. Немецко-русский фразеологический словарь / Составители: Л.Е.Бинович, Н.Н.Гришин). под редакцией Р.Клаппенбах и К.Агрикола. – Москва: Русский язык, – 1975. – 656 с.
159. Новиков, Е.А. К проблеме лексических отрицаний в современном немецком языке // – Москва: Вопросы лексики, грамматики и фонетики немецкого языка. Издательство Московского ордена Трудового Красного Знамени Государственного Института имени В.И.Ленина, – 1974. – с.138-152.
160. Ожегов, С.И. О структуре фразеологии // – Москва: Лексикографический сборник, вып. II, Высшая школа, – 1957. – с.29-54.
161. Поливанов, Е.Д. Русский язык сегодняшнего дня // – Ленинград: Книга четвертая. Государственное издательство, – 1928. – с.34-36.
162. Рагимзаде, Н.Р. Идиоматические выражения азербайджанского языка: / Автореф. дис. ... канд. филол. наук. / – Тбилиси: – 1967. – 21 с.
163. Рагимов, Г.А. Сопоставительное исследование английских и азербайджанских глагольных фразеологических единиц по конкретной реализации их валентности в речи: / Автореф. дис. канд. филол. наук. / – Тбилиси, 1968. – 21 с.
164. Рахштейн, А.Д. Сопоставительный анализ немецкой и русской фразеологии / А.Д.Рахштейн. – Москва: Высшая школа, – 1980. – 143 с.
165. Реформатский, А.А. Введение в языкознание / А.А.Реформатский. – Москва: Наука, – 1947. – 146 с.
166. Ризаева, З.М. Фразеологические единицы со структурой предложения в русском языке: / Автореф. дис.... канд. филол. наук. / – Нальчик, 1988. – 20 с.
167. Ройзензон, Л.И. Материалы к общей библиографии по вопросам фразеологии. Вопросы фразеологии. / Л.И.Ройзензон.– Ташкент: Наука, – 1965. – 246 с.

168. Смирницкий, А.И. Лексикология английского языка / А.И.Смирницкий. – Москва: Изд.лит. на иностр. яз., – 1956. – 230 с.
169. Тагиев, М.Т. Глагольная фразеология современного русского языка. Опыт исследования фразеологических единиц по окружению / М.Т.Тагиев. – Баку: Маариф, – 1966. – 239 с.
170. Тагиева, Х.М. Крылатые слова в азербайджанском языке: / Автореф. дис.... канд. филол. наук. / – Баку, 1992. – 24 с.
171. Филичева, Н.И. Структура словосочетание и синтаксическое поле // Вестник МГУ. Филология, вып. 3, – 1971. – с.58-75.
172. Хатунцева, Е.Е. О некоторых вопросах изучения русской фразеологии в национальной школе // Русский язык в нерусской школе, – 1969. №1, – с.84-89.
173. Черданцева, Т.З. Образы языка // – Москва: Междунар. отношения, – 1977. – с.54-57.
174. Шанский, Н.М. Фразеология современного русского языка / Н.М.Шанский. – Москва: Высшая школа, – 1985. – 160 с.
175. Якобсон, Р. Типологические исследования и их вклад в сравнительно-историческое языкознание // – Москва: Новое в лингвистике, вып. III,– 1963. – с.95-105.
176. Яковлевская, А.В. Понятие фразематики. Современного русского литературного языка / А.В.Яковлевская. – Куйбышев: КГУ, – 1958. – 138 с.
177. Ярцева, В.Н. Принципы типологического исследования родственных и неродственных языков // Проблемы языкознания. – Москва: Наука, – 1967. – с.5-57.

İngilis dilində:

178. Aslanova, U.B. Structural-Semantic Features of Negative Phraseologisms in German and Azerbaijani Languages // – Cumberland RI USA, International Journal of Arts & Sciences. – 2011. Vol.4, No.18, – S.311-323.

179. Aslanova, U.B. Semantic classification of verbal phraseological privatives in German and Azerbaijani Languages // – Baku: Journal of Qafqaz University. Philology and an International Journal, – 2013. Vol. 1, No 1, – s.3-10.
180. Aslanova, U.B. Semantic classification of negative frazeologisms in German and Azerbaijani languages and their negative-positive transformation // – Conrado: Revista pedagogica de la Universidad de Cienfuegos, “Formación e información por un desarrollo sostenible”, – 2022. Vol. 18, No 85, Marzo-Aril, – p.316-325.
181. Aslanova, U.B. Comparative study of the descriptive model of privative phraseological pairs // – Бишкек, Кыргызстан: Издание Международного университета «Ала-Тоо». Министерство Образования и Науки Кыргызской Республики, Alatoo Academic Studies (Научный журнал), – 2023. №2, – p.365-372.

Alman dilində:

182. Abraham, U. Geschichte und Systematik der Rede vom Stil in der Deutschdidaktik // – Tübingen: Max Niemeyer Verlag. – 1996. – s.25-47.
183. Admoni, W. Der deutsche Sprachbau / W.Admoni. – Leningrad: Staatsverlag für Lehrbücher und Pädagogik, – 1972. – 312 S.
184. Agel, V. Abgrenzung von Phraseologismen in einem historischen Text. Einige Indizien als Ergebnis einer historischen Valenzuntersuchung // Hessky, R. (Hg.) – Heidelberg: Julius Gross Verlag, – 1988. – s.26-38.
185. Agricola, E. Semantische Relationen im Text und im System / 3. Aufl. Halle (Saale): Erich Schmidt Verlag, – 1975. – 128 S.
186. Althaus, H.P. Lexikon der Germanistischen Linguistik / H.P.Althaus, H.Henne, H.E.Wiegand. 2., vollständig neu bearbeitete und erweiterte Auflage – Tübingen: Max Niemeyer Verlag, – 1980. – 643 S.
187. Arends, F. Wirkendes Wort. Negation und Rede. Deutsches Sprachschaffen in Lehre und Leben. 11. Jahrgang / F.Arends, K.Derleth, H.Moser, R.Wolfdietrich, L.Weisgerber. – Düsseldorf: Pädagogischer Verlag Schwann, – 1961. – 383 S.

188. Aristoteles Analytica Priora 52a. 25 ff., nach Kienzle B., Negation und Praxis / – Freiburg: Fillibach Verlag, – 1974. – 113 S.
189. Aslanova, U.B. Zur Übermittlung der deutschen Phraseologismen im Unterricht // – Bakı: AMEA. Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Tədqiqələr, – 2002. №3, – s.26-34.
190. Aslanova, U.B. Tierbezeichnung für Personen in Redensarten // “Elmi-mədəni tərəqqi və qadın” konfransının materialları. AMEA. – Bakı: “Elm” nəşriyyatı, – 2003, – s.133-143.
191. Aslanova, U.B. Schillers Aphorismen und die Gegenwart // – Bakı: “Mütərcim” nəşriyyatı, ADU, “Elmi Xəbərlər”, – 2007. №2, – s.59-62.
192. Aslanova, U.B. Gesprächsspezifische Phraseologismen // – Bakı: “ADU” nəşriyyatı, “Dil və ədəbiyyat”, – 2008. №1(5), – s.78-82.
193. Aslanova, U.B. Das Schilfrohr von Anna Seghers-eine Lesart aus Aserbaidshan // – Berlin: Argonautenschiff Jahrbuch der Anna Seghers Gesellschaft Berlin und Mainz E.V. Aufbau Verlag GmbH&Co. KG, – 2010. №19, – s.326-337.
194. Aslanova, U.B. Lernschwierigkeiten aserbaidshanischsprachiger DaF-Studierender beim Erwerb von Phraseologismen // Avicenna. Deutsch-Usbekische Gesellschaft. Printed in Freiburg i.Br. – Deutschland– Freiburg: – Heft 4, Jahrgang, – 2011, – s.39-50.
195. Aslanova, U.B. Zu struktur-semantischen Eigenheiten der negativen Phraseoloismen im Deutschen und im Aserbaidshanischen // Олмоншунослик ватармашуносликнинг долзарб муаммолари. Илмий-амалий конференция материаллери. – Тошкент: – 20-21 май, – 2011, – s.58-64.
196. Aslanova, U.B. Zur nego-positive Variation von phraseologischen Euphemismen im Deutschen und im Aserbaidshanischen // Материалы IV международного форума “Сохранение и развитие языков и культур. Германистика сегодня”. – Казань: – 14-16 октября, – 2015, – s.17-21.
197. Baranov, A., Dobrovolsky D.O. Kognitive Modellierung in der Phraseologie: Zum Problem der aktuellen Bedeutungen // In: Bes 10. – Tübingen: Stauffenburg Verlag Brigitte Narr GmbH, – 1991. – s.112-123.

198. Barz, I. Primäre und sekundäre Phraseologisierung // Fleischer W. (Hg.) Studien zur deutschen Gegenwartssprache. LS/ZISW, A, 123. – Berlin: Erich Schmidt Verlag GmbH & Co., – 1985. – s.119-140.
199. Barz, I. Probleme der phraseologischen Modifikation // In: DaF 23, – Leipzig: VEB Bibliographisches Institut, – 1986. – s.321-326
200. Barz, I. Phraseologische Varianten // Begriff und Probleme / Földes C. (Hg.), Deutsche Phraseologie in Sprachsystem und Sprachwendung, – Wien: Edition Praesens, – 1992. – s.25-47.
201. Behagel, O. Die Verneinung zur Zeitschrift des Deutschen Sprachvereins // Reihe 5. Hefte 38-40, – 1918. – s.222-252.
202. Bieler, M. Der Mädchenkrieg / M.Bieler. – Hamburg. – 1975. – 84 S.
203. Bierwisch, M. Grammatik des deutschen Verbs. Studia Grammatica II, 2. Auflage / M.Bierwisch. – Berlin: Akademie Verlag, – 1965. – 222 S.
204. Borbely, M. Phraseologische Spiele mit Sprichwörtern // In: Hessky R. (Hg.) – Budapest: Grafo-Bilbao, – 1988. – s.50-68.
205. Borchardt, W. Die sprichwörtlichen Redensarten im deutschen Volksmund nach Sinn und Ursprung erläutert. 7. Auflage, neu bearb. von A.Schirmer / W.Borchardt, G.Wustmann, G.Schloppe. – Leipzig: Peter Lang Europäischer Verlag der Wissenschaften, – 1954. – 539 S.
206. Bratu, T. Die Stellung der Negation “nicht”im Neuhochdeutschen // In: Zeitschrift für deutsche Philologie, Bd. 65/1. – 1980. – s.1-17.
207. Brecht, B. Drei Groschen. Roman / B.Brecht. Beinbek: rororo 263/264, – 1961. – 304 S.
208. Brockhaus Enzyklopädie. Bd. 21, völlig neu bearbeitete Auflage / Leipzig-Mannheim: VEB Bibliographisches Institut, – 2006. – 2768 S.
209. Brockhaus Enzyklopädie. Bd. 30, völligbearbeitete Aufl / – Mannheim: F.A.Brockhaus, 2006. – s.1126.
210. Buhofer, A. Der Spracherwerb von phraseologischen Wortverbindungen. Eine psycholinguistische Untersuchung an schweizerdeutschem Material / A.Buhofer. – Freienfeild-Stuttgart: Sagner Verlag, – 1980. – 320 S.

211. Burger, H. Phraseologie und gesprochene Sprache // In: Standard und Dialekt. Studien zur gesprochenen und geschriebenen Gegenwartssprache. Festschr. f. H.Rupp zum 60. Geburtstag. – Bern-München: Hueber Verlag, – 1979. – s.89-104.
212. Burger, H. Handbuch der Phraseologie / H.Burger, A.Buhofer, A.Sialm. – Berlin-New York: de Gruyter, – 1982. – 271 S.
213. Burger, H. Aktuelle Probleme der Phraseologie // Symposium 27.-29.9.1984 in Zürich. Bern-Frankfurt am Main – New York-Paris: Peter Lang Europäischer Verlag der Wissenschaften, – 1987. – s.2018-2026.
214. Burger, H. Phraseologie und Intertextualität // In: Europas 90. Akten der internationalen Tagung zur germanistischen Phraseologieforschung. Aske-Schweden: 12-15 Juni 1990. – Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, – 1991. – s.13-27.
215. Burger, H. Phraseologie und Metaphorik // In: Weigand E. Hundsnurscher F. (Hg.) 1996. Proceedings of the International Conference on Lexicology and Lexical Semantics. Münster, september 13-15, 1994. Vol. Section Papers. – Tübingen: Günter Narr Verlag, – 1996. – s.167-178.
216. Burger, H. Phraseologie: eine Einführung am Beispiel des Deutschen / H.Burger. – Berlin: Akademie Verlag, – 2007. – 240 S.
217. Burger, H. Phraseologie. Eine Einführung am Beispiel des Deutschen. Grundlagen der Germanistik. 5. neu bearbeitete Auflage / H.Burger. – Berlin: Erich Schmidt Verlag, – 2015. – 241 S.
218. Buchmann, G. Geflügelte Worte / G.Büchmann. 31. Aufl. durchges. von A.Grunow. – Berlin: Akademie Verlag, – 1964. XII, – 990 S.
219. Carmen, M.B. Beiträge zur Phraseologie aus textueller Sicht / M.B.Carmen. – Heidelberg: Julius Gross Verlag, – 2008. – 316 S.
220. Çernyševa, I.I. Die stilistische Leistungsfähigkeit einiger semantischer Kategorien der deutschen Phraseologie // In: Wissenschaftl. Studien des Päd. Instituts. – Leipzig: VEB Bibliographisches Institut, – 1971. – s.91-95.

221. Çernyševa I.I. Phraseologie // In: M.D.Stepanova, I.I.Çernyševa. Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache. 2. verbesserte Aufl. – Moskau: Verlag Hochschule, – 1986. – s.175-239.
222. Coulmas, F. Routine im Gespräch. Zur pragmatischen Fundierung der Idiomatik / F.Coulmas. – Wiesbaden: Akademische Verlagsgesellschaft Athenaion, – 1981 (Linguistische Forschungen 29). – 262 S.
223. Daniels, K. Text und autorenspezifische Phraseologismen, am Beispiel von Erich Kästners Roman “Fabian” // In: Korhonen I. (Hg.), – Finnland: Universität Oulu, – 1987. – s.207-219.
224. Danielsson, E. Der Bedeutung auf den Fersen. Studien zum muttersprachlichen Erwerb und zur semantischen Komplexität ausgewählter Phraseologismen im Deutschen / E.Danielsson. – Schweden: Studia Germanistica Uppsaliensia, – 2007. – 202 S.
225. Das Herkunftswörterbuch. Herausgegeben vom wissenschaftlichen Rat der Dudenredaktion, Band 7, / – Mannheim: Dudenverlag, – 2001. – 842 S.
226. Das große Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten. Lutz Röhrich Band 1, A bis Ham mit 292 Abbildungen / – Herder Freiburg-Basel-Wien: Verlag Herder Freiburg im Breisgau, – 1991. – 638 S.
227. Das große Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten. Lutz Röhrich Band 2, Han bis Sai mit 444 Abbildungen / – Herder Freiburg-Basel-Wien: Verlag Herder Freiburg im Breisgau, – 1992. – 1273 S.
228. Das große Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten. Lutz Röhrich Band 3, Sal bis Z mit 308 Abbildungen / – Herder Freiburg-Basel-Wien: Verlag Herder Freiburg im Breisgau, – 1992. – 1910 S.
229. Das Neue Testament und die Psalmen. Nach der Übersetzung Martin Luthers. - Deutsche Bibelgesellschaft. Stuttgart: Biblia- Druck, Hänssler Verlag, 1993, 1995. – 813 S.
230. Das Stilwörterbuch. Idiomatisches Deutsch. Herausgegeben vom wissenschaftlichen Rat der Dudenredaktion, Band 2 / – Mannheim: Dudenverlag, – 2001. – 979 S.

231. Davidou, A. Kontrastive Untersuchungen zur griechischen und deutschen Phraseologie. Mit einem zweisprachigen Lexikon somantischer Phraseologismen / A.Davidou. – Erlangen und Jena: Verlag Palm & Enke, – 2007. – 447 S.
232. “der Weg” jurnalı / – 1999. №27.
233. “der Weg” jurnalı / – 2001. №2.
234. “der Weg” jurnalı / – 2004. №2, №45.
235. “der Weg” jurnalı / – 2005. №48.
236. ” die Welt” jurnalı / – 2003. №4.
237. “Der Weg zum Ziel” jurnalı / – 1999. Ausgabe №27, 2/3.
238. “der Spiegel” jurnalı / – Berlin: – 2001. №3.
239. “der Spiegel” jurnalı / – Berlin: – 2002. №6.
240. Deutsche Kurzprosa unserer Zeit / – 1975. – 276 s.
241. Deutsche Redensarten. Herausgegeben von H.Griesbach und D.Schulz / – Berlin-München: Langenscheidt, – 2008. – 638 S.
242. Die Heilige Schrift, ins Deutsche übertragen von Naftali Herz Tur-Sinai / – Neuhausen- Stuttgart: Hänssler Verlag, – 1993. – 1436 S.
243. Dobrovol'skij, D.O. Textbildende Potenzen von Phraseologismen // In: Fleischer W. (Hg.) Textlinguistik und Stilistik. Beiträge zu Theorie und Methode / D.O.Dobrovol'skij. – Berlin: Erich Schmidt Verlag, – 1987. – s.69-85.
244. Dobrovol'sky D.O. Phraseologie. Zu einigen aktuellen Problemen der Phraseologie // In: R.Große, G.Lerchner, M.Schröder (Hg.): Beiträge zur Phraseologie-Wortbildung-Lexikologie. Festschrift für Wolfgang Fleischer zum 70. Geburtstag. Frankfurt am Main: Peter Lang Europäischer Verlag der Wissenschaften, – 1992. – s.29-36.
245. Dobrovol'skij D.O. Symbole in Sprache und Kultur. Studien aus kultursemiotischer Perspektive. Studien zur Phraeologie und Parömiologie / D.O.Dobrovol'skij, E.Piirainen. – Stuttgart: Sagner Verlag, – 1997. – 485 S.
246. Dobrovol'sky, D.O. Phraseologie aus kognitiver Perspektive: Sind die Idiom-Modifikationen regelgeleitet? // In: Journal of linguistic research 1. – Leipzig: Carl Winter. Universitätsverlag, – 1999. – s.51-68.

247. Donalies, E. Idiom, Phraseologismus oder Phrasem? Zum Oberbegriff eines Bereichs der Linguistik. // In: Zeitschrift für germanistische Linguistik 22, – 1994. – s.334-349.
248. Donalies, E. Basiswissen deutsche Phraseologie / E.Donalies. – Tübingen: Günter Narr Verlag, – 2009. – 126 S.
249. Dönhoff, M.G. Ostpreussen / M.G.Dönhoff. – Berlin: Siedler, – 1989. – 118 S.
250. Eckert, R. Aktuelle Probleme der Phraseologieforschung // In: Aktuelle Probleme der Phraseologie. – Leipzig: VEB Verlag Bibliographisches Institut, – 1976. – s.7-26.
251. Eckert, R. Studien zur historischen Phraseologie der slawischen Sprachen / R.Eckert. Slavische Beiträge 281. – München: Wilhelm Fink Verlag, – 1991. – 262 S.
252. Eismann, W., Grzybek P. Sprichwort, Sprichwörtliche Redensart und Phraseologismus: Vom Mythos der Untrennbarkeit. // In: C.Chlost, P.Grzybek, E.Piirainen (Hg.) – Essen: Schneider Verlag Hohengehren GmbH, – 1994. – s.89-132.
253. Erben, J. Abriß der deutschen Grammatik. 10. Aufl / J.Erben. – Berlin: Walter de Gruyter, – 1965. – 316 S.
254. Erne, N. Kellerkneipe und Elfenbeinturm / N.Erne. – Dresden: – 1986. – s.202.
255. Fallada, H. Damals bei uns Daheim / H.Fallada. – Moskau: – 1965. – 216 S.
256. Fallada, H. Jeder stribt für sich allein. Aufbau Verlag / H.Fallada. – Berlin-Weimar: – 1981. – 609 S.
257. Feilke, H. Überlegungen zu einer Theorie des “sympatischen” und “natürlichen” Meinens und Verstehens // Frankfurt am Main: Peter Lang Europäischer Verlag der Wissenschaften, – 1994. – s.119-146.
258. Feuchtwanger, L. Gesammelte Werke. Die Jüdin von Toledo / L.Feuchtwanger. Berlin und Weimar, – 1984. – 467 S.
259. Fix, U. Das Verhältnis von Syntax und Semantik im Wortgruppenlexem. Versuch einer objektivierten Klassifizierung und Definition des

- Wortgruppenlexems / U.Fix. Diss. A. – Leipzig: VEB Verlag Bibliographisches Institut, – 1971. – 214 S.
260. Fix, U. Ein Beitrag zum Verhältnis von Syntax und Semantik im Wortgruppenlexem // – Leipzig: VEB Verlag Bibliographisches Institut, – 1976. – 7-78 S.
261. Fix, U. Text und Stilanalyse unter den Aspekt der kommunikativen Ethik. Der Umgang mit den Griechischen Konversationsmaximen in dem Dialog “Das Ei” von Lorient // In: A.Feine, H.J.Siebert (Hg.) Beiträge zur Text und Stilanalyse. – Frankfurt/Main: Peter Lang, – 1996. – S.53-67.
262. Fleischer, W. Phraseologie der deutsche Gegenwartssprache. 1. Aufl / W.Fleischer. – Leipzig: VEB Verlag Bibliographisches Institut, – 1982. – 250 S.
263. Fleischer, W. Zur Bedeutungsbeschreibung von Phraseologismen // In: I.Schildt, D.Viehweger (Hg.). Analysen-Probleme-Vorschläge. LS/ZISW, A, 109. – Berlin: Erich Schmidt Verlag, – 1983. – s.187-206.
264. Fleischer, W. Phraseologismus und Sprichwort: lexikalische Einheit und Text. // In: Sandig B. (Hg.). – München: Wilhelm Fink Verlag, – 1994. – s.155-172.
265. Fleischer, W. Kommunikationsgeschichtliche Aspekte der Phraseologie. // In: V.Hertel, Barz I. (Hg.), – Leipzig: VEB Verlag Enzklopädie, – 1996. – s.283-297.
266. Fleischer, W. Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache. 2. durchgesehene und ergänzte Auflage / W.Fleischer. – Tübingen: Max Niemeyer Verlag, – 1997. – 299 S.
267. “Frankfurter Allgemeine” qəzeti / 17 Januar 1999.
268. “Frankfurter Allgemeine” qəzeti / 4. Juni, 2004.
269. Fremdwörterbuch. Bedeutung und Verwendung der Wörter im Satz. Herausgegeben vom wissenschaftlichen Rat der Dudenredaktion / – Mannheim: Dudenverlag, – 2002. – 318 S.
270. Földes, C. Über die somatischen Phraseologismen der deutschen, russischen und ungarischen Sprache. Versuch einer konfrontativen Analyse. // In:

- Germanistisches Jahrbuch DDR-UVR4. – Budapest: Grafo-Bilbao, – 1985. – s.18-40.
271. Földes, C. Deutsche Phraseologie kontrastiv: intra- und interlinguale Zugänge. Deutsch in Kontrast, Bd. 15. / C.Földes. – Heidelberg: Julius Gross Verlag, – 1996. – 221 S.
272. Földes, C. Phraseologismen als Gegenstand sprach- und kulturwissenschaftlicher Forschung. Akten der Europäischen Gesellschaft für Phraseologie (EUROPHRAS) und des Westfälischen Arbeitskreises “Phraseologie / Parömiologie” / C.Földes, J.Wirrer. – Loccum: Schneider Verlag hohengehren GmbH, – 2004. – 431 S.
273. Franz, C. “Verrat” dtv / C.Franz. – Verlagsgesellschaft: – 2001. – 208 S.
274. Friedrich, W. Moderne deutsche Idiomatik. Systematisches Wörterbuch mit Definitionen und Beispielen. 2. Auflage / W.Friedrich. – München: Max Hueber Verlag, – 1976. – 536 S.
275. Gautschi, T. Bildhafte Phraseologismen in der Nationalrats-Wahlpropaganda / T.Gautschi. – Heidelberg: Julius Gross Verlag, – 1982. – 224 S.
276. “Gelbe Ente” PDL, Fernsehsendung.
277. Geschichten (hekayə) / Tərtib edəni: Z.Əliyev. – Bakı: “Maarif” nəşriyyatı. – 1982.
278. Glaser, G. Geheimnis und Gewalt / G.Glaser. – Frankfurt: – 1956. – 192 S.
279. Gläser, R. Phraseologie der englischen Sprache / R.Gläser. – Leipzig: VEB Verlag Bibliographisches Institut, – 1986. – 201 S.
280. Glück, G. Deutsch und Umgangssprache / G.Glück. – Berlin: Erich Schmidt Verlag, – 1994. – 212 S.
281. Gottsched, J.Chr. Beobachtungen über den Gebrauch und Misbrauch vieler deutscher Wörter und Redensarten / J.Chr.Gottsched. – Strassburg und Leipzig: VEB Verlag Bibliographisches Institut, – 1955. – 405 S.
282. Göck, W. Manipulation durch Trivialisierung. // In: Rücktäschel, – 1992. – s.275-367.

283. Görner, H. Redensarten. Kleine Idiomatik der deutschen Gegenwartssprache / H.Görner. – Leipzig: VEB Verlag Bibliographisches Institut, – 1980. – 126 S.
284. Grasseger, H. Redensarten in der Fernsehwerbung. Zur Struktur und Modifikation von Idiomen in multimedialer Kommunikation. // In: Greciano G. – Strasbourg: Actes du Colloque International Klingenthal, – 1989. – s.141-154.
285. Greciano, G. Idiom und Text. Phraseologie Contrastive. // – Strasbourg: Actes du Colloque International Klingenthal, – 1989. – S.193-208.
286. Greciano, G. Idiom und sprachspielerische Textkonstitution. // In: Beiträge zur allgemeinen und germanistischen Phraseologieforschung. – Finnland: Universität Oulu, – 1997. – s.193-206.
287. Grimm, B. Märchen / B.Grimm. Inter Nationes IN. – Bonn: – 1998. – 140 S.
288. Grün, Max. Irrlicht und Feuer / Grün, Max. – Beinbek: rororo 916, – 1974. – 258 S.
289. Grzybek, P. Das Sprichwort im literarischen Text. // In: A.Sabban, Wirrer J. (Hg.) – Opladen: Westdeutscher Verlag, – 1991. – s.187-205.
290. Grzybek, P.Ch. Chlosta: Grundlagen der empirischen Sprichwortforschung // Yearbook of International Proverb Scholarship 10, University of Vermont, – 1993. – s.89-128.
291. Harald, B. Phraseologie: eine Einführung am Beispiel des Deutschen / B.Harald. – Berlin: Erich Schmidt Verlag, – 2007. – 240 S.
292. Harry, W. Wörterbuch deutscher sprichwörtlicher und phraseologischer Vergleiche / W.Harry. – Hamburg: Gorbach GmbH, – 2008. – 336 S.
293. Hartmann, D. Wortfeildstrukturen in regionalen Umgangssprachen und im Standart des Deutschen. // In: Lexical Structures and Language Use. Edited by Edda Weigand and Franz Hundsnurscher. – Tübingen: Max Niemeyer Verlag, – 1996. – s.65-75.
294. Hartung, W. Die Passivtransformation im Deutschen. // Studia Grammatica I, 2. Aufl., – Berlin: Walter de Gruyter, – 1965. – S. 90-114.
295. Hauff, W. Abenteuer aus dem Morgenland / W.Hauff. – Leipzig: – 1981. – 241 S.

296. Häusermann. Phraseologie. Hauptprobleme der deutschen Phraseologie auf der Basis sowjetischer Forschungsergebnisse. // Linguistische Arbeiten 47. – Mannheim: Brockhaus AG, Klabtdruck GmbH, – 1977. – 244 S.
297. Härtling. P. “Paul und das Hauskind” / P.Härtling. – Weinheim: Belz und Gelberg Verlag, – 2001. – 181 S.
298. Heim, P. Einmal Traumschiff und zurück / P.Heim. – Bayreuth: Hestia Verlag, – 1986. – 213 S.
299. Heine, H. Werke und Briefe / H.Heine. – Berlin: – 1980. – 564 S.
300. Heinemann, W. Phraseologismen mit neg-Konstituenten und Neg-Phraseologismen in der deutschen Sprache der Gegenwart. // In: Wissenschaftliche Zeitschrift Gesellschafts- und sprachwissenschaftliche Reihe 30/5. Karl-Marx-Universität. – Leipzig: VEB Verlag Bibliographisches Institut, – 1981. – s.470-477.
301. Heinemann, W. Negation und Negierung. Handlungstheoretische Aspekte einer linguistischen Kategorie / W.Heinemann. – Leipzig: VEB Verlag Enzyklopädie, – 1983. – 236 S.
302. Helbig, G. Die Negation / G.Helbig, M.Licken. – Leipzig: VEB Verlag Bibliographisches Institut, – 1975. – 72 S.
303. Heller, D. Idiomatik. // In: H.Althaus, Henne H. (Hg.) Lexikon der germanistischen Linguistik. 2. Auflage. – Tübingen: Günter Narr Verlag, – 1980. – s.180-186.
304. Henschel, H. Die Phraseologie der tschechischen Sprache. Ein Handbuch. / H.Henschel. – Frankfurt am Main-Berlin-Bern-New York-Paris-Wien: Peter Lang Europäischer Verlag der Wissenschaften, – 1993. – 346 S.
305. Hermann, L. Das zweite Gesicht / L.Hermann. – Düsseldorf: – 1965. – EA 1912. – 187 S.
306. Hessky, R. Sprach-und kulturspezifische Züge phraseologischer Vergleiche. // In: Greciano G. (Hg.) – Strasbourg: Actes du Colloque International Klingenthal, – 1989. – s.195-204.

307. Hessky, R. Zum kognitiven Ansatz in der Phraseologie. // In: Harras G. (Hg.) Kognitive und lexikalische Strukturen. – Berlin-New York: Walter de Gruyter, – 1995. – s.289-302.
308. Higi-Wydler, M. Zur Übersetzung von Idiomen. Eine Beschreibung und Klassifizierung deutscher Idiome und ihrer französischen Übersetzungen / M. Higi-Wydler. – Bern-Frankfurt am Main-New York-Paris: Peter Lang Europäischer Verlag der Wissenschaften, – 1989. – 146 S.
309. Hockert, Ch. Idiom Formation // In: For Roman Jakobson, – 1956. – s.222-229.
310. Höhler, G. Spielregeln für Sieger / G.Höhler. – Düsseldorf: – 1991. – 238 S.
311. Hsiu-chuan Chang. Chinesische und deutsche sprichwörtliche Redensarten / – Hamburg: Gorbach GmbH, – 2003. – 332 S.
312. Hünert-Hofmann, E. Phraseologismen in Dialekt und Umgangssprache / – Marburg: N.G.Elwert Verlag, – 1991. – 302 S.
313. Hyvärinen, I. Zur syntaktischen Negierbarkeit von finnischen Verbidiomen. // In: Korhonen (Hg.) Frankfurt am Main: Peter Lang Europäischer Verlag der Wissenschaften, – 1996. – s.81-97.
314. Isatschenko, A.V. Kontextbedingte Ellipse und Pronominalisierung im Deutschen. // Festschrift f. W.Steinnitz. – Berlin: Walter de Gruyter, – 1965. – s.163-174.
315. Jespersen, O. Negation in English and other languages / O.Jespersen. – Kobenhavn: – 1917. – 151 S.
316. Kafka, F. Das Schloss / F.Kafka. Frankfurt a. – Moskau: – 1958. - EA 1926. – S.
317. Kammer, G. Probleme bei der Übersetzung phraseologischer Einheiten aus dem Russischen ins Deutsche / G.Kammer. – München: Max Hueber Verlag, – 1985. – 223 S.
318. Kanceva, R. Negation, Negieren und Negierung im Deutschen und Bulgarischen. Eine konfrontative Untersuchung / R.Kanceva. – Leipzig: VEB Verlag Bibliographisches Institut, – 1982. – 260 S.
319. Kant, H. “Das Impressum” / H.Kant. – Berlin: Aufbau Verlaq, – 2011.

320. Kant, I. "Kritik der reinen Vernunft" // Die Zeitschrift für Deutschlernende "der Weg". Ausgabe №62(1), – 2009. – S.6-7.
321. Kästner, E. "Das doppelte Lottchen" / E.Kästner. Cecilie Dressler Verlag, Hamburg. Atrium Verlag, Zürich. – 176 S.
322. Keil, M. Wort für Wort. Repräsentation und Verarbeitung verbaler Phraseologismen (Phraseo-Lex) / M.Keil. – Tübingen: Max Niemeyer Verlag, – 1997. – 253 S.
323. Kersten, H. Leben / H.Kersten. Die 30 Erzählungen von Hermann Kersten, – 1962. – 534 S.
324. Kienzle, B. Negation und Praxis / B.Kienzle. – Freiburg: Fillibach Verlag, – 1974. – 226 S.
325. Kohlasse, W. Silvester mit Balzac und andere Erzählungen / W.Kohlasse. – Berlin: – 1979. – 172 S.
326. Koller, W. Redensarten. Linguistische Aspekte. Vorkommensanalysen. Sprachspiel / W.Koller. – Tübingen: Max Niemeyer Verlag, – 1977. – 229 S.
327. Koller, W. Phraseologismen als Übersetzungsproblem. // In: Sandig B. (Hg.). – Stuttgart-Weimar: Verlag J.B.Metzler, – 1994. – s.351-373.
328. Korhonen, J. Zur syntaktischen Negationskomponente in deutschen und finnischen Verbidiomen. // Phraseologie Contrastive. Collection Recherches Germaniques №2. – Strasbourg: Actes du Colloque International Klingental, 12-16 mai 1989. – s.253-263
329. Korhonen, J. Phraseologie und Wortbildung-Aspekte der Lexikonerweiterung. Finnische-deutsche sprachwissenschaftliche Konferenz, 5-6.Dezember/J.Korhonen. – Tübingen: Stauffenburg Verlag Brigitte Narr GmbH, – 1992. – 177 S.
330. Korhonen, J. (Hg.) Untersuchungen zur Phraseologie des Deutschen und anderer Sprachen: einzelsprachspezifisch-kontrastiv-vergleichend / Korhonen, J. (Hg.). Internationale Tagung in Turku 6-7.9 1991. – Frankfurt/M.-Berlin-Bern-New York-Paris-Wien: – 1992. – 218 S.
331. Korhonen, J. Studien zur Phraseologie des Deutschen und des Finnischen. // I-II. – Bochum: Oldenbourg- Schulbuchverlag GmbH, – 1996. – s.7-23.

332. Korouac, J. *Unterwegs / J.Korouac.* – Leipzig: – 1980. – 347 S.
333. Kramer, G. *Phraseologie und Aspekte der Sprachveränderung.* // In: *Aktuelle Probleme der Phraseologie.* – Leipzig: VEB Verlag Bibliographisches Institut, – 1976. – s.178-182.
334. Krohn, K. *Hand und Fuß. Eine kontrastive Analyse von Phraseologismen im Deutschen und Schwedischen / Svenskt Tryck, Surte.* – Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis, – 1994. – 125 S.
335. Kromann, H.-P. *Zur funktionalen Beschreibung von Kollokationen und Phraseologismen in Übersetzungswörterbüchern.* // In: Creciano G. (Hg.). – Strasbourg: Actes du Colloque International, – 1989. – s.265-271.
336. Kruschel, H. *Der Mann mit den vielen Namen / H.Kruschel.* – Berlin: – 1975. – 294 S.
337. Kunkel, K. *“Es springt ins Auge...” Phraseologismen und ihre Funktionen in einigen Textsorten fachgebundener Kommunikation der deutschen Gegenwartssprache.* // In: BES 10, – 1991. – s.72-111.
338. Kühn, P. *Pragmatische und lexikographische Beschreibung phraseologischer Einheiten: Phraseologismen und Routineformeln.* // In: *Studien zur neuhochdeutschen Lexikographie IV* Hg. von H.E.Wiegand. – Hildesheim-Zürich-New York: Peter Lang Europäischer Verlag der Wissenschaften, – 1984. – s.175-235.
339. Kühn, P. *Phraseologismen und ihr semantischer Mehrwert.* // In: *Sprache und Literatur in Wissenschaft und Unterricht* Jg. 16, H. 56. – 1985. – s.37-46.
340. Kühn, P. *Die Beschreibung von Routineformeln im allgemeinen einsprachigen Wörterbuch.* // In: F.Hausmann, H.Wiegand, Zgusta L. (Hg.). – Berlin-New York: Walter de Gruyter, – 1989. – s.830-835.
341. Kühn, P. *Pragmatische Phraseologie: Konsequenzen für die Phraseographie und Phraseodidaktik.* // In: Sandig B. (Hg.) – Bochum: Oldenbourg-Schulbuchverlag GmbH, – 1994. – s.411-428.
342. *Langenscheidts Großwörterbuch / Herausgegeben von D.Götz, G.Haensch, H.Wellmann.* – Berlin-München-Wien-Zürich-New York: – 2008. – 1253 S.

343. Lauchert, F. Sprichwörter und sprichwörtliche Redensarten bei P.Abraham a S.Clara. // In: Alemannia 20, 1892/1991, 213 ff.
344. Lehrbuch: Deutsch für Fortgeschrittene Ausländer / – Leipzig: – 1997. – 215 S.
345. Leisi, E. Der Wortinhalt. Seine Struktur im Deutschen und Englischen. Quelle & Meyer / E.Leisi. – Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, – 1967. – 135 S.
346. “Letter” jurnalı / – Bonn: – 2002. №1, №3.
347. “Letter” jurnalı / – Bonn: – 2004. №1, №2.
348. Lexikon der Germanistischen Linguistik. 2., vollständig neu bearbeitet und erweiterte Auflage. Studienausgabe IV. / – Tübingen: Günter Narr Verlag, – 1980. – 641 S.
349. Locker, E. Der sprachliche Ausdruck der Negation. // In: Rendiconti. Ci.Di. Lettere, 88, – Mailand: – 1956. – s.539-564.
350. Lopez, P. Der Tod und das Sterben in der deutschen und spanischen Phraseologie. // In: Phraseologie und Parömiologie. – Stuttgart: Ernst Klett Verlag, – 2003. – s.228-238.
351. Löffler, H. Die sprachliche Ironie – ein Problem der pragmatischen Textanalyse. // DS 2. – Leipzig: Peter Lang Europäischer Verlag der Wissenschaften, – 1975. – s.120-130.
352. Löns, H. “Der Wehrwolf” / H.Löns. – Jena: – 1939. – 118 S.
353. Lüger, H.-H. Satzwertige Phraseologismen. Eine pragmlinguistische Untersuchungen / H.-H.Lüger. – Wien: Edition Praesens, – 1999. – 304 S.
354. Mann, H. Im Schlaraffenland / H.Mann. – Berlin und Weimar: – 1980. – 156 S.
355. Mann, Th. Der Tod in Venedig. Erzählungen / Th.Mann. – Berlin und Weimar. – 1980. – 410 S.
356. Mann, Th. Buddenbrocks. Verfall einer Familie. 6. Auflage / Th.Mann. – Berlin: – 2006. – 274 S.
357. Maas, J. Der Fall Gouffe / J.Maas. – Büchergebilde: Gutenberg, – 1978. – 258 s.
358. Mattausch, H.-J. Zu einigen Problemen des Verhältnisses von Terminologie und Phraseologie im Russischen. // In: ZPSK30, – 1977. – s.274-279.
359. Menzel, R. Die Herren von Morgen / R.Menzel. – München: – 1963. – 192 S.

360. Meyers Enzyklopädisches Lexikon: in 25 Bänden, Band: 7, 9, 11. – Mannheim
Wien-Zürich: Bibliographisches Institut. – 1998. – 303 S.
361. Mieder, W. Sprichwörter im modernen Sprachgebrauch. // In: Muttersprache 85,
– 1975. – s.65-88.
362. Militz, H.-M. Phraseologische Wendungen in der sprachlichen Kommunikation.
// In: Sprachpflege 28, 1979. – s.230-232.
363. Militz, H.-M. Phraseologische Wendungen in literarischen Texten. // In:
Sprachpflege 29, – 1980. – s.99-101.
364. Mitschri, E. Idiomatiche attributive Wortverbindungen mit substantivischen
Kern in der deutschen Gegenwartssprache / Mitschri, E. Diss. A., – Leipzig:
Carl Winter Universitätsverlag, – 1999. – 196 S.
365. Möhring, J. Negation verbaler Phraseologismen. // In: Europhas 88. Phraseologie
Constativ. – Strasbourg: Actes du Colloque International, – 2004. – s.69-79.
366. Munske, H.H. Wie entstehen Phraseologismen? // In: K.J.Matthier, K.P.Wegera,
Hoffmann W. (Hg.) Vielfalt des Deutschen. Festschrift für W.Besch. – Frankfurt
/M.-Berlin-Bern-New York-Paris-Wien: Peter Lang, – 1993. – S.481-516.
367. Musil, R. Drei Frauen / R.Musil. – Hamburg: Rowohlt Taschenbuch Verlag
GmbH, – 1952. – 123 S.
368. Müller, H. Die Rolle des Klischees im Deutschen // The German Quarterly 38,
H.1, – 1965. – s.44-55.
369. Neuland, E. Variation im heutigen Deutsch / E.Neuland. – Wien: Edition
Praesens, – 2006. – 565 S.
370. Nickel, G. Kontrastive Linguistik. Lexikon der germanistischen Linguistik, 2.
vollständig neu bearbeitete und erweiterte Auflage / G.Nickel. – Tübingen: Max
Niemeyer Verlag, – 1989. – 633 S.
371. Ohser, E. Vater und Sohn-Geschichten // Die Zeitschrift für Deutschlernende
“der Weg”. Ausgabe №46(3), – 2004. – S.29.
372. Ostsee-Zeitung / – Rostock: – 2005.
373. “Ostsee” / – Freiburg: – 2007, – 21 März.

374. Palm, C. Christian Morgensterns groteske Phraseologie-ein Beitrag zur Rolle der Phraseologismen im literarischen Text. // In: Korhonen J. (Hg.) Internationales Symposium in Oulu. – Finnland: Universität Oulu, – 1987. – s.221-235.
375. Palm, C. Die konnotative Potenz usueller und okkasioneller Phraseologismen und anderer festgeprägter Konstruktionen in Christa Wolfs Roman “Kindheitsmuster“. // In: Greciano G.(Hg). – Strasbourg: Actes du Colloque International Klingenthal, – 1989. – s.313-326.
376. Palm, C. Phraseologie. Eine Einführung / C.Palm. – Tübingen: Günter Narr Verlag, – 1995. – 130 S.
377. Paul, K. “Der Brocken” / K.Paul. Ausgewählte Erzählungen aus der deutschen Literatur. U.Aslanova, T.Güselova. – Baku: – 2009. – 156 S.
378. Peter, M. Semantische Mechanismen der Negation / M.Peter. – Berlin: Erich Schmidt Verlag, – 1990. – 173 S.
379. “Physik” (dörslik). VIII sinif / – 2005.
380. Piirainen, E. Niederländische und deutsche Phraseologie: Zu einem kontrastiven Beschreibungsansatz. // – Wroclaw: Acta Universitatis Wratislaviensis, – 1995. – s.193-217.
381. Piirainen, E. Phraseologie der westmünsterländischen Mundart. Teil 1. Semantische, kulturelle und pragmatische Aspekte dialektaler Phraseologismen / E.Piirainen. – Essen: Schneider Verlag Hohengehren GmbH, – 2000. – 535 S.
382. Piirainen, E. Phraseologie in Raum und Zeit. // Akten der 10. Tagung des Westfälischen Arbeitskreises “Phraseologie/ Parömiologie.” – Münster: Baltmannsweiler Verlag, – 2001. – s.77-248.
383. Pilz, K.D. Phraseologie. Versuch einer interdisziplinären Abgrenzung, Begriffsbestimmung und Systematisierung unter besonderer Berücksichtigung der deutschen Gegenwartssprache / K.D.Pilz. – Göppingen: Ernst Klett Verlag, – 1981. – 1239 S.
384. Plenzdorf, U. Die neuen Leiden des jungen Werthers // – Suhrkamp Verlag: Frankfurt am Main, – 1978. – S.132.
385. Poethe, H. In Phraseologismen geronnene Alltagserfahrungen mit Sprache und Kommunikation. // In: Nominationsforschung im Deutschen. Festschrift für

- Wolfgang Fleischer zum 75. Geburtstag. Sonderdruck. – Berlin-Bern: Peter Lang Europäischer Verlag der Wissenschaften, – 1997. – s.177-190.
386. Portz, R. Sprachliche Variation und Spracheinstellungen bei Schulkindern und jugendlichen. Eine empirische Untersuchungen in Norwich/England. / R.Portz. – Tübingen: Gunter Narr Verlag, – 1982. – 190 S.
387. Preußner, U. Warum die Hündin die Hosen an und Mutter Luchs alle Pfoten voll zu tun hat / U.Preußner. Vorkommen und Verwendung von Phraseologismen in der populärwissenschaftlichen Literatur am Beispiel der Verhaltensforschung. – Baltmannsweiler: Fillibach Verlag, – 2003. – 185 S.
388. Püschel, U. Wortbildung und Idiomatik. // In: Zeitschrift germanistische Linguistik 6, – 1978. – s.151-167.
389. Redensarten. Die Herkunft und Bedeutung der bekannten Redensarten, wie z.B. “die Feuerprobe bestehen“, “in die Fütterwochen fahren” und “eine lange Leitung haben“ / – Mannheim: Dudenverlag, – 2006. – 256 S.
390. Redewendungen und sprichwörtliche Redensarten. Herausgegeben vom wissenschaftlichen Rat der Dudenredaktion, Band 11 / – Mannheim-Leipzig-Ulm-Zürich: Dudenverlag, – 2006. – 864 S.
391. Redewendungen und sprichwörtliche Redensarten. Bearbeitet von G.Drosdowski und W.Scholze-Stubenrecht. Duden Band 11 / Mannheim-Leipzig-Wien-Zürich: Dudenverlag, – 2010. – 864 S.
392. Reichstein, A.D. Festgeprägte prädikative Konstruktionen im Deutschen. // In DaF 11, – 1974. – s.321-331.
393. Reiners, L. Stilfibel / L.Reiners. – München: Deutscher Taschenbuch C.H.Beck Verlag, – 1996. – 265 S.
394. Reinig, Ch. Drei Schiffe. Erzählungen / Ch.Reinig. Frankfurt a. – Moskau: – 1965. – 322 S.
395. Remarque, E.M. Die Nacht von Lissabon / E.M.Remarque. – Berlin und Weimar: – 1976. – 304 S.
396. Richter, A. Deutsche Redensarten. Sprachlich und kulturgeschichtlich erläutert / A.Richter. – Leipzig: VEB Verlag Bibliographisches Institut, – 1989. – 243 S.

397. Richter, H. Zur Intonation der Bejahung und Verneinung. // In: M. Moser et. al. Satz und Wort im heutigen Deutsch. – Düsseldorf: Pädagogischer Verlag Schwann, – 1983. – s.329-362.
398. Riesel, E. Der Stil der deutschen Alltagsrede / E.Riesel. – Moskau: Staatsverlag Hochschule, – 1963. – 486 S.
399. Rjzanova, G. Zum Gebrauch fester Wortverbindungen in der Presse der DDR. Sprachstatische und linguostilistische Untersuchungen / Rjzanova, G. Diss. A., – Leipzig: VEB Verlag Bibliographisches Institut, – 1976. – 192 S.
400. Rothkegel, A. Feste Syntagmen. Grundlagen, Strukturbeschreibung und automatische Analyse / A.Rothkegel. – Tübingen: Günter Narr Verlag, – 1973. – 204 S.
401. Rothkegel, A. Phraseologien in Texten der internationalen Fachkommunikation. // In: Greciano G. (Hg.). – Strasbourg: Actes du Colloque International Klingenthal, – 1989. – s.371-387.
402. Röhrich, L. Die Bildwelt von Sprichwort und Redensart in der Sprache der politischen Karikatur. // In: Kontakte und Grenzen. – Göttingen: Universitätsverlag, – 1969. – s.175-207.
403. Röhrich, L. Das große Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten. Bd. 1-3 / L.Röhrich. – Freiburg-Basel-Wien: Fillibach Verlag, – 1992. – 1273 S.
404. Ruef, H. Sprichwort und Sprache. Am Beispiel des Sprichworts im Schweizerdeutschen / H.Ruef. – Berlin, New York: Walter de Gruyter, – 1995. – 303 S.
405. Sabban, A. Sprichwörter und Redensarten im interkulturellen Vergleich / A.Sabban, J.Wirrer (Hg.). – Opladen: Westdeutscher Verlag, – 1991. – 226 S.
406. Sabban, A. Okkasionelle Variationen sprachlichen Schematismen: eine Analyse französischer und deutscher Presse - und Wernetexte. // – Tübingen: Narr, – 1998. – s.565-575.
407. Sabitova, M. Untersuchungen zur Struktur und Semantik phraseologischer Lexemverbindungen in der deutschen Gegenwartssprache. // – Leipzig: VEB Bibliographisches Institut, – 1976. – s.112-130.

408. Safina, R. Komponentenanalyse der Phraseologismen. Kontrastive Untersuchung deutsch-russisch / R.Safina. – Heidelberg: Universitätsverlag C.Winter, – 2002. – 77 S.
409. Sanders, W. Linguistische Stilistik. Grünzüge der Stilanalyse sprachlicher Kommunikation / W.Sanders. – Göttingen: Universitätsverlag, – 1977. – 201 S.
410. Sanders, W. Gutes Deutsch-besseres Deutsch.Wissenschaftliche Buchgesellschaft / W.Sanders. – Druckhaus Beltz, Hemsbach Darmstadt: Druckhaus Beltz, Hemsbach, – 1996. – 287 S.
411. Sandig, B. Stilistische Funktionen verbaler Idiome am Beispiel von Zeitungsglossen und anderen Verwendungen. // In: Greciano G. (Hg.) – Strasbourg: Actes du Colloque International Klingenthal, – 1989. – s.387-400.
412. Sandig, B. Europhras 92. Tendenzen der Phraseologieforschung / B.Sandig. – Stuttgart-Weimar: Verlag J.B.Metzler, – 1994. – 686 S.
413. Schade, W. Zu den komparativen Phraseologismen des Deutschen und Russischen. // In: Aktuelle Probleme der Phraseologie. – Leipzig: VEB Bibliographisches Institut. – 1976. – s.127-134.
414. Scharrer, A. Heiner, der Hütejunge / A.Scharrer. – Berlin: Der Kinderbuchverlag. – 1979. – 142 S.
415. Schemann, H. Zur Integration der Funktionsverbgefüge in die Idiomatikforschung. // In: Deutsche Sprache 10, 1982. – s.83-96.
416. Schemann, H. Deutsche Idiomatik. Die deutschen Redewendungen im Kontext / H.Schemann. – Stuttgart-Dresden: Verlag J.B.Metzler, – 1993. – 1037 S.
417. Schindler, F. Phraseologismen und Wortfeldtheorie. // In: Lutzeier. – Tübingen: Günter Narr Verlag, Studies in Lexical Field Theory. – 1993. – s.209-243.
418. Schippan, Th. Lexikologie der deutschen Sprache / Th.Schippan. – Tübingen: Max Niemeyer Verlag, – 1992. – 306 S.
419. Schmidlin, R. Nationale Variantenstandarddeutscher Phraseologismen // In: Ch.Palm-Meister (Hrsg.) – Berlin: Erich Schmidt Verlag, – 2007. – s.435-446.
420. Schmidt, S.J. Texttheoretische Aspekte der Negation. // In: Zeitschrift für germanische Linguistik 1. – München: Hueber Verlag, – 1973. – s.178-208.

421. Schowe, U. Mit Haut und Haar. Idiomatisierungsprozesse bei Sprichwörtlichen Redensarten aus dem mittelalterlichen Strafrecht / U.Schowe. – Frankfurt am Main-Berlin-Bern-New York-Wien: Peter Lang Europäischer Verlag der Wissenschaften, – 1994. – 393 S.
422. Schröter, U. Paarformeln in Gegenwart und Geschichte der deutschen Sprache. // In: Sprachpflege 29, 1993. – s.193-205.
423. Schröter, U. Idiomatiche Phraseologismen und ihre pragmatischen Funktionen in Luthers deutschen Schriften. // In: Schildt, J. (Hg.), Luthers Sprachschaffen. – 1984. – s.233-243.
424. Seghers, A. “Das siebte Kreuz” (Roman) / A.Seghers. – Berlin: Aufbau-Verlag, – 1960. – 379 S.
425. Seghers, A. “Das Schilfrohr” aus dem Erzählband “Die Kraft der Schwachen”. Neun Erzählungen / A.Seghers. – Berlin und Weimar: Aufbau Verlag, – 1967. – 182 S.
426. Seghers, A. “Das Schilfrohr” aus dem Erzählband “Die Kraft der Schwachen”. Neun Erzählungen / A.Seghers. Karl-Marx Universität, Leipzig. Herder Institut, – 1976. – 182 s.
427. Seiler, F. Deutsche Sprichwörterkunde. München, 1922. Neigefasste Auflage / F.Seiler. – Berlin: Erich Schmidt Verlag, – 1989. – 314 S.
428. “Sonntag Aktuell” jurnalı / – 2006. №14.
429. Sowinski, B. Stilistik / B.Sowinski. – Stuttgart-Weimar: Verlag J.B.Metzler, – 1999. – 245 S.
430. Sternkopf, J. Paarformel vs. verbaler Phraselogismus. // Beiträge zur Erforschung der Deutschen Sprache. Bd.10, – Tübingen: Max Niemeyer Verlag, – 1991. – s.124-132.
431. Sternkopf, J. Überlegung zur Darstellung der phraseologischen Bedeutung im Wörterbuch. // In: Lexicographica. – Tübingen: Max Niemeyer Verlag, – 1991. – s.116-124.

432. Sternkopf, J. Chancen der Lexikonerweiterung durch Phraseologismen. // In: Sprachwissenschaft Bd. 17, Heft 3/4, – Leipzig: Carl Winter. Universitätsverlag, – 1992. – s.329-338.
433. Sternkopf, J. Phraseologische Kontexte. // In: Info DaF. – Stuttgart: Ernst Klett Verlag, – 1996. – s.705-714.
434. Sternkopf, J. Redensart und Leitbegriff. // In: J. Pohl (Hg.) Beiträge der Konferenz “Methodologische Aspekte der Semantikforschung” an der Universität Koblenz-Landau/Abteilung Landau. – Frankfurt am Main: Peter Lang. Europäischer Verlag der Wissenschaften, – 1997. – s.283-295.
435. Sternkopf, J. Einige Bemerkungen zu Fragen in der deutschen Phraseologie. // In: Wort und Wortschatz. – Tübingen: Max Niemeyer Verlag, Sonderdruck, 1998. – s.221-228.
436. Stenschke, O. Germanistische Linguistik / O.Stenschke. – Tübingen: Max Niemeyer Verlag, – 2007. – 256 S.
437. Stepanova, M.D. Die Zusammensetzung und die innere Valenz des Wortes. // In: DaF 4, – 1987. – s.335-339.
438. Stickel, G. Untersuchungen zur Negation im heutigen Deutsch / G.Stickel. – Braunschweig: Vieweg+Wohn GmbH, – 1970. Bd 1.8. – 242 S.
439. Stolze, P. Aus der Talsohle auf die Überholspur. Phraseologismen und den Phraseologismen nahestehende metaphorische Wendungen zur Bezeichnungen von Konjunkturphasen in der “Süddeutschen Zeitung”. // In: C.Chlosta, P.Grzybek, Piirainen E. (Hg.) – Essen: Schneider Verlag Hohengehren GmbH, – 1994. – s.249-272.
440. Suna, A.I. Die Negation im heutigen Deutsch und ihre Entsprechungen im Türkischen / A.I.Suna. Elektronische Ressource, online – Publikation. – Mannheim: Klabtdruck GmbH, – 2005. – 189 S.
441. Sütterlinova, L. Phraseologische Paarformeln im Slowakischen und Deutschen. // In: Beiträge zur Erforschung der deutschen Sprache. – Leipzig: Peter Lang Europäischer Verlag der Wissenschaften, – 1991. – s.57-68.
442. “Tagesschau” ZDF, Fernsehsendung.

443. Telija, V.N. Die Phraseologie // Allgemeine Sprachwissenschaft. Ins Deutsche übertr. u. hg. von H.Zikmund und G.Feudel Bd. 2. – Berlin: Erich Schmidt Verlag, – 1975. – s.374-429.
444. Turner, E. Die Wortbildung im deutschen Sprichwort / E.Turner. – Bielefeld: Schneider Verlag Hohengehren GmbH, – 1996. – 146 S.
445. Thelen, U. Sprachliche Variation und ihre beschreibung. Zur Markierungspraxis in der französischen Sprachlehre und Grammatikographie zwischen Maas und Rhein vom 16. bis zum 18. Jahrhundert / U.Thelen. – Tübingen: Max Niemeyer Verlag, – 1999. – 350 S.
446. Thiess, F. Stürmischer Frühling / F.Thiess. – Hamburg: – 1952. – EA 1937. – 167 S.
447. Toledo, E. Vergleichende Phraseologie der spanischen und der deutschen Sprache. Untersuchungen anhand einer Auswahl verbaler Phraseologismen mit der allgemeinen Bedeutung “Angriff auf eine Person” / E.Toledo. – Greifswald: Verlag Dr. Kovac, – 2004. – 230 S.
448. Tossavainen, L. Zur Rolle der Phraseologismen bei der Nomination. // Mitteilungen, 93. – Tübingen: Günter Narr Verlag, – 1992. – S.75-85.
449. Vater, H. Einführung in die Textlinguistik. 2.überarbeitete Auflage / H.Vater. – München: Wilhelm Fink Verlag GmbH & Co., – 1994. – 207 S.
450. Vejsalov, F.J. Lehrbuch der deutschen Phonetik / F.J.Vejsalov. – Baku: Maarif, – 1989. – 268 S.
451. Voitl, A. Probleme der englischen Idiomatik. // In: Germanisch-Romanische Monatshefte. Neue Folge 19, – s.194-212.
452. Volpert, P.X. Ein Ansatz zur Modellierung phraseologischer Einheiten. // – Opladen: Westdeutscher Verlag, – 1998. – s.18-24.
453. Vorderwülbecke A. Stufen 3. International. Deutsch als Fremdsprache für Jugendliche und Erwachsene / A.Vorderwülbecke, K.Vorderwülbecke. – Stuttgart: Ernst Klett Verlag. – 1995. – 208 S.

454. Wander, K.F.W. Deutsches Sprichwörter-Lexikon. Ein Hausschatz für das deutsche Volk. 5 Bd. Reprint Darmstadt / K.F.W.Wander. – Leipzig: VEB Bibliographisches Institut, – 1964: – 1247 S.
455. Warning, R. Vorsprachliche Negation. // In: Position der Negativität. – München: Wilhelm Fink Verlag GmbH & Co., – 1975. – s.503-506.
456. Weiß, W. Die Negation in der Rede und im Bannkreis des satzkonstituierten Verbs. // In: Die Negation in der deutschen Sprache 1. Wirkendes Wort XI. – Leipzig: VEB Bibliographisches Institut, – 1961. – S.168-179.
457. Weber, H. Märchen der Brüder N.G.Grimm / – Marburg: Elwert Verlag, – 1. Auflage, – 1998. – 140 S.
458. Weiß, W. Zur Stilistik der Negation. // In: Festschrift für Hugo Moser zum 60. Geburtstag am 19. Juni 1969. – Düsseldorf: Pädagogischer Verlag Schwann, – 1969. – s.236-281.
459. Weickert, R. Die Behandlung von Phraseologismen in ausgewählten Sprachlehren. Ein Beitrag zur historischen Phraseologie / R.Weickert. – Hamburg: Gorbach GmbH, – 1997. – 197 S.
460. Weickert, R. Die Behandlung von Phraseologismen in ausgewählten Sprachlehren von Ickelsamer bis 19. Jahrhundert. // In: Földes Csaba und Wirrer Jan. Phraseologismen als Gegenstand sprach- und kulturwissenschaftlicher Forschung. Schneider Verlag Hohengehren, Baltmannsweiler, – 2002. – s.377-391.
461. Weinrich, H. Über Negationen in Syntax und Semantik. // In: Positionen der Negativität. – München: Max Hueber Verlag, – 1993. – s.865-876.
462. Weisgerber, L. Grundzüge der inhaltbezogenen Grammatik / L.Weisgerber. – Düsseldorf: Pädagogischer Verlag Schwann, – 1961-1962. – 431 S.
463. Weiss, P. Abschied von Eltern / P.Weiss. – Frankfurt a. – Moscau: – 1965. EA – 1964. – 287 S.
464. Werfel, F. Das Lied von Bernadette. Historischer Roman / F.Werfel. Amazon, – 1948. – 485 S.
465. “Werftstimme” jurnalı / – 2005. №4.

466. Wimmer, R. Referenzsemantik. // In: Untersuchungen zur Festlegung von Bezeichnungsfunktionen sprachlicher Ausdrücke am Beispiel des Deutschen. Reihe Germanistische Linguistik 19. – Tübingen: Max Niemeyer Verlag, – 1997. – s.19-37.
467. Wirrer, J. Phraseologismen in Text und Kontext // In: Bielefelder Schriften zu Linguistik und Literaturwissenschaft. – Bielefeld: Schneider Verlag Hohengehren GmbH, – 2004. – s.73-95.
468. Wolf, G. Zum Thema Sprachmanipulation // Deutsche-Unterricht 2, – 1974. – s.45-67.
469. Wolfgang, K. Variation in der Sprache / K.Wolfgang. – Kronberg: – 1994. – 196 S.
470. Wolfdietrich, H. Kommunikation und Sprachvariation / H.Wolfdietrich. – Berlin: Erich Schmidt Verlag, – 1991. – 409 S.
471. Worbs, E. Theorie und Praxis der slawisch-deutschen Phraseographie. // – Mainz: Verlagsgruppe GmbH, – 1994. – s.16-49.
472. Wotjak, B. Verbale Phraseolexeme in System und Text / B.Wotjak. – Tübingen: Niemeyer, – 1992. – 202 S.
473. Wotjak, B. Fuchs, die hast du ganz gestohlen: Zu auffälligen Vernetzungen von Phraseologismen in der Textsorte Anekdote // Sandig B. (Hg.). – Leipzig: Peter Lang Europäischer Verlag der Wissenschaften, – 1994. – s.619-650.
474. Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache. Herausgegeben von R.Klappenbach, und W.Steinitz / – Berlin: Akademie Verlag, Bd. I-IV, – 1968-1978. – 4579 S.
475. Wörter und Wendungen. Herausgegeben von E.Agricola unter Mitwirkung von K.Gorner und R.Küfner / – Leipzig: VEB Bibliographisches Institut, – 1963. – 792 S.
476. Wright, G.A. Norm and action. A Logical Enquiry / G.A.Wright. – London: – 1963. – p.3-39.
477. Zenker, H. Das Froschfest / H.Zenker. – München: – 1977. – 328 S.
478. Zifonun, G. Pragmatik der Negation // In: R.Kern (Hg.) Löwen und Sprachtigger. – Mannheim: Klabtdruck GmbH, – 1976. – s.503-519.

ƏLAVƏLƏR

(Müxtəsər neqativ və privativ frazeologizmlər lüğəti)

- sich wie ein *Aal* winden / krümmen = sich aus einer unangenehmen Situation befreien - tülkü kimi aradan çıxmaq
- eine leichte *Ader* haben = leichtsinnig sein – yelbeyin olmaq
- in den saueren *Apfeil* beißen = etw. unangenehmes tun – canını dişinə tutaraq etmək
- ein *Auge* / beide Augen zudrücken = etw. absichtlich übersehen - göz yummaq
- in die *Augen* streuen = betrügen - aldatmaq, gözə kül üfürmək
- nicht aus den *Augen* lassen = ununterbrochen beobachten – gözdən qoymamaq
- seinen *Augen* kaum/nicht trauen = sehr überrascht sein – gözlərinə inanmamaq
- keine *Augen* im Kopf haben = nicht aufpassen – diqqətsiz olmaq
- aus den *Augen* verlieren = den Kontakt verlieren - əlaqəni kəsmək
- aus den *Augen* gehen = sich nicht mehr bei jmdm. sehen lassen – gözünə görünməmək
- kein *Auge* zutun = nicht schlafen können – göz yummamaq
- aus den *Augen* aus dem Sinn = leicht vergessen – gözdən uzaq, könüldən iraq
- mit offenen *Augen* ins Unglück rennen = ins Unglück laufen, obwohl man es eigentlich erkennen müsste - gözünü yumub özünü oda atmaq
- jmdm. die *Augen* öffnen = jmdn. über etwas Unangenehmes aufklären- kiminsə gözünü açmaq
- jmdm. nicht mehr unter die *Augen* treten = sich bei jmdm. nicht mehr sehen lassen, nicht mehr zu jmdm. kommen- ayaq basmamaq
- da bleibt kein *Auge* trocken = jedem kommen Tränen in die Augen- göz yaşları tökmək
- jmdn. oder mit jmdm. unter vier *Augen* sprechen = jmdn. oder mit allein, ohne Zeugen sprechen- xəlvətə danışmaq
- sich aus der *Affäre* ziehen = sich geschickt aus einer unangenehmen Situation befreien – xəşagəlməz vəziyyətdə aradan çıxmaq
- Alter* schützt vor Torheit nicht = auch wenn man alt ist, macht man oft noch Dummheiten – ahıllıq ağıllılıq deyil
- Keine *Antwort* ist auch eine Antwort = auch durch Schweigen kann man seine Einstellung ausdrücken – susmaq razılıq əlamətidir
- über die *Achsel* ansehen = auf jmdn. herabsehen - kiməsə yuxarıdan aşağı baxmaq
- mit den *Achseln* zucken = auf eine Frage keine Antwort wissen – çiyinlərini çəkmək
- jmdn. in *Atem* halten = jmdn. nicht zur Ruhe kommen lassen – kiminsə həfəsini kəsmək
- das Kind mit dem *Bade* ausschütten = mit dem Wertlosen auch das Wertvolle vertwerfen –
- etwas auf die lange *Bank* schieben = etwas lange hinauszögern – təxirə salmaq
- jmdm. einen *Bären* aufbinden = jmdm. Unwahrheit sagen – yalan danışmaq
- auf der *Bärenhaut* liegen = faulenzten – tənbəllik etmək
- zwischen *Baum* und Borke stecken (stehen) sitzen = sich in einer Situation befinden, in der man nicht weiß, wie man sich angesichts zweier unvereinbarer Gegensätze verhalten soll - odla su arasında qalmaq /olmaq
- einen alten *Baum* soll man nicht verpflanzen = einen alten Menschen soll man nicht aus einer gewohnten Umgebung reißen – qozbeli qəbir də düzəlməz
- er sieht den Wald vor lauter *Bäumen* nicht =er sieht viele Einzelheiten, aber nicht das Wichtigste-öz gözündə tükü görmür, başqasının gözündə tir axtarır
- mit einem *Bein* oder Fuß im Grabe stehen= so krank sein, dass man wenig Hoffnung auf Genesung hat- bir ayağı gordadır, biri burda
- sich ein *Bein* ausreißen = sich sehr anstrengen- vecinə almamaq
- j-m ein *Bein* stellen = bewirken, dass ein anderer stolpert oder fällt – kiməsə badalaq vurmaq
- auf eigenen *Bein* stehen = selbstständig sein- heç kəsdən asılı olmamaq
- j-m *Beine* machen = (weg) gehen- əkilmək

ins Gras *beißen* = sterben- gəbərmək
 über alle *Berge sein* = nicht mehr zu erreichen sein- izi- tozu qalmamaq
 nicht hinterm *Berg* halten- seine Meinung offen sagen- öz fikrini gizlətməmək
 j-m über *den Berg* helfen= j-m helfen – kiməsə arxa olmaq
 j-m etwas auf die Nase *binden* = j-m etwas erzählen, was dieser nicht zu wissen braucht-cəfəngiyyat danışmaq
 von Tüten und *Blasen* keine Ahnung haben = von einer Sache nichts verstehen- qandığı qrafa olmamaq
 reden wie der *Blinde* von der Farbe = etwas belanglos reden - ağzının sözünü bilməmək.
 wie ein *Blitz* aus heiterem Himmel = völlig unerwartet – ağına gəlməmək
 etwas durch die Blume sagen = etwas nicht direkt aussprechen, sondern nur andeuten- dolayısı ilə danışmaq
 böses Blut machen = unfrieden und Streit verursachen- söz- söhbət yaratmaq
 den *Bock* zum Gärtner machen = jmdn. etw. tun lassen, wozu er überhaupt nicht geeignet ist - təkədən pendir tutmaq
 einen *Bock* schießen = einen groben Fehler machen- kobud səhvə yol vermək
 der *Boden* brennt mir unter den Füßen = ich bin sehr unruhig, denn die Lage wird mir zu gefährlich – ayağımın altından yer qaçır
 ein *Brett* vor dem Kopf haben = das einfachste nicht erkennen – keybəsər olmaq
Daumen oder Däumchen drehen = nichts tun, sich langweilen – boş – bekar olmaq
 jmdm. ein *Dorn* im Auge haben = jmdm. unangenehm, verhasst sein – tikan kimi gözünə batmaq
 nicht bis *drei* zählen können = sehr dumm sein, schüchtern sein – iki eşşəyin arpasını bölə bilmir
 krumme *Dinger* machen = etw. Unerlaubtes tun – izinsiz etmək
 im *Dunklen* tappen = nichts genaues wissen – səmti itirmək
 jmdn. im *Dunklen* lassen = jmdn. in Ungewissenheit oder im Unklaren lassen – kimisə dolaşılığa salmaq
 sich wie ein *Elefant* im Porzellanladen benehmen = taktlos die Gefühle anderer Menschen verletzen – ayı kimi rəftar etmək
 nicht von schlechten *Eltern* sein = kräftig, wirkungsvoll sein – güclü təsirə malik olmaq
 mit seinem Latein oder seiner Weisheit am *Ende* sein = nicht mehr weiterwissen – nə edəcəyini bilməmək
 jmdn. unter die *Erde* bringen = am Tod eines Menschen schuld sein – kiminsə həyatına son qoymaq
Eulen nach Athen tragen = etwas Überflüssiges tun- lazımsız bir iş görmək
 keinen guten *Faden* an j-m lassen = starke negative Kritik an j-m üben- kimisə yaş yuyub quru sərmək
 den *Faden* verlieren = beim Sprechen plötzlich nicht mehr wissen, was man eigentlich sagen wollte und stocken - kələfin ucunu itirmək
 mit fliegenden *Fahnen* zu jmdm. überlaufen = ohne Bedenken seine Meinung aus der Haut *fahren* = sehr ungeduldig sein (werden) – səbri tükənmək
 jmdn. etwas zu *Fall* bringen = verhindern, dass jmd. oder ein Plan Erfolg hat – mane olmaq
 etwas kommt zu *Fall* = etwas hat keinen Erfolg- uğursuzluğa duçar olmaq
 wie die *Faust* aufs Auge passen = überhaupt nicht passen – eşşəyə palan yaraşan kimi yaraşır
 jmdm. *das Feill* über die Ohren ziehen = jmdn. bei einem Handel betrügen- dərisini boğazından çıxarmaq
 jmdm. *das Feill* oder Leder gerben = jmdn. verprügeln- tənqid atəşinə tutmaq
 jmdm. *das Feill* versohlen = jmdn. verprügeln- gönünü soymaq
 das Geld zum *Fenster* hinauswerfen = Geld verwschwenden, unnötig ausgeben – pəbdəxərc olmaq
 jmdm. nicht von der *Fersen* gehen = - bir kəsi təngə gətirmək
 jmdm. auf den *Fersen* sein/setzen = jmdm. verfolgen-kiminsə qarasına düşmək
 sein *Fett* abbekommen abkriegen = die Strafe, den Tadel oder die Kritik bekommen, die man verdient hat – layıq olduğu cəzanı almaq

ins *Fettnäpfchen* treten = sich durch eine taktlose, unvorsichtige Bemerkung unbeliebt machen – düşüncəsiz davranmaq
 keinen *Finger* krumm machen = nichts tun - əlini ağdan-qaraya vurmamaq
 keinen *Finger* rühren = nichts tun - əlini ağdan-qaraya vurmamaq
 sich nicht gern die *Finger* schmutzig machen = versuchen unangenehme Arbeiten zu vermeiden – çirkin işlərdən boyun qaçırmaq
 die *Finger* von etwas lassen = sich absichtlich nicht mit etwas beschäftigen – məqsədli şəkildə əl çəkmək
 bei jmdm./etwas die *Finger* verbrennen = bei jmdm./etwas einen Misserfolg haben - uğur qayanmamaq
 jmdn. um den *Finger* wickeln = so großen Einfluß auf jmdn. haben, dass man alles von ihm bekommt – barmağına dolamaq
 lange *Finger* machen = stehlen – əli əyri olmaq
 seine *Finger überall* drinhaben = 1. sich um Dinge kümmern, die einen eigentlich nichts angehen:
 2. sehr einflussreich sein- özünə dəxli olmayan şeyləri düşünmək
 jmdm. durch *die Finger* sehen / schauen = bei jmdm. aus Misstrauen genau darauf achten, was er tut – kimisə güdmək
 (bei etw) *die Finger* im Spiel haben = heimlich, indirekt an etw. Negativem beteiligt sein – barmağı şeytanın quyruğunda olmaq
 weder *Fisch* noch Fleisch = nichts Richtiges, weder so richtig das eine noch so richtig das andere – nə ətdir, nə balıq
 stumm wie ein *Fisch* sein = nicht viel reden - çox danışmamaq
Flausen im Kopf haben = unnütze Ideen haben – axmaq fikirdə olmaq
 nicht vom *Fleck* kommen = nicht vorwärts kommen - uğur qazanmamaq
 mit etwas nicht vom *Fleck* kommen = nicht weiterkommen – tab gətirməmək
 ins eigene *Fleisch* schneiden = durch eine Unvorsichtigkeit sich selbst schaden – diqqətsizlikdən özünə zərər gətirmək
 keiner *Fliege* etwas zuleide tun = niemanden verletzen – qarışqanı da tapdamır
 die *Fliege* machen = einen Ort verlassen – məkanı tərk etmək, əkilmək
 fallen um / sterben wie die *Fliegen* = Personen sterben in großer Zahl-milçək kimi qırılmaq
die Flinte ins Korn werfen = sich entmutigen lassen- ruhdan düşmək
 jmdm. einen *Floh* ins Ohr setzen = jmdm. einen Gedanken eingeben, der ihm keine Ruhe läst- kürkünə birə salmaq
die Flügel hängen lassen = enttäuscht, mutlos sein- məyus olmaq
 jmdn. auf *die Folter* spannen = jmdn. in Spannung halten, jmdn. mit Ungewissenheit quälən- işgəncə vermək
 auf *der Folter* liegen = sich Sorge machen - əziyyət çəkmək
 das kommt nicht in *Frage* = das ist unmöglich – mümkün deyil
 jmdm. *freie* Hand lassen = jmdn. nicht behindern – mane olmamaq
dem Frieden nicht trauen = misstrauisch sein- qəm- qüssəli olmaq
 jmdn. unter *der Fuchtel* haben = jmdn. in seiner Willensfreiheit beschränken, j-n in strenger Zucht halten- kiminləsə sərt rəftar etmək
 jmdn. (etwas) *mit Füßen* treten =1. jmdn. schlecht behandeln: 2. etwas nicht (be) achten- ayağının altını qazımaq
 den Boden unter den *Füßen* verlieren = haltlos werden- ayağının altından yer qaçmaq
 jmdm. auf den *Fuß* treten = jmdn. ärgern, jmdn. verletzen- kiminsə xətrinə dəymək
 jmdm. die Sache oder den ganzen Bettel vor die *Füße* werfen = nicht mehr mit jmdm. zusammenarbeiten wollen- bir kəslə əlaqəni kəsmək
 Gift und *Galle* spucken = sehr zornig sein- zəhər tuluğu olmaq
 jmdn. am *Gängelband* haben oder führen = jmdn. nicht selbstständig handeln lassen- kimisə başlı- başına buraxmamaq
 jmdm. *Garaus* machen = einer Sache ein Ende machen – son qoymaq

hinter schwedischen *Gardinen* = im Gefängnis- kiminsə azadlığını əlindən
 seinen Senf dazugeben = seine unwichtige Meinung sagen- kefinə soğan doğramaq
 mir reißt die *Geduld* = meine Geduld ist zu Ende- səbri tükənmək
 mit *Geduld* und Spucke = mit viel Ausdauer – səbr kasası dolmaq
 in *Gefahr* schweben = gefährlich sein – təhlükədə olmaq
 einer *Gefahr* ins Auge sehen = einer Gefahr nicht ausweichen – təhlükədən sovuşmamaq
 ändern und dem früheren *Gegner* zustimmen = - hərdəmxəyal olmaq
 sein *Geld* verpulvern = völlig hilflos- çarəsiz olmaq
 jmdm. gegen den Strich *gehen* = gegen jemandes Überzeugung sein, gegen jemandes Natur sein,
 jmdm. sehr unangenehm sein- xoşagəlməz olmaz
 von allen guten *Geistern* veralssen sein = alle Vernunft verloren haben- ağılını itirmək
 den / seinen *Geist* aufgeben = sterben – ruhunu tapşırmaq
 jmdm. auf den *Geist* gehen = jmdm. auf die Nerven gehen – kiminsə əsəbləri ilə oynamaq
 du bist wohl von allen guten *Geistern* verlassen = du spinnst wohl! – mələklərin nəyəərindən
 düşmüşən
 jmdm. das *Genick* brechen = 1. jmdn. umbringen, jmdn. töten: 2.jmdn. zugrunde richten, jmdm.
 seine Stellung, seinen Rut nehmen- kiminsə boynunu vurmaq
 ein langes *Gesicht* machen = enttäuscht sein, unzufrieden sein - narazı olmaq
 ein saures *Gesicht* machen = enttäuscht sein – üz - gözünü turşutmaq
nicht von gestern sein = bekannt sein- çeynəmiş saqqız olmaq
 sich *kein Gewissen* daraus machen = sich keine ernsthaften Gedanken darüber machen, etwas nicht
 als schlecht empfinden- ciddi yanaşmamaq
 jmdn. / etwas auf dem *Gewissen* haben = an einem Unglück oder jmds. Tod sein – pis bir şeyin
 iştirakçısı olmaq
 jemandes *Gewissen* regt = jmd. ist traurig, weil etwas ungerecht ist – vicdan əzabı çəkmək
 aufs tote *Gleis* geraten =nicht mehr weiterkommen- lap dirənmişəm
 etwas bewegt sich in ausgefahrenen *Gleisen* = etwas ist immer dasselbe, ändert sich nicht – çevir
 tatı, vur tatı
 eine Sache aufs tote *Gleis* schieben = eine Angelegenheit nicht weiter bearbeiten- təxirə salmaq
 etwas auf *gut Glück tun* = etwas ohne Plan machen- götür – qoy etmədən hərəkət etmək
 bei jmdm. kein *Glück* haben = bei jmdm. nichts erreichen können, nicht zum Ziel kommen – bəxti
 gətirməmək
 nicht *mit Gold zu bezahlen* sein = sehr wertvoll sein- dəyərlı olmaq
 es ist nicht *Gold*, was glänzt = was nach außen kostbar oder großartig zu sein scheint, ist in
 Wirklichkeit oft wertlos oder unbedeutend – hər parəldazan qızıl olmaz
 jmdn. ins *Grab* bringen = jmdn. vernichten, an jmds. Tod schuld sein – kiminsə ölümünə bais
 olmaq
 jmdm. ins *Grab* folgen = kurz nach jmdm. sterben – arxasınca getmək
 sich selbst sein *Grab* schaufeilen =sich ruinieren- öz əli ilə özünə qəbir qazmaq
 das bringt mich ins *Grab* = das macht mich ganz nervöz – bu məni öldürəcək
 aufs *Granit* beißen = auf unbedingten Widerstand stoßen- oxu daşa dəymək
 ins *Gras* beißen = krepieren – gəbərmək
 über etwas *ist Gras gewachsen* = es ist vergessen- unudulmaq
 keine *Grenze* kennen = unbeherrscht sein- sözüənə sərhəd qoymamaq
 jmdm. fehlt ein *Groschen* an der Mark = jmd. ist nicht recht bei Verstand – ağılı başında olmamaq
 auf keinen *grünen* Zweig kommen = keinen Erfolg haben, im Leben nicht vorwärts kommen- uğur
 qazanmamaq
 wir sind uns nicht *blau* = wir mögen uns nicht – bizimki tutmaz
 keine *Grütze* im Kopf haben = dumm sein- ağılı başında olmamaq
 nichts *Gutes* im Schilde führen = schlechte Absicht haben- pis niyyətli olmaq
 den Gürtel enger *schnallen* = sich einschränken, den lebensstandart heruntersetzen- özünü çərçivəyə
 slamaq

an einem *Haar* hängen = sehr unsicher sein, gefährdet sein- tükdən asılı olmaq
jmdm. kein *Haar* krümmen = jmdm. nichts zuleide tun- kimisə incitməmək
kein *gutes Haar* an j-m (etwas)lassen = j-n (etwas) schlecht machen- kiməsə pislik etmək
Haare auf den Zähnen haben = sich mit Worten zu wehren wissen, streitsüchtig sein- davakar olmaq
sich keine grauen *Haare* wachsen lassen = sich keine Sorge machen – arsız olmaq
ein *Haar* in der Suppe finden = etwas an einer Sache aussetzen, zu kritisieren haben - vasvası olmaq
nach jmdm./etwas kräht kein *Hahn* = niemand kümmert sich um jmdn. oder um etwas – başlı-başına buraxmaq
mit *halbem* oder einem halben Ohr zuhören = unaufmerksam zuhören-diqqətsiz olmaq
nichts *Halbes* und nichts Ganzes = nichts Vollwertiges- yarımcıq olmaq
Hals über Kopf = überstürzt, ohne Überlegung- düşüncəsiz danışmaq
den *Hals* nicht vollkriegen = immer noch mehr von etwas haben wollen – gözü doymamaq
etwas bricht jmdm. *den Hals* = ein Ereignis oder eine Handlung ruiniert jmdn. - kimisə məhv etmək
jmdm. sich jmdn. etwas vom *Halse* halten = verhindern, was von jmdm. belästigt wird - qabağını almaq
seinen Hals aus der Schlinge ziehen = einen Ausweg aus einer gefährlichen Situation finden - təhlükədən canını qurtarmaq
sich (D) etwas vom *Halse* schaffen = sich von etwas Lästigem befreien - başından rədd eləmək
etwas hängt jmdm. zum *Halse* heraus = jmd. ist etwas überdrüssig - boğaza yığılmaq
sich nicht halten können = nicht bestehen können-tab gətirməmək
die letzte *Hand* an etwas legen = etwas beenden - başa çatdırmaq
die *Hand* an sich legen = sich umbringen – intihar etmək
werder *Hand* noch Fuß rühren = nichts tun - əlini ağdan qaraya vurmamaq
weder *Hand* noch Fuß haben = keinen Sinn haben, nicht richtig durchdacht sein- mənasız olmaq
nicht die *Hand* vor den Augen sehen = ganz dunkel sein - göz - gözü görməmək
von der *Hand* in den Mund leben = wenig Geld für Essen und Trinken haben - güc – bəla ilə dolanmaq
die Beine in die *Hand* nehmen = sehr schnell laufen - qaçmaq, əkilmək
von der *Hand* weisen = absagen - rədd etmək
hinter vorgehaltener *Hand* = nicht offen oder offiziell- qeyri –rəsmi, gizlin etmək
zwei linke *Hände* haben = sehr ungeschickt bei handwerklichen Tätigkeiten sein - əlindən bir şey gəlməmək
mir sind die *Hände* gebunden = ich kann nicht so handeln, wie ich möchte- əli qolu bağlı olmaq
mit leeren *Händen* kommen = ohne ein Geschenk mitzubringen - əliboş gəlmək
seine *Hände* in Unschuld waschen = nicht verantwortlich für etwas sein – məsuliyyət daşımamaq
die *Hände* in den Schoß legen = nichts tun, untätig sein – boş -bekar fırlanmaq
die *Hände* von etwas lassen = etwas nicht mehr machen- əl çəkmək
etwas an den Nagel *hängen* = etwas aufgeben- imtina etmək
jmdm. zeigen, was eine *Harke* ist (salopp) = jmdn. schonungslos belehren, zurechtweisen, drohen- kiməsə yerini göstərmək
jmdn. in *Harnisch* bringen = wütend machen – kimisə cin atına mindirmək
das *Hasenpapier* ergreifen = fliehen - əkilmək
mein Name ist *Hase*, ich weiß von nichts = von dieser Angelegenheit habe ich nichts gewusst - dəvə görmüsən, heç izini də görməmişəm
jmdn. übers Ohr *hauen* = jmdn. betrügen, jmdn. übervorteilen- başına torba salmaq
einen Plan über *den Haufen* werfen oder stoßen = einen Plan völlig ändern, unmöglich machen- planını alt-üst etmək
jmdn. aufs *Haupt* schlagen = jmdn. vernichten - kiminsə başını əzmək
mit heiler *Haut* davonkommen = nicht bestraft werden – canını yaxşı qurtarmaq

nur noch aus *Haut* und Knochen bestehen = stark abgemagert sein – bir dəri bir sümük olmaq
sich in seiner *Haut* nicht wohl fühlen = sich unwohl fühlen – özünü pis hiss etmək
nicht aus seiner *Haut* heraus können = sich nicht anders verhalten können – xasiyyətini dəyişməmək
nicht in j-s *Haut* stecken wollen/mögen = nicht an jemandes sein wollen özünü başqasının yerində hesab etməmək
seine *Haut* zu Markte tragen = sich in Gefahr bringen - özünü təhlükəyə atmaq
sich auf der faulen *Haut* liegen = nichts tun, faulenz - avaralanmaq
jmdm. die *Haut* über die Ohren ziehen = jmdn. töten - gönünü soymaq
mit der Tür ins *Haus* fallen = ein Anliegen unvermittelt vorbringen- eyhamsız danışmaq
mit seinen Gedanken nicht zu *Hause* sein = nicht aufmerksam sein - fikri dağınıq olmaq
weder *Haus* noch Hof haben = - nə goru var, nə də kəfəni
aus etwas *kein Hehl* machen = etwas nicht verschweigen, verheimlichen- açaram sandığı, tökərəm pambığı
keinen roten *Heller* mehr haben = keinen Pfennig mehr haben, keine Geld mehr haben –cibində siçanlar oynamaq
etwas zerreist jmdm. das *Herz* = etwas macht jmdn. sehr traurig – ürəyini parçalamaq
zu jmdm. kein *Herz* fassen = jmdm. nicht vertrauen - filankəsdən gözüm su içmir
jmdm. das *Herz* brechen = jmdn. so sehr bedrücken, dass er daran zugrunde geht- gəlbini sındırmaq
das *Herz* fiel ihm in die Hose = er verlor den Mut- ürəyi düşmək
kein *Herz* haben = niemanden lieben - daşürəkli olmaq
jmdm. ritscht / fällt das *Herz* in die Hosen = den Mut verlieren - ürəyi düşmək
aus seinem *Herzen* keine Mördergrube machen = seine Meinung offen sagen – ürəyi açıq olmaq
wie aus allen *Himmeln* gefallen = unerwartet sein - ümidi boşa çıxmaq
jmdm. das Blaue vom *Himmel* versprechen = jmdm. ohne Hemmungen Unmögliches versprechen – kiməsə boş vədlər vermək
ein blöder *Hirsch* sein = jmd., der etw. Dummes getan hat - o, öküz kimi qanmaz olmaq
eine *Hoffnung* verlieren = nicht mehr glauben – ümidini itirmək
nicht ganz auf der *Höhe* sein = nicht voll leistungsfähig sein, sich körperlich nicht ganz wohl fühlen, kranklich sein- sağlam olmamaq;
jmdm. das Leben zur *Hölle* machen = jmdn. das leben sehr schwer machen- həyatını cəhənnəmə döndərmək
da ist *Hopfen* und Malz verloren = da ist alle Mühe vergeblich, da ist nichts mehr zu bessern- cəhdləri boşa çıxmaq
jmd. ist aus hartem Holz *geschnitzt* = jmd. ist sehr willensstark, er ist unempfindlich – əyilməz adam olmaq
wie ein verrücktes *Huhn* behandeln = jmd. der ungewöhnliche Dinge tut – özünü qeyri – adi aparmaq
jmd. / etwas geht vor die *Hunde* = jmd. / etwas wird ruiniert – məhv olmaq
jmdn. wie ein *Hund* behandeln = jmdn. nicht gut behandeln – kimisə it yerinə qoymamaq
keinen *Hund* hinter dem Ofen hervorlocken = völlig unattraktiv sein – cazibədar olmamaq
wie ein *Hund* leben = in schlechten Verhältnissen leben – it günündə yaşamaq
am *Hungertuch* hagen = kein Geld haben - acınacaqlı halda dolanmaq
jmdm. geht der *Hut* hoch = jmd. verliert die Geduld – ümidini itirmək
mit jmdm. oder etwas nichts am Hut haben = jmdn. nicht mögen – görəsi gözü olmamaq
etw. in den *Kamin* schreiben = etw. aufgeben – əlini üzmək
alle(s) über einen *Kamm* scheren – Menschen oder Dinge ganz gleich behandeln und beurteilen, obwohl sie verschieden sind – hamıya bir gözlə baxmaq
sich nicht in *die Karten* sehen oder gucken lassen = seine Lage oder seine Absichten geheim halten – qarnının altı bilinmir
für jmdn. die *Kastanien* aus dem Feuer holen = jmdm. eine Unannehmlichkeit abnehmen- nigarançılıqdan qurtarmaq

nichts auf dem *Kasten* haben = nicht intelligent sein- qabında bir şey yoxdur
die Katze im Sack kaufen = etwas kaufen, ohne es gesehen zu haben- əlinə keçəni almaq
 die sind wie *Katze* und Hund = sie vertragen sich nicht - itlə-pişik kimi yola getmək
 wie die *Katze* um den Brei herumgehen / herumschleichen = nicht wagen, etw. Unangenehmes
 offen auszusprechen – xoşagəlməz bir şeyi deməyə cəsarət etməmək
 etwas in die falsche *Kehle* kriegen = etwas missverstehen und verärgert sein -yalnış anlamaq
die Kirche im Dorf lassen = nicht übertreiben – mübaliğəsiz
 arm üie eine *Kirchenmaus* sein = sehr arm sein – dilənçi səviyyəsində kasıb olmaq
 mit ihm nicht gut *Kirschen* essen = mit ihm kann man nicht gut auskommen – yolagedilməz adam
 olmaq
 die *Klappe* halten = den Mund halten – muqlamaq, susmaq
 ein *Klotz* am Bein sein = ein Hemmnis sein - əngəl olmaq
 jmdn. in die *Knie* zwingen = jmdn. überwinden – kiməsə diz çökdürmək
 jmdm. einen *Knüppel* zwischen die Beine werfen = jmdm. Schwierigkeiten machen – kiməsə əngəl
 törətmək
Kohl reden = Unsinn reden- boşboğazlıq etmək
 wie auf (glühenden) *Kohlen* sitzen = in einer unangenehmen Lage sein, ungeduldig sein- tikan üstə
 oturmaq
Kohldampf schieben = ständig Hunger haben – acından köpük qusmaq
 etwas will mir nicht aus dem *Kopf* = ich muss immer an etwas denken – başından ata bilməmək
 sich etwas in den *Kopf* setzen = einen Plan unbedingt durchführen wollen – niyyəti uğrunda
 mübarizə aparmaq
 alles auf den *Kopf* stellen = alles durcheinanderbringen, große Unruhe verbreiten- altını üstünə
 çevirmək
 nicht auf den *Kopf* gefallen sein = nicht dumm sein- heç də ağılsız olmamaq
 mit dem *Kopf* oder Schädel durch die Wand wollen oder mit dem Kopf gegen die Wand rennen =
 starrköpfig sein, etwas Unmögliches erzwingen wollen – təkədən pendir tutmaq
 den Eltern über den *Kopf* waschen = den Eltern nicht mehr gehorchen – böyük sözünə məhəl
 qoymamaq
 jmdn. vor den *Kopf* stoßen = jmdn. kränken, gegen j-n undankbar sein- nankor olmaq
 den *Kopf* in den Sand stecken = nichts mehr wissen wollen – yaxasını kənara çəkmək
 den *Kopf* verlieren = kopflös handeln – başını itirmək
 jmdm. fällt die Decke auf den *Kopf* = jmd. fühlt sich in einem Raum beengt und niedergedrückt –
 sıxılmaq, sanki qəfəsdə olmaq
 ein Brett vor dem *Kopf* haben = etw. nicht begreifen / verstehen – keybəsər olmaq
 jmdm. den *Kopf* waschen = jmdn. schwer tadeln – kimisə kəskin tənqid etmək
 den *Kopf* oder Hals wird's nicht kosten = es wird nicht so schlimm werden – baha başa gəlməz
 einen schweren *Kopf* haben = nach überreichlichem Alkoholgenuss oder durch große Sorgen
 Kopfschmerzen haben- başı ağrımaq
 jmdm. einen *Korb* geben = abweisen – xoruzunu qoltuğuna vermək,
 einen *Korb* bekommen = von einem Mädchen abgewiesen werden – rədd olunmaq
 jmdm. platzt der *Kragen* = jmd. verliert die Geduld – səbri tükənmək
 jmdm. an den *Kragen* (ans Leben) gehen = in große Gefahr (Lebensgefahr) kommen, in eine sehr
 unangenehme Situation geraten- təhlükəyə düşər olmaq
 nicht in den *Kram* passen = – yaraşmamaq, qane etməmək
 jmdm. den Kram vor die Füße werfen = jmdm. die weitere Mitarbeit versagen- ayaq altı etmək
 jmdn. aufs *Kreuz* legen = jmdn. betrügen- başına corab hörmək
 in Teufels *Küche* kommen oder geraten = in eine schlimme oder unangenehme Lage kommen –
 qara günə düşmək
 das geht auf keine *Kuhhaut* = das ist unerhört, das übersteigt alles – əndazədən çıxmmaq
 jmdm. geht etwas durch die *Lappen* = jmdm. entgeht etwas – gözü bağlı olmaq

mit seinem *Latein* am Ende sein = für eine schwierige Situation keine Lösung mehr wissen – çarəsiz olmaq

jmdm. den *Laufpass* geben = jmdn. fortschicken- qovmaq

jmdm. eine *Laus* in den Pelz setzen = jmdm Schwierigkeiten machen- kürkünə birə salmaq

j-m ist eine *Laus* über die Leber gelaufen = j-d ärgert sich – cırtqoz olmaq

jmdn. an der *Leine* haben / halten = jmdm. wenig Freiheit lassen – kimisə çatıda saxlamaq

eine lange *Leitung* haben = etwas schwer begreifen – kütbeyin olmaq

in *Lebensgefahr* schweben = nahe daran sein, zu sterben, dem Tode nahe sein- ölüm ayağında olmaq

jmdn. hinters *Licht* führen = jmdn. täuschen - aldatmaq

auf / aus dem letzten *Loch* pfeifen = fast kein Geld mehr haben - əli aşağı olmaq

(sich) auf seinen *Lorbeeren* ausruhen = nach seinem Erfolg untätig bleiben- uğurlarına laqeyd olmaq

den *Löffel* abgeben = krepieren- gəbərmək

in die *Luft* gehen = wütend werden – qəzəbindən partlamaq

j-m die *Luft* zum Atmen nehmen = jmdn. in seiner Freiheit sehr einschränken – azadlığını əlindən almaq

j-d (etwas) liegt mir schwer im *Magen* = 1. j-n nicht leiden können; 2. etwas macht mir große Sorgen, ärgert mich – dözülməz olmaq

sich den *Magen* verkorksen = sich den Magen verderben- özünü sıradan çıxarmaq

blind wie ein *Maulwurf* = sehr kurzsichtig sein – burnunun ucundan uzağı görməmək

keine *Miene* verziehen – özünü o yerə qoymamaq;

die Uhr geht nach dem *Mond* = die Uhr geht ungenau – kiminsə çarxı düz fırlanmamaq

hinter dem *Mond* leben = rückständig sein – dünyagörüşü olmamaq

keinen rechten *Mumm* haben = keinen Mut, keine Lust, kein Zutrauen haben – cürətsiz olmaq

jmdm. über den *Mund* fahren = jmdm. das Wort abschneiden – sözünü kəsmək

kein Blatt vor den *Mund* nehmen = seine Meinung offen sagen - fikrini açıq demək/söyləmək;

den *Mund* halten = schweigen – susmaq, ağzını yummaq

den *Mund* nicht auf tun = schweigen, anstatt zu reden – ağzını açmamaq

nicht auf den *Mund* oder aufs Maul gefallen sein = schlagfertig sein- söz üçün məətəl qalmamaq

den *Mund* oder das Maul oder die Schnauze halten = schweigen- ağzına su almaq

jmdm. den *Mund* oder das Maul verbieten = j-n nicht reden lassen, j-m das Reden verbieten- kiminsə ağzına qapaq olmaq

jmdm. das Wort im *Munde* umdrehen = aussprechen, was ein anderer gerade sagen will; die Worte absichtlich falsch deuten- kiminsə sözünü fırlatmaq

aus einer *Mücke* einen Elefanten machen = maßlos übertreiben – milçəkdən fil düzəltmək

an *Mutters* Rockzipfel hängen = unselbstständig sein- müstəqil olmamaq

jmdn. zum *Narren* halten = sich über j-n lustig machen, ohen dass er es merkt- kimisə dəli qoymaq

auf der *Nase* liegen = krank sein- nasaz olmaq

jmdm. etwas vor der Nase wegschnappen = jmdm. etwas wegnehmen, was er schon zu besitzen glaubte- əlindən almaq

seine *Nase* in etwas stecken = etwas bei Dingen sagen oder tun, die einen nicht betreffen – burnunu hər şeyə soxmaq

jmd. sieht nicht weiter als seine *Nase* = jmd. ist sehr engstirnig – burnunun ucundan uzağı görmür

jmdm. etwas unter die *Nase* reiben = jmdn. auf unangenehme Weise auf seine Fehler aufmerksam machen – gözünə soxmaq

nicht *Nein* sagen können = nichts ablehnen können- imtina edə bilməmək

j-m auf die *Nerven* fallen oder gehen = j-n böse machen – kimisə əsəbləşdirmək

sich in die *Nessel*n setzen = sich in eine unangenehme Lage bringen- özünü pis vəziyyətə salmaq

wie auf *Nessel*n sitzen = sehr unruhig sitzen – tikan üstə oturmaq

jmdm. durchs *Netz* gehen = jmdm. entkommen – tordan canını qurtarmaq

sich im eigenen *Netz* verstricken = - öz qazdığı quyuya düşmək

harte *Nüsse* zu knacken haben = schwierige Probleme zu lösen, vor großen Schwierigkeiten stehen-
 çətinlik qarşısında qalmaq
 eine taube *Nuss* = das hat nicht den Wert, den man erwartet – gözləməyə dəyməz
 dastehen wie der Ochs vorm Berg / Scheunentor = nicht mehr wissen, was man tun
 soll – nə edəcəyini bilməmək, çarəsiz qalmaq
 auf den *Ohren* sitzen = nichts hören – eşitməmək
 noch nicht trocken hinter den *Ohren* sein = unfrei, unerfahren sein – təcrübəsiz olmaq
 j-n übers *Ohr* hauen = j-n betrügen – aldatmaq
 sich die Nacht um die *Ohren* schlagen = in der Nacht kaum oder gar nicht zum Schlafen kommen-
 yatağına qor dolmaq
 tauben *Ohren* predigen = jmdn. vergebens ermahnen- əbəs yerə xatırlamaq
 auf beiden *Ohren* taub sein = für die Wünsche anderer kein Interesse haben- başqalarının işinə
 qarışmamaq
 jmdn. auf die *Palme* bringen = j-n in Wut bringen- kimisə cin atına mindirmək
 auf der *Palme* sein = wütend sein – acıqlı olmaq
 nicht von *Pappe* sein = jmd./etwas ist stark, ist nicht zu unterschätzen - boş şey olmamaq,
 əhəmiyyətsiz deyil
 in der *Patsche* sitzen = Unangenehmlichkeiten, Schwierigkeiten haben- çətinliyə düçar olmaq
Pech haben = Unglück haben- bəxti gətirməmək
 es wird ihm keine *Perle* aus der Krone fallen = er wird nichts von seinem ansehen, seinem Ruf
 einbüßen- xəcərinin qaşı düşməz ki?
Perlen vor die Säue werfen = etwas für jmdn.tun oder jmdm. etwas geben, das er nicht zu schätzen
 weiß – eşşək nə qanır, zəfəran nədir?
 der kann bleiben / hingehen, wo der *Pfeffer* wächst – ich will ihn nicht sehen – onu görmək belə
 istəmirəm
 keine zehn *Pferde* bringen = absolut nichts kann jmdn. dazu bringen, um etw. zu tun oder
 irgendwohin zu gehen / fahren - iki qoçun başı bir qazanda qaynamaz
 mit j-m Pferde stehlen können = j-d macht alles mit, auf ihn kann man sich unbedingt verlassen –
 ona etibar etmək olar
 eine *bittere Pille* schlucken = etwas sehr Unangenehmes, das jmd. ertragen muss – zəhər də olsa
 yalamalıyam
 jmdn. vom *Platz* fegen = jmdn. in einem Wettkampf sehr deutlich schlagen – kimisə ağır zərbə
 emdirmək
 fehl am *Platze* sein = zu etwas nicht passen – yerinə düşməmək
 das *Pulver* nicht erfunden haben = nicht klug, dumm sein – yelbeyin olmaq
 sein ganzes *Pulver* verschossen haben = keine Energie oder keine Ideen mehr haben – taqətdən
 düşmək
Quark reden = Unsinn reden – boşboğazlıq etmək
 jmdm. in die *Quere* kommen = jmdn. bei etwas stören – kiminsə yolunda çəpər olmaq
 aus dem *Rahmen* fallen = ungewöhnlich sein- qeyri –adi olmaq
 die *Rechnung* geht nicht auf = es wird anders, als man denkt – sən saydığını say, gör fələk nə sayır
 die *Rechnung* ohne den Wirt machen = sich täuschen, sich irren – səhvə yol vermək
 etwas außer *Rechnung* lassen = die Hoffnung verlieren - ümid etməmək
 jmdm. einen Strich durch die *Rechnung* machen = - bir kəsin planını pozmaq
 jmdm. den *Rest* geben = jmdn. zugrunde richten, jmdn. ruinieren – məhv etmək
 jmdn. nicht *riechen* können = jmdn. nicht leiden können – kiməsə dözməmək
 sich etwas nicht aus den *Rippen* schneiden können = nicht wissen, woher man es nehmen soll- işin
 səmtini bilməmək
 nicht auf *Rosen* gebettet sein = j-d geht es wirtschaftlich nicht gut- məşəqqətli həyat sürmək
 j-m *Sand* in die Augen streuen = j-n täuschen – gözünə kül üfürmək
 auf *Sand* gebaut haben = sich auf etwas eingelassen haben, das sehr unsicher ist – heç bir əsası
 olmamaq

nicht über seinen *Schatten* springen können = sich nicht anders verhalten können, als es seiner Natur entspricht- özünü başa qür göstərə bilməmək
 der *Schein* trügt = das Äußere ist nicht immer wahr- üstü bəzək, altı təzək
 keinen (blassen) *Schimmer* haben = keine Ahnung haben – təsəvvürü olmamaq
 eine *Schlange* am Busen nähren = jmdm. vertrauen, der einem später schadet -qoynunda ilan bəsləmək
 jmdm. die *Schlinge* um den Hals legen = jmdn. ruinieren- kəndirini kəsmək
 jmdm. auf den *Schlips* treten = jmdn. kränken, beleidigen – təhqir etmək
 mit jmdm. *Schlitten* fahren = jmdn. autoritär und grob behandeln – kobud rəftar etmək
 hinter *Schloss* und Riegel sitzen = im Gefängnis sein – qazamatda olmaq
 unter eine Sache *einen Schlusstrich* ziehen = Schluss mit einer Sache machen, eine Sache beenden – qurtarmaq, yekunlaşdırmaq
 einen groben *Schnitzer* gehen = einen großen Fehler machen – bağışlanmaz səhvə yol vermək
 wie am *Schnürchen* gehen / laufen = planmäßig, reibungslos- yağ kimi getmək
 eine *Schraube* ohne Ende = eine endlose Angelegenheit- sonu görünməz bir şey
 mit jmdm. / etwas nicht *Schritt* halten können = einer Sache nicht folgen können – cata bilməmək
 jmdm. die kalte *Schulter* zeigen = - unfreundlich zu jmdm. sein und ihn nicht beachten – qovmaq, bir kəsin ayağının kəsmək
 sich in *Schweigen* hüllen = nichts sagen- ağzına su almaq, susmaq
 keine *Schweine* zusammen hüten = - sadələvhükdən acizləşmək;
 den *Schwindel* nicht mitmachen = sich an der undurchsichtigen Sache nicht beteiligen – çirkin işlərə qoşulmamaq
 jmd. kann sich nicht mehr *sehen* lassen = jmd. muss sich schämen- xəcalət çəkmək
 jmd. muss überall seinen *Senf* dazugeben = jmd. muss immer ungefragt seine unwesentliche Meinung sagen- yuyulmamış qaşığı kimi ortaya düşmək
 jmd. hat ein Gedächtnis wie ein *Sieb* = jmd. vergisst sehr schnell- başı elə bil aşşüzəndir, yanında heç nə qalmır
 für eine Sache keinen *Sinn* haben = für etwas kein Interesse haben oder un- empfänglich sein- marağı olmamaq
 kein *Sitzfleisch* haben = nicht lange sitzen mögen – oturmağa səbri çatmamaq
 sich auf die *Socken* machen = fortgehen- dabanına tüpürmək, qaçmaq
 jmdm. auf den *Socken* sein = jmdn. verfolgen - kiminsə izinə düşmək
 einen *Sparren* im Kopf haben = nicht ganz normal sein- quş beyin olmaq
 jeder Beschreibung *spotten* = unbeschreiblich schlecht sein- ağılagəlməz dərəcədə pis olmaq
 keine großen *Sprünge* machen = wenig Geld haben - əliaşağı olmaq, pulsuz olmaq
 ein *Sprung* ins kalte Wasser = ein neuer Anfang, auf den man sich nicht vorbereitet hat und zu dem man Mut braucht – yeniliyi doğru sıçramaq
 nicht von der *Stelle* kommen = nicht vorwärtskommen, keinen Fortschritt machen- uğur qazanmamaq
 jmdm. einen *Stich* versetzen = jmdm. etwas Unangenehmes, etwas Kränkendes sagen – kiminsə qəlbinə dəymək
 jmdn. im *Stich* lassen = jmdn. verlassen, sein Versprechen nicht halten, jmdm. nicht helfen- darda qoymaq
 einen *Stich* haben = ein bisschen verrückt sein - ağılı itirmək
 keinen *Stich* gegen jmdn. machen = in einem Wettbewerb ohne Chancen gegen jmdn. sein - bəxti gəirməmək
 jmdm. die *Stiefeil* lecken = sich jmdm. gegenüber sehr unterwürfig verhalten – kimisə alçaltmaq
 etwas mit Strumpf und *Stiel* ausrotten = etwas restlos vernichten- kökünü kəsmək
 auf der *Straße* sitzen = arbeitslos sein- boş-bekar olmaq
 sein Geld auf die *Straße* werfen = sein geld vergeuden, nutzlos ausgeben- bədxərc olmaq

einen *Streit* vom Zaum brechen = ohne Grund einen Streit anfangen - qaşınmayan yerdən qan çıxarmaq

keinen *Strich* tun = nichts tun, nicht arbeiten- əlini ağdan-qaraya vurmamaq

jmdm. einen *Strich* durch die Rechnung machen = -kiminsə planını pozmaq

jmdm. aus etwas einen *Strick* drehen = jmdm. wegen eines kleinen Fehlers, den er gemacht hat, schaden - bir kəsin səhvini bağışlamamaq

sich einen *Strick* kaufen können = in einer völlig ausweglosen Situation sein –çıxılmaz vəziyyətdə olmaq

Stroh im Kopf haben = dumm sein- səfeh olmaq

leeres *Stroh* dreschen = viel Unnötiges reden - çərənçilik etmək

gegen / wider den *Strom* schwimmen = sich der Meinung der Mehrheit entgegenstellen- həmfikir olmamaq

wie der *Storch* im Salat herumgehen = mit steifen Beinen gehen, ungelenk sein = yöndəmsiz olmaq

jmdm. den *Stuhl* vor die Tür setzen = jmdn. aus dem Haus weisen, jmdn. hinauswerfen- kimisə çölə atmaq, qovmaq

jmdm. die *Suppe* versalzen = jmdm. den Spaß verderben, jmdm. die Freude an einer Sache nehmen- bir kəsə pislilik etmək

nicht alle *Tassen* im Schrank haben = nicht bei Verstand - aqlını itirmək, dəli olmaq

jmdn. zum *Tempel* hinauswerfen oder schmeißen = jmdn. aus dem Hause weisen-evdən qovmaq

auf dem *Teppich* bleiben = sich nicht übereschätzen - lovğalanmamaq

jmd. hat der *Teufel* geritten = jmd. wusste nicht, was er tat – dara düşmək

jmdm. zum *Teufel* wünschen = jmdn. ganz und gar nicht leiden können – kiməsə dözməmək

den *Teufel* an die Wand malen = von den unangenehmen Dingen sprechen – boşboğazlıq etmək

in *Teufeils* Küche kommen = grosse Unannehmlichkeit bekommen – narahat olmaq

in der *Tinte* sitzen = in einer unangenehmen Lage sein- iynə üstündə oturmaq

in die *Tinte* geraten = in eine mißliche Lage geraten – dara düşmək

unter den *Tisch* fallen = unbeachtet oder unberücksichtigt bleiben- nəzərə almamaq

mit etwas reinen *Tisch* machen = - bir seylə haqq-hesabı qurtarmaq

etwas unter den *Tisch* fallen lassen = etwas nicht berücksichtigen – bir şeyi nəzərə almamaq

die Beine unter fremden *Tisch* fallen = başqasının hesabına yaşamaq

mit der *Tür* ins Haus fallen = etwas unvermittelt oder unvorbereitet vorbringen, direkt aufs Ziel losgehen – məqsədsiz hərəkət etmək

jmdm. (einer Sache) keine *Träne* nachweinen = jmdm. (einer Sache) nicht nachtrauen- etibar etməmək

jmd./ etwas ist keine *Träne* wert = jmd./ etwas ist kein großer Verlust – göz yaşına dəyməz

nicht ganz bei *Trost* sein = nicht normal im Kopfe sein, nicht bei Sinnen sein- başdan xarab olmaq, ağılı yerində olmamaq

aus der Not eine *Tugend* machen = einer unangenehmen Lage das Beste abgewinnen- ağır vəziyyətdən çıxmaq

jmdn. zwischen *Tür* und Angel abfertigen = jmdn. nicht in die Wohnung lassen- didərgin salmaq

jmdn. an die *Wand* drücken = jmdn. rücksichtslos übergehen und dadurch benachteiligen – ağzını divara dirəmək

jmdm. das *Wasser* bis zum Hals = jmd. ist in großen Schwierigkeiten- su boğazıma çatıb

ins *Wasser* fallen = scheitern, nicht stattfinden - uğursuzluğa düşər olmaq

etwas fällt ins *Wasser* = etwas Geplantes kann nicht ausgeführt werden – baş tutmamaq

bei Brot und *Wasser* sitzen = im Gefängnis sein – qayamatda olmaq

eine reine *Weste* haben = unbescholten sein – günahsız olmaq

jmdn. aus dem *Wege* oder auf die Seite räumen oder schaffen = jmdn. umbringen, töten – kimisə öz yolundan götürmək

jmdm. nicht über den *Weg* trauen = misstrauisch gegen jmdn. sein- etibar etməmək

etw. in den *Wind* schlagen = einen Rat nicht beachten - qulaq ardına vermək / vurmaq,

in den *Wind* reden = Rat erteilen, der keine Beachtung findet- divara demək
etwas in den *Wind* oder Rauch schreiben = etwas als verloren betrachten – əlini üzmək
sein *Wort* brechen = - vədə xilaf çıxmaq,
über eine Sache kein *Wort* mehr verlieren = eine Sache als erledigt ansehen, über eine Sache nicht
mehr sprechen- əhəmiyyət verməmək
jmdm. bleibt das *Wort* im Hals / in der Kehle stecken = jmd- kann nicht sprechen – boğazı qurumaq
ein *Wolf* im Schaffpelz = jmd. der einen harmlosen Eindruck macht, aber trotzdem böse oder
gefährlich ist - yatağan ilan olmaq
jmd. *weilt* nicht mehr unter uns =gestorben sein - kimsə artıq aramızda yoxdur, həyatda olmamaq
sich auf die *Zunge* beißen = den Wunsch unterdrücken, etwas zu sagen- dodağını dişləmək
seine *Zunge* hüten/zügeln = nicht sagen, obwohl man es gern täte – dilini saxlamaq
seine *Zunge*
m Zaum halten = nicht sagen, obwohl man es gern täte - dilini saxlamaq
jmdm. hängt die *Zunge* aus dem Hals = jmd. ist erschöpft - əldən düşmək
mit jmdm./ etwas nicht *zurande* kommen = mit jmdm./ etwas nicht fertig werden- axırına çıxmmaq